

CROATICA

Časopis
za hrvatski jezik, književnost i kulturu

CROATICA
Časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu

Nakladnici

Odsjek za kroatistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
Hrvatsko filološko društvo
FF press

Uređuju

Ivana Brković (glavna i odgovorna urednica, Zagreb),
Evelina Rudan (zamjenica glavne urednice, Zagreb),
Ivana Drenjančević (izvršna urednica, Zagreb), Suzana Coha (Zagreb),
Elena Daradanova (Sofija), Maciej Falski (Varšava), Janneke Kalsbeek (Amsterdam),
Marija Malnar Jurišić (Zagreb), Andrea Milanko (Zagreb),
Iva Nazalević Čučević (Zagreb), Bernardina Petrović (Zagreb),
Krystyna Pieniążek-Marković (Poznanj), Tatjana Pišković (Zagreb),
Marina Protrka Štimec (Zagreb), Leo Rafolt (Osijek), Petr Stehlík (Brno),
Ljiljana Šarić (Oslo), Stijn Vervaeet (Oslo),
Tvrtko Vuković (Zagreb), Mateo Žagar (Zagreb)

Za nakladnike

Tanja Kuštović
Davor Dukić
Domagoj Tončinić

Radovi objavljeni u časopisu dostupni su u otvorenom pristupu, pod licencijom Creative Commons Imenovanje 4.0. međunarodna. © 2025 Autor(i). Autori su oslobođeni troškova prijave, recenziranja i objavljivanja radova. Ovaj broj novčano podupiru Ministarstvo znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske i Odsjek za kroatistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

All articles published in this journal are open access and distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License. © 2025 The Author(s). There is no article processing charge (APC) or publication fee. Financial support for the journal is provided by the Ministry of Science and Education of the Republic of Croatia and by the Department of Croatian Language and Literature, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb.

CROATICA

Časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu

Godište XLIX • Broj 69

Urednici broja
Suzana Coha
Ivan Marković
Goranka Šutalo

ZAGREB 2025

KAZALO

Suzana Coha

Kraj staroga i(li) početak novoga: jezik, književnost, kultura od 1790-ih do 1830-ih (Uvodnik)9

JEZIK, KNJIŽEVNOST, KULTURA OD 1790-IH DO 1830-IH

Dubravka Brunčić

Metatekstualnost u prigodnom pjesništvu slavonskih književnika s početka 19. stoljeća
(Izvorni znanstveni rad)17

Ana Čavar

Naputchenye za horvatzki prav chteti i piszati: Prvi kajkavski pismovnik
(Izvorni znanstveni rad)39

Sanda Ham

Riči nekipglive, brezsobstvene vriminorisci
(Izvorni znanstveni rad)57

Ladislav (László) Heka

Mađarsko-hrvatski spor oko jezika (Zašto hrvatski nije postao službeni jezik 1790. godine?)
(Izvorni znanstveni rad)77

Jasmina Lukec

Pjesmarica Horvatske popevke svetske (1814) zagrebačkoga kanonika i jezikoslovca Marka Mahanovića
(Prethodno priopćenje)107

Antun Pavešković

Pijerko Bona kao ogledalo vremena
(Izvorni znanstveni rad)127

Katja Radoš-Perković <i>Prijateljstvo u prosvjetiteljstvu: o prepisci Julija Bajamontija i Alberta Fortisa</i> (Izvorni znanstveni rad)	159
Bojana Schubert <i>O kajkavskom horoskopu i koječem drugom: Cisio aliti Planetna kniga</i> (Izvorni znanstveni rad)	189
Teodora Shek Brnardić i Marta Jurković <i>Kulturne razmjene u korespondenciji dubrovačkog vlastelina Miha Sorga (1739–1796)</i> (Izvorni znanstveni rad)	223
Jelena Šesnić <i>Pripovijesti iz berberskog zatočeništva i rani američki nacionalni imaginarij</i> (Izvorni znanstveni rad)	255
Barbara Štebih Golub <i>Dvije ruke jednoga književnokajkavskog prijevoda Knjige o Jobu</i> (Izvorni znanstveni rad)	291

ZNANSTVENI RADOVI IZVAN TEMATA

Eric Bergman <i>Kapitalistički sadržaj, apsurdna forma: rableovska nabiranja u romanu Miroslava Krleža Na rubu pameti</i> (Izvorni znanstveni rad)	323
Ivona Novosel, Nika Pulig i Aneta Ryznar <i>Književni svjetovi u digitalnoj kulturi: estetske reakcije studenata FFZG-a</i> (Izvorni znanstveni rad)	349

PRIKAZI I PRILOZI

Mihaela Matešić <i>Politički kontekst(i) pravopisnoga normiranja</i> (Krešimir Mićanović, <i>Vlast i pravopis</i> , Zagreb, Matica hrvatska, 2024)	379
Jozo Akrap <i>Više od sveučilišnoga priručnika</i> (Tatjana Pišković, <i>Uvod u leksičku semantiku hrvatskoga jezika</i> , Zagreb, Matica hrvatska, 2024)	385

Ana Čavar

O standardu iz druge perspektive

(Marko Alerić, *Pravo na jezik*, Zagreb, Školska knjiga, 2024)391

Joža Horvat

Za testę kire čjo jemet trstjanske frazemę v majhnemo parste

(Marija Malnar Jurišić, *Frazeologija govora Tršća u Gorskom kotaru s*

opisom govora i rječnicima, Čabar, Ogranak Matice hrvatske, 2023)395

Gordana Čupković

Pogled u riznicu hrvatskoga jezika

(Kristijanovićev *gazofilacij I i II*, ur. Barbara Štebih Golub i Lobel Filipić,

Zagreb, Institut za hrvatski jezik, 2024)401

Dubravka Dulibić-Paljar

Ignjat Đurđević: stari tekstovi, novi uvidi

(Ignjat Đurđević, *Izabrana djela*, prir. Lahorka Plejić Poje, Zagreb, Matica

hrvatska, 2024).....409

Sven Cvek

Rođenje „Amerike” iz duha kapitalizma

(Maša Kolanović, *Metafora kapitalizma*, Zagreb, Stilus knjiga, 2024).....415

Kristina Grgić

Oblici i naslijeđe modernizma u hrvatskome pjesništvu

(Slaven Jurić, *Pjesma, priča, poema: studije o modernom hrvatskom*

pjesništvu, Zagreb, Matica hrvatska, 2024)421

Anamarija Mrkonjić

Terenska nastava u Dubrovniku427

KRAJ STAROGA I(LI) POČETAK NOVOGA: JEZIK, KNJIŽEVNOST, KULTURA OD 1790-IH DO 1830-IH

„Sad, kad si kugla zemaljska slobodu uzima posvud,
Svjesno odbaciti nju, bio bi luđački čin!”

(Tituš Brezovački, *Utok triju sestara, Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, novom banu Ivanu Erdődyju, da ne bi ostale bez svojih kruna i zaručnika Leopolda Ugarskog*, 1790, prema Novaković 2001)

Posljednjih desetak godina 18. i rana desetljeća 19. stoljeća drže se prijelomnima u povijesti tzv. zapadnog kruga jer su tijekom njih odjelotvoreni preduvjeti propitivanja, destabiliziranja i ukidanja ili barem ozbiljnoga kompromitiranja postavki *ancien régime*a, nasuprot kojemu se pozicionirala moderna građanska kultura zasnovana na načelima liberalizma, meritokracije i demokratizma te usporedo i nacionalizma. Riječ je o prvoj etapi tzv. *doba revolucije* (Hobsbawm 1962), simbolički omeđenoj zbivanjima u Francuskoj 1789. te u srpnju 1830. godine. Bez obzira na to što se praktično potvrdila kao, kako je naveo B. Anderson, „[s]ilan i zbunjujući lanac događaja koje su doživjeli njezini stvaraoci i njezine žrtve”, Revolucija se vrlo brzo preobrazila u prepoznatljivu „stvar” koja je dobila ime” (Anderson 1990: 77). Premda daleko od toga da je naišla na homogen prijam i jednoznačno interpretiranje, u kratku se vremenu oblikovala u „pojam” na stranici tiskanog teksta i, kasnije, u model” (*ibid.*). Pritom su se utjecajnim pokazali i napoleonski ratovi koji su, osim što su izmijenili kartu Europe i usto što su primarno bili

vođeni francuskom osvajačkom politikom, pridonijeli širenju retoričkih i simboličkih (nerijetko u manjoj ili većoj mjeri modificiranih i konkretnim, lokalnim situacijama prilagođavanih) odjeka revolucionarnih vizija, među ostalim, „jezika nacionalne obnove” i „gesti jednakosti i bratstva” (Hunt 1984: 15), čime su dodatno osnaženi već prisutni prosvjetiteljski principi „autonomnosti” (kao prava na izbor i samoopredjeljenje), „konačnosti ljudskih činova” (u smislu usmjerenosti na antropocentrično definirane ciljeve) te „univerzalnosti” (kao primjenjivosti podrazumijevanih sloboda i prava na sve pojedince i društvene skupine) (usp. Todorov 2015: 10–16).

Najznačajnija posljedica napoleonskih ratova u pogledu statusa budućega hrvatskoga nacionalnog prostora bila je njegovo konačno obuhvaćanje unutar granica Habsburške Monarhije slijedom odredbi Bečkoga kongresa. Njima se, bez obzira na to što je taj teritorij ostao upravno razjedinjen, uspostavila geopolitička podloga profiliranja identifikacijskih i emancipacijskih zahtjeva moderne hrvatske nacije koji su se pozivali na predodžbe Trojedne Kraljevine kao povijesnoga entiteta i suvremenoga ideologema te na ideje etnokulturnoga (južno)slavenstva, odnosno ilirstva, također na ovaj ili onaj način naslijeđene iz hrvatske i europske dalje ili bliže prošlosti (usp. npr. Rapacka 2002: 74–84, 110–115). Za Bansku Hrvatsku, koja će postati središtem nacionalnointegracijskih procesa, ključnom se nametnula 1790. godina, kada je Hrvatski sabor pod dojmom netom okončana josefinističkog apsolutizma upravljanje hrvatskim i slavonskim županijama proglasio nadležnošću Ugarskoga namjesničkog vijeća, dok su mađarski staleži iznijeli zahtjev da se kao službeni jezik u Ugarskoj umjesto dotadašnjega latinskog uvede mađarski, što je naišlo na otpor hrvatskih nuncija u zajedničkome Ugarsko-hrvatskom saboru, a višestruko opetovanje i variranje te teme tijekom narednih desetljeća odredilo je perspektive ne samo političkih nego i kulturnih strategija i praksi čije će, što se hrvatske strane tiče, dominantne ideje institucionalnu formu i artikulaciju zadobiti 1830-ih i 1840-ih godina u razdoblju hrvatskoga narodnog preporoda, odnosno ilirskoga pokreta.

Zbog toga se u hrvatskoj historiografiji interval otvoren 1790. godinom tumači kao nezaobilazan okvir ili kao pripremno razdoblje hrvatskoga narodnog preporoda (usp. npr. Stančić 1985, Šidak *et al.* 1988), čijim se najvećim postignućem smatraju jezična i kulturna kohezija te dijelom i politička konsolidacija (proto)nacionalnih sastavnica razjedinjenih imperijalnim upravama. Procesi koji su kulminirali u preporodu odvijali su se napose na polju tada još tradicionalno, široko pojmljene književne kulture, pa su i njegovi vodeći predstavnici svoj pokret, koji je bez sumnje bio i politički, deklarirali u prvome

redu kao *književni*, preuzimajući na sebe misiju kakvu su imali i reprezentanti drugih sličnih europskih nacionalnoromantičarskih strujanja, mahom „pisci, uglavnom pjesnici i povjesničari”, politika kojih je bila „više literarna nego životna” (Taylor 1990: 39). Makar se stoga čini da je za razmatranje (pred)-preporodnoga razdoblja komplementarnost (političke i kulturne) historiografije, povijesti jezika i povijesti književnosti samorazumljiva, u modernoj je hrvatskoj znanosti došlo do podjela pitanja što ih ono otvara, što je rezultiralo i analitičko-interpretativnim čvorovima na koje se svaka od navedenih struka opsesivno vraća s primišlju da bi njihovo razrješenje bilo supstancijalno za nacionalnu (samo)svijest. Dok je npr. na planu (socio)lingvističke povijesti D. Brozović svojim eksplikacijama 1960-ih i 1970-ih potaknuo i istaknuo teze o tome da je kraj 18. i početak 19. stoljeća završna epizoda prve (proto)-standardizacijske etape hrvatskoga jezika otvorene decenijama ranije, u povijesti književnosti neposredne se pretpreporodne dekade prikazuju kao stanoviti vakuum, vrijeme međusobno nepovezanih ili iznimno slabo povezanih pokrajinskih, estetski uglavnom minornih i s paralelnim europskim (romantičarskim) književnim trendovima nekoordiniranih (anakronih) pokušaja, zbog čega se taj period, uz određene rezerve jer mu u njoj možda nije mjesto kao ranijim razdobljima, renesansi i baroku te njihovim jasnijim izdancima u 18. stoljeću (usp. Pavličić 1977: 366–367), ipak uvriježilo sagledavati u sklopu tzv. starije hrvatske književnosti. Ili, ako ne posve tako, onda kao *zamućenu* „kontaktnu zonu dvaju studijskih modela” (*starije i novije hrvatske književnosti*) s kojom „naši književnopovijesni pregledi ionako ne znaju što bi” (Brešić 2012: 39). U cjelini, neposredno pretpreporodno i preporodno vrijeme tretiraju se kao predmeti površinski interferirajućih, ali u srži separiranih disciplinarnih procedura posvećenih (re)konstruiranju povijesti modernoga hrvatskoga nacionalnog identiteta, odnosno njegovih osovinskih komponenata, politike, kulture, jezika i književnosti.

Iako svijest o potrebi interdisciplinarnih uvida u oba ta razdoblja, ako se i zanemare drugi razlozi, onda zbog njihovih brojnih specifičnosti te sociokulturne i političke složenosti, ali i krucijalnosti, nije nova, ona inovativno metodološko uporište pronalazi u sferama otvorenima književnoznanstvenim zaokretom k povijesti i kulturi te simultanim *lingvističkim obratom* u historiografiji. Te paradigme etabrirane tijekom druge polovice 20. stoljeća, zbog svojih uvjerljivih epistemoloških utemeljenja i (pr)ovjerenih istraživačkih potencijala, nisu izgubile ni na inspirativnosti ni na legitimnosti, a s osloncem na njih zamišljen je i tematski broj časopisa *Croatica* koji slijedi, u kojemu su okupljeni tekstovi iz jezikoslovlja, književne znanosti i kulturne

historiografije s namjerom da pridonesu rasvjetljavanju razdoblja koje se, usprkos njegovu neupitnom (aktivnom) tranzicijskom karakteru, nerijetko doživljava kao (pasivni) intermeco ili jaz između staroga (pretporodnog) i novoga (post/preporodnog) sustava. Sabrane studije usredotočuju se na pojedine aktere ili artefakte hrvatske jezične, književne i političke kulture s kraja 18. i početka 19. stoljeća na području na kojemu će se konstruirati i konstituirati moderna hrvatska nacija, od Dubrovnika i Dalmacije (A. Pavešković, T. Shek Brnardić i M. Jurković, K. Radoš-Perković) preko kajkavske Hrvatske (A. Čavar, J. Lukec, B. Schubert, B. Štebih Golub) do Slavonije (D. Brunčić) te Istre, koja je, zahvaljujući gramatici Josipa Voltića, zajedno s drugim današnjim hrvatskim regijama uz koje se vežu jezikoslovci čijim je gramatikama posvećena studija S. Ham, također posredno ušla u horizonte temata. Uz nabrojene on sadrži i prilog L. Heke kao primjer viđenja hrvatsko-mađarskih političkih odnosa (re)definiranih 1790. iz domene mađarske historiografije te prilog J. Šesnić o oblikovanju američkoga nacionalnog imaginarija poslije Američke revolucije, čija elaboracija sugerira i mogućnosti komparativnih analiza relevantnih i za druge kulture, među inima i za hrvatsku.

Kao analize odabranih slučajeva prilozi koji se donose svjedoče o tome da je uvod u tzv. dugo 19. stoljeće u hrvatskoj kulturi, i ne samo u njoj, dionica koje brojni detalji još čekaju elementarno otkrivanje, prepoznavanje i upoznavanje. Pojedinačno, u potencijalnim odnosima i zbirno upućuju na daljnja proučavanja i propitivanja te konceptualiziranja heterogenosti promatranoga razdoblja kao onoga koje je ne nužno intencionalno zacrtavalo obzore integriranja moderne (nacionalne) kulture kako iz suvremene vizure shvaćenim regionalnim čimbenicima tako i u kontekstu svojevremenih inter(proto)-nacionalnih i globalnih kulturnih cirkulacija i dinamika. Bez nakane da iscrpi sve aspekte zahvaćenoga perioda, da ga predoči u totalnosti ili konstruirati u optici ultimativne teleološki strukturirane nacionalnoemancipacijske (pri)povijesti, a na tragu konstatacije J. Le Goffa po kojoj „povijest nikad nije nepokretna” te se u njoj javljaju „više ili manje izvanredne renesanse koje se često oslanjaju na prošlost”, koja pak „služi jedino kao nasljeđe za skok u novo razdoblje” (Le Goff 2015: 104), ovaj se tematski broj može shvatiti i kao prilog 190. obljetnici hrvatskoga narodnog preporoda.

O samoj obljetnici, koja je, kako izgleda, prošla ispod radara šire kulturne i znanstvene javnosti, što je također indikativno, dalo bi se možda, s obzirom na brojne i različite interpretacije preporoda, kao i vremena koje mu je neposredno prethodilo, i diskutirati. Utoliko više nije naodmet podsjetiti

se da su protagonisti preporoda početak svojega djelovanja, vođenoga pod egidom revitalizacije (nacije, odnosno njezine tradicije) poglavito utemeljivanjem, kako su je zvali, *nove* (hrvatske ili *ilirske*) *književnosti*, nedvojbeno i eksplicitno vezali uz čin pokretanja Gajevih *Novina hrvatskih* i *Danice hrvatske, slavonske i dalmatinske* godine 1835. Osvještavanje i razumijevanje važnosti i implikacija toga događaja i onoga što je poslije njega uslijedilo argumentaciju bi neminovno moglo pronaći u razdoblju od kojega se preporod deklarativno distancirao, no iz atmosfere kojega je i proizašao, pri čemu bi granice između njih nadišle jednostavno diferenciranje i suprotstavljanje kontinuiteta i diskontinuiteta, ukazujući ne samo na to da oni nisu nužno isključujući, nego da mogu biti u složenim interakcijama, pa i uzajamno formativni i konstitutivni.

Suzana Coho

LITERATURA

- Anderson, Benedict. 1990. *Nacija: zamišljena zajednica. Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma*. Prev. Nata Čengić, Nataša Pavlović. Zagreb: Školska knjiga.
- Brešić, Vinko. 2012. Zamućeno područje hrvatske književne historiografije. Uvod u medijsko čitanje hrvatske književnosti. *Komparativna povijest hrvatske književnosti. Zbornik radova XIV. Romantizam – ilirizam – preporod*. Ur. Cvijeta Pavlović, Vinka Glunčić–Bužančić i Andrea Meyer–Fraatz. Split – Zagreb: Književni krug Split, Odsjek za komparativnu književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 38–45.
- Brozović, Dalibor. 1966. Jezično značenje hrvatskog[a] narodnog preporoda. *Kolo*, 4, 8/9/10, 249–253. (Isto: Brozović 1970, 119–125)
- Brozović, Dalibor. 1970. *Standardni jezik. Teorija. Usporedbe. Geneza. Povijest. Suvremena zbilja*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Brozović, Dalibor. 1973. O ulozi Ljudevita Gaja u završnoj etapi hrvatske jezične unifikacije. *Radovi Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu*, 3, 35–63.
- Brozović, Dalibor. 1975. Hrvatski književni jezik u 18. stoljeću. *Zbornik Zagrebačke slavističke škole*, III. Ur. Franjo Grčević, Mladen Kuzmanović. Zagreb: Međunarodni slavistički centar SR Hrvatske, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 75–85.
- Brozović, Dalibor. 1978. Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti. *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*. Ur. Aleksandar Flaker, Krunoslav Pranjić.

- Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Sveučilišna naklada Liber, 9–83.
- Hobsbawm, Eric. 1962. *The Age of Revolution. Europe 1789–1848*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Hunt, Lynn. 1984. *Politics, Culture, and Class in the French Revolution*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.
- Le Goff, Jacques. 2015. *Treba li povijest zaista dijeliti na razdoblja?* Prev. Gordana V. Popović, stručna redakcija Hrvoje Gračanin. Zagreb: TIM press.
- Novaković, Darko. 2001. Novi rukopis prigodnice *Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae trium sororum recursus* iz Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu. *Nikola Škrlec Lomnički 1729–1799*. Sv. 3. Ur. Eugen Pusić *et al.* Zagreb: Pravni fakultet *et al.*, 127–141.
- Pavličić, Pavao. 1977. Što je to starija hrvatska književnost? *Umjetnost riječi*, XXI, 4, 363–373.
- Rapacka, Joanna. 2002. *Leksikon hrvatskih tradicija*. Prev. Dalibor Blažina. Zagreb: Matica hrvatska.
- Stančić, Nikša (ur.). 1985. *Hrvatski narodni preporod. 1790–1848. Hrvatska u vrijeme Ilirskog pokreta*. Zagreb: Povijesni muzej Hrvatske *et al.*
- Šidak, Jaroslav *et al.* 1988. *Hrvatski narodni preporod. Ilirski pokret*. Zagreb: Školska knjiga – Stvarnost.
- Taylor, A.[lan] J.[ohn] P.[ercivale]. 1990. *Habsburška Monarhija 1809–1918*. Prev. Omer Lakomica. Zagreb: Znanje.
- Todorov, Tzvetan. 2015. *Duh prosvjetiteljstva*. Prev. Gordana V. Popović. Zagreb: TIM press.

Autorska prava: © 2025 Autor(i). Ovaj je rad dostupan u otvorenom pristupu sukladno s licencijom Creative Commons Imenovanje 4.0. međunarodna.

Copyright © 2025 The Author(s). Open Access: This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

JEZIK, KNJIŽEVNOST,
KULTURA OD 1790-IH DO 1830-IH

Izvorni znanstveni rad

DOI: <https://doi.org/10.17234/Croatica.69.2>

UDK: 821.163.42-1.09"18"

821.163.42-1.09(497.5-3 Slavonija)"18"

Primljen: 31. VII. 2025.

Prihvaćen: 19. IX. 2025.

METATEKSTUALNOST U PRIGODNOM PJESNIŠTVU SLAVONSKIH KNJIŽEVNIKA S POČETKA 19. STOLJEĆA

Dubravka Brunčić

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet

dbruncic@ffos.hr

ABSTRACT

METATEXTUALITY IN THE OCCASIONAL POETRY OF SLAVONIAN LITERATURE IN THE EARLY 19TH CENTURY

The paper analyses metatextual procedures in the occasional poetry of Slavonian writers in the first decades of the 19th century. The analysis is based on the thesis that occasional poems are not exhausted in their pragmatic functionalizations, but that metatextuality represented a form of discursive (self)definition and (self)regulation of literature. Metatextual considerations on the status of literature, creative potential, poetic inspiration, and cultural patronage drew attention to the poetic text as a linguistic artifact and to its potential aesthetic values. Along with the affirmation of Slavonian literary and cultural particularities, occasional poems also promoted the idea of Slavonian regional identity as one of the components of Croatian (Illyrian) linguistic and cultural identity. In this way, Slavonian occasional poetry of the first decades of the 19th century played a role in encouraging the process of nationalization and autonomization of Croatian literature.

Keywords: Slavonian writers; 19th century; occasional poetry; metatextuality

I.

Prigodno pjesništvo slavonskih autora prvih desetljeća 19. stoljeća, prije početka preporodnoga romantizma, rijetko je bilo predmetom sustavnijega interesa hrvatske književne historiografije. Analitičari u tim tekstovima prvotno uočavaju elemente (pseudo)- ili (neo)klasicističke poetike, atribuirajući stoga autore nastavljajući književnoga rada Matije Petra Katančića (usp. Kovačević 1994 (1915): 82–103, Kombol 1961: 414, Posavac 1977: 70–73, Marijanović 1997: 407).

Većina autora prigodnica bili su svećenici Đakovačko-srijemske i bosanske biskupije, a sve su pjesme napisane povodom ustoličenja biskupa koji su, za razliku od slavonskoga plemstva podložnijega tuđinskim utjecajima, „imali najviše razumijevanja za duševni život svojega naroda” (Matić 1945: 99) pa su percipirani kao kulturni pokrovitelji i „ponajjači oslon prosvjetnoga i književnog nastojanja u Slavoniji” (isti: 99).

U teorijama prigodnoga pjesništva naglašava se da je ono determinirano konvencijama normativne poetike, vezano uz reprezentativne i izvedbene kontekste (Galić Bešker 2010: 9–35) te da je prvotno trebalo ovjeriti „političke i moralne norme određenog društva” (Jovanović 1998: 445), zbog čega je estetska dimenzija teksta bila podređena pragmatičkoj (isti: 445). Iako su zamijećeni i metatekstualni aspekti prigodnica pa se navodi da su „[v]ažna pitanja poetike pojedini [...] autori spominjali i rješavali u samim pjesničkim djelima” (Galić Bešker 2010: 35), još uvijek ne postoje detaljnije raščlambe metatekstualnih postupaka u prigodnicama slavonskih autora s početka 19. stoljeća.

Imajući u vidu navedeno, u ovom će se radu analizirati metatekstualnost u pjesničkim prigodnicama triju slavonskih autora: u prigodnici Karla Pavića *Zbor pivalicah, Frushkoj u Gori Pribivajuchih, Prisvitloga, i Priposhťovanoga Gospodina Emerika Karlu Raffayu* (1816), u prigodnicama Josipa Kalasancija Mihalića *Narodkinja vila prisvitlomu, i priposhťovanomu gospodinu Pavlu Mathii Sucsichu* (1828) i *Domorodkinja vila prisvitlomu, i priposhťovanomu gospodinu Pavlu Mathii Sucsichu od Pacser* (1831) te u prigodnici Nikole Hadžića *Epithalamion ... prisvitlomu i priposhťovanomu gospodinu Jozipu Kukovichu* (1834).

Analizom će se nastojati pokazati da su metatekstualni postupci važno obilježje prigodničarskoga diskursa slavonskih književnika, kojima se skreće pozornost na pjesnički tekst kao jezični artefakt, otvara prostor za artikuliranje poetičkih programa, razmatranja o pjesničkom nadahnuću i društvenom

statusu književnosti, čime su prigodnice u velikoj mjeri nadilazile okvire svojih pragmatičkih funkcionalizacija.

II.

Metatekstualnost je sastavni dio književnih tekstova različitih književnih razdoblja, a posljednjih su se nekoliko desetljeća intenzivirala književnoznanstvena istraživanja njezinih povijesnih raznolikosti i značenja. Može se pritom uočiti da u stručnoj literaturi ne postoji usustavljeni pristup i različiti se vidovi metatekstualnosti označavaju terminima poput „metaizacija” (Wolf 2007, 2011, Hauthal, Nadj, Nünning i Peters 2007), „metareferencijalnost” (Wolf 2007, 2011, Hauthal, Nadj, Nünning i Peters 2007), „metafikcija” (Waugh 1984, Hutcheon 1985, Currie 2013), „autoreferencijalnost” (Oraić Tolić 1993, Medarić 1993, Wolf 2007, 2011, Tadić-Šokac 2018), „autorefleksivnost” (Moranjak-Bamburać 1991), „romaneskna samosvijest” (Alter 1978, Hutcheon 1985), „metanarativna proza” (Peruško 2000), „metapjesništvo” (Müller-Zettelmann 2005) itd. Riječ je o raznorodnim pojmovima od kojih se dio odnosi na procese, a dio na obilježja i žanrovske konceptualizacije različitih metatekstualnih fenomena.

Budući da su „metatekstualnost” i srodni pojmovi predmetom brojnih suvremenih teorijskih razmatranja, u radu ću se osvrnuti samo na neke njihove definicije i primjene. Koncept metatekstualnosti često se upotrebljava u suvremenoj francuskoj i hrvatskoj književnoj znanosti (Oraić Tolić 1993, Čale Feldman 1997, Lepaludier 2003a, Tadić-Šokac 2018).¹ Pojam je izvorno preuzet od Gérarda Genettea, koji u knjizi *Palimpsesti* (1982) metatekstualnost određuje kao jedan od oblika transtekstualnosti i definira ju kao komentar „koji ujedinjuje tekst s drugim tekstom o kojem govori” (1997: 4). U suvremenim je raspravama prošireno značenje pojma metatekstualnost i njime se označavaju različite manifestacije tekstualne (samo)svijesti, odnosno postupci kojima se osvješćuju i tematiziraju različiti strukturni aspekti teksta. Prema Laurentu Lepaludieru književni je tekst „metatekstualan ako potiče kritičku svijest o sebi ili drugim tekstovima. Metatekstualnost skreće pozornost čitatelja na funkcioniranje artificijelnosti fikcije, njezino stvaranje, njezinu recepciju i njezino sudjelovanje u kulturnim sustavima značenja” (2003b).

¹ Za opširniji pregled uporaba i definicija pojma metatekstualnosti u hrvatskoj književnoj znanosti usp. T. Peruško (2000: 100–106) i S. Tadić-Šokac (2018: 24–44).

U dijelu suvremenih književnoznanstvenih i intermedijalnih istraživanja s njemačkoga govornog područja upotrebljavaju se također termini „metareferencijalnost” i „metaizacija”, čiji je opseg značenja širi od koncepta metatekstualnosti (usp. Wolf 2007, 2011, Hauthal, Nadj, Nünning i Peters 2007). Werner Wolf metareferencijalnost primjenjuje kao krovni pojam za metafenomene u različitim umjetnostima i medijima (2011: V), a metaizaciju definira kao postupak kojim različiti tematski, kompozicijski, žanrovski i komunikacijski aspekti teksta ili nekoga drugog medija postaju predmetom kritičke autorefleksije (isti: V–VI).

Porast tvorbe i uporabe naziva za različite metafenomene pridonio je njihovoj teškoj razlučivosti. Primjerice, jedan dio autora metatekstualnost upotrebljava kao semantički nadređen pojam različitim metafenomenima, uključujući autoreferencijalnost (Oraić Tolić 1993, Čale Feldman 1997, Lepaludier 2003b), a drugi metatekstualnost i autoreferencijalnost upotrebljavaju kao istoznačnice kojima se označavaju mehanizmi „samoregulacije teksta” (Medarić 1993: 102), pri čemu autoreferencijalnost, shvaćenu kao opću karakteristiku književnosti, smatraju neprimjenjivom u raščlambi autorskih poetika (ista: 102–103). Treća skupina analitičara smatra, pak, autoreferencijalnost krovnim pojmom (Wolf 2007, 2011, Hauthal, Nadj, Nünning i Peters 2007).

Nastojeći oblikovati opći teorijski okvir za proučavanje metafenomena u različitim umjetnostima i medijima, Werner Wolf uspostavlja razliku između autoreferencijalnosti i heteroreferencijalnosti. Kombinirajući semiotički i kognitivni pristup, autoreferencijalnost definira kao „kvalitetu znakova ili znakovnih konfiguracija da upućuju na same sebe” ili na elemente „unutar istoga semiotičkoga sustava” kojemu pripadaju (2007: 304), dok heteroreferencijalnost karakterizira upućivanje na izvansemiotičku stvarnost (isti: 304). Autoreferencijalnost pri tomu shvaća vrlo široko jer semiotički sustav može biti pojedinačno djelo, ali i cjelokupno umjetničko područje (isti: 305) te razlikuje dva vida autoreferencijalnosti. Prvi je puko upućivanje na vlastiti semiotički sustav, koje dijelom odgovara poetskoj funkciji Romana Jakobsona (dakle, jezična izražajna sredstva kojima se kreira poruka i proizvode estetski učinci), a tu ubraja i ikoničke reference i *mise-en-abîme*-strukture. Temeljna je odrednica ovoga oblika nepostojanje bilo eksplicitnih bilo implicitnih autoreferencijalnih komentara (isti: 305). Drugi je oblik metareferencijalnost, koju definira kao kognitivnu refleksiju, odnosno „svijest o medijskom statusu djela ili sustava koji se razmatra” (2007: 306). Dakle, prema Wolfovu je shvaćanju metareferencijalnost jedan

od vidova autoreferencijalnosti te cjelokupnu književnost promatra kao autoreferencijalni sustav.

Međutim, Wolfova tipologija autoreferencijalnih postupaka s obzirom na kriterij (ne)osviještenosti o kôdu nije bez aporija. Naime, Krešimir Bagić navodi da različite uporabe jezika kojima se ističu njegove akustičke ili ikoničke vrijednosti također mogu biti „prisutn[e] kao signali svijesti o tvorbenom postupku, tj. kao implicitno tematiziranje vlastite tekstualnosti” (1994: 12). Prihvati li se Bagićeva argumentacija, oba Wolfova tipa autoreferencijalnosti mogu se promatrati kao metareferencijalni postupci.

S obzirom na navedeno u radu se pojam metatekstualnost upotrebljava kao krovni pojam za različite književne metafenomene. U suvremenoj hrvatskoj književnoj znanosti za takav se pristup ranije založila Lada Čale Feldman, koja metatekstualnost određuje kao „svako tekstualno referiranje na drugi tekst, kao i općenito referiranje na tekstualnost samu, referiranje na svoj vlastiti kôd” (1997: 60). Pojmove autoreferencijalnost i autotekstualnost koristi kao sinonime i njima označava tekstove koji „unutar samih sebe komentiraju vlastitog autora, vlastitu strukturu [...], tj. svoj *zasebni* poetički kod” (ista: 61).

Slijedeći iznesenu argumentaciju, u ovom se radu metatekstualnost upotrebljava kao oznaka za različite diskurzivne postupke kojima se eksplicitno ili implicitno progovara o statusu književnosti i umjetnika, književnim poetikama, kreativnim procesima, strukturi i obilježjima književnoga teksta. Pojmom autoreferencijalnost označava se usmjerenost tekstova na vlastiti tekstualni kôd. Pritom se polazi od teze da su metatekstualni postupci književnopovijesno promjenjivi koncepti koji u različitim književnim razdobljima i djelima mogu imati različite funkcije i značenja, od ovjeravanja do propitivanja književne tradicije i suvremenosti, žanrovskoga ustroja, književnih konvencija, a progovaranjem o različitim poetičkim pitanjima mogu također izjedriti nove reprezentacijske strategije i inovirati književni izričaj.

III.

Prigodnica Karla Pavića (1779–1859) *Zbor pivalicah, Frushkoj u Gori Pribivajuchih, ... Emerika Karlu Raffayu* (1816) inauguralna je čestitka napisana povodom imenovanja Emerika Karla Raffaya đakovačko-srijemskim biskupom. Djelo ima obilježja *carmen votivum* jer se u njoj uz slavljenje

biskupovih vrlina izriču pobožni zavjeti, dobre želje i upućuju molbe za božansku i slavljenikovu naklonost.² Osim u žanrovskom ustroju klasicistička se poetika očituje u prikazima idiličnih krajolika u kojima borave antički mitološki likovi³ te u spajanju kršćanskoga svjetonazora i antičkoga mitološkog imaginarija, pri čemu likovi Apolona i devetero Muza pjevaju pjesme u čast biskupova ustoličenja. Takav tematsko-motivski i svjetonazorski sinkretizam nije bio stran klasicističkoj književnosti jer se kršćanski nauk smatrao duhovnom nadogradnjom znanja i spoznaja antičke kulture (Johnson 1967: 107).

Zazivi antičkih mitoloških bića kao nositelja pjesničkoga nadahnuća inače su jedna od konvencija prigodnoga pjesništva hrvatskih autora s kraja 18. i prvih desetljeća 19. stoljeća, pisanoga latinskim i hrvatskim jezikom,⁴ no te intertekstualne reference mogu biti dio složenijih metatekstualnih strategija kojima se skreće pozornost na mehanizme strukturiranja teksta, okolnosti njegova nastanka, ulogu autora ili se razmatra društveni status književnosti.

Važnu ulogu u reprezentiranju književnih procesa ima imaginarij Parnasa, mitološki motiv koji metaforički označava iznimna umjetnička i intelektualna postignuća, dok obitavanje na njemu konotira kulturni ugled i ovjeru umjetničkih vrijednosti nečijega rada.⁵ Specifičnost je Pavićeve pjesme domestifikacija Parnasa⁶ realizirana kao kulturni transfer na prostor Slavonije i Srijema, točnije Fruške gore. Topos slavonsko-srijemskoga Parnasa može se uočiti i u djelima drugih slavonskih klasicističko-predromantičarskih književnika, primjerice u pjesmi Matije Petra Katančića *Satir od kola sudi* iz zbirke *Jesenski plodovi* (*Fructus auctumnales*, 1791)⁷ i u prigodnicama Josipa Kalasancija Mihalića *Narodkinja vila* (1828) i *Domo-*

² O obilježjima *carmen votivum* usp. I. Galić Bešker (2010: 170).

³ Opširnije o klasicističkoj poetici usp. C. Pavlović (2012: 25–33).

⁴ Usp. D. Novaković (1998) i I. Galić Bešker (2010: 188–197).

⁵ Opširnije o oblikovanju imaginarija Parnasa i njegovim značenjima usp. M. Juvan (2019: 87–91, 101–111). O genealogiji muza i njihovu vezivanju uz različite sakralne lokacije usp. B. Maslov (2016).

⁶ Oslanjajući se na teoriju književnih polisistema i istraživanja o modelima književnih interakcija Itamara Even-Zohara, Marko Juvan navodi kako tzv. periferne književnosti, odnosno književnosti u izgradnji „često domestificiraju repertoar koji posuđuju iz dominantnog kulturnog sustava” (Juvan 2019: 109). Tim se postupcima uspostavlja intertekstualni dijalog s drugim književnim sredinama i nastoji se osnažiti kulturna vrijednost recipijentske književnosti.

⁷ Stihovi glase: „Pan sviralom jednoč zapovid na Feba potočne/ sestre kupi na gori Fruškoj kod Srma ponosnog” (Katančić 1940: 306).

rodkinja vila (1831), o čemu će još biti riječi. Metatekstualni su se postupci oblikovali uvođenjem likova Apolona i Muza te isticanjem pastoralno-idiličnoga okruženja Fruške gore, čime se metaforički reprezentiralo kreativne potencijale i plodnost književnoga rada slavonskih autora (Pavić, Mihalić), kao i vrijednost usmenoknjiževne baštine (Katančić).

U Pavićevoj se pjesmi uporabom imaginarija Parnasa alegorijski uprizoruju aktualne književne prilike i akteri književno-kulturnoga života u Slavoniji, pri čemu imaginarij poprima i političko-ideološke konotacije. Postupak kulturno-geografskoga transfera naznačen je već u naslovu, a u egzordiju lirski subjekt tumači sociopolitičke okolnosti koje su potaknule izmještanje likova Apolona i Muza. Oprimjerujući poznatu latinsku izreku „Za vrijeme rata šute Muze”, subjekt prikazuje Europu razorenu Napoleonovim osvajanjima zbog kojih „Iztiran iz svojih pivalishta s-kcherama Appolo,/ Traxi, gdi Pismaricah na [taniti Kollo” (Pavić 1816: 3). Potom se referira na Tursku i razorenu Bosnu pod turskom vlašću te, reproducirajući antiturske i antiislamske stereotipe, islamsku vjeroispovijest postavlja kao prepreku razvoju književnoga života.

Nasuprot tomu subjekt reprezentira prostor Slavonije kao gostoljubivo okruženje pogodno za književnu i kulturnu djelatnost koje postaje utočištem likovima Apolona i Muza. Diskurzivno oblikovanje slavonsko-srijemskoga Parnasa polazi od etimološkoga tumačenja toponima Slavonija, izvedenoga od riječi „slava”, što se podupire horografskim, historiografskim i socio-kulturnim argumentima. Slavonska regionalna geografija prikazana je kao *locus amoenus*, „Medvodamni Pannonie pridilj” (Pavić 1816: 4), koji karakteriziraju prirodna bogatstva. Važnu sastavnicu tvorbe slavonskoga i srijemskog identiteta čini baština antičke rimske kulture, istaknuta referencom na doprinos rimskoga cara Proba razvoju vinogradarstva u Srijemu. Topos plodnoga i vinorodnoga Srijema intertekstualno je posredovan historiografsko-horografskim diskursima, što je naglašeno i fusnotnim pojašnjenjem o povijesnoj ulozi cara Proba, a u čemu se očitovao klasicistički interes za povijest kao vjerodostojni zapis prošlih zbivanja.⁸

⁸ Prema Jamesu Williamu Johnsonu za klasicistički je svjetonazor karakterističan stav da „obrazovani čovjek mora intimno poznavati povijest” (1967: 32) i stjecati znanja koja su preduvjet osobnoga i društvenog razvoja i napretka. Zanimljivo je da je Josip Kalasancije Mihalić također 1816. objavio prigodnicu u formi ekloge s georgičkim elementima *Pisma pastirska*, napisanu u čast Raffayeva biskupskoga ustoličenja. U pjesmi se intertekstualno referira na Pavićevu prigodnicu (1816: 24), a na početku se pjesme također oblikuje topos plodnoga Srijema uz fusnotno pojašnjenje historiografsko-horografskih izvora: djelo srijemskoga biskupa Ladislava

Predodžbe o antičkoj prošlosti bile su strategija samolegitimacije jer se antičko klasično nasljeđe shvaćalo kao temeljno identitetsko uporište europske kulture. U pjesmi su te predodžbe povezane i s prosvjetiteljskim diskursom u vidu promicanja modernih procesa intelektualnoga i duhovnog napretka na prostoru Slavonije i Srijema, što je uključivalo razvoj književnih i kulturnih aktivnosti. Tako se diskurzivnom adaptacijom imaginarija Parnasa reprezentira važna uloga biskupa kao mecene koji podupire sociokulturni razvoj zajednice i, u simboličkom smislu, pridaje sakralni legitimitet književno-kulturnim naporima. Lirski subjekt stoga slavi zasluge pokojnoga biskupa Antuna Mandića, koji „u Slavonii Mudroznan [tva, i Bogoslovja, i druge manje Ucsionice otvorih” (Pavić 1816: 4) i koji je Apolonu dao „Frushku, planinu Srimsku,/ Za [tan vikoviti Pivalicah” (isti: 4). Slijedom toga slične se nade polažu i u njegova nasljednika, novoime-novanoga biskupa Raffaya.

IV.

Različiti vidovi domestifikacije Parnasa mogu se pronaći i u prigodnicama Josipa Kalasancija Mihalića (1781–1848) *Narodkinja vila* (1828) i *Domo-rodkinja vila* (1831). Obje su pjesme inauguralne čestitke posvećene Pavlu Matiji Sučiću, prva u povodu njegova imenovanja stolnogradskim biskupom, a druga prigodom ustoličenja za đakovačko-srijemskoga biskupa. Iako naslovi sugeriraju pozicije ženskih iskaznih subjekata kao personificiranih predodžbi „naroda illyrickog budimskoga”/domovinskoga prostora, obje su pjesme pisane iz perspektive muškoga lirskog subjekta u prvom licu jednine koji se samoidentificira kao pjesnik. Na taj se način u prigodnicama oblikuje pseudoautobiografski diskurs, naglašavaju se autoreferencijalni potencijali teksta, a naslovi impliciraju i ideološku poziciju lirskih subjekata, namjeru reprezentiranja biskupskih ustoličenja kao događaja koji imaju ne samo religijsko nego i nacionalno-političko značenje.

Szörényja de Kis-Szörényja *Srijemski prijepori* (*Vindiciae syrmieneses*, 1734), u kojem se referira na djela humanističkih autora, ugarskoga povjesničara Ivana Sambuka i hrvatskoga pisca i povjesničara Stjepana Brodarića, vjerojatno misleći na njegov spis o bitki kraj Mohača iz 1527. (Mihalić 1816: 3). Osim što se time manifestira Mihalićev klasicistički senzibilitet, brojne intertekstualne poveznice pokazuju da su prigodnice, uz temeljnu zadaću obilježavanja odabranih prigoda, bile važno sredstvo književne komunikacije slavonskih autora.

U kontekstu razmatranja reprezentacije imaginarija Parnasa zanimljiv je sâm početak pjesme *Domorodkinja vila*, koji ima višestruka značenja. Prostor na kojem lirski subjekt na početku pjesme boravi nije izravno imenovan pa se ne može jednoznačno tvrditi kako je doista riječ o Parnasu, no postoji nekoliko signala koji otvaraju mogućnost takve interpretacije. Subjekt se samoidentificira kao pjesnik, boravi na gori prikazanoj kao *locus amoenus*, u kojem „Izvor vodah germi, xuburi tiho” (Mihalić 1831: [3]), i promatra kolo „koga tanke *Vile/* Vode na okolo, vincem gore mille” (isti: [3]). Idilični je ugođaj naglašen motivima ptičjega pjeva i pčelinjega skupljanja nektara za med, koji se mogu tumačiti kao metafore za pjesnikovanje i raznolikost književnoga rada autora koji borave na Parnasu,⁹ dok se onomatopejom prepeličjega glasanja („Svoj Puchpuruch glase”, isti: [3]) naglašavaju zvukovni potencijali pjesničkoga jezika. Metanarativnim se komentarom¹⁰ skreće pozornost na sâm čin pisanja: „O tko bi Planine izpisati mog'o/ Raskoshne novine?” (isti: [3]), a potom subjekt navodi „Gora mi je dicsna od ditinstva xelja” (isti: [3]), što se može interpretirati kao želja za usponom na Parnas, odnosno, valorizacijom njegova pjesničkog rada. Motreno u tom kontekstu, motiv subjektova boravka na planini dio je autoreferencijalnih strategija kojima se reprezentira njegovo svjedočenje radu proslavljenih književnih autoriteta, ali i proces njegove pjesničke inicijacije.¹¹

⁹ Već se u antičkoj književnosti pjesnici poistovjećuju s pticama pjevicama, koje također mogu konotirati slobodu ili bijeg od društvenih, kao i književnih stega (usp. Ferber 1999: 27), dok pčele simbolički reprezentiraju nadahnutoga i nadarenog pjesnika, a med sakralne izvore nadahnuća (isti: 21–22).

¹⁰ Termin „metanaracija” ponekad se zna upotrebljavati sinonimno s terminom „metafikcija” kao oznaka za različite vidove tekstualne (samo)svijesti, međutim, njemački naratolozi Birgit Neumann i Ansgar Nünning ističu potrebu njihova razlikovanja. Metanaraciju definiraju kao iskazivačeve „refleksije o činu ili procesu pripovijedanja”, a metafikcija se odnosi na „komentare o fikcionalnosti i/ili konstruiranosti pripovjednoga teksta” (Neumann i Nünning 2014: 344). Napominju također da metanaracija nije ograničena na „prave pripovjedne tekstove”, nego se može javljati i u drugim žanrovima i medijima (isti: 350).

¹¹ Taj je motiv oblikovan po uzoru na klasičnu antičku književnost. Naime, u književnoj se historiografiji naglašava metatekstualna dimenzija antičke pastoralne književnosti, koja se manifestira reprezentiranjem pjesničke inicijacije i nadahnuća. Evangelos Karakasis preuzima tipologiju prizora pjesničke inicijacije Jamesa R. G. Wrighta i navodi da se ona, među ostalim, može prikazati kao „susret s božanstvima povezanim s pjesničkom inspiracijom ili darom proricanja”, „okruženje usko povezanim s božanstvom” (2011: 182), „izravno obraćanje pjesniku u vokativu” te „implicitnim ili eksplicitnim referencama na oblik pjesničke kompozicije koji treba usvojiti” (isti: 183).

Uvodni je dio Mihalićeve prigodnice zanimljiv jer se u prikazu pjesničkoga nadahnuća i užitka u umjetničkom radu prožimaju različiti stilsko-poetički kôdovi. Naime, lirski subjekt prvotno iskazuje želju za oslobođanjem od životnih nedaća i negativnih društvenih pritisaka pa se, kombiniranjem klasicističke i sentimentalističko-(pred)romantičarske stilizacije, prikazuje njegovo osamljivanje u prostoru prirode pastoralno-idiličnoga ugođaja. Motivi prirode kao idealiziranoga utočišta oblikovali su se već u antičkoj književnosti koju je Mihalić, s obzirom na intertekstualne reference istaknute u motima prigodnice (npr. Vergilije, Ovidije, Horacije), nesumnjivo poznavao. Koncipiranjem djela u osloncu na antičku književnu tradiciju u Mihalićevoj se prigodnici očituju obilježja klasicističke poetike. Osim toga, obnovljeni interes za prirodu i diskurs o samoosamljivanju korespondiraju i sa sentimentalističko-(pred)romantičarskim književnim koncepcijama koje su se očitovale u različitim europskim književnostima druge polovice 18. i prvih desetljeća 19. stoljeća. U Mihalićevoj je pjesmi prostor prirode dijelom koncipiran na tragu ideja Jean-Jacquesa Rousseaua o povratku prirodi kao vidu odmaka od iskvarenoga svijeta i osnaživanja prirodne ljudske dobrote.¹² Iako se ne može tvrditi da je Mihalić doista poznavao Rousseauova djela, može se reći da se u prigodnici donekle reflektiraju suvremene poetičke i svjetonazorske koncepcije poput sentimentalističke reevaluacije prirode povezane s kultiviranjem vrlina i plemenitih osjećaja te Rousseauove ideje društvene jednakosti. Indikativno je da subjekt tijekom boravka u prirodi promišlja svoju „sritju Samotje” (Mihalić 1831: [3]) i da, promatrajući planinsko okruženje, konstatira: „Tu je pokoj, sloga, mir, tishina, radost;/ Serdca nit’ je zloga, igdi vidit’ jadost” (isti: [3]). U skladu s navedenim, (pred)romantičarski topos bijega u neiskvarenu prirodu funkcionira kao vid samolegitimiranja subjektova autorstva i pjesničkoga autoriteta isticanjem vlastite povezanosti s prirodom.

Drugi je dio subjektove pjesničke inicijacije reprezentiran u obliku snovite vizije. Subjekt tijekom boravka na Parnasu pada u san u kojem mu se ukazuje lik Merkura kao glasnika bogova s Olimpa i donosi vijesti o imenovanju novoga đakovačko-srijemskog biskupa te najavljuje njegov dolazak. Merkur izravno apostrofira subjekta kao pjesnika („Pogodi Poeta – – ! bil’ pogodit’ mog’o?”, Mihalić 1831: 5), što predstavlja čin konstituiranja subjektova identiteta.¹³ San završava u špilji, koja je u antičkoj pastoralnoj

¹² O Rousseauovoj filozofiji prirode i prirodne pedagogije usp. G. Sunajko (2020).

¹³ J. Culler smatra da je apostrofa sredstvo kojim se ne naglašava „uspostavljanje *Ja – Ti* odnosa”,

književnosti bila „konvencionalno mjesto ne samo za pjesničku kreativnost nego također i za pjesničku inicijaciju” (Karakasis 2011: 155), a subjekt potom, referirajući se na Muzin poziv na pjesničko proslavljanje biskupova ustoličenja („Kako Muza veli, veseli se Goro!”, Mihalić 1831: 6), legitimira čin vlastitoga pjesnikovanja kao proizvod sakralnoga nadahnuća.

Postupak subjektove pjesničke inicijacije oblikovan je i u pjesmi *Narodkinja vila*, u kojoj se uprizoruje subjektovo svjedočenje veselju žitelja Parnasa, nakon čega slijedi dijalog lika Apolona i subjekta u kojem Apolon pojašnjava odlazak na proslavu Sučićeva biskupskoga ustoličenja („Rechichesh: Poeta! [...] / Mi vodimo virne Kore Stojnom Gradu”, 1828: 4). U oblikovanju se Apolonova identiteta intertekstualno priziva njegova dvostruka uloga pjesničkoga nadahnitelja i iscjelitelja („Na vesele tvoje Apolline ! ricsi/ serdce brixno moje, taj mi glas izlicsih.”, isti: 4).¹⁴ Skretanjem pozornosti na učinke Apolonova glasa aludira se na pjesničku kreativnu i jezičnu moć. Tema pjesničkoga stvaralaštva dodatno je naglašena *mise-en-abîme*-strukturom pjesme ostvarenom umetanjem prigodnice u prigodnicu. Dok se u prvom dijelu pjesme uprizoruju prostor Parnasa i dijalog subjekta i Apolona o pjesničkim intencijama, u drugom se dijelu prikazuju učinci Apolonova pjesničkog nadahnuća. Subjekt na dijegetičkoj razini¹⁵ autoreferencijalnim komentarom navješćuje vlastitu pjesničku izvedbu, a metaforom kitare implicitno su istaknuti zvukovno-glazbeni aspekti jezika i pjesnikovanja („Pridje xalost tvoja u *Citharu* velim,/ Cerkvo Diko moja ! Evo shtoti xelim!”, isti: 5). Navedeni dio funkcionira i kao metažanrovski komentar jer se iskazuje namjera kreiranja inauguralne čestitke koja se potom realizira na hipodijegetičkoj razini teksta.

Osim navedenoga, u obje se prigodnice oblikuje geografski definiran imaginarij slavonsko-srijemskoga Parnasa, kroz čiji se prikaz, kao i u Pavićevoj pjesmi, tematiziraju pjesnički kreativni procesi, književno nadahnuće i

nego „dramatizacija ili stvaranje slike sebstva” (2005: 157), odnosno oblikovanje subjektova identiteta.

¹⁴ Takvo je reprezentiranje višestrukih Apolonovih uloga prisutno već u Ovidijevim *Metamorfozama*. Usp. J. C. Fumo (2010: 20).

¹⁵ Pjesma J. K. Mihalića koncipirana je višerazinski i odlikuje ju djelomično razvijena narativnost. S obzirom na to u radu se dijelom oslanjam na suvremena proučavanja pjesništva koja primjenjuju različite naratološke kategorije. Naime, polazeći od definicije pripovjednosti kao „reprezentacije slijeda događaja”, Peter Hühn i Roy Sommer (2014: 420) navode da se u pjesničkim tekstovima također mogu uočiti dvije temeljne odrednice pripovjednosti: vremenska sekvencijalnost (slijed zbivanja) i posredovanje (stupnjevanje iskaznih perspektiva) (isti: 420).

uloga biskupa kao kulturnoga mecena. U pjesmama se prikazuju scene plesa i slavlja u kojima sudjeluju antička mitološka bića tradicionalno vezana uz prostor Parnasa („Vech’ *Pallas, Apollo*, s-mudrim svojim *Zborom*,/ Od Parnasa kollo vode Srimskom Gorom/ U TVOJE Diakovo, *Kore* mudre vode”, Mihalić 1831: 17), ali i kroatizirane (ilirizirane) i slavenizirane figure muza/vila, što je istaknuto postupcima toponimizacije (vile Slovinkinje (u značenju Slavonkinje), Bacsvanke, Srimkinje, Bosankinje) i etnonimizacije njihovih imena (vile/muze Slovinkinje (u značenju Slavenke), Ilirkinje).

Figure vila/muza u obje pjesme imaju višestruka značenja: predstavljaju alegorijske prikaze prostora Đakovačko-srijemske biskupije i dijelova hrvatskih povijesnih zemalja te književno-kulturne produkcije na tim prostorima. Budući da se lik biskupa Sučića apostrofira kao književni mecena („Tako *Mecenata* TEBE, i Naukah/ Knjixevnih zanatah, slavit’ che Unukah/ Doshasta vrimenta”, 1831: 17) od kojega se očekuje potpora jer je „Kolina Slovinskog” (1828: 5) i vjerno služi domovini, te figure alegoriziraju napore razvoja književno-kulturnih aktivnosti na slavonskom/hrvatskom prostoru.

Indikativni su prikazi likova vila u prigodnici *Narodkinja vila* u kojima dolazi do izražaja klasicistički stiliziran vizualni portret ženske ljepote, čija se semantika gradi na temelju doslovnih značenja leksema: „Gjurgjic, i Ljubica, Tulipan, i Neveni,/ [...] I radostno Smilje kitti glavu Vilah,/ [...] s’ vrata jasno bila/ I Biseri vise, s’ pridragim’ Kamenom;/ Zlato vidi gdise, od cine plemenom;” (1828: [3]).¹⁶ Vizualni opis vila ima ulogu etničke identifikacije pa tako subjekt konstatira: „Csinimise dasu nashe ovo *Vile*,/ Jer’ Odila svasu od narodne svile. I viruj mi jesu *Ilirkinje Dike*” (isti: [3]). Imajući u vidu da se na početku pjesme prikazuje prostor slavonsko-srijemskog Parnasa, domaće vile ujedno alegoriziraju književni rad, a florealno-preciozni odjevni motivi mogu se intepretirati kao metatekstualne metafore za kreativne potencijale, plodnost i estetske vrijednosti književnoga rada domaćih autora.

Postupkom domestifikacije Parnasa i etničko-kulturne identifikacije muza u pjesmama se uspostavljaju intertekstualne poveznice s hrvatskim ranonovovjekovnim conceptualizacijama ilirskoga ideologema. U razdoblju Mihalićeva književnoga rada bile su utjecajne ideje Matije Petra Katančića o slavenskom podrijetlu drevnih Ilira i starosjedilaštvu ilirskoga naroda,

¹⁶ Prema Lilian R. Furst za klasicističke je opise karakteristična dominacija statične vizualne perspektive, pri čemu, za razliku od kasnijih romantičarskih opisa, još nema projekcije subjektivih raspoloženja u opisane prizore. Naglasak je na „doslovnim i fizičkim značajkama [...], izvanjskim površinskim pojavnostima koje odmah privlače pogled” (2002: 5).

kojim je označavao hrvatski etnikum, na geografskom prostoru Slavonije, Hrvatske i Dalmacije.¹⁷ Katančićeve su shvaćanja utjecala na ideologiju hrvatskoga narodnog preporoda (usp. Stančić 1988: 111). Njegova se koncepcija (proto)nacionalnoga, hrvatskog ilirizma reflektirala i u Mihalićeveu pjesničkom diskursu, što je vidljivo i u postupnim promjenama koncepta ilirizma u njegovim prigodnicama. U pjesmi *Narodkinja vila* uže je definiran i oblikuje se kao inačica konfesionalnoga, katoličkog ilirizma:¹⁸ utjelovljuju ga vile Ilirkinje, u koje subjekt ubraja vile Bacsvanke, Srimkinje, Slovinkinje i Bosankinje, čime se reprezentiraju etnokulturne poveznice i teritorijalna rasprostranjenost zamišljene ilirske zajednice¹⁹ koja je izjednačena s teritorijem Đakovačko-srijemske biskupije. U *Domorodkinji vili* ilirskim je imenom obuhvaćen širi teritorijalni prostor hrvatskih povijesnih zemalja („O sritni Narode *Slovinkinjah* Gorah!/*Istra, Save Rode!* do sinjega Mora”, 1831: 17), pa se tu ilirizam diskurzivno artikulira kao hrvatski protonacionalnointegracijski koncept.²⁰

¹⁷ Opširnije o Katančićevoj koncepciji ilirizma usp. S. Sršan (1986).

¹⁸ O različitim inačicama ranonovovjekovnih konfesionalnih ilirizama usp. Z. Blažević (2008: 152–271).

¹⁹ Razmatrajući razvoj različitih koncepcija ilirizma u hrvatskoj ranonovovjekovnoj kulturi Z. Blažević je uspostavila topičku matricu diskurzivnih realizacija ilirskoga ideologema (usp. 2008: 88–113). Kao jedan od vidova oblikovanja ilirizma izdvaja topos teritorijalne rasprostranjenosti, koji se može očitovati u obliku „kataloga zemalja odnosno naroda” (ista: 101), a često se povezuje s toposom jezičnoga jedinstva jer se jezik (odnosno, zajednička kultura) smatra važnom sastavnicom etničkoga identiteta pa se diskurzivno poistovjećuju teritorijalna rasprostranjenost jezika i naroda (ista: 101).

²⁰ Preciznosti radi treba reći da u Mihalićevoj pjesmi supostoje ideje ugrofilstva, slavonsstva i ilirizma. Ugrofilstvo je moguće tumačiti kao diskurzivnu artikulaciju subjektive lojalnosti vlastitoj državi, a slavonsstvo kao izraz regionalne pripadnosti. Kada je riječ o ilirizmu, u navedenom su citatu uočljive aluzije na prostore Slavonije i Dalmacije, dok hidronim Sava ima višestruke implikacije i može predstavljati aluziju na prostor Slavonije, ali i Hrvatske (u prvoj polovici 19. stoljeća tim je nazivom označavan prostor današnje sjeverozapadne Hrvatske). Ilirski subjekt tako u osnovi referira na regionalne sastavnice Trojedne Kraljevine, koja je u hrvatskom političkom i kulturnom imaginariju predstavljala „simbol političkog subjektiviteta Hrvatske i cjelovitosti njezina teritorija” (Rapacka 2002: 110) i koja je često diskurzivno rekreirana kao izraz želje za „povratkom izgubljenih zemalja i njihovim administrativnim povezivanjem” (ista: 112). Na aktualnost toga ideologema u slavonskoj književnosti prvih desetljeća 19. stoljeća upućuje i prigodnica Antuna Mihalića (inače brata Josipa Kalasancija Mihalića) *Narodno veselje Triuh Kraljevinah u Vrime Naimenovanja ... Francishka od Vlasits za Svitlih Kraljevinah Slavonie, Kroacie, i Dalmacie Slavnog' Bana* (1832). Predodžba o Trojednici bila je dijelom hrvatske plemićke ideologije, a u 19. je stoljeću postala jednom od sastavnica hrvatskih nacionalno-političkih programa (Rapacka 2002: 113). Navedene su pjesme relevantne jer pokazuju da su i u slavonskoj književnosti s početka 19. stoljeća dijelom

Dakle, postupkom domestifikacije Parnasa u Mihalićevim se pjesmama afirmirao slavonski regionalni identitet kao jedna od sastavnica ilirskoga jezično-kulturnoga identiteta, čime se ujedno u multietničkom i multijezičnom prostoru Habsburške Monarhije isticalo (južno)slavenstvo kao jedna od identifikacijskih odrednica. Imajući u vidu da se u obje pjesme postupak performativnoga imenovanja²¹ kojim se (re)kreira ilirizam primjenjuje isključivo u identifikaciji vila/muza, može se zaključiti da su se tako, u uvjetima pokrajinske rascjepkanosti hrvatskih zemalja, promicale ideje regionalne književno-kulturne suradnje i potencijalne izgradnje jedinstvene nacionalne književnosti na narodnom jeziku.

V.

U ovom se korpusu posebice izdvaja prigodnica Nikole Hadžića (1791–1871) *Epithalamion ... Jozipu Kukovichu* (1834), napisana povodom ustoličenja Josipa Kukovića za biskupa Đakovačko-srijemske biskupije. Pjesma je žanrovski hibrid inauguralne čestitke i metapjesme.²² Naslovno istaknute epitalamijske, odnosno svadbene, odrednice grade se na adaptaciji biblijske metafore svadbe²³ između zaručnika biskupa Kukovića („Blagog Pastira”) i njegove zaručnice Crkve („Priksutra che pirna slava biti/ [...] BISKUP nam’ je jurve dosho novi,/ Da se vincsa s-cerkvom Djakovackom,/ Ili rechi, Bosanskom i Srimskom”, Hadžić 1834: s. p.). Metafore svadbe i zaručništva, kao i metaforički prikazi biskupâ kao pastira, česti su u prigodnicama slavonskih književnika napisanima u povodu ustoličenja biskupâ te upućuju na njihovu simboličku ulogu Kristova namjesnika na zemlji i, analogno tomu, na njihovo zaštitničko i spasiteljsko poslanje.²⁴ U Hadžićevoj su pjesmi

navješćivane ideološke koncepcije koje će obilježiti hrvatsku preporodnu književnu kulturu. O konstruiranju i kompleksnim značenjima ideologema Trojedne Kraljevine u hrvatskoj književnosti tzv. pripremnoga preporodnog razdoblja usp. također S. Coha i N. Vukobratović (2022).

²¹ Tim terminom I. Ivas označava postupak kojim se uspostavlja „veza ime – predmet” i time ujedno prenosi „vrijednosti zajednice” (1988: 57).

²² Prema E. Müller-Zetzelmann metatekstualni postupci mogu se oblikovati u različitim pjesmama, no kada postanu dominantna tekstualna strategija, može se govoriti o žanru metapjesme (2005: 126).

²³ Opširnije o biblijskim metaforama svadbe i zaručništva usp. A. Krasicki i A. Albin (2019).

²⁴ Slični se postupci mogu uočiti i u latinskom prigodnom pjesništvu sjeverne Hrvatske koje je nastajalo posljednjih desetljeća 18. i prvih desetljeća 19. stoljeća, što upućuje na stilsko-poeitičke i žanrovske poveznice između onodobnoga pjesništva na hrvatskom i latinskom jeziku.

motivu biskupova ustoličenja pridane i političke konotacije jer uz božansku, sakralnu legitimaciju lirski kazivač naglašava važnost odluke austrijskoga cara Franje I. kao čina političke ovjere biskupova imenovanja. Metafora svadbe poprima pritom različite ideološke konotacije. Postaje diskurzivnim sredstvom za artikuliranje subjektive monarhijske lojalnosti, što je istaknuto reprezentiranjem cara Franje I. kao nadnacionalne očinske figure, kao i za isticanje slavonskoga regionalnog patriotizma, iskazanoga subjektivom apostrofom različitih pripadnika zamišljene slavonske zajednice i pozivom na zajedničko slavlje.

Za ovaj je rad prvotno relevantna autoreferencijalna dimenzija Hadžićeve pjesme jer je, unatoč naslovno iskazanomu povodu njezina nastanka, središnja tema sâm pjesnički rad. U skladu s konvencijama prigodničarskoga diskursa pjesma započinje toposom vanjskih okolnosti,²⁵ primanjem vijesti o imenovanju Josipa Kukovića biskupom i o njegovu dolasku iz Zagreba u Đakovo, čime se tumači povod nastanku pjesme. Egzordij se potom preoblikuje u metapjesmu jer se lirski subjekt primarno bavi tekstualnim kôdom i svoj iskaz oblikuje kao autometatekst²⁶ čije su središnje teme pjesničko nadahnuće, okolnosti nastanka pjesme, odnos spram književne tradicije, stilsko-poetički temelji, književna recepcija i estetske vrijednosti.

Lirski subjekt ističe svoje ugledanje, ali i odmicanje od dijela aktualnih književnih trendova. To je istaknuto alegorijskim prikazom antropomorfiziranih fruškogorskih lira, sotske i varadinske, pri čemu se kteticima vjerojatno intertekstualno aludira na pjesništvo slavonskih prigodničarskih pjesnika, braće Josipa Kalasancija Mihalića i Antuna Mihalića.²⁷ Trop lire metaforička je oznaka za klasicističku književnu tradiciju, koja je u Hadžićevoj pjesmi ovjerena odabirom žanra inauguralne čestitke i uzvišenim sadržajem, a klasicistički ideal estetiziranja i oblikovanja lijepoga i ugodnog književnog djela artikuliraju i personificirane lire: („Mi idemo [...] / Da mu pisme ugodne pivamo”, isti: s. p.). Iako se podređenost estetske dimenzije pragmatičkoj

Polisemantički potencijal figure pastira posebice dolazi do izražaja u tada popularnim žanrovima ekloge i bukolike, u kojima se, u skladu s klasicističkom poetikom, spajaju i adaptiraju antički mitološki i kršćanski imaginarij te se kroz alegorijski prikaz progovara o različitim aktualnim društvenim, političkim i kulturnim pitanjima. Usp. I. Galić Bešker (2010: 121–128).

²⁵ Termin je preuzet iz rada N. Jovanovića (1998: 447).

²⁶ D. Oraić Tolić autometatekstualnost određuje kao „svijest o vlastitom tekstu, odnosno samosvijest teksta” (1993: 136).

²⁷ Josip Kalasancije Mihalić imenovan je 1812. sotskim župnikom, a Antun Mihalić bio je od 1815. do smrti petrovaradinskim župnikom.

funkciji teksta smatra jednom od konvencija prigodnoga pjesništva (Jovanović 1998: 445), zanimljivo je uočiti da u Hadžićevoj pjesmi lirski subjekt ističe upravo estetski aspekt. Samoidentificirajući se prvotno kao recipijent pjesama fruškogorskih lira, subjekt tematizira moć jezika, odnosno pjesništva, i tako predstavlja književnost (a ne biskupovu inauguraciju) kao prvotni izvor svoga pjesničkog nadahnuća („Csujesh glase one priumilne,/ U nacsinu i lipoti silne!/ Nebi li se pouzdati smio, [...] I ti pismu lipu sastaviti”, isti: s. p.).

Za razliku od tekstova njegovih prethodnika, u kojima su se, u skladu s klasicističkom poetikom, kreativni proces i umjetnička inspiracija dijelom reprezentirali antropomorfiziranjem antičkoga mitološkog imaginarija i povezivali se s djelovanjem izvanjskoga, „transcendentalnog autoriteta” (Clark 1997: 2) poput muza i Apolona, u Hadžićevoj se pjesmi oblikuje romantičarska predodžba umjetničkoga rada povezana s konceptima individualne kreativnosti, mašte i osjećajnoga zanosa kao unutrašnjim izvorima nadahnuća („Serce moje, u men’ poigrava/ Fantaziju moju podraxava” (Hadžić 1834: s. p.).²⁸ Impuls pjesničkoga stvaranja reprezentira se u romantičarskoj maniri kao odraz subjektive nesputane osjećajnosti i ushita, što je retorički oblikovano figurom prozopopeje. U pjesmi se antropomorfizira srce i uprizoruje obraćanje srca lirskomu subjektu, odnosno, samorazgovor lirskoga subjekta („Opet serce vice, neda mira:/ Zar te, veli, tko na silu tira,/ Da izvijash vilovske glasove,/ [...] Pivaj prosto ko i tvoji stari”, isti: s. p.). Uporabom (samo)apostrofe reprezentira se prijemor između kreativnih ambicija, emocionalnih želja i pokušaja racionalne kontrole stvaralačkoga procesa te se ujedno konstituira identitet subjekta kao pjesnika.

Kroz subjektive se autopoetičke komentare naznačuje odmak od klasicističkoga poetičkog kôda i približavanje romantizmu. Zanimljivo je pritom uočiti i utjecaj folklorne poetičke matrice na stihovnoj i retoričkoj razini. Umjesto klasičnih metričkih oblika kojima su Karlo Pavić i braća Mihalići pretežito pisali svoje prigodnice, Hadžićeva je pjesma pisana narodnim desetercem. Utjecaji hrvatskoga usmenog pjesništva očituju se i u dijalogu fruškogorskih lira uporabom specifičnoga leksika i frazema („Gdi si sestro da od Boga najdesh!”, isti: s. p.). Međutim, tu se još ne može govoriti o romantičarsko-herderovskom poimanju usmene književnosti kao manifestacije narodnoga duha, nego je subjektovo ugledanje na „stare” bliže

²⁸ U razdoblju romantizma naglašeno je tematiziranje dubokih emocionalni stanja i ističe se važnost mašte koja „nije samo pasivna moć opažanja, pamćenja i uspoređivanja predodžbi ili ‚slika’, nego aktivna moć oblikovanja sâmh predodžbi” (Ferber 2010: 55).

klasicističkomu viđenju folklora kao „svjedočanstva starine i klasičnosti naše kulture” (Fališevac 2007: 94), što se očitovalo i u pjesništvu Matije Petra Katančića i Josipa Mihalića. Štoviše, zahtjev za „prostim” pjevanjem korespondira s klasicističkim zahtjevima za jasnoćom i razgovjetnošću u književnom radu.

Osim navedenim autoreferencijalnost se ostvaruje i *mise-en-abîme*-strukturuom pjesme. Lirski subjekt na dijegetičkoj razini razmatra vlastitu (ne)mogućnost pisanja pjesme u čast biskupova imenovanja i metanarativnim komentarom (koji je ujedno topos skromnosti) najavljuje performativni čin stvaranja/izvedbe same pjesme („Smisli pivat ovo, kako mogu:”, Hadžić 1834: s. p.). Deiktikom „ovo” označava medij pjesme, a dvotočje naznačuje razdjelnicu između dijegetičke, na kojoj se subjekt samoidentificirao kao pjesnik, i hipodijegetičke razine, koju čini umetnuta inauguralna čestitka. U njoj nema metatekstualnih iskaza, no pjesma svojom strukturom (ima žanrovska obilježja inauguralne čestitke, također je pisana desetercem) implicitno ovjerava temeljne subjektive intencije sastavljanja pjesme.²⁹

VI.

Zaključno je potrebno osvrnuti se na odnos slavonskih prigodničara prvih desetljeća 19. stoljeća spram slavonske književne tradicije. Naime, procesi oblikovanja slavonskoga književnog kanona započeli su, kao što je primijetio Milovan Tatarin (2018), u drugoj polovici 18. stoljeća kada slavonski autori pišu književne tekstove s istaknutim metatekstualnim elementima (A. T. Blagojević, J. Krmpotić, M. P. Katančić) u kojima se raspravlja o književnim vrijednostima i reprezentativnim autorima i djelima. To je razdoblje kada „književnost nije bila emancipirana kao samostalna estetička praksa” (Tatarin 2018: 16), nego je često bila opterećena vjerskim i prosvjetiteljskim zahtjevima, no metatekstualnim su se postupcima kao vidom diskurzivnoga (samo)definiranja književnoga sustava uspostavljale okvirne distinkcije između estetski (Antun Kanižlić) i kulturološki relevantnih autora (Matija Antun Relković).

²⁹ Prema Moniki Fludernik *mise-en-abîme* je autoreferencijalni postupak koji se očituje na strukturnoj razini, a ne izravnim metatekstualnim komentarima, te predstavlja „snažn[u] tehnik[u] implicitne autentifikacije ili deautentifikacije tekstova” (2003: 17).

Slavonski se prigodničari 19. stoljeća izrijeком ne nadostavljaju na spomenute rasprave o kanonu jer se intertekstualne reference uspostavljaju prvotno spram antičke književne tradicije. Dakle, domestifikacijom Parnasa kao metatekstualnom strategijom antička se književnost uspostavlja kao kanonska vrijednost i uporište razvoja slavonske književnosti, što korespondira s klasicističkom poetikom kao dominantnom odrednicom njihovih tekstova. Intertekstualnim prizivanjem „kulturnoga kapitala” akumuliranoga u univerzalnom kanonu klasične antike” (Juvan 2019: 86) nastojalo se pridati književno-kulturni legitimitet slavonskoj književnosti i naznačiti pripadnost zamišljenoj europskoj književnoj zajednici.

Zanimljivost se i vrijednost prigodnoga pjesništva slavonskih književnika očituje također u njegovu odstupanju od normativne žanrovske tradicije. Balansirajući između instrumentalizacije, pragmatizacije i individualizacije prigodničarskoga diskursa, autori su pjesme iskoristili kao medij za metatekstualna razmatranja o statusu književnosti, kreativnim potencijalima, pjesničkom nadahnuću i kulturnom mecenatstvu, čime se skretala pozornost na pjesnički tekst kao jezični artefakt i na njegove potencijalne estetske vrijednosti.

Osim toga, u analiziranom se korpusu prigodnica očituje pluralizam poetičko-estetskih koncepcija (klasicizam, sentimentalizam) koji je obilježio prva desetljeća hrvatske književnosti 19. stoljeća, a u dijelu tekstova metatekstualne strategije imaju i potencijalno kulturogeno značenje³⁰ jer se uz promišljanja o strukturi pjesničkih tekstova raspravlja o književnoj tradiciji i pridonosi uspostavljanju novih književnih poetika (romantizma). Metatekstualni su postupci bili također u funkciji promicanja etnokulturnih posebnosti i afirmacije slavonskoga regionalnog identiteta kao jedne od sastavnica ilirskoga (hrvatskog) jezično-kulturnoga identiteta. Na taj je način slavonsko prigodno pjesništvo prvih desetljeća 19. stoljeća odigralo ulogu u poticanju procesa nacionalizacije i autonomizacije književnosti koji će se u hrvatskoj književnoj kulturi intenzivirati u narednim desetljećima 19. stoljeća.³¹

³⁰ D. Oraić Tolić pišući o autoreferencijalnosti navodi da može imati kulturogeno značenje kada „pripadnici jednoga stila i jedne kulture upravo na primjeru autoreferencijalnosti napuštaju svoj stil i svoju kulturu, pa postaju začetnicima novoga kulturnog koda i promicateljima ili nositeljima nove kulture” (1993: 139).

³¹ Prema M. Juvanu nacionalizacija i autonomizacija književnosti komplementarni su procesi. Nacionalizacija se očituje kroz strategije jezično-kulturne identifikacije, dok se procesima autonomizacije uspostavljaju i promiču estetske vrijednosti književnih tekstova te se pridonosi

LITERATURA

- Alter, Robert. 1978. *Partial Magic: The Novel as a Self-conscious Genre*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.
- Bagić, Krešimir. 1994. *Živi jezici*. Zagreb: Naklada MD.
- Blažević, Zrinka. 2008. *Iilirizam prije ilirizma*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Coha, Suzana. 2015. *Medij, kultura, nacija: Poetika i politika Gajeve* Danice. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada – Filozofski fakultet.
- Coha, Suzana; Vukobratović, Nikola. 2022. „Banus, Our Only Hope”: Some Remarks on the National Aspirations of Representatives of Croatian Politics and Culture in the Late Eighteenth Century. *The Culture of the Aristocracy in the Habsburg Monarchy, 1750–1820*. Ur. Gábor Vaderna. Beč: Praesens Verlag, 43–54.
- Culler, Jonathan. 2005. *The Pursuit of Signs*. London – New York: Routledge.
- Currie, Mark (ur.). 2013. *Metafiction*. London – New York: Routledge.
- Čale Feldman, Lada. 1997. *Teatar u teatru u hrvatskom teatru*. Zagreb: Naklada MD – Matica hrvatska.
- Fališevac, Dunja. 2007. Kačićeva poetika u kontekstu poetičkih programa hrvatske književne kulture 18. stoljeća. *Fra Andrija Kačić Miošić i kultura njegova doba*. Ur. Dunja Fališevac. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 91–120.
- Ferber, Michael. 1999. *A Dictionary of Literary Symbols*. Cambridge – New York: Cambridge University Press.
- Ferber, Michael. 2010. *Romanticism: A Very Short Introduction*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Fludernik, Monika. 2003. Metanarrative and Metafictional Commentary: From Meta-discursivity to Metanarration and Metafiction. *Poetica*, 35, 1/2, 1–39. <https://www.jstor.org/stable/43028318> (pristupljeno 10. srpnja 2025).
- Fumo, Jamie C. 2010. *The Legacy of Apollo*. Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press.
- Furst, Lilian R. 2002. Autumn in the Romantic Lyric. *Romantic Poetry*. Ur. Angela Esterhammer. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 3–22.
- Galić Bešker, Irena. 2010. *Latinsko prigodno pjesništvo sjeverne Hrvatske u 19. stoljeću: Fond prigodnica u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici*. Doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu.
- Genette, Gérard. 1997. *Palimpsests*. Lincoln – London: University of Nebraska.

konstruiranju književnoga kanona kao kulturno-identitetskoga uporišta zamišljene nacionalne zajednice (2019: 97–98). Opširnije o oblikovanju hrvatskoga književnog kanona u 19. stoljeću usp. M. Protrka (2008), a o procesima nacionalizacije hrvatske književnosti u 19. stoljeću usp. I. Žužul (2015) i S. Coha (2015).

- Hadžić, Nikola. 1834. *Epithalamion ... prisvitolomu i priposhtovanomu gospodinu Jozipu Kukovichu*. Osijek: Slovima M. A. Divald, povlastjenog Knjigotishca.
- Hauthal, Janine; Nadj, Julijana; Nünning, Ansgar; Peters, Henning. 2007. Metaisierung in Literatur und anderen Medien: Begriffsklärungen, Typologien, Funktionspotentiale und Forschungsdesiderate. *Metaisierung in Literatur und anderen Medien*. Ur. Janine Hauthal, Julijana Nadj, Ansgar Nünning, Henning Peters. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1–21.
- Hutcheon, Linda. 1985. *Narcissistic Narrative: The Metafictional Paradox*. New York – London: Methuen.
- Hühn, Peter; Sommer, Roy. 2014. Narration in Poetry and Drama. *Handbook of Narratology*. Ur. Peter Hühn, Jan Christoph Meister, John Pier, Wolf Schmid. Berlin – Boston: De Gruyter, 419–434.
- Ivas, Ivan. 1988. *Ideologija u govoru*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.
- Johnson, James William. 1967. *The Formation of English Neo-Classical Thought*. Princeton: Princeton University Press.
- Jovanović, Neven. 1998. Pjesnikovanje Antuna Molnara oko 1848. *Dani Hvarskog kazališta*. Knj. 24. *Hrvatska književnost u doba preporoda (ilirizam, romantizam)*. Ur. Nikola Batušić et al. Split: Književni krug, 443–476.
- Juvan, Marko. 2019. *Hibridni žanrovi*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Karakasis, Evangelos. 2011. *Song Exchange in Roman Pastoral*. Berlin – New York: De Gruyter.
- Katančić, Matija Petar. 1940. Fructus auctumnales. *Pjesme Antuna Kanižlića, Antuna Ivanošića i Matije Petra Katančića*. Stari pisci hrvatski, knj. XXVI. Prir. Tomo Matić. Zagreb: JAZU, 257–322.
- Kombol, Mihovil. 1961. *Povijest hrvatske književnosti: do narodnog preporoda*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Kovačević, Ivan. 1994 [1915]. Neki prigodni pjesnici hrvatski iz Slavonije pod konac 18. vijeka i na početku 19. *Književni ogledi*. [Autori: Jakošić, Josip; Kovačević, Ivan; Andrić, Nikola; Pavić, Matija]. Vinkovci: Privlačica, 41–103.
- Krasicki, Arkadiusz; Albin, Ana. 2019. Uloga metafore u Isusovoj polemici s farizejima (Mk 2, 18–20). *Anafora*, 6, 1, 151–168.
- Lepaludier, Laurent (ur.). 2003a. *Métatextualité et métafiction*. Rennes: Presses universitaires de Rennes. <https://doi.org/10.4000/books.pur.29648> (pristupljeno 7. rujna 2025).
- Lepaludier, Laurent (ur.). 2003b. Introduction. *Métatextualité et métafiction*. Rennes: Presses universitaires de Rennes, 9–13. <https://doi.org/10.4000/books.pur.29648> (pristupljeno 7. rujna 2025).
- Marijanović, Stanislav. 1997. Hrvatski pretpreporodni pisci iz Slavonije. *Dani Hvarskog kazališta*. Knj. 23. *Hrvatska književnost uoči preporoda*. Ur. Marin Franičević et al. Split: Književni krug, 404–416.

- Maslov, Boris. 2016. The Genealogy of the Muses: An Internal Reconstruction of Archaic Greek Metapoetics. *The American Journal of Philology*, 137, 3, 411–446. <https://www.jstor.org/stable/26360881> (pristupljeno 18. srpnja 2025).
- Matić, Tomo. 1945. *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije preporoda*. Zagreb: HAZU.
- Medarić, Magdalena. 1993. Ono što upućuje na sebe (Prilog terminologiji autoreferencijalnosti). *Intertekstualnost & autoreferencijalnost*. Ur. Dubravka Oraić Tolić, Viktor Žmegač. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 97–104.
- Mihalić, Josip Kalasancij. 1816. *Pisma pastirska prisvitolu i priposhtovanomu Gospodinu Emeriku Karli Raffayi novomu biskupu Bosanskomu, illiti Djakovacskomu i Srmskomu*. Novi Sad: Slovima Ivana Jankovicha Povlastjenoga Slovoishca.
- Mihalić, Josip Kalasancij. 1828. *Narodkinja vila prisvitolu, i priposhtovanomu gospodinu Pavlu Mathii Sucsichu*. Budim: Pritiskano Slovima Kraljevske Mudroucsne Skupshtine.
- Mihalić, Josip Kalasancij. 1831. *Domorodkinja vila prisvitolu, i priposhtovanomu gospodinu Pavlu Mathii Sucsichu od Pacser*. Budim: Slovo-utishtenjem Kraljevske Mudroucsne skupshtine.
- Moranjak-Bamburać, Nirman. 1991. Intertekstualnost / metatekstualnost / alteritet: integralna metodologema i njeni teorijski eksplikati. *Književna smotra*, 23, 84, 27–36.
- Müller-Zetzelmann, Eva. 2005. „A Frenzied Oscillation’: Auto-Reflexivity in the Lyric”. *Theory into Poetry*. Ur. Eva Müller-Zetzelmann, Margarete Rubik. Amsterdam – New York: Rodopi, 125–145.
- Neumann, Birgit; Nünning, Ansgar. 2014. Metanarration and Metafiction. *Handbook of Narratology*. Ur. Peter Hühn, Jan Christoph Meister, John Pier, Wolf Schmid. Berlin – Boston: De Gruyter, 344–352.
- Novaković, Darko 1998. Ilirac podvojene lojalnosti: Pavao Štoos kao latinski pjesnik. *Dani Hvarskog kazališta*. Knj. 24. *Hrvatska književnost u doba preporoda (ilirizam, romantizam)*. Ur. Nikola Batušić et al. Split: Književni krug, 277–302.
- Oraić Tolić, Dubravka. 1993. Autoreferencijalnost kao metatekst i kao ontotekst. *Intertekstualnost & autoreferencijalnost*. Ur. Dubravka Oraić Tolić, Viktor Žmegač. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 135–147.
- Pavić, Karlo. 1816. *Zbor pivalicah, Frushkoj u Gori Pribivajuchih ... Amerika Karlu Raffayu*. Novi Sad: Slovima Ivana Jankovicsa Povlastjenoga Knjigotica.
- Pavlović, Cvijeta. 2012. *Uvod u klasicizam*. Zagreb: Leykam international.
- Peruško, Tatjana. 2000. *Roman u zrcalu*. Zagreb: Naklada MD.
- Posavac, Zlatko. 1977. Slavonski neoklasicistički krug. *Revija*, 17, 4, 54–73.
- Protrka, Marina. 2008. *Stvaranje književne nacije: oblikovanje kanona u hrvatskoj književnoj periodici 19. stoljeća*. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Rapacka, Joanna. 2002. *Leksikon hrvatskih tradicija*. Zagreb: Matica hrvatska.

- Sršan, Stjepan. 1986. Ilirstvo Matije Petra Katančića. *Revija*, 26, 2, 5–11.
- Sunajko, Goran. 2020. Rousseauova prirodna pedagogija. *Jahr: Europski časopis za bioetiku*. 11/2, 22, 397–412.
- Tadić-Šokac, Sanja. 2018. *Roman o samome sebi*. Rijeka: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci.
- Tatarin, Milovan. 2018. Slavonski književni kanon 18. stoljeća: Kako su Relković, Došen i Kanižlić postali popularni. *Na korist i zabavu Slavonaca*. Zagreb: Matica hrvatska, 15–69.
- Waugh, Patricia. 1984. *Metafiction – Theory and Practice of Self-Conscious Fiction*. London – New York: Methuen.
- Wolf, Werner. 2007. Metafiction and metamusik: Exploring the limits of metareference. *Self-Reference in the Media*. Ur. Winfried Nöth, Nina Bishara. Berlin – New York: De Gruyter, 303–324.
- Wolf, Werner. 2011. Preface. *The Metareferential Turn in Contemporary Arts and Media*. Ur. Werner Wolf. Amsterdam – New York: Rodopi, V–IX.
- Žužul, Ivana. 2015. *Tijelo bez kosti*. Zagreb – Osijek: Meandarmedia – Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Odjel za kulturologiju.

SAŽETAK

U radu se analiziraju metatekstualni postupci u prigodnom pjesništvu slavonskih književnika prvih desetljeća 19. stoljeća. Raščlamba se temelji na tezi da se prigodnice ne iscrpljuju u svojim pragmatičkim funkcionalizacijama, nego da metatekstualnost predstavljala vid diskurzivnoga (samo)definiranja i (samo)reguliranja književnosti. Metatekstualnim razmatranjima o statusu književnosti, kreativnim potencijalima, pjesničkom nadahnuću i kulturnom mecenatstvu skretala se pozornost na pjesnički tekst kao jezični artefakt i na njegove potencijalne estetske vrijednosti. Uz afirmaciju slavonskih književno-kulturnih posebnosti u prigodnicama se također promicala ideja o slavonskom regionalnom identitetu kao jednoj od sastavnica hrvatskoga (ilirskog) jezično-kulturnog identiteta. Na taj je način slavonsko prigodno pjesništvo prvih desetljeća 19. stoljeća odigralo ulogu u poticanju procesa nacionalizacije i autonomizacije hrvatske književnosti.

Ključne riječi: slavonski književnici; 19. stoljeće; prigodnice; metatekstualnost

Autorska prava: © 2025 Autor(i). Ovaj je rad dostupan u otvorenom pristupu sukladno s licencijom Creative Commons Imenovanje 4.0. međunarodna.

Copyright © 2025 The Author(s). Open Access: This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Izvorni znanstveni rad

DOI: <https://doi.org/10.17234/Croatica.69.3>

UDK: 37.091.64:811.163.42'35(497.5)"17/18"

811.163.42'35(497.5)"17/18"

Primljen: 22. VI. 2025.

Prihvaćen: 19. IX. 2025.

NAPUTCHENYE ZA HORVATZKI PRAV CHTETI I PISZATI PRVI KAJKAVSKI PISMOVNIK

Ana Čavar

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet

acavar@m.ffzg.hr

ABSTRACT

FIRST KAJKAVIAN LETTERBOOK

The paper examines *Naputchenye za horvatzki prav chteti i piszati* (1808), the first monolingual orthography of the Kajkavian literary language, which simultaneously serves as the first Kajkavian writing and composition textbook. The focus is placed on *Pridavek*, a section of the textbook that has so far been viewed primarily as a collection of examples intended for the application of prescribed orthographic and spelling rules. The paper demonstrates that *Pridavek* is a distinct textbook type known as a *pismovnik* (writing and composition textbook, letterbook). Alongside primers, orthographies, and calligraphy manuals, this type of textbook was used at the end of the 18th and the beginning of the 19th century to teach Croatian language content in elementary schools. The overview of textbooks used for teaching Croatian mother tongue is situated within the normative framework of the educational reform initiated in the 1770s. Since in the pre-standardization period the same textbooks were often published in parallel editions in both Štokavian and Kajkavian literary languages, the first Kajkavian writing and composition textbook is compared with the Štokavian writing and composition textbook

from 1780. The analysis of these two textbooks shows that, regardless of the limited effects of the educational reform – as historiographic literature commonly evaluates the impact of Maria Theresa's educational reform in the Croatian parts of the Habsburg Monarchy – by the early 19th century the concept of literacy had already expanded to include the basics of written composition.

Keywords: *Naputchenye za prav cteti i piszati*; textbooks; letterbook (writing and composition textbook); Croatian language; history of education

1. NORMATIVNI OKVIR PROSVJETNE REFORME

Drugu polovicu 18. stoljeća u Habsburškoj Monarhiji obilježio je niz reformi koje će postati podlogom modernizacijskim procesima u drugoj polovici 19. stoljeća. Među reformskim procesima koje inicira carica Marija Terezija osobito je važna bila prosvjetna reforma. Obuhvatnu reformu obrazovanja započetu 1770-ih potaknule su ideje prosvijećenog apsolutizma, među ostalima i one o obrazovanju kao poticaju spoznajnog razvoja i oblikovanja karaktera svih žitelja Monarhije. Cilj izobrazbe podanika u sustavu školskih institucija, koje se postupno uspostavljaju na različitim razinama obrazovne okomice, bio je potaknuti razvoj društva u cijelosti (Shek Brnardić 2009). U posljednjim je desetljećima 18. stoljeća stoga utemeljen javni, državni školski sustav koji su mogli pohađati učenici iz svih društvenih slojeva. Uvođenje javnog i državnog školstva povezano je s poimanjem prosvjete kao nužna preduvjeta društvenog razvoja. Obrazovanje je učenike trebalo opskrbiti praktičnim i primjenjivim, „korisnim znanjima” na temelju kojih će oni kao uljuđeni podanici te kvalificirani državni službenici i činovnici pridonijeti stvaranju i širenju „društva blagostanja” (isto: 27). Zadatak je države pritom bio omogućiti svim žiteljima barem elementarno obrazovanje (Iveljić 2010).

Normativni okvir prosvjetne reforme u Habsburškoj Monarhiji uspostavljen je dvama dokumentima. Najprije je 1774. donesen *Opći školski red*, koji je regulirao pučko školstvo u austrijskom dijelu Monarhije. Na hrvatskim se prostorima taj dokument primjenjivao u Vojnoj krajini. Prosvjetni je sustav u ugarskom dijelu Monarhije uspostavljen i uređen dokumentom iz 1777. godine koji je uvriježeno poznat kao *Ratio educationis*. Za razliku od austrijskog dijela Monarhije, u kojemu je pohađanje pučke škole bilo zakonski regulirano, u Zemljama Krune Sv. Stjepana školovanje nije bilo obvezno, ali je zato protomodernom školskom vertikalom ondje uz pučko školstvo bila obuhvaćena i srednjoškolska i visokoškolska obrazovna razina.

Terezijanskoj se reformi, osim uvođenja javnog školskog sustava, pripisuje i uvođenje poučavanja na narodnim jezicima. U kontekstu osamnaestostoljetnog školstva pod tim se ponajprije misli na pučkoškolsko poučavanje na nekom od jezika koji nije bio latinski (Horbec, Matasović i Švoger 2017). Iako je *Opći školski red* predviđao da svi učenici trebaju naučiti „izražavati svoje misli na materinskom jeziku” (Häusler 1995: 30), vernakulari u načelu još uvijek nisu imali obrazovnu funkciju. Početno poučavanje na narodnim jezicima trebalo je tek olakšati opismenjavanje i uvesti u poučavanje njemački jezik, koji je reformski okvir uvrstio među „korisna znanja”. Naime njemačkom je jeziku bila namijenjena uloga povezujućeg čimbenika u višejezičnoj Monarhiji, a omogućivao je i pristup literaturi, za koju u ono vrijeme nije bilo očekivano da će biti objavljena i na nekom od narodnih jezika (Häusler 1995).

Budući da je reforma podrazumijevala otvorenost školskih institucija svim društvenim slojevima, prilagođavanje različitim obrazovnim potrebama učenika u skladu s njihovim društvenim položajem provedeno je diferencijacijom tipova škola i složenosti njihovih programa. U austrijskom dijelu Carstva uvedene su trivijalne, glavne i normalne škole (Horbec, Matasović i Švoger 2017, Batinić 2024: 20–22). Najmanje zahtjevne programe imale su jednogodišnje trivijalne škole. U njima se učilo čitati, pisati i računati, a poučavao se i vjeronauk.¹ Normalne škole imale su najobuhvatnije programe, a služile su i za izobrazbu budućih učitelja. U njima su se, uz narodni jezik, osnove računanja i vjeronauk, poučavali njemački i latinski, geografija, povijest i pridoda, poljodjelstvo, osnove mehanike i inženjerstva te domaćinstvo i osnovna znanja o umjetnosti i obrtima. Programi glavnih škola bili su obuhvatniji od programa trivijalnih škola, ali manje zahtjevni od programa *normalki*, pa se u njima nisu poučavali latinski, inženjerstvo, mehanika, poljoprivreda ni znanje o obrtima (Batinić 2024). *Ratio educationis* dijelom se oslanja na opisanu podjelu škola uvodeći u ugarski dio Monarhije narodne škole koje su se prema trajanju i opsegu programâ dijelile u četiri tipa. Seoske ili župne škole bile su jednogodišnje, trgovišne dvogodišnje, gradske škole pohađale su se tri godine, dok su četverogodišnje primarne škole bile pandan normalnim školama pa su služile i za osposobljavanje budućih učitelja (isto).

¹ Iako se terezijanska reforma u literaturi uvriježno povezuje sa sekularizacijom obrazovanja, preciznije bi bilo reći da je njome provedena laicizacija školstva. Naime vjerski sadržaji ostaju temeljni predmet pouke u školama sve do sredine 20. stoljeća. Nastava vjeronauka pritom, osim katehetske, ima i važnu odgojnu ulogu.

U svim se tim školama u poučavanje uključuju narodni jezici, najčešće kao polazište u opismenjavanju (Čavar 2021). Uz njih se u pučkim školama isprva poučava i njemački, a od 1790-ih sve su prisutniji pokušaji da se njemački jezik zamijeni mađarskim. U primarnim školama koje su učenike pripremale za nastavak školovanja učile su se i osnove latinskog jer je to bio prevladavajući nastavni jezik u gimnazijskoj nastavi.

Važan dio reforme obrazovnog sustava predstavljali su udžbenici. Obama je reformskim dokumentima prethodilo pokretanje Naklade njemačkog školskog zavoda (njem. Verlag der Deutschen Schulanstalt) u Beču, čijim je osnutkom izdavanje školskih knjiga centralizirano i stavljeno pod državnu kontrolu (Engelbrecht 1984, prema Batinić 2024). Povlasticu izdavanja školskih udžbenika od 1777. imala je budimska sveučilišna tiskara pa su udžbenici korišteni u školama Banske Hrvatske uglavnom tiskani ondje.

2. TIPOVI UDŽBENIKA U OSAMNAESTOSTOLJETNOJ NASTAVI MATERINSKOGA HRVATSKOG

Jasan uvid u razmjere promjena koje je uvela terezijanska reforma daju udžbenici koji se od kraja 1770-ih počinju tiskati za upotrebu u pučkim školama u Banskoj Hrvatskoj. Jezični segment pučkoškolskih programa u protomodernom obrazovnom sustavu propisivao je, uz osposobljenost za početno čitanje i pisanje na materinskom jeziku, poznavanje njemačkog jezika, u primarnim školama i osnova latinskog. U programima trogodišnjih gradskih i četverogodišnjih primarnih škola, uz pravopis i gramatiku njemačkog jezika, učio se i pravopis hrvatskog jezika, krasopis i *sastavoslovlje*, u sklopu kojega se učenike poučavalo kako sastavljati različite vrste i oblike pisanih tekstova (Batinić 2021, Čavar 2023). Za sve se te sadržaje objavljuju i zasebni udžbenici, pa od 1779. obrazovna reforma potiče znatnu udžbeničku produkciju i na hrvatskom jeziku. Riječ je mahom o prijevodima austrijskih udžbenika koji se dorađuju i prilagođavaju potrebama nastavnih predmeta. U skladu s ulogom koju su *Opći školski red* i *Ratio educationis* namijenili njemačkom jeziku prevladavaju dvojezična hrvatsko-njemačka izdanja, a tek se iznimno objavljuju naslovi samo na hrvatskom jeziku. Pritom treba istaknuti da se u sastavljanju i objavljivanju udžbenika u civilnoj Hrvatskoj nastavljaju primjenjivati već poznate osamnaestostoljetne prakse zasebna objavljivanja istih udžbenika na *horvatzkom*, tj. kajkavskom za škole u Kraljevini Hrvatskoj, i na štokavskom književnom jeziku za škole u Kraljevini

Slavoniji. Ti nam udžbenici danas daju zanimljive uvide ne samo u hrvatski jezik predstandardnog razdoblja nego i u ideju školstva u protomodernom obrazovnom sustavu.²

2.1. Početnice

Udžbenici za početno učenje čitanja i pisanja sve do druge polovice 19. stoljeća, kada se ustaljuje termin početnica, nazivali su se različito. Početnice koje se objavljuju za potrebe nastave u hrvatskim školama krajem 18. stoljeća izlaze pod nazivima *ABC knisicza*, *knixica slóvoznanja* ili *imen kniszica*. Već 1779. objavljena su prva dva početna udžbenika, *ABC knisicza za potrebnost narodnih skoľ* i *ABC iliti knixica Slóvoznanja za pótribu narodnih ucsionicaħ u Kraljestvu Slávónie*.⁴

Radi se o prijevodima austrijskog izvornika u kojima se tekst usporedno donosi na kajkavskom, odnosno štokavskom te na njemačkom jeziku. U udžbenicima objavljenim u posljednjim desetljećima 18. stoljeća čitati se uči sricanjem ili *šlabikuvanjem* (*šlabekuvanjem*). Reformske početnice tako s udžbenicima za učenje čitanja koji im prethode i u kojima se nasljeduju prakse kršćanskog opismenjavanja dijele istu metodu poučavanja. Iako to dijelom uvjetuje sličnosti u redosljedu uvođenja nastavnih sadržaja, protomoderne početnice od starijih se početnih udžbenika, u kojima se čitati učilo isključivo na tekstovima molitvi, razlikuju opsegom, sadržajem i temama jer više ne sadrže isključivo tekstove vjerske provenijencije. Uz to, u skladu s ulogom koju jezici dobivaju u obrazovnom sustavu i društvu, ti su udžbenici mahom dvojezični, kajkavsko-njemački i štokavsko-njemački, a od 1790-ih javljaju se dvojezični hrvatsko-mađarski udžbenici. Premda hrvatski jezik u osamnaestostoljetnim udžbenicima nema obrazovnu funkciju, već ponajprije ulogu jezika koji uvodi u opismenjavanje i školovanje na latinskom ili kojem drugom jeziku, udžbenička produkcija pridonijet će razvoju hrvatskog i kao nastavnog jezika i kao nastavnog predmeta u devetnaestom stoljeću.

² Popis osamnaestostoljetnih udžbenika uključujući i podatke o prijevodu na hrvatski i izdanjima može se pronaći u Cuvaja (1910a: 568–581, 1910b: 35–37).

³ Udžbenik je objavljen pod naslovom *ABC knisicza za potrebnost narodnih skol / ABC oder Namenbüchlein zum Gebrauche der National Schulen in dem Königreiche Croatien*, Budim, 1779.

⁴ Udžbenik je objavljen pod naslovom *ABC iliti knixica Slóvoznanja za pótribu narodnih ucsionicaħ u Kraljestvu Slávónie / ABC oder Namenbüchlein zum Gebrauche der National-Schulen in dem Königreiche Slawonien*, Budim, 1779.

2.2. Pravopisi

Nastavne su potrebe snažno utjecale na kodifikaciju hrvatskoga jezika. Pravopisi, gramatike i rječnici isprva se objavljuju kao školski udžbenici za nastavu na različitim razinama obrazovne okomice. Za potrebe pučkoškolske nastave već su 1779. objavljena dva pravopisna priručnika, *Upútjénje k' slavónskomú Pravopísánju za Potrebu národnih Ucsionícah u Králjestvu Slavónie*⁵ te *Kratki navuk za pravopiszanye horvatzko za pòtrebnozt národnih skol*.⁶ Kao i kod prvih početnica i prvi pravopisni udžbenici hrvatskog prijevodi su austrijskog izvornika prilagođeni potrebama opisa onodobnog kajkavskog ili štokavskog književnog jezika. Ti će se pravopisni priručnici u nadolazećim desetljećima s manjim izmjenama nanovo objavljivati. Već 1780. objavljeno je drugo prošireno izdanje kajkavskoga pravopisa pod naslovom *Napùtchenye vu horvátzko pravopiszanye za potrebnost národnih skòl*. Osamnaestostoljetna su izdanja pravopisâ dvojezična s tekstom na kajkavskom ili štokavskom te na njemačkom jeziku. Kajkavski pravopis u 19. stoljeću izići će u još trima izdanjima. Upravo će se o trećem izdanju iz 1808. godine, koje je objavljeno pod naslovom *Naputchenye za horvatzki prav chteti y piszati. Zkup z-peldami liztov, y drugeh pizsmeneh nachinov. Za potrebu vanye ladanyzkih skol'vu Horvatzkom Kralyetzvu, najviše pisati*. Naime od trećeg izdanja pravopis izlazi samo na kajkavskom pa je ujedno riječ i o prvom jednojezičnom pravopisu kajkavskog književnog jezika (Jembrih 2004). 1830. i 1832. bit će objavljeno četvrto i peto izdanje pravopisa bez sadržajnih izmjena, ali uz poneku korekciju propustâ u trećem izdanju i nešto dosljednije kapitaliziranje imenica. U vezi sa slovopisnom normom može se spomenuti da se grafem š u posljednjim dvama izdanjima dosljednije bilježi dvoslovom <sh>, a grafem c jednoslovom, ne više dvoslovom <cz>, kako je bilo uvriježeno u 18. stoljeću.

U 19. stoljeću i štokavski će pravopis biti ponovno objavljen. Pravopis je izišao 1810. bez sadržajnih promjena, dakle i dalje kao dvojezični štokavsko-njemački udžbenik.

⁵ Cjelovit naslov udžbenika glasi *Upútjénje k' slavónskomú Pravopísánju za Potrebu národnih Ucsionícah u Králjestvu Slavónie / Anleitung zur slawonischen Rechtschreibung zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Slawonien*, Budim, 1779. Autorstvo je naknadno pripisano Antunu Mandiću.

⁶ Cjelovit naslov udžbenika je *Kratki navuk za pravopiszanye horvatzko za pòtrebnozt národnih skol / Anleitung zur kroatischen Rechtschreibung zum Gebrauche der Nationalschulen im Königreiche Kroatien*, Budim, 1779.

2.3. Pismovnici

Riječ je o slabo poznatu tipu udžbenika koji je u novijoj kroatističkoj literaturi opisan tek nedavno u radu Ivana Markovića (2023). Pismovnici su udžbenici koji su učenike upućivali u to kako sastaviti određeni tip pisanoga teksta. Iz današnje su perspektive pismovnici možda i najzanimljiviji tip udžbenika jer nam omogućuju čitav niz zanimljivih uvida. Pritom treba napomenuti da se i naziv *pismovnik* ustalio u 19. stoljeću kada se takvi naslovi još nazivaju *listarima* i *uzor-listarima*. Potrebu da učenici, uz čitanje i pisanje, ovladaju i sposobnošću oblikovanja misli na materinskom jeziku i u pisanom obliku propisao je već *Opći školski red* 1774. (Häusler 1995). U 18. stoljeću objavljen je, koliko nam je poznato, samo jedan pismovnik na hrvatskom i to na štokavskoj ikavici pod naslovom *Uputjenje u nacsin pisanja poslanicah za potrebu narodnih ucsionicah u Macxarskom i Slavon-skom Kraljestvu* 1780. godine. Na popis prvih hrvatskih pismovnika treba uvrstiti i *Naputchenye za horvatzki prav chteti i piszati*, preciznije treći dio udžbenika naslovljen *Pridavek*, koji je, kako mu i naslov govori, objavljen kao dodatak prvom jednojezičnom kajkavskom pravopisu.

2.4. Udžbenici krasopisa

Iako iz današnje perspektive tek rubno pripadaju nastavi materinskog hrvatskog jezika, ostalim udžbenicima kojima su se poučavali sadržaji narodnog jezika u pučkim školama dodajemo i udžbenike krasopisa, tj. lijepog pisanja. Naime vještina je pisanja u onodobnom školstvu uključivala i krasopis, a od početka 19. stoljeća na popisu elementarnih znanja povezanih s pisanjem naći će se i pravopisne teme te sposobnost oblikovanja različitih pisanih sastavaka. Prvi udžbenik krasopisa za slavonske škole objavljen je 1785. zajedno s pravopisnim priručnikom njemačkog jezika pod naslovom *Anleitung zum Schönschreiben, nebst Vorangesetzten ersten Theile der deutschen sprachlehre zum gebrauche der Nationalschulen / Uputjenje k' lipopisanju, skupa pretpostavnim pèrvim dèllom nauka nimhskoga jezika za potribu narodnih shkol*. Iako objavljivanje dvaju različitih udžbeničkih naslova unutar istog sveska u 18. stoljeću nije bila rijetkost, a ta će se praksa javljati i tijekom 19. stoljeća, treba spomenuti da je udžbenik ponovno objavljen i samostalno 1792. godine (Ptičar 1991).

3. NAPUTCHENYE KAO PRVI KAJKAVSKI PISMOVNIK?

Naputchenye za horvatzki prav chteti i piszati (1808), kako je već spomenuto, treće je izdanje, a ujedno i prvo jednojezično, pravopisa kajkavskog književ-

nog jezika (1779, 1780). U usporedbi s prethodnim dvama izdanjima nešto je opsežnije i preglednije (Štebih Golub 2023). Među udžbenicima koji su u prvim desetljećima postojanja obrazovnog sustava omogućili poučavanje na hrvatskom jeziku u pučkim školama o *Naputchenyu* je u literaturi dosad bilo najviše govora. Osim zbog toga što je riječ o prvom jednojezičnom pravopisu kajkavskoga književnog jezika, treće izdanje pažnju privlači i propedeutički intoniranim uvodnikom u kojemu se donose upute učiteljima kako se udžbenikom služiti u praktičnoj nastavi. Dosad objavljeni radovi mahom su se bavili pravopisnim poglavljima, dok se razmjerno malo pisalo o trećem dijelu udžbenika, koji je naslovljen *Pridavek (Dodatak)*. U literaturi se taj dio udžbenika obično povezivao s praktičnom primjenom pravopisnih pravila propisanih prvim dijelom udžbenika (Jembrih 2004, Štebih Golub 2023), što je bez sumnje mogla biti jedna od njegovih namjena. Ipak, tek u novije vrijeme primijećeno je da je treći dio *Naputchenya* zapravo zaseban tip udžbenika – pismovnik – i to prvi pismovnik na kajkavskom književnom jeziku (Čavar 2023).

Iako već podnaslov izdanja iz 1808, a onda i onih kasnijih iz 1830. i 1832. godine – *zkup z-peldami liztov, y drugeh pizsmeneh nachinov za potrebu vanye ladanyzkikh skol' vu Horvatzkom Kralyeystvu* – sugerira da udžbenik, uz pravopisni dio, sadrži i pismovnik, to dosad nije bilo uočeno jer su pismovnici kao zasebna vrsta udžbenika u novijoj kroatističkoj literaturi prvi put opisani tek nedavno (v. Marković 2023, Čavar 2021, 2023). Usto *Pridavek* kao naslov sugerira podređenost prvom, pravopisnom dijelu udžbenika. Stoga se pretpostavka da je on služio za vježbu i primjenu propisanih pravila radi dodatna fiksiranja slovopisne i pravopisne norme u pisanom izražavanju nameće kao posve plauzibilan zaključak. Iz današnje perspektive tu pretpostavku dodatno učvršćuje i drugi naziv koji se za te udžbenike rabio, a to je *diktuvanya kniga*. Poznato je da je diktiranje u onodobnom školstvu bila jedna od osnovnih metoda poučavanja. Namjena diktiranja bila je višestruka – uz vježbu na taj su se način, uz prepisivanje, nadomještale slabo dostupne školske knjige i nastavni materijali, što je bio jedan od ključnih problema osamnaestostoljetnog i devetnaestostoljetnog školstva. Nadalje, usporede li se obilježja prvog kajkavskog pismovnika s istim tipom udžbenika s kraja 18. stoljeća i onima iz 19. stoljeća (usp. Marković 2023), uočavaju se neke specifičnosti koje dodatno otežavaju uvid u to da *Naputchenye* u istom svesku zapravo objedinjuje dva različita tipa udžbenika. U nastavku će se odabrana obilježja prvog kajkavskog pismovnika najprije sagledati u suodnosu s osamnaestostoljetnim štokavskim pismovnikom, a zatim će se

sadržaj *Dodatka* promotriti u kontekstu izmjena pučkoškolskih programa početkom 19. stoljeća.

3.1. Štokavski pismovnik za pučke škole

Uputjenje u nacsin pisanja poslanicah udžbenik je koji je uzore sigurno imao u postojećim udžbenicima na njemačkom jeziku.⁷ Na to upućuju datacije nekih primjera pisama (Frankfurt na Majni 1775. ili Penzing kod Beča) koja se donose u udžbeniku (1780: 63–64). Kako nije riječ o dvojezičnom izdanju, a uz to izostaje i poveznica na konkretan izvornik, koja je kod drugih prijevodnih udžbenika prisutna, nije isključeno da je riječ o udžbeniku koji je sastavljen, a ne izravno preveden, za nastavne potrebe u slavonskim školama. Tomu u prilog govori i autorovo pozivanje na Christiana Fürchtegotta Gellerta (1780: 20), njemačkog autora čiji su se radovi o sastavljanju pisama koristili u 18. stoljeću, a primjenjivali su se kao udžbenici i u školama njemačkog govornog područja. Autor slavonskog udžbenika po svoj prilici poziva na Gellertovo djelo *Briefe, nebst einer praktischen Abhandlung von dem guten Geschmacke in Briefen*, koje je prvi put objavljeno 1751. godine, ali je u drugoj polovici 18. stoljeća izišlo i u nizu dopunjenih izdanja.

Kako se iz naslova *Uputjenja* može zaključiti, udžbenik je služio kao uputa za sastavljanje pisanih tekstova, ponajprije pisama koja se u udžbeniku prikladno opisuju kao „pismeni razgovori medju onima, koji zajedno nišu” (1780: 3).⁸ Budući da pisana komunikacija, kako se navodi u nastavku, „nie razgovor, nego famo mješto razgovora sluxi, ne móre u pifanju fve ono biti dopuštjeno, shtofe u Druxtvu dopuštja” (isto). Stoga udžbenik donosi precizne smjernice o tome kako sastaviti pisma i druge pisane tekstove.

Udžbenik se sastoji od četiriju poglavlja. U uvodnom se poglavlju donose upute o poželjnim obilježjima pisanog izražavanja poput istinitosti, dobrohotnosti, pristojnosti, jasnoće, jednostavnosti i neusiljenosti, konciznosti... (1780: 5–7). Već prve stranice udžbenika pojašnjavaju udžbeničku koncepciju:

Najbolja pomoch za dobre poslanice pifati, jeft shtienje dobriuh pisamah, i uporedjenje fa zlocfštima. Ovo hiljadu puta vechu korift donasha nego fve uprave. (1780: 4–5).

⁷ Npr. *Anleitung zur Schreibart in Briefen und einigen Aufsätzen zum Gebrauche für Schüler der deutschen Schulen in den k. k. Erblanden*, Beč, 1775.

⁸ Grafem *s* u *Uputjenju* se bilježi slovima <s> i <ſ>.

Udžbenik tako objedinjuje uvodni teorijski dio o pisanim sastavcima i poželjnim obilježjima pisane komunikacije s konkretnim primjerima pisama i nekih drugih pisanih tekstova. Na prvo se poglavlje nastavlja središnji dio udžbenika, naslovljen *Raztolmacenje*, u kojemu se donose primjeri pisama koji se zatim raščlanjaju izdvajanjem obilježja koja treba nasljedovati od onih koja je poželjno izbjegavati. Treće poglavlje donosi upute o načinima oslovljavanja primatelja, načinima navođenja adresatâ na pismima, čak i smjernice o boji voska i načinu pečačenja pisma. Usto donose se i titulari, odnosno precizne upute kako se u pisanoj komunikaciji obraćati primateljima polazeći od predstavnika crkvene i svjetovne vlasti, ali i upute o načinima ophođenja s adresatima s obzirom na njihovu pripadnost višem ili nižem društvenom staležu u odnosu na pošiljatelja.

Kako je udžbenik namijenjen nastavi narodnog materinskog jezika u pučkim školama, zanimljiva je uputa o jeziku kojim se zapisuju imena i prezimena te položaj primatelja na pismima:

Nâdpífi opchienofe pishu Francuzki; famo ljudma velikoga doštojanstva illi šafma priprôštima píšane, takojer pírne, i kûmòvne poslanice nadpífuješe slavonski. (1780: 63)

U četvrtom poglavlju, naslovljenu *Od nekotjih drugih píšmenih nâštâvâh*, donose se primjeri različitih potvrda, računa i mjenica.

Ukratko, glavni je cilj terezijanske reforme i tada uspostavljena obrazovnog sustava bilo posredovanje znanja koje temeljni prosvjetni dokumenti, u opreci prema programima crkvenih škola i sveučilišta prije terezijanske reforme, nazivaju korisnim znanjem.⁹ Elementarno znanje u vrijeme objavljivanja prvog hrvatskog pismovnika uključivalo je čitanje, pisanje, osnove računanja i vjeronauk. Novouspostavljeni obrazovni sustav trebao je ponajprije povećati stopu pismenosti, koja je u hrvatskim dijelovima Monarhije krajem 18. stoljeća zanemariva, s tek oko 5% pismenih (Župan 2016). *Uputjenje* je u tom smislu praktični udžbenik koji učenicima posreduje osnovna znanja o pisanoj komunikaciji i njezinim obilježjima. Na praktičnu namjenu udžbenika upućuju i odabrani primjeri pisama i ostalih tekstova. Vidljivo je da se u njihovu izboru vodilo računa o, današnjim rječnikom, komunikacijskim situacijama u kojima se učenici *narodnih učiona* mogu naći, pa se donose primjeri korespondencije s članovima obitelji i prijateljima kao i primjer pisma upućena učitelju u pučkoj školi. I primjeri potvrda o zaposlenju,

⁹ O tome v. više npr. u Šek Brnardić (2009).

slanju ili primopredaji robe, računa, zadužnica i ostalih mjenica odabrani su imajući u vidu komunikacijske potrebe učenika. To dodatno potvrđuje i udžbenički metatekst u kojemu autor objašnjava izostavljanje nekih sadržaja u pismovniku. Tako se u vezi s već spomenutom uputom o navođenju titula adresata na francuskom jeziku na omotnici pisma pojašnjava:

Nalazefe kojegdi ciela pobiljexjah imènah kêrftnih, chàftih, slùxbah, rukòtvoracah u francuzkomu jeziku na toliko, da texko nie, fváki francuzki nàziv illi Nadime odtuda faštaviti. I buduchi da k-tomu kakovo takovo francuzkoga Iezika [*sic!*] zna-nje jeft potribito, **koje ljudi, koje mi ucsìmo, ne imaju, nechemo mi francuzka nadimena ovdì donefti**, negochemo nashima Shtiocem fvitovati, dàli nadimena po priliki od odniuh zamòle kojima csèftje pìfali budu, i za dojdúche potribovanje zabiljexe. (1780: 63, isticanje naše)

Pisana komunikacija krajem 18. stoljeća podrazumijevala je i upućenost u načine međustaleškog ophođenja, pa udžbenik donosi i svojevrсни normativni katalog ponašanja sa smjernicama o tome kako se u pisanoj komunikaciji ophoditi s pripadnicima višeg društvenog staleža. Općenito se može reći da je većina u udžbeniku zastupljenih primjera napisana visoko formalnim stilom.

3.2 Prvi kajkavski pismovnik

Posljednje je poglavlje kajkavskog *Naputchenya*, kako je spomenuto, naslovljeno *Pridavek (Dodatak)*. Poglavlje obaseže dvadeset i četiri stranice s primjerima različitih vrsta pisanih tekstova. Da se *Dodatak* zaista može smatrati prvim kajkavskim pismovnikom, pokazuje *Opomenek* – uvodnik udžbenika, u kojemu se donose upute o tome kako se u nastavi služiti pismovnikom:

Pelde od liztov, rachunov, y Zpodobneh vu Pridavku poztavlene ima Navuchitel za predpizke, y za diktuvanye potrebuvati, tak vendar da z-vremenom neszamo druge zpodobne pelde Vuchenikom zavdaje, nego takaj nye na ona, kozasze pri takvih nachinkih obdersavati moraju, pazlive vchini, ter nye vu naredbih potrebnih, Kojesz u Knisiczi zpuschene po raztolnachenyu vputi, y izta zvunzka takoveh peldih nyim pokase, najmre: kaksze lizt, ali drugo pizmzo ima znutra podpiszati, ali zvuna z-nadpizkom, iliti z-titulushem napiszati, zkup szlositi, zapechatiti, y ostala takova. (1808, nepaginirani uvodnik)

Pretpisi, današnjim rječnikom *pisanje po modelu*, česta je metoda poučavanja u razvoju vještine pisanja u 19. stoljeću. Ta metoda ujedno upućuje na primarnu namjenu udžbenika čiji primjeri tekstova predstavljaju

modele u oblikovanju pisanih sastavaka (Ćavar 2023). Modelima se ovladavalo opetovanim prepisivanjem, a mogli su se, kako se navodi u uvodniku, zapisivati i diktiranjem.

Sadržaj *Dodatka* razvidan je također iz podnaslova dvaju dijelova na koje je pismovnik podijeljen, a kojima se precizira da se ondje donose „pelde od neherih pishmenih Nachinov”, tj. „pelde od liztov”. *Dodatak* ne sadrži udžbenički metatekst ni praktične smjernice o sastavljanju dokumenta i pisama, već samo konkretne primjere potvrda, mjenica, molbi, zadužnica, računa i pisama. Za razliku od štokavskog pismovnika, u kojemu se kao najjednostavniji primjer pisane komunikacije najprije donosi korespondencija s prijateljima i članovima obitelji, kajkavski udžbenik prvo donosi različite primjere potvrda o službi i zaposlenju, zadužnice, molbe, vozni list, primjere računa te primjere vođenja poslovnih knjiga, kupoprodajnog ugovora i slično. Svi navedeni primjeri smješteni su u Zagreb, Varaždin, Samobor, Koprivnicu, Križevce ili mjesta u neposrednoj okolini tih gradova između 1804. i 1806. godine, dakle koju godinu prije objavljivanja udžbenikâ. Primjeri dokumenata i ugovora iz današnje perspektive djeluju autentično, od teksta u kojemu trgovac Shimon Zavrek potvrđuje da mu je čizmar Mikula Zovlek u cijelosti vratio dug i otplatio dogovorenu kamatu, kupoprodajnog ugovora koji su sklopili gumbar Shimon Snorich i mesar Anton Govedich kojim potonji od gumbara kupuje kuću u zagrebačkoj Opatičkoj ulici¹⁰ do zadužnice kojom Ivan Poszudich zalaže vinograd u Stenjevcu kao dodatni mehanizam osiguranja vjerovnika Matheka Musakovicha.

Drugi dio pismovnika, s podnaslovom „Pelde od liztov”, tj. uzorci pisama, donosi korespondencije s članovima uže i šire obitelji uključujući primjer novogodišnje čestitke i obavijesti o smrti, koja se naziva i listom tugovanja.

Prvo pismo, koje oprimjeruje pisanu komunikaciju oca i sina, za temu je rada zanimljivo jer dodatno potvrđuje da se *Dodatak* zaista može smatrati prvim kajkavskim pismovnikom. U njemu sin koji iz Beča piše roditeljima u Zagreb moli da mu pošalju njegovu „diktuvanya knigu” koju je prepisao¹¹ jer ne bi htio zaboraviti korisne stvari koje ona sadrži:

¹⁰ U izdanju iz 1808. oba su prezimena na jednom ili više mjesta pogrešno navedena kao Smorich i Govodich, što je u kasnijim izdanjima ispravljeno.

¹¹ Za školski je kontekst u tom smislu zanimljiv Herovičev prijepis jednog dijela Felbigerova *Methodenbucha*, temeljnog metodičkog priručnika terezijanske reforme, iz 1797. godine, koji se početkom 19. stoljeća po svoj prilici koristio na preparandijalnom tečaju kao nastavni materijal. O tome v. Gačina Škalamaera (2015).

Vezda pak proslim Nyih za jednu miloschu. Oni znaju, daszemsi ja po Nedelah, y Szvetkih doma diktuvanya knigu lepo prepiszal, vu kojoj sze vszakojachke pelde potrebnih izpiszov zadersavaju. Tu knigu bi ja rad ovde imati, y po proztih vurah vu nyi chteti. Naj budu tak dobri, ter mi ju po Staczunaru naj poshleju, koj szim na szejem otud pojde. To je jedna verla kniga. Je vu nyi tuliko hasznovitih dugovany, koja nebi rad pozabiti. (1808: 62)

Usporedi li se kajkavski pismovnik s osamnaestostoljetnim štokavskim pismovnikom, uočava se da u kajkavskom izostaju teorijski uvodni dio i praktične smjernice o sastavljanju pisanih tekstova te raščlamba primjerâ. Kajkavski pismovnik također donosi manji broj različitih primjera pisama, ali i nešto veći broj primjera dokumenata. Za razliku od štokavskog pismovnika, u kojemu su svi tekstovi pisani visoko formalnim stilom, primjeri u kajkavskom udžbeniku djeluju prirodnije i manje uštogljeno, čemu vjerojatno pridonosi i izostanak kataloga normiranog međustaleškog ophođenja. Potonje, kako se navodi u *Uvodniku*, treba nadomjestiti učitelj.

Spomenute koncepcijske i sadržajne razlike kajkavskog pismovnika, kao i jednojezičnost udžbenikâ, treba sagledati u svjetlu devetnaestostoljetnih programskih dokumenta. U razdoblju kada izlaze sva tri devetnaestostoljetna izdanja *Naputchenya* pučkoškolsku nastavu uređuje *Ratio educationis*, čija je revidirana inačica na snagu stupila 1806. godine. Dokument iz 1806. i dalje predviđa supostojanje po trajanju i složenosti različitih tipova pučkoškolskih programa. Hrvatski jezik – kajkavski u školama Kraljevine Hrvatske i štokavski u školama Kraljevine Slavonije – i dalje je jezik početnog obrazovanja, u kojemu još uvijek ima ulogu jezika posrednika, tj. jezika koji treba olakšati uvođenje latinskog i uopće nematerinskih jezika u obrazovanje, ali ne više njemačkog, nego mađarskog. Programi ladanjskih, tj. seoskih škola i dalje su najjednostavniji pučkoškolski programi. Težište koje se u njima stavlja na poučavanje na narodnom jeziku, uz nešto dulje trajanje obrazovanja, otvara prostor za uvođenje sadržaja koji su se krajem 18. stoljeća poučavali u složenijim trogodišnjim i četverogodišnjim programima. Kada je riječ o programskom fiksiranju sadržaja poučavanja, *Ratio educationis* iz 1806. oslanja se na *Naputak izvađen iz „Ratio Educationis” i iz previšnjih kraljevskih normalnih rješidbi o upravi početnih škola* iz 1801. godine (Cuvaj 1910b: 160). Riječ je o dokumentu sastavljenom na temelju prve inačice *Ratio educationis* iz 1777, u kojemu se između ostaloga propisuju nastavni sadržaji u seoskim školama. Osim tzv. *trivijuma* – čitanja, pisanja, osnova računanja i kateheze – nastavni se sadržaji u seoskim školama proširuju osnovama pravopisa, krasopisom, a očekuje se i sastavljanje „različitih zadaća na materinskom jeziku”

(Cuvaj 1910b: 162). U tom smislu devetnaestostoljetni normativni okviri sadržaje koji su se u prethodnim desetljećima poučavali samo u složenijim trogodišnjim i četverogodišnjim pučkim školama uključuju u obrazovni minimum, odnosno u programe seoskih pučkih škola. Dokument naglašava obvezu služenja propisanim udžbenicima za nastavu, a može se reći da na izvjestan način najavljuje sastavljanje prvog devetnaestostoljetnog izdanja *Naputchenya* jer propisuje da treba poučavati po postojećim udžbenicima „dok se najizabraniji primjerci pisanja nesamo za jezik latinski i mađarski, nego i za ostale materinske jezike ne uobličie” (Cuvaj 1910b: 202). Uz to koncepciju i sadržaj kajkavskog pismovnika dodatno rasvjetljuje sljedeća uputa u *Naputku*:

Da pak iz ovog načina vježbe i pisanja nastanu i drugi probici, neka se predloženi oblici izrazuju čudorednih misli i različnih primjera sastavaka, **koji dolaze u građanskom životu.** (Cuvaj 1910b: 202, isticanje naše)

4. ZAKLJUČAK

Naputchenye za prav chteti i piszati. Zkup z-peldami liztov, y drugeh pizmeh nachinov za potrebuynane ladanyzkih skol'vu Horvatzkom Kralyeztvu prvi je jednojezični pravopis kajkavskog književnog jezika i ujedno prvi kajkavski pismovnik. *Naputchenye* je prvi put objavljeno 1808. za potrebe nastave u seoskim pučkim školama Kraljevine Hrvatske. Provođenje vrlo ambiciozno zamišljene terezijanske obrazovne reforme, kojom je odgojno-obrazovni sustav utemeljen kao zaseban društveni podsustav, u velikoj se mjeri oslanjalo na udžbenike, koji se od kraja 18. stoljeća počinju sastavljati i propisivati za upotrebu u školama. Istodobno, prema historiografskoj literaturi utjecaj terezijanske reforme na razvoj hrvatskog školstva bio je neznatan (v. npr. Župan 2016, Batinić 2024). Taj se stav temelji na procjenama učinka obrazovne reforme koji se mjeri povećanjem broja škola, školskih polaznika i pismenosti. Da je protomoderni obrazovni sustav ipak imao stanovitu ulogu u razvoju hrvatskoga jezika, pokazuju upravo onodobni udžbenici. Usporedba prvih hrvatskih pismovnika primjerice pokazuje kako se u prvih 30-ak godina postojanja pučke škole, neovisno o slabim učincima prosvjetne reforme, proširuje određenje elementarne pismenosti. Pismenost, koja najprije podrazumijeva tek osposobljenost za čitanje, pisanje i računanje, već početkom 19. stoljeća uključuje pravopisna znanja i osposobljenost

za osnove pisane komunikacije. Činjenica da se ti sadržaji početkom 19. stoljeća uključuju u seoske škole važna je jer je upravo doseg seoskih škola, uzme li se u obzir podatak o tek 1,5% gradskog stanovništva u Banskoj Hrvatskoj krajem 19. stoljeća (v. npr. Iveljić 2010), u to doba potencijalno najveći.

U društvu čije je važno obilježje usmjerenost na povećanje stope pismenosti pismovnici su zanimljiv tip udžbenika. Naime njihov nam sadržaj ne omogućuje samo uvide u programske okvire, načine oblikovanja udžbeničkog teksta i metateksta ili jezični razvoj već nam ti udžbenici, praćenjem izmjena komunikacijskih potreba onih kojima su namijenjeni, mogu dati određene uvide i u društvene promjene. Da su pismovnici bili prepoznati kao učinkovit medij u postupnoj tranziciji društva prema pismenosti i pisanoj kulturi, pokazuje brojnost izdanja i udžbenička diferencijacija pismovnika u 19. i početkom 20. stoljeća. Od sredine 19. stoljeća objavljuje se više takvih naslova za pučke i građanske škole.¹² Od 1870-ih, kad broj pismenih obuhvaća otprilike 15% stanovništva, pismovnici „nadrastaju” udžbenički format i postaju savjetnički priručnici *za sve potrebe građanskog života*, kako se ti udžbenici ponekad podnaslovljuju. Mijat Stojanović 1869. objavljuje *Hrvatsko-njemački pučki listar*, a nakon njega jednojezični *Hrvatski pučki pismovnik* potpisuju August Harambašić i Nikola Kokotović. Kokotović će krajem 19. stoljeća samostalno objaviti i *Novi uzor-listar i kućni savjetnik za sve društvene prilike u domaćem i poslovnom životu*, koji je izišao u više izdanja. Na kraju, početkom 20. stoljeća, dvojezični hrvatsko-engleski pismovnik objavit će u Sjedinjenim Američkim Državama Josip Mohorović za potrebe snalaženja u pisanoj komunikaciji sve većeg broja useljenika iz Austro-Ugarske Monarhije. Time taj danas jedva poznat tip udžbenika zapravo postavlja temelje domaćim dvadesetostoljetnim udžbenicima engleskog kao stranog jezika.

¹² Autori su tih pismovnika Stjepan Ilijašević, Ivan Filipović i Antun Pechan.

IZVORI

- ABC knisicza za potrebnost narodnih skol / ABC oder Namenbüchlein zum Gebrauche der National Schulen in dem Königreiche Croatien.* Budim, 1779.
- ABC iliti knixica Slóvoznanja za póttribu narodnih ucsiónicah u kraljestvu Slávónie / ABC oder Namenbüchlein zum Gebrauche der National-Schulen in dem Königreiche Slawonien.* Budim, 1823.
- Anleitung zum Schönschreiben, nebst Vorangesetzten ersten Theile der deutschen sprachlehre zum gebrauche der Nationalschulen / Uputjenje k' lipopisanju, skupa pretpostavnim pëvim dëllom nauka nimhskoga jezika za potribu narodnih shkol.* Ljubljana, 1785.
- Harambašić, August; Kokotović, Nikola. 1888. *Hrvatski pučki pismovnik – za sve potrebe građanskog života.* Zagreb: Knjižara Mučnjak i Senfleben.
- Imen knisica za haszen ladanyskih skol / Namenbüchlein, zum Gebrauche der Landeshulen in dem Königreiche Kroazien.* Budim, 1796.
- Kokotović, Nikola. 187?. *Novi uzor-listar i kućni savjetnik za sastavljanje svakovrstnih listova, izprava i pismenih sastavaka za sve društvene prilike u poslovnom i domaćem životu.* Zagreb: Tisak i naklada Knjižara Lav Hartman (Stjepan Kugli).
- Kratki navuk za pravopiszanye horvatzko za pòtrebnost nàrodnih skol / Anleitung zur kroatischen Rechtschreibung zum Gebrauche der Nationalschulen im Königreiche Kroatien.* Budim, 1779. (Pretisak: Zagreb, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2003.)
- Naputchenye za horvatzki prav chteti i piszati. Zkup z-peldami liztov, y drugeh pismeneh nachinov. Za potrebuване ladanyzkih skol'vu Horvatzkom Kralyeztvu.* Budim, 1808.
- Naputchenye za horvatzki prav chteti i piszati. Zkup z-peldami liztov, y drugeh pismeneh nachinov. Za potrebuване ladanyzkih skol'vu Horvatzkom Kralyeztvu.* Budim, 1808. (Pretisak: priredio, transkribirao i sastavio rječnik Alojz Jembrih, Zabok – Donja Stubica, Muži zagorskog srca i Kajkaviana, 2004.)
- Naputchenye za horvatzki prav chteti i piszati. Zkup z-peldami liztov, y drugeh pismeneh nachinov. Za potrebuване ladanyzkih skol'vu Horvatzkom Kralyeztvu.* Budim, 1830.
- Naputchenye za horvatzki prav chteti i piszati. Zkup z-peldami liztov, y drugeh pismeneh nachinov. Za potrebuване ladanyzkih skol'vu Horvatzkom Kralyeztvu.* Budim, 1832.
- Stojanović, Mijat. 1869. *Hrvatsko-njemački pučki listar.* Zagreb: Naklada Knjižare Lav Hartman.
- Uputjenje k' lepopisanju za potribu narodni ucsionicah u Kraljestvu Macxarskom, i Slavonskom.* Budim, 1792.
- Upútjenje k' slavónskomú Pravopísanju za Potrebu nàrodnih Ucsionicah u Králjestvu Slávónie / Anleitung zur slawonischen Rechtschreibung zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Slawonien.* Budim, 1779. (Pretisak: Osijek, Ogranak Matice hrvatske, 1998.)
- Upútjenje k' slavónskomú Pravopísanju za Potribu nàrodnih Ucsionicah u Králjestvu Slávónie / Anleitung zur slawonischen Rechtschreibung zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Slawonien.* Budim, 1810.
- Uputjenje u nacsin pisanja poslanicah za potrebu narodnih ucionicah u Macxarskom i Slavonskom Kraljestvu.* Budim, 1780.

LITERATURA

- Batinić, Štefka. 2021. Hrvatski u nastavnim planovima i programima. *Predmet: Hrvatski*. Ur. Ana Ćavar, Lahorka Plejić Poje. Zagreb: FF press i Hrvatski školski muzej, 21–26.
- Batinić, Štefka. 2024. *Lekcije iz prošlosti: (Re)forme obrazovanja u Hrvatskoj od prosvjetiteljstva do digitalnog doba*. Zagreb: Hrvatski školski muzej.
- Cuvaj, Antun. 1910a. *Građa za povijest školstva Kraljevine Hrvatske i Slavonije od najstariji vremena do danas*. Sv. I. Zagreb: Hrv.-slav.-dalm. zem. Vlada, Odjel za bogoštovlje i nastavu.
- Cuvaj, Antun. 1910b. *Građa za povijest školstva Kraljevine Hrvatske i Slavonije od najstariji vremena do danas*. Sv. II. Zagreb: Hrv.-slav.-dalm. zem. Vlada, Odjel za bogoštovlje i nastavu.
- Ćavar, Ana. 2021. Počeci Hrvatskog u školi. *Predmet: Hrvatski*. Ur. Ana Ćavar, Lahorka Plejić Poje. Zagreb: FF press i Hrvatski školski muzej, 48–51.
- Ćavar, Ana. 2023. Hrvatski u školi u 18. stoljeću. *Pedeset godina hrvatskih odjeka. Zbornik radova 50. seminara Zagrebačke slavističke škole*. Ur. Zrinka Jelaska. Zagreb: Zagrebačka slavistička škola i FF press, 104–118.
- Gaćina Škalamera, Sonja. 2015. *Methodus: autograf Josipa Herovića iz 1797. godine. Anali za povijest odgoja*, 14, 38, 137–201.
- Häusler, Maja. 1995. *Učenje njemačkog jezika u Hrvatskoj: s povijesnog gledišta*. Doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Horbec, Ivana; Matasović, Maja; Švoger, Vlasta. 2017. Zakonodavni okvir stvaranja modernog školstva u Hrvatskoj. *Od protomodernizacije do modernizacije školstva u Hrvatskoj (18. i 19. stoljeće)*. Knjiga I. Zakonodavni okvir. Prir. Ivana Horbec, Maja Matasović, Vlasta Švoger. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 7–45.
- Iveljić, Iskra. 2010. *Banska Hrvatska i Vojna krajina od prosvijećenog apsolutizma do 1848. godine*. Zagreb: Leykam international.
- Marković, Ivan. 2023. Hrvatski pismovnici u 19. stoljeću. *Hrvatski jezik: povijest i uloge nastavnog predmeta*. Ur. Ana Ćavar, Lahorka Plejić Poje. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 85–102.
- Jembrih, Alojz. 2004. Prvi hrvatskokajkavski jednojezični suvremeni pravopis. *Naputchenye za horvtzki prav chteti i piszati. Naputak za pravilno hrvatski čitati i pisati. 1808*. Prir. Alojz Jembrih. Zabok – Donja Stubica: Muži kajkavskog srca i Kajkaviana, 155–182.
- Ptičar, Adela. 1991. Školski jezični priručnik *Uputjenje k' Lipopisanju iz 1785. Rasprave Zavoda za hrvatski jezik*, 17, 145–151.
- Shek Brnardić, Teodora. 2009. *Svijet Adama Baltazara Krčelića. Obrazovanje na razmeđu tridentuskog katolicizma i katoličkog prosvjetiteljstva*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Shek Brnardić, Teodora. 2013. Intelektualni razvoj. *U potrazi za mirom u blagostanjem. Hrvatske zemlje u 18. stoljeću*. Ur. Lovorka Čoralić. Zagreb: Matica hrvatska, 195–218.

- Štebih Golub, Barbara. 2023. Kak vu horvatskom prav čteti i pisati (crtice o dva književnokajkavska pravopisa). *Hrvatski jezik: povijest i uloge nastavnog predmeta*. Ur. Ana Ćavar, Lahorka Plejić Poje. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 51–86.
- Župan, Dinko. 2016. Kulturni i intelektualni razvoj u Hrvatskoj u „dugom” 19. stoljeću. *Temelji moderne Hrvatske. Hrvatske zemlje u „dugom” 19. stoljeću*. Ur. Vlasta Švoger, Jasna Turkalj. Zagreb: Matica hrvatska, 273–308.

SAŽETAK

Rad se bavi udžbenikom *Naputchenye za horvatzki prav chteti i piszati* (1808), prvim jednojezičnim pravopisom kajkavskog književnog jezika, koji istodobno predstavlja i prvi kajkavski pismovnik. U radu je težište stavljeno na *Pridavek*, dio udžbenika koji se dosad u literaturi promatrao ponajprije kao zbir primjera namijenjenih primjeni propisanih slovopisnih i pravopisnih pravila. Radom se pokazuje da *Pridavek* predstavlja zaseban tip udžbenika poznat kao pismovnik. Riječ je o tipu udžbenika kojim su se, uz početnice, pravopise i krasopisne priručnike, krajem 18. i početkom 19. stoljeća poučavali sadržaji materinskog hrvatskog jezika u narodnim školama. Pregled udžbenika namijenjenih nastavi hrvatskog jezika smješta se u normativni okvir prosvjetne reforme koja započinje 1770-ih. Budući da se isti udžbenički naslovi u predstandardnom razdoblju nerijetko usporedno objavljuju na štokavskom i na kajkavskom književnom jeziku, u radu se prvi kajkavski pismovnik usporedno sagledava sa štokavskim pismovnikom iz 1780. Analiza tih dvaju udžbenika pokazuje da neovisno o slabim učincima, kako historiografska literatura uvriježeno ocjenjuje učinak terezijanske prosvjetne reforme u hrvatskim dijelovima Monarhije u prvim desetljećima postojanja javnog državnog školskog sustava, već početkom 19. stoljeća dolazi do proširenja pojma pismenost, koji počinje podrazumijevati i osnove sastavljanja pisanih tekstova.

Ključne riječi: *Naputchenye za prav chteti i piszati*; udžbenici; pismovnik; hrvatski jezik; povijest školstva

Autorska prava: © 2025 Autor(i). Ovaj je rad dostupan u otvorenom pristupu sukladno s licencijom Creative Commons Imenovanje 4.0. međunarodna.

Copyright © 2025 The Author(s). Open Access: This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Izvorni znanstveni rad

DOI: <https://doi.org/10.17234/Croatica.69.4>

UDK: 811.163.42'367"17/18"

Primljen: 25. V. 2025.

Prihvaćen: 19. IX. 2025.

RIČI NEKIPGLIVE, BREZSOBSTVENE VRIMINORICSI

Sanda Ham

Osijek

sanda.ham@gmail.com

ABSTRACT

RIČI NEKIPGLIVE, BREZSOBSTVENE VRIMINORICSI (IMPERSONAL VERBS)

The paper describes impersonal sentences in grammars of the Croatian language from 1790 to the end of the 1820s. There are eight grammars, five of which were written for the Štokavian literary linguistic stylization, and three for the Kajkavian. I discuss the terms for the impersonal sentence and the verbal person in these grammars, and the approach to the category of impersonality. In four grammars, the description is in Croatian, and in the others, in Latin, Italian and/or German, so in relation to this, I describe the grammars classified into two groups, the first contains three grammars with a description in Croatian: Jurin (1793), Starčević (1812), Đurkovečki (1826), and the second group contains five grammars with a description in German or Italian. Since four grammars from the second group have been translated into the modern Croatian standard language: Kornig (1795), Voltić (1803), Appendini (1808), Matijević (1810), only Lanosović (1795) has not been translated, in the second group I also look at the terminology in the translation, comparing it with the terminology in grammars contemporary with the Croatian language of description and with modern Croatian linguistic terminology.

Keywords: Franjo Marija Appendini; Josip Đurkovečki; Josip Jurin; Franz Kornig; Marijan Lanosović; Josip Ernest Matijević; Josip Voltić; Šime Starčević; syntactic terminology; verb person; impersonal sentence; meteorological predications; passive; impersonal passive

1. UVOD

Vremenski je raspon građe u ovom radu unaprijed zadan, riječ je o razdoblju koje se smješta u tri desetljeća, od 1790. do kraja 1820-ih godina. U tom su razdoblju nastajale hrvatske gramatike za hrvatsku štokavsku stilizaciju i hrvatsku kajkavsku stilizaciju¹ i te su gramatike građa za ovaj rad. Želeći poštovati zadani vremenski raspon, gramatike prije i poslije ovdje navedenoga razdoblja ne opisujem iako smatram da ne postoji prijekid gramatičarske tradicije ili njezino razgraničenje s obzirom na navedeno razdoblje. Štokavske i kajkavske gramatike ne razdvajam, a opis će pokazati je li to valjan postupak, odnosno, postoje li među kajkavskim i štokavskim gramatikama tolike razlike da gramatike treba promatrati odvojeno.

Kronološki poredano, ovdje opisujem neosobne rečenice u gramatikama sljedećih autora: Marijan Lanosović (1795),² Josip Jurin (1793), Franz Kornig (1795), Josip Voltić (1803), Franjo Marija Appendini (1808), Josip Ernest Matijević (1810), Šime Starčević (1812), Josip Đurkovečki (1826).³ Gramatike nazivam starijim hrvatskim gramatikama. O tim se gramatikama pisalo, upućujem na svoje radove (Ham 2006, 2013), na zbornik *Hrvatske dopreporodne gramatike u europskome kontekstu* (Horvat 2023) i obuhvatne prikaze pojedinih gramatika u pretiscima (Tafra 2002, Štebih Golub 2014, 2015, 2017, 2019, Lovrić Jović 2002, Horvat i Perić Gavrančić 2006) i popise literature u tim djelima.

¹ Nadalje u radu – štokavske gramatike, kajkavske gramatike.

² Lanosovićeva gramatika samo na prvi pogled nije najstarija, naime, izdanju iz 1795. prethodila su dva izdanja, ¹1778, ²1789.

³ U taj bi niz pripadale i dvije rukopisne gramatike, ali rukopise u ovom radu ne uzimam u obzir – rukopisi su nezavršeni i ne znamo kako bi izgledali i što bi nam o hrvatskom jeziku rekli da su završeni. Riječ je o Bilušićevoj i Bujasovoj gramatici. Mijo Bilušić nije uspio dovršiti svoju gramatiku – *Grammatica triplici idiomate latino videlicet illirico et italico idiomate conscripta multum necessaria iis qui ad Deo servitum dicati sunt et in duas partes divisa, quorum prima octo partium orationes quantum satis est constructionem, secunda vero eorum quae in prima evitandi confusionis causa omissa desiderantur continet*. Smatra se da ju je pisao od 1781. pa do smrti, do 1797. Čuva se u pismohrani samostana na Visovcu. Nedovršenoj gramatici Andrije Bujasa, Gramatici latinsko-hrvatsko-talijanskoj, posredno utvrđujemo i naslov i autora, ali i vrijeme nastanka. Naime, u gramatici ti podatci nisu upisani. Na koricama je ime i naslov dopisao fra Petar Bačić, a na temelju usporedbe rukopisa pisama (za koja se pouzdano zna da ih je pisao Andrija Bujas) i rukopisa gramatike zaključujemo o Bujasovu autorstvu. Vrijeme se nastanka ne može točno utvrditi, ali prema gramatičkom modelu i jeziku može se utvrditi da pripada franjevačkim rukopisnim gramatikama, kraju 18. st. Gramatika je napisana na 284 str. maloga formata i preradba je Alvaresove gramatike. Građa je izložena u trima stupcima, latinskom, hrvatskom i talijanskom. Rukopis se čuva u samostanskoj pismohrani na Visovcu (Pezo 1984, Bezina 1993, 1994, Hoško, Čošković i Kapitanović 2010, Ham 2013).

Neosobne su rečenice malen dio svake od navedenih gramatika, ali neizostavne su i u starijem i suvremenom opisu hrvatskoga jezika. Valja napomenuti da su starije hrvatske gramatike veliku pozornost pridavale glagolu, da su se glagoli dijelili u pet ili šest rodova od kojih su jedan i neosobni glagoli (*verba impersonalia*). Podjednaku im je pozornost posvećivala tradicijska gramatika (a tu bih ubrojila i navedene starije gramatike), generativna teorija, teorija zavisnosti, valentnosti i kognitivna teorija (Čilaš 2005). Budući da se suvremeni opisi razlikuju, a razlikuje se i nazivlje koje se upotrebljava, ovdje će se posebna pozornost posvetiti nazivlju, opisu i razvrstavanju neosobnih rečenica.

2. SUVREMENO NAZIVLJE I SUVREMENI POGLEDI NA NEOSOBNOST, UKRATKO

Suvremeno je nazivlje raznoliko. Preteže naziv *bezlično* (Katičić 2002), a upotrebljavaju se nazivi *impersonalno*, *nesročno*, *inkompatibilno*, *deagentno*, *blokirana pozicija subjekta* (Vuković 2002), *neosobno* (Težak i Babić 2007, Ham 2017), *besubjektno* (Čilaš 2005), *jednočlana rečenica* (Sesar 1990, Pranjković 1993). Ovisno o pogledu na sintaksu i/ili morfologiju, nazivi *bezlično*, *impersonalno* i *neosobno* vežu se uz glagole i/ili predikate pa se opisuju kao morfološka i/ili sintaktička kategorija, a *nesročno*, *inkompatibilno*, *blokirana pozicija subjekta*, *besubjektno* i *jednočlana rečenica* svakako pripadaju predikatu i rečenici, dakle, sintaktičke su kategorije. Iako bi sadržaj naziva pripadao semantici, najčešće se opisuje u sintaksi, što je i metodološki valjano jer neosobnost nije samo sintaktička kategorija, nego i semantička. Naziv *blokirana pozicija subjekta* zapravo je više opis predikata, a manje njegov naziv; opis predikata koji ne otvara mjesto nominativu/subjektu – riječ je o nesročnom predikatu, onomu koji se ne može složiti s nominativom/subjektom.

Ovdje se služim nazivom *neosobna rečenica* (u skladu s nazivom *glagolska osoba*),⁴ a može se kao istoznačni naziv upotrijebiti i *besubjektna rečenica* (u skladu s tim da predikat ne otvara mjesto subjektu). Smatram da je neosobnost isključivo sintaktička kategorija jer je obilježena time da predikat (a ne glagol), budući da je okamenjen u 3. osobi (srednjega roda),

⁴ O nazivima *glagolska osoba*/*glagolsko lice*, *neosobna*, *bezlična* rečenica vidi Ham (1998), Tafra (1999a).

ne otvara mjesto subjektu. Da je riječ o predikatu – sintaktičkoj kategoriji, a ne glagolu – morfološkoj kategoriji, pokazuju i rečenice u kojima je predikat imenski, a ne glagolski, primjerice: *Toplo mi je, Hladno mi je, Dosta mi je*, a prepoznatljivo su, prema predikatnim obilježjima (3. osoba jednine, srednji rod) neosobne. Takvi su i neosobni predikati tvoreni glagolskim pridjevom trpnim: *Znam, rečeno mi je, Posluženo je u kuhinji prije pola sata* (Ham 1999). Naravno, najčešće su rečenice u kojima su neosobni predikati glagolski i to meteorološke predikacije (Kučanda 1999): *grmi, sijeća, pada, kiši, smrzava se* ili predikati tvoreni pomoću morfema *se*:⁵ *govori se, misli se, radi se*. Svi ti glagoli mogu tvoriti i rečenice u kojima otvaraju mjesto subjektu: *Kiša pada, Kiša je padala* (ali *Padalo je*), *Cesta se smrzava, Cesta se smrzavala* (ali *Smrzavalo se*),⁶ što upućuje na to da se neosobnost ostvaruje u rečenici kao sintaktička kategorija, a ne u glagolu izvan rečenice kao morfološka kategorija. Međutim, još uvijek se često opisuje u morfologiji glagola (Težak i Babić 2007, Marković 2013).

Neosobne se rečenice mogu razvrstavati prema različitim kriterijima, ali kako ovdje nisu u središtu opisa vrste neosobnih rečenica u suvremenom jeziku, upućujem na radove Katičić (1986), Pranjković (1993), Sesar (1994), Ham (1999, 2005), Kučanda (1999), Vuković (2002).⁷

3. NAZIVLJE I POGLEDI NA NEOSOBNOST U STARIJIM HRVATSKIM GRAMATIKAMA

3.1. Starije hrvatske gramatike u kojima je metajezik hrvatski Jurinova *Slovkigna*, 1793.

Hrvatskim jezikom opisao je Jurin dijelove latinske gramatike u svojoj *Slovkigni* (1793).⁸ Na to upozorava i donosi neke Jurinove nazive i Galić Bešker

⁵ Katičić u svim trima izdanjima svoje *Sintakse* (¹1986, ²1991, ³2002) morfem *se* uz neosobni predikat naziva povratnom zamjenicom u akuzativu (Katičić 2002: 158).

⁶ Opširnije vidi: Katičić (2002: 85–86).

⁷ Usporedba češke i hrvatske neosobne rečenice temeljito je opisana, a tako i engleske i hrvatske. Budući da usporedba hrvatske i srpske neosobne rečenice nije opisana, upućujem na *Sintaksu savremenog srpskog jezika: Prosta rečenica* u redakciji akademkinje Milke Ivić, Beograd, SANU – Beogradska knjiga – MS, 2005. Naime, pojedini hrvatski autori crpe (bez navođenja) iz te gramatike i/ili *Gramatike srpskohrvatskog za strance* Pavice Mrazović i Zore Vukadinović, Sremski Karlovci, Stojanović, 1990.

⁸ Jurinova *Ilirska gramatika*, ili u njegovu prijevodu – *Slovkigna*, trodijelna je knjiga (mali format, 461 str.) u kojoj je prvi dio latinska gramatika napisana djelomice i hrvatskim jezikom

(2023). Nije Jurinova latinska gramatika u potpunosti napisana hrvatskim jezikom, ali brojne su napomene i tumačanje – *nadostave* – latinskih kategorija napisane na hrvatskom. Na žalost, u hrvatskoj gramatici u *Slovkinji* nije Jurin opisao glagole ni sintaksu rečenice pa opis neosobnosti u hrvatskom jeziku izostaje. Međutim, uz latinske glagole, Jurin daje hrvatsko nazivlje. Glagol naziva *rič*, a osobu *kip*:⁹

Kolikoje kipa riči?

Jesu tri, i to u jedonomu, i drugomu broju.

Kojisu?

Parvi, kako n. p. *amo* ; gliubim. Drughi, *amas* ; gliubisc . Trechi, *amat* : gliubi .

(Jurin 1793: 10)¹⁰

Kipom ne smatra samo glagolsku kategoriju, glagolsku osobu, nego *kipu* pridaje i leksičko značenje (ili odnosno), govornika, sugovornika i negovornika:¹¹

Imase znati, da izvan ovi dvaju zamjenaka , *ego*, *tu*; ja , i ti. Sav ostala immena, zamjeniczi , i djonstva , jesu trechiega kipa i to u jednomu , i drugomu broju. (Jurin 1793: 10)

U skladu s nazivom *kip* govori o neosobnosti kao o *nekipglivosti*. Neosobnost pripisuje glagolu – *riči*, a ne rečenici:

Riči nekipglive , zovuse nekipglive , jerbo nejmađu kipa, nego samo imadu glas trechiega kipa, alli oni glas , nezlamenuje uprav kip... (Jurin 1793: 280)

Budući da Jurin piše latinsku gramatiku, neosobne glagole opisuje u šest skupina, a uz latinske primjere u *nadostavama* daje i kraća tumačenja na hrvatskom jeziku i hrvatske primjere. U različitim skupinama navodi iste glagole, ali može se zaključiti da skupine ne razvrstava samo prema glagol-

(str. 1–365); drugi je dio abecedni trojezični latinsko-talijansko-hrvatski rječnik (str. 366–394) i trojezični pojmovni rječnik (str. 394–421); treći je dio hrvatska gramatika napisana na talijanskom jeziku *Osservazioni Sopra i Casi Nomi, Pronomi, Preposizioni della Lingua Illirica, detta Slava* (str. 423–459) (Tafr 1999b, Ham 2006).

⁹ Navodi iz gramatika u ovom su radu izvorni, poštuje se tekstološko načelo prema koju se autorov slovoapis, pravopis i jezik ne mijenjaju i ne prilagođuju suvremenom jeziku (Vončina 1999).

¹⁰ Jurin piše bjelinu ispred i iza razgodaka. Takav je način pisanja zajednički starijim gramatičarima.

¹¹ Slično ćemo pronaći i u suvremenoj gramatici i to u morfologiji gdje se o osobnim zamjenicima govori kao o zamjenicama 1., 2. ili 3. lica, a ne uz 1., 2., i 3. lice (Težak i Babić 2007: 473, Marković 2013: 347).

skim leksemima, nego i prema valentnosti tih glagola, osobito prema padežu u kojem može biti vršitelj. Iako Jurin opisuje rečenične odnose, ipak ne povezuje neosobnost uz rečenicu, nego o neosobnosti govori kao o obilježju *riči* – glagola, a ne predikata. Valja napomenuti da ovdje nije riječ o Jurinovo-voj osobitosti, riječ je o gramatičkom modelu koji sapinje starije hrvatske gramatike – slijedeći Alvaresa, opis se podčinio sustavu glagolskoga roda – glagoli se u Jurina dijele u šest rodova: *verba activa*, *verba passiva*, *verba neutra*, *verba communia*, *verba deponentia*, *verba impersonalia*.¹² Umjesto predikata i subjekta opisuje se glagol i nominativ. Takav je model, barem za latinsku gramatiku, napušten početkom 19. st. (Demo 2007).

Poglavlje u kojem Jurin opisuje neosobne glagole nosi naslov *De constructione verbi impersonalis*, u Jurinovu prijevodu: *Riči nekipglive*, a opis se proteže na osam stranica, 279–286. Neosobne glagole dijeli u šest skupina, uglavnom prema padežu koji mogu vezati uza se. I ovdje se potvrđuje Alvaresov model u kojem se svaki glagolski rod dijeli na „podrodove” odnosno na vrste.

Prva skupina neosobnih glagola. U prvoj su skupini, suvremeno rečeno, meteorološke predikacije (*daxditi*, *garmiti*, *paddati*, *sivati*, *snixiti*, *triskati*), ali Jurin upućuje na to da ti glagoli mogu imati i nominativ vršitelja (*pluvia pluit* – kiša pada):

Takoger kadkod tomačise u nominativu stvar koja daxechi padda... ova rič *pluit* more imati posli sebbe Ablativ. (Jurin 1793: 281)

Dakle, zaključiti se može da navedene *riči* mogu biti upotrijebljene i osobno i neosobno.¹³

Druga skupina neosobnih glagola. U drugoj su skupini *riči*: *pristojatise*, *ghledati*, *dohoditi scto koga*, *korisno bitti*, *mariti*, *biti posao*; *kako moj posao jest pivati*.

Treća skupina neosobnih glagola. U trećoj su skupini *zgoditise*, *dogo-tidise*, *draxati*, *biti drago*. U *nadostavi* upozorava da uz navedene glagole može biti izrečen vršitelj u dativu, odnosno, Jurinovim nazivljem:

... *pristojatise*, kad zlamenuje opchiti s'kime, tad onni , koji opchi u dat; a s'kime opchi u Abl. (Jurin 1793: 283)

¹² Demo (2007) navodi pet glagolskih rodova (nema neosobnih glagola kao posebnoga roda), ali govoreći o rodu osobnih glagola. Međutim, u Jurina ih ima šest jer dodaje i neosobne glagole.

¹³ Vidi slično tumačenje glede suvremenoga jezika u Katičića (2002: 85–86).

Uz taj opis nema hrvatskoga primjera, nego latinska rečenica: *Licuit otioso esse Themistocli*, u kojoj u hrvatskom prijevodu jest dativ: *Temistoklu je bilo dopušteno biti besposlen*.

Četvrta skupina neosobnih glagola. U četvrtoj su skupini glagoli koje je naveo i u trećoj skupini *pristojati se*, *bitti pristalo*, *bitti drago*, *bitti korisno*, uz koje napominje da *često garli k sebi Dat*.

Peta skupina neosobnih glagola. U petoj su skupini *dohoditi*, *koga scto činiti*, *bitti gniegov posao*. Sintagmu *bitti posao* naveo je Jurin i u drugoj skupini, ali bez zamjenice.

Šesta skupina neosobnih glagola. U šestoj su skupini uglavnom glagoli koji su u hrvatskom refleksiva tantum: *smilovatze*, *kajatse*, *sramitse*, *stiditse*.

Pasiv i neosobnost. Iako Jurin ima posebno poglavlje o pasivu, uz neosobne glagole opisuje i *nekipglive riči tarpechiega ghlasa* – *De impersonalibus Passive vocis* (Jurin 1793: 285–286), odnosno, neosobni pasiv.¹⁴ Jurin u tu skupinu svrstava glagole koje bismo danas prepoznali kao predikate tvorene pomoću čestice *se*, dakle, neosobne ili ako otvaraju mjesto nominativu/subjektu smatramo ih pasivnima: *stoise*, *xivese*, *tarçse*, *igese*, *sijese*, *imase potriba*, *pischese*, *razumiese*.¹⁵

U poglavlju *De constitutione verbi pasivi* opisuje pasivnu rečenicu i to opisujući preobliku kojom se služi generativna gramatika. Pasiv naziva *Tarpechia*:

Imase znati , da rič Passiva , to jest Tarpechia pria sebbe Nomin... a posli sebb Ablat... Znaj drugo , da kadagodi riči Tvorechie obarchiu se u tarpechie ; tada Acc. tarpechi u Nomin. Tvorechi prihohodi , a Nominat. u Ablat s'pristav *a* illi *ab* , postavgliase ; A ostali kaxovi , illiti padnutja kadse dogode imatu stati na svojem mistu ; kakko Pompeo gljubi nas ; obarchie se ovako: miise gljubiomo od Pompea. (Jurin 1793: 249–250)

Očito je opisanu zamjenu padeža smatrao važnom za prepoznavanje pasiva, pa nekoliko puta ponavlja da nominativ i akuzativ zamjenjuju mjesto, odnosno da se svaki aktiv može *prominiti* u pasiv zamjenom padeža.

¹⁴ Danas je uglavnom napušteno mišljenje da pasiv može biti neosoban, odnosno, da je pasivni predikat onaj koji ne otvara mjesto subjektu (Adamec 1973).

¹⁵ Suvremenim jezikom rečeno: *stoji se*, *živi se*, *trči se*, *ide se*, *sije se*, *ima se potreba*, *piše se*, *razumije se*. Iako u opisu pasiva jasno kaže da pasivni predikat otvara mjestu nominativu, ovdje je ipak u neosobne glagole uvrstio i primjer s nominativom: *ima se potreba*.

Semantičku razinu ne uočava i ne povezuje padežnu preobliku aktiva u pasiv s rečeničnom semantikom (vršitelj, trpitelj), a o tvorbi pasivnoga predikata ne govori. U poglavlju o pasivu neosobnu rečenicu ne dovodi u vezu s pasivnom i ne spominje *nekipglive riči tarpechiega ghlasa* – neosobne pasivne rečenice.

Starčevićeva Nova ricsoslovica iliriska, 1812.

Starčevićeva je *Ričoslovica* kratka, 126 stranica maloga formata, pa se ne može očekivati opširnost u opisu. Ipak, temeljni su pojmovi navedeni i protumačeni i to hrvatskim jezikom za hrvatski jezik (Tafra 2002).

Zamjenice su u Starčevića *sobstvene* jer imenuju *sobstvo* koje sudjeluje u govorenju i „misto njega u govorenju stoji” (Starčević 1812: 46); glagol naziva *vrimenorics*, glagolsku osobu *sobstvo* i u skladu s tim neosobne rečenice *brezsobstvenim*:

Brezsobstvene zovu se, koje imadu samo treche *sobstvo* u jednobroju kao *kia, garmi, siva, kishi*. (Starčević 1812: 51)¹⁶

Prema primjerima jasno je da u neosobne rečenice svrstava meteorološke predikacije; primjera je više u potpoglavlju *Od brezsobstvenih vrimenoricsih* i svi su primjeri meteorološke predikacije, nema primjera neosobnih predikacija s česticom *se* kao što su *govori se, živi se, ide se* i sl. Iako ne kaže da je neosobni predikat u srednjem rodu, prema primjerima se to vidi – *garmi, garmilo je, garmilo bi* (Starčević 1812: 71).

Pasiv naziva *tarpecha versta* i slično kao Jurin prikazuje pasivnu preobliku, odnosno preoblike aktivne rečenice u pasivnu – Starčevićevim nazivljem rečeno – *Postavljanje csineche u tarpechu varstu*:

Parvo padanje postavlja se u 2 s'pridstavkom, od, csetvarto u parvo, a *vrimenorics* u *dionorics tarpeche varste* s'pomochnom *vrimenoricsi biti istoga vrimena broja*, i *sobstava*. *Svaki csovik ljubi dobra mladicha*, reci: *Od svakoga je csovika ljubljen dobri mladich*. (Starčević 1812: 109)¹⁷

Preoblika je slično opisana kao i u Jurina, s tim da Starčević govori o predikatu s glagolskim pridjevom trpnim (*dionorics tarpecha*), a Jurin s česticom *se*.

¹⁶ Starčević, kao i Jurin, piše bjelinu ispred i iza razgodaka.

¹⁷ Starčević nominativ naziva *prvim padanjem*, genitiv *drugim padanjem*, a akuzativ *četvrtim*.

Pasiv Starčević ne povezuje s neosobnosti, naprotiv, u bilješci uz pasivnu preobliku tumači da se čestica *se* pridodaje aktivnom glagolu u 3. osobi jednine i da takav glagol postaje pasivnim. Da ga ne smatra neosobnim, pokazuje primjerima u kojima se za pasivne likove sa *se* nude istovrijedni pasivni likovi s glagolskim pridjevom trpnim: „*ljubi se* , *čini se* , misto *on je ljubljen* , *on je činjen*” (Starčević 1812: 109). Valja istaknuti da *se* naziva riječicom (*risica*), a ne zamjenicom.

Đurkovečkoga Jezičnica, 1826.

Đurkovečki se služi nazivom *vremeno-rech* za glagol, a glagol ima *osobe*. Međutim, naziv za neosobnu rečenicu izostaje jer Đurkovečki navodi samo „četvero Verzti fele vremeno-rechi: Chineche , Terpeche , Sredne , i Povrac-livo” (1826: 86). Njegovu podjelu Štebih Golub uspoređuje s Relkovićevom,¹⁸ smatrajući da se Đurkovečki ugledao na Relkovića. Relković navodi pet glagolskih vrsta, ali peta vrsta jesu *Verbum Imperfonale*. U Relkovića su to meteorološke predikacije, a neosobne rečenice s česticom *se* samo spominje, ali ih pobliže ne opisuje. Uspoređuje ih s njemačkim istovrsnim rečenicama: „Govoriſe Mann redet, Cfuje se Mann höret” (Relković 1789: 195–198).

Štebih Golub navodi da je Đurkovečki „ispustio petu vrstu glagola, tj. bezlične glagole, koje u svojoj slovnici ni ne opisuje” (2019: 107). To je svakako točno, Đurkovečki izrijeком ne govori o neosobnim glagolima, međutim u poglavlju o srednjim glagolima navodi oblike neosobne rečenice, samo dva primjera – *sjedi se* (*sedise*) i *stoji se* (*ztojise*). Ono što navodi na pomisao da je Đurkovečki uočio neosobne rečenice, iako ih ne imenuje, njegovo je sljedeće tumačenje:

Pit. Kaj je Vremeno-rech Sredne Fele?

Odg. Je ona, Koja nepremechese vu terpeche Fele zvan tretje osobe jedno-brojnika. v. p. Sedim, *sedise*, Ztojim, *ztojise*. (Đurkovečki 1826: 152)

Iz primjera se zaključuje da opisuje neprijelazne glagole koji pasiv imaju samo u 3. osobi jednine, odnosno, i ovdje je riječ o neosobnom pasivu kao što tumače i njegovi prethodnici, autori i kajkavskih i štokavskih gramatika.

¹⁸ Matija Antun Relković, *Nova slavonska, i nimacska grammatika. Neue Slavonische und Deutsche Grammatik*, Zagreb, 1767, Beč, ²1774, ³1789.

3.2. Starije hrvatske gramatike u kojima je metajezik talijanski i/ili njemački

Osim Lanosovićeve, sve su gramatike u ovoj skupini prevedene na hrvatski. Barbara Štebih Golub prevela je 2015. Kornigovu i 2017. Matijeviću, Sanja Perić Gavrančić 2015. Voltićevu i Ivana Lovrić Jović 2022. Appendinijevu. U svim je prijevodima njemačko *Person* i talijansko *persona* prevedeno kao *lice*, a njemačko *unperfönliche Zeitwörter* i talijansko *verbi imepersonali* kao *bezlični glagoli*. Međutim, zamjenice su u prijevodima *osobne*.

Lanosovićeve Neue Einleitung zur Slavonischen Sprache, 1795.

Lanosovićeve je hrvatska gramatika napisana njemačkim jezikom i tiskana u dvama nepromijenjenim izdanjima 1778, ²1789; treće joj je izdanje iz 1795. prošireno. U svim je trima izdanjima njemački metajezik uz hrvatske primjere, u trećem su izdanju pridodani i mađarski primjeri.¹⁹

Nazivlje je u Lanosovića njemačko. Sudeći prema naprijed opisanim trima gramatikama s hrvatskim metajezikom, pretpostaviti se može da njemačko *Person* Lanosoviću, na mogućem hrvatskom metajeziku ne bi bila *persona*, a ponajmanje *lice* – kako se danas njemački i talijanski iz starijih gramatika prevodi na hrvatski. Lanosovićevo *Perfon* i izvedenice prevodim kao *osoba*.

Glagolska je osoba u Lanosovića njemačko – *Perfon*: „Das Zeitwort wird durch Arten , Zeiten , Zahlen , und Perfonen abgewandelt...” (Lanosović 1795: 71)²⁰ – pa je prema tome osobni glagoli – *perfönliches Zeitwort*, a neosobni – *unperfönliches Zeitwort*. U svezi s tim su i nazivi za osobne zamjenice: „Das Fürwort stehet statt dem Nennworte , und bestimmet eine Perfon.” (Lanosović 1795: 59).²¹

U opisima je glagola i u Lanosovića *neosobnost*, vrlo kratko i uz nekoliko primjera:²²

Neosobni glagoli nemaju prvu i drugu osobu te mogu biti aktivni ili pasivni koji se tvore od aktivnih dodavanjem riječi se

a) aktivne vrste (aktivni) kao: *garmi, fnixi, daxdi*

¹⁹ Opširnije o Lanosovićvim gramatikama vidi Horvat (2022).

²⁰ Glagol se mijenja prema vrstama, vremenima, brojevima, i osobama. Uz navod valja napomenuti da sve razgotke piše s bjelinama ispred i iza, kao što je i u Jurina.

²¹ Zamjenica stoji umjesto imenice i imenuje osobu.

²² Moj prijevod s njemačkoga; hrvatsko Lanosovićevo oprijemljenje nije prilagođeno suvremenom jeziku.

b) trpne vrste (pasivni) koji se tvore od aktivnih glagola dodavanjem riječice se kao: *govorife*, *cfujefe*, *traxife*” (Lanosović 1795: 73)

Ne tumači pobliže zašto jedne smatra aktivnima, a druge pasivnima. U poglavljljima o pasivu ne spominje neosobne rečenice, donosi brojne primjere i sprezanje, ali i pasiva tvorenoga glagolskim pridjevom trpnim. U primjerima neosobnih glagola donosi oblik za vrijeme i način glagola *grmi* i glagola *jesam*, *biti*. Glagol *jesam* oprimjeruje rečenicom: *Pristojno je*, što navodi na zaključak da u neosobne rečenice svrstava i rečenice s imenskim predikatom.

Kornigova Kroatische Sprachlehre, 1795.

Budući da se Barbara Štebih Golub ponajviše posvećivala kajkavskim gramatikama, preuzet ću njezinu tvrdnju da je Kornigova gramatika nastala preuzimanjem cijelih poglavlja iz 12 godina starije prve tiskane kajkavske gramatike, Szentmartonyjeve iz 1783.²³ U tom bi smislu trebalo ovdje opisati Szentmartonyjevu gramatiku, međutim, samo ću reći da je Kornig doista preuzeo od Szentmartonyja poglavlje o neosobnim glagolima (pa čak i primjere), a tako i poglavlje o pasivu. Imajući to na umu, opisujem neosobnost i pasivnost u Kornigovoj gramatici.

U Korniga je posebno poglavlje posvećeno neosobnim glagolima, neveliko je – tek jedna stranica. Jurin je pretpostavio preobliku aktivne u pasivnu rečenicu (zamjena nominativa akuzativom), a Kornig govori o „uobičajenom obrascu”²⁴ u tvorbi neosobnih glagola. Taj „uobičajeni obrazac” preoblika je osobnoga glagola u neosobni:

Od mnogih se ličnih glagola mogu napraviti bezlični, kao *neće mi se*, *ich will nicht*, *neću*; *hoće mi se*... Promjena se odvija prema uobičajenom obrascu, ovisno o tome jesu li pravilni ili nepravilni, samo što ih se uvijek mora rabiti u trećem licu i u srednjem rodu. (prijevod Štebih Golub 2015: 177)

Kornig nudi dvije vrste neosobnih glagola. Jedna je vrsta s vršiteljem u dativu i akuzativu i to su pravi neosobni glagoli, a druga su vrsta glagoli bez vršitelja. Dakako, semantička razina opisa u Kornigovo vrijeme nije dijelom opisa, pa on govori o zamjenici u trećem i četvrtom padežu (*bole me noge*, *srbe ga vuha*) koja stoji uz neosobni glagol i glagolu koji stoji bez zamjenice

²³ Ignacij Szentmartony, *Einleitung zur kroatischen Sprachlehre für Teutschen*, Varaždin, 1783.

²⁴ Prijevod je prema Štebih Golub (2015), osim naziva *osoba* i *neosobno*, koji su moj prijevod, tu je u Štebih Golub *lice* i *bezlično*.

(*megli se, rosi se, dostoji se, pristoji se*).²⁵ Prema primjerima u drugoj skupini vidimo da je riječ o meteorološkim predikacijama i neosobnim imenskim predikatima. Kao i svi njegovi suvremenici, neosobnost ne promatra na razini rečenici, nego morfologije – kao glagol, a ne predikat – iako govoreći o zamjenicama u dativu i akuzativu uz neosobni glagol, govori o objektu u neosobnoj rečenici kojim se izriče vršitelj.

Kornig ne opisuje neosobni pasiv, nego samo osobni, odnosno sročni. U poglavlju o pasivu govori o pasivnom glagolu koji se tvori riječicom *se* ili pomoću glagolskoga pridjeva trpnoga; u oba slučaja navodi rečenice s nominativom trpitelja, odnosno, njegovim nazivljem rečeno – pasivni se particip mora slagati s prvim padežom u rodu i broju. Vrijedno je naglasiti da *se* ne smatra zamjenicom nego riječicom.

Voltićeva Grammatica illirica, 1803.

Voltićeva je gramatika kratka, obasiže tek 56 str. pa se ne može ni očekivati teorijska širina. Međutim, uz neosobne glagole nema ni riječi opisa ili napomene, nego su samo primjeri – navodi *germi, grustise, pristoi se, dostoi se, blischise, vedrise, oblacsise, jasnise, daxdi, kisci, snixi, graddobie, krupi* (str. XL–XLI), dakle meteorološke predikacije i neosobne glagole s česticom *se*. Pasivni glagoli imaju svoje posebno poglavlje i sprezanje (str. XXXIV–XXXVI), ne govori o neosobnom pasivu (kao Jurin i Lanosović prije njega), a pasivom smatra samo glagol složen od pomoćnoga glagola *jesam* i glagolskoga pridjeva trpnoga. Vrijeme i način takvoga glagola prepoznaju se prema pomoćnom glagolu.

Appendijeva Grammatica della lingua Illirica, 1808.

Appendinijeva gramatika u 19. st. doživjela je čak četiri izdanja, posljednje sredinom 19. st. (²1828, ³1848, ⁴1850). Međutim, ona ipak pripada u starije hrvatske gramatike, budući da su prva dva izdanja objavljena u prva tri desetljeća 19. st. U naše je doba doživjela pretisak i prijevod, uz opsežno tumačenje (Lovrić Jović 2022).

U Appendijevoj se gramatici danas naglašeno traže poveznice s pret-hodnicima, Kašićem i Della Bellom, Jurinom, a ponajviše ih je pronađeno s

²⁵ *Se* uz pasivne i neosobne glagole starijih hrvatski gramatičari nisu smatrali zamjenicom, nego česticom.

Della Bellom (Lovrić Jović 2022: 15). Kada je o glagolima riječ, Appendini se uklapa u opću sliku sljednika Alvaresove gramatike, u alvaresovski model – glagole dijeli u vrste, a vrste u podvrste.²⁶

O neosobnim glagolima Appendini govori u dvama poglavljima, u morfologiji i sintaksi. U morfologiji ih razvrstava u dvije skupine – apsolutne neosobne glagole koji se upotrebljavaju u 3. osobi bez dodatka i neosobne glagole s pasivnim značenjem koji nastaju tako da se 3. osobi aktiva dodaje čestica *se*. Apsolutni su, zaključuje se prema primjeru *daždi, sniježi*, meteorološke predikacije. Neosobne glagole s pasivnim značenjem (dakle neosobni pasivi) tumači morfološki, a ne značenjski – kaže da pridodavanje čestice *se* glagolu daje oblik pasivnoga glagola. Prema primjerima koje navodi, zaključiti se može da je riječ o neosobnim rečenicama koje danas ne smatramo pasivnima: *govori se, brodi se* (Appendini 1808: 112). Sličan je opis i u Jurina.

Govoreći u morfologiji o pasivnom glagolu, ne spominje neosobnost, a pasiv tvorbeno tumači kao oblik nastao pomoću pomoćnoga glagola biti i glagolskoga pridjeva trpnoga. U sintaksi pasivni glagol definira prema valentnosti i rekaciji – kaže da traži nominativ i genitiv s prijedlogom *od*, ali da i nominativ i genitiv mogu biti „prešućeni”. Drugim riječima, uočava sročnost pasivnoga predikata i mogućnost izricanja vršitelja, ali i implicitnost subjekta („prešućenost” nominativa) i rečenice koje mogu/ne moraju imati izrečen vršitelj: *Od mnozijek ljudi kripost je hvaljena*. Upotrijebi li se umjesto predikata s pridjevom trpnim predikat s česticom *se*, Appendini kaže da je to pasiv koji preuzima značenje neosobnoga glagola: *Od mnozijek ljudi kripost se hvali*. Prema opisu i primjerima, reklo bi se da Appendini, slično kao i Jurin, na temelju morfolškoga lika predikata određuje kategoriju neosobnosti i/ili pasivnosti.

Appendini razvrstava neosobne glagole u šest vrsta. Slično je, dakako i u Jurina, međutim Jurinovih šest vrsta neosobnih glagola nastalo je na temelju latinskoga jezika, a Appendini razvrstava hrvatske neosobne glagole. Iako postavlja kriterij 3. osobe jednine kao kriterij za prepoznavanje neosobne rečenice, izostavlja srednji rod kao važno obilježje neosobnosti i zbog toga u neosobne glagole uvrštava i one sa sročnim predikatom. Kriterij za razvrstavanje jesu valencijsko-rekcijska obilježja predikata – sposobnost da uza se veže nominativ i/ili kose padeže.

²⁶ Demo govori o rodovima u alvaresovskom modelu (2007: 38–39), u Appendinija bi se *Della costruzione del primo ordine degli attivi* moglo prevesti i kao *Ustrojstva prvoga reda aktivnih glagola*, međutim Lovrić Jović (2022: 381) prevodi kao *Konstrukcije prve vrste aktivnih glagola*.

Prva vrsta neosobnih glagola. U prvu vrstu pripadaju nevalentni glagoli, odnosno glagoli koji se upotrebljavaju „bez ikakva padeža”: *daždi, sniježi, grmi, sijeva*. Suvremenim nazivljem rečeno, riječ je o meteorološkim predikacijama. Kao i Jurin (i kao suvremeno jezikoslovlje), Appendini napominje da se isti glagoli mogu upotrijebiti i u osobnom obliku uz „odnosni ili hijerarhijski nominativ”: *munja ili nebo sijeva* (Appendini 1808: 242).

Druga vrsta neosobnih glagola. U drugu vrstu pripadaju glagoli koji „traže nominativ i dativ: *er tebi prosi se taka čast i dika*”. Za oprimgjerenje navodi i imenske (*biti mило, lijeno, žao, drago*) i glagolske predikate (*dostati, sladiti, omiliti, omrznuti, valjati...*). Imenskim predikatima i suvremeno jezikoslovlje pridaje kategoriju neosobnosti – *Lijeno mi je, Žao mi je, Drago joj je* (Sesar 1994), međutim glagolski predikati ne bi se mogli, prema kriterijima suvremenog jezikoslovlja, smatrati neosobnima – ako traže nominativ, traže subjekt pa se Appenidniji primjeri *Meso mi se omrznulo, Dodijale su mi tolike gozbe* (1808: 243–244) ne bi mogli smatrati neosobnim rečenicama. I sam Appendini u Napomeni kaže da se mnogi od navedenih glagola upotrebljavaju u svim osobama.

Treća vrsta neosobnih glagola. U treću vrstu pripadaju glagoli koji traže samo dativ: *činilo mi se da ćeš iziti veliki čovjek*. Treću vrstu oprimgjeruje glagolima: *činiti se komu, drijemati se komu, stužiti se komu, zamantati se komu, pričuti se komu, biknuti se komu* (Appendini 1808: 246). Iako Appendini poznaje semantičku kategoriju trpitelja i vršitelja, ovdje se strogo pridržava samo gramatičkih odnosa. Naime suvremeno jezikoslovlje ovdje govori o dativu vršitelja uz neosobne predikate, što u Appendinija izostaje. Semantike se Appendini dotiče u kontekstu glagolske rekcije:

Kao što je već rečeno svaki aktivni glagol ispred sebe traži vršitelja radnje (agensa) u nominativu i trpitelja radnje (pacijensa) u akuzativu. (Appendini 1808: 197, prijevod: Ivana Lovrić Jović)

Četvrta vrsta neosobnih glagola. U četvrtu vrstu pripadaju glagoli koji traže nominativ ili nominativ i genitiv s prijedlozima *iz, s, niz*. Primjeri pokazuju da nije riječ o neosobnim rečenicama u suvremenom smislu: *Trcijaše krv božja s glave po kosah, po bradi, po svemu obrazu, Pišta voda iz klisure*. Primjer *Kapalo je med s česvina* (Appendini 1808: 247) gramatički je neosoban (3. osoba jednine srednji rod), međutim ne bismo ga danas mogli prepoznati kao normativno prihvatljivog.

Peta vrsta neosobnih glagola. U petu vrstu pripadaju glagoli koji traže nominativ i akuzativ bez prijedloga. U tu vrstu Appendini ubraja glagole:

boliti ili zaboliti što koga, padati što koga, pomagati što koga, pruditi što koga, ticati što koga, tištiti što koga (1808: 249). Suvremeno jezikoslovlje rečenice s akuzativom vršitelja smatra neosobnima: *Boli ga u prsima, Peče ga u grlu*, ali tu predikati ne otvaraju mjesto nominativu, nesročni su, tako da Appendinijeve primjere ni bismo danas svrstali u neosobne rečenice. Razlika između *Peče ga u grlu* i *Peče ga grlo* doista je samo formalna, ali upravo to razlikuje neosobnu rečenicu od osobne.

Šesta vrsta neosobnih glagola. U šestu vrstu pripadaju glagoli koje je Appendini već opisao u morfologiji glagoli – bezlični glagoli neosobnoga značenja: *stoji se, ide se, došlo se je, trčalo se jest, prostilo se je, plače se*. Primjeri pokazuju da je riječ ili o pasivnim rečenicama: *od vas se je to grubo učinilo*²⁷ ili o neosobnim: *uči se od mene*.²⁸

Appendinijevo razvrstavanje neosobnih glagola u šest vrsta utemeljeno je na valencijsko-rekcijskim osobinama glagola, a budući da čak četiri vrste podrazumijevaju sročne predikate, ne bismo ih danas mogli prihvatiti kao neosobne.

Matijevićeva Horvatzka Grammatika, 1810.

Barbara Štebih Golub navodi podatak da su i Kornigova i Matijevićeva gramatika nastale ne samo po ugledu na Szentmartonyjevu, nego preuzimajući cijela poglavlja iz nje, a za Matijevića kaže:

Godine 1810. Kornigovu slovnici, ponešto izmijenjenu i proširenu, ponovno izdaje Josip Ernest Matijević pod naslovom *Horvatzka Grammatika oder kroatische Sprachlehre*... (Štebih Golub 2015: 3)

Kada je riječ o neosobnim glagolima i pasivu, to je doista tako, pratiti se može ponavljanje Szentmartonyjevih riječi u Korniga pa u Matijevića. Stoga ne treba posebice pisati o Matijeviću pogledu na neosobnost i pasiv jer su isti kao u prethodnika, a ovdje opisani u poglavlju o Kornigovoj *Kroatische Sprachlehre*, 1795. Valja napomenuti da je usprkos njemačkom metajeziku u Matijevića nekoliko hrvatskih naziva, a za temu će ovoga rada biti zanimljiv naziv glagolska *osoba* (koju Štebih Golub prilagođuje suvremenom jeziku kao glagolsko *lice*).²⁹

²⁷ Aktiv: *Vi ste to grubo učinili*.

²⁸ Osobna rečenica: (*netko, svi*) *uče od mene*.

²⁹ Opširnije o Matijeviću jezikoslovnom nazivlju vidi Štebih Golub (2017: 86–87). Autorica u hrvatskom metajeziku Matijevićeve njemačke gramatike uočava naziv *prešona* za *osobu*. Riječ je o gramatici *Pomum granatum worinnen durch die in dem löbl. Warasdiner Gene-*

ZAKLJUČAK

Prema gramatikama s hrvatskim metajezikom, zaključiti se može da autori ne preuzimaju latinsko, njemačko ili talijansko nazivlje za *verba impersonalia*, *unpersönliche Zeitwört*, *verbi impersonali* nego ga prevode na hrvatski. Starčević i Đurkovečki upotrebljavaju nazivlje temeljno na *osobi* (*sobstvu*), a Jurin na nazivu *kip*. Potvrđuje se *osoba*, *sobstvo* i *brezsobstveno*, *kip* i *neki-pljivo*. Imajući na umu da u starijim hrvatskim gramatikama nema prodora ruskoga i srpskoga jezika u kojima se *person* prevodi kao *lice*, valjalo bi poštovati starije hrvatsko nazivlje i u prijevodima i/ili radovima o gramatikama toga doba služiti se nazivljem utemeljenom na *osobi*. *Kip* je, naime, ostao unutar korica Jurinove *Slovkinje* i bez odjeka u mlađih gramatičara.

U okvirima alvareshovske podjele glagola na rodove i vrste, svi gramatičari bilježe neosobne glagole. Izuzetak bi mogao biti Đurkovečki jer ih izriječkom ne imenuje, pa se nadalje u zaključku Đurkovečkoga izostavlja.

Svi gramatičari govore o neosobnosti kao o morfološkoj kategoriji pa se govori o neosobnom glagolu i njegovu sprezanju, a ne o predikatu i/ili rečenici. Dakako, to je u okvirima jezikoslovne misli svojega doba. Naime, neosobni se glagoli dijele s obzirom na svoja valencijsko-rekcijska obilježja, kako u gramatici latinskoga jezika, tako i gramatikama hrvatskoga jezika. Jurin „ugurava” hrvatske primjere u latinsku razdiobu neosobnih glagola, a Appendini, očito na tragu latinske alvareshovske gramatike, nudi diobu hrvatskih neosobnih glagola s obzirom na padež koji vežu uza se, pa tu često bude i nominativ – nominativ (subjekt) neprihvatljiv je suvremenom pogledu na neosobnost jer je neosobni predikat nesročan.

Vrlo se jasno definira neosobnost kao obilježje glagola koji je uvijek u 3. osobi jednine, ali ne uočava se da je za izricanje neosobnosti potreban i srednji rod, dakle, nesročnost. Neosobni glagoli s česticom *se* opisani su, ali se ne razlikuju uvijek od pasivnih, pa se govori o neosobnom pasivu.

Iako za pasivni glagol stariji gramatičari naglašavaju da je sročan (da uvijek dolazi s nominativom koji može, ali i ne mora biti izrečen), ipak u pasivne glagole svrstavaju i neosobne glagole, smatrajući da je tvorba gla-

ralat übliche kroatische Redens-Art der where Kern der Deutschen Sprache expliciret wird. Und dieses meinen lieben patriotischen Trivialisten, besonders dennen, deren Wappen hier beigedruet, zum leichtesten Begrief als ein nützliches praesent zum neuen Jahr. Zusammen getragen durch Josephus Matthievich, Welthichen Pristers des löblichen Agramer Dioces in das sechste Jahr-Agram, gedruckt und zu finden bey Anton Jandera in Capitel, 1771.

golskoga lika s česticom *se*, tvorba pasiva. Jurin i Starčević opisuju pasivnu preobliku („zamjenu” padeža), a Kornig govori o „uobičajenom obrascu” prema kojem se tvore neosobne rečenice. Valja naglasiti da stariji hrvatski gramatičari govore o čestici *se* i da su tu posve u pravu, da je *se* uz neosobni i pasivni predikat (i refleksiva tantum glagol) doista čestica, a ne povratna zamjenica u akuzativu kako još uvijek pronalazimo u nekih suvremenih autora.

Meteorološke predikacije opisuju svi, ali se napominje da ti glagoli mogu biti upotrebljeni i u osobnom obliku. Neosobne predikate tvorene glagolskim pridjevom ne opisuje *se*, glagolski je pridjev trpni svrstan uz pasivne glagole.

U odnosu na suvremeno jezikoslovlje postoje brojne sličnosti – opis meteoroloških predikacija, opis neosobne i pasivne preoblike. Ipak, postoji i bitna razlika, suvremeno je jezikoslovlje napustilo pristup prema kojemu pasiv može biti jednočlan – imati nesročan predikat. Suvremeni autori koji razvrstavaju neosobne rečenice, služe se i gramatičkim i semantičkim kriterijima što suvremene podjele čini dosljednima i prozirnim. U Appen-
dinija se potvrđuje naznaka uključivanja semantičke razine u opis, ali ne u neosobnoj rečenici.

Opis je pokazao da štokavske i kajkavske gramatike mogu biti opisane ne naglašavajući njihovu narječnu stilizaciju i ne razdvajajući ih jer je neosobnost opisana na teorijski podjednak način, prema jezikoslovnoj misli svojega doba, neovisno o narječnoj stilizaciji. Naime, govornici kajkavci i govornici štokavci služe se meteorološkim predikacijama; neosobnim rečenicama u kojima je predikat u 3. osobi jednine (srednji rod) ili je imenski, ali nesročni; pasivnim rečenicama. Te su rečenice svojim ustrojem iste, neovisno o narječju. Metodologija opisa u štokavskim i kajkavskim gramatikama ili je ista ili slična, ali riječ je o alvaresovskom modelu koji je zajednički europskom jezikoslovlju toga doba, a ne samo hrvatskim gramatikama.

LITERATURA

- Adamec, Premysl. 1973. *Ocerk funkcionalno-transformacionalnog sintaksisa ruskog jezika*. Praha: Statni pedagogicke nakladatelstvi.
- Bezina, Petar. 1993. *Rukopisna baština franjevacca Provincije presvetoga Otkupitelja*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Bezina, Petar. 1994. *Kulturni djelatnici Franjevačke provincije presvetoga Otkupitelja*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Čilaš, Marica. 2005. *Besubjektne rečenice u hrvatskom standardnom jeziku*. Magistarski rad. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Demo, Šime. 2007. Od latinske slovnice do latinske gramatike. *Filologija*, 49, 37–49.
- Galić Bešker, Irena. 2023. Hrvatski kao metajezik opisa u dopreporodnim gramatikama latinskoga jezika. *Hrvatske dopreporodne gramatike u europskome kontekstu*. Ur. Marijana Horvat. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 49–88.
- Ham, Sanda. 1998. Osoba, osobno, neosobno. *Jezik*, 46, 3, 94–103.
- Ham, Sanda. 1999. Neosobne rečenice s predikatom tvorenim glagolskim pridjevom trpnim. *Jezikoslovlje*, 2, 2–3, 3–16.
- Ham, Sanda. 2005. Subjekt i izravni objekt u pasivnoj i neosobnoj rečenici. *Književna revija*, 45, 3–4, 48–64.
- Ham, Sanda. 2006. *Povijest hrvatskih gramatika*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Ham, Sanda. 2013. Hrvatske gramatike u 17. i 18. stoljeću. *Povijest hrvatskoga jezika 17. i 18. stoljeća*. Ur. Ante Bičanić. Zagreb: Croatica, 371–427.
- Horvat, Marijana; Perić Gavrančić, Sanja. 2006. Život i djelo Josipa Voltića. *Josip Voltić. Grammatica Illirica/Ilirska gramatika (1803)*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Horvat, Martina. 2022. *Jezik i gramatološki prinos Lanosovićeve slavonske gramatike u kontekstu standardizacije hrvatskoga jezika*. Doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Hoško, Franjo Emanuel; Čošković, Pejo; Kapitanović, Vicko. 2010. *Hrvatski franjevački biografski leksikon*. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”.
- Katičić, Radoslav. 2002. *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: HAZU i Nakladni zavod Globus.
- Kučanda, Dubravko. 1999. Imaju li meteorološke predikacije subjekt. *Filologija*, 33, 75–79.
- Lovrić Jović, Ivana. 2022. *Appendinijeva Gramatika ilirskoga jezika – jezičnopovijesna studija s prijevodom i transkripcijom uz pretisak*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Marković Ivan. 2013. *Uvod u jezičnu morfologiju*. Zagreb: Disput.
- Pezo, Bruno. 1984. Franjevci Provincije presvetoga Otkupitelja pisci latinskih gramatika u XVIII. st. *Kačić*, 16, 58–81.
- Pranjeković, Ivo. 1993. *Hrvatska skladnja*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

- Sesar, Dubravka. 1994. O jednočlanim glagolskim rečenicama u češkom i hrvatskom jeziku. *Strani jezici*, 23, 173–182.
- Štebih Golub, Barbara. 2014. Ignac Szenmartony i *Uvod u nauk o hrvatskom jeziku. Ignacije Szenmartony Uvod u nauk o hrvatskom jeziku. Einleitung zur kroatischen sprache für Teutsche*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Štebih Golub, Barbara. 2015. Franjo Kornig i njegova *Horvatska gramatika. Franjo Kornig i njegova Horvatska gramatika*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Štebih Golub, Barbara. 2017. *Horvatska gramatika* J. E. Matijevića (studija). *Horvatska gramatika* J. E. Matijevića. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Štebih Golub, Barbara. 2019. *Jezičnica horvatsko-slavinska Josipa Đurkovečkoga. Jezičnica horvatsko-slavinska Josipa Đurkovečkoga*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 1–183.
- Tafra, Branka. 1999a. Lice i osoba. *Jezik*, 47, 3, 95–105.
- Tafra, Branka. 1999b. Jurinova gramatika. *Jezikoslovac fra Josip Jurin*. Šibenik: Gradska knjižnica Juraj Šižgorić Šibenik, 7–36.
- Tafra, Branka. 2002. Jezikoslovac Šime Starčević. *Nova ricsoslovica iliriska*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 127–177.
- Težak, Stjepko; Babić, Stjepan. 2007. Morfologija. *Glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*. HAZU – Nakladni zavod Globus.
- Vončina, Josip. 1999. *Tekstološka načela*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Vuković, Petar, 2002. Rečenice s blokiranom pozicijom subjekta u hrvatskome i u češkome. *Suvremena lingvistika*, 53–54, 143–170.

GRAĐA

- Appendini, Franjo Marija (Francesco Maria Appendini). 1808. *Grammatica della lingua Illirica compilata dal padre Francesco Maria Appendini delle scuole pie proffessore di eloquenza nel collegio di Ragusa*. Dubrovnik. (Pretisak: Zagreb, IHJJ, 2022.)
- Đurkovečki, Josip. 1826. *Jezičnica horvatzko-slavinzka za hasen Slavincev, i potrebochu oztaleh ztranzkoga jezika narodov (Kroatisch-Slavische Sprachlehre zum Nutzen der Slavonier und Gebrauche der übrigen auswärtigen Nationen)*. Pešta. (Pretisak: Zagreb, IHJJ, 2019.)
- Jurin, Josip (Josephi Giurini). 1793. *Grammatica Illyricae juventuti latino-Italoque sermone instruendae accomodata, Venecija – Slovkniga slavnoy slovinskoj mladosti diackim illirickim i talianskim izgovorom napravljena, Mletci*.
- Kornig, Franjo. 1795. *Kroatische Sprachlehre oder Anweisung für Deutsche die kroatische Sprache in kurzer Zeit gründlich zu erlernen*. Zagreb. (Pretisak: Zagreb, IHJJ, 2015.)
- Lanosović, Marijan. 1795. *Anleitung zur slavonischen Sprachlehre, sammt einem nützlichen Anhang mit verschiedenen Gesprächen, deutsch-slavonisch- und hungarischen*

Wörterbuche; Briefe, Benennung der vornehmsten geist-und weltlichen Würden, dann vorzüglichsten Festtage und anderern Personen versehen. Ofen.

Matijević, Josip Ernest. 1810. *Horvatzka Grammatika oder kroatische Sprachlehre*. Zagreb. (Pretisak: Zagreb, IHJJ, 2017.)

Starčević, Šime. 1812. *Nova ricsoslovica iliriska vojnicskoj mladosti krajicsnoj poklonjena trdom i nastojanjem Shime Starscevicha xupnika od Novog u Lici*. Trst. (Pretisak: Zagreb, IHJJ, 2002.)

Volčić, Josip. 1803. *Grammatica illirica*, Beč, (u rječniku: *Ricsoslovník (Vocabolario, Wörterbuch) illiriskoga, italianskoga i nimacskoga jezika s'jednom pridpostavlienomm grammatikom ili pismenstvom: sve ovo sabrano i sloxeno od Jose Voltiggi Istranina*). (Pretisak: *Grammatica Illirica*, Zagreb, IHJJ, 2016.)

SAŽETAK

U radu se opisuju neosobne rečenice u gramatikama hrvatskoga jezika od 1790. do kraja 1820-ih. Riječ je o osam gramatika, pet ih je napisano za štokavsku književnojezičnu stilizaciju, a tri za kajkavsku. Govorim o nazivima za neosobnu rečenicu i glagolsku osobu u tim gramatikama, o pristupu kategoriji neosobnosti. U trima je gramatikama metajezik hrvatski, a u ostalima latinski, talijanski i/ili njemački pa glede metajezika gramatike opisujem razvrstane u dvije u skupine, u prvoj su tri gramatike s hrvatskim metajezikom: Jurin (1793), Starčević (1812), Đurkovečki (1826), a u drugoj je skupini pet gramatika sa stranim metajezikom. Budući da su četiri gramatike iz druge skupine prevedene na suvremeni hrvatski standardni jezik: Kornig (1795), Volčić (1803), Appendini (1808), Matijević (1810), samo Lanosović (1795) nije preveden, u drugoj se skupini osvrćem i na nazivlje u prijevodu uspoređujući ga s nazivljem u gramatikama suvremenica s hrvatskim metajezikom i sa suvremenim hrvatskim jezikoslovnim nazivljem.

Ključne riječi: sintaktičko nazivlje; glagolska osoba; neosobna rečenica; meteorološke predikacije; pasiv; neosobni pasiv

Autorska prava: © 2025 Autor(i). Ovaj je rad dostupan u otvorenom pristupu sukladno s licencijom Creative Commons Imenovanje 4.0. međunarodna.

Copyright © 2025 The Author(s). Open Access: This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Izvorni znanstveni rad

DOI: <https://doi.org/10.17234/Croatica.69.5>

UDK: 94(439:497.5)"17/18"

811(439:497.5)"17/18"

Primljen: 17. IV. 2025.

Prihvaćen: 19. IX. 2025.

MAĐARSKO-HRVATSKI SPOR OKO JEZIKA (ZAŠTO HRVATSKI NIJE POSTAO SLUŽBENI JEZIK 1790. GODINE?)

Ladislav (László) Heka

Sveučilište u Szegedu, Pravni fakultet, Institut za poredbeno pravo i pravnu teoriju

heka@juris.u-szeged.hu

ABSTRACT

HUNGARIAN-CROATIAN LANGUAGE DISPUTE

(WHY DID CROATIAN NOT BECOME AN OFFICIAL LANGUAGE IN 1790?)

Although it would ultimately lead to a serious disruption of Croatian-Hungarian relations, the language movement that emerged in Hungary in the 1780s and 1790s was not essentially political in nature. Prominent writers of the time praised the Hungarian language, lamenting that it had been neglected and that the aristocracy hardly spoke it anymore. Namely, the official language was Latin, communication with the court was in German, and the language of diplomacy was French. The aristocracy spoke these three languages, but they barely knew Hungarian. Since the language was part of Croatian self-government rights, Croats opposed the laws introducing the Hungarian language. In addition, they considered it less valuable, some even unworthy in comparison with Latin or French, or German. Therefore, the movement for the preservation and elevation of the Hungarian language was largely directed against this opinion, but generally against the position of the Hungarian aristocracy that Latin was the only constitutional language. The leaders of the movement were socially lower-ranking writers and high school teachers without any functions or political ambitions. Their initiative was not directed against other nationalities and was not intended to impose the Hungarian language on them, although it would later become assimilating. Thus, the originally cultural movement

acquired political connotations. Something similar happened a few decades later in Croatia when the Croatian National Revival grew into an anti-Hungarian Illyrian movement.

Keywords: Hungarian; Latin; Croatian municipal rights; Articles of the Hungarian Language Act; Croatian resistance to the introduction of the Hungarian language

UVOD

Jedno od najspornijih pitanja osmostoljetne hrvatsko-mađarske državne zajednice vezano je za uvođenje mađarskog jezika u službenu uporabu. Činjenica je da je pojavom francuske revolucije među narodima Habsburške Monarhije postalo jasno koliko značenje ima jezik u procesu izgradnje nacionalnog identiteta. Naročito je to bilo važno Mađarima, svjesnima da ne čine apsolutnu većinu stanovništva Kraljevine Ugarske, te da njihov jezik, potpuno različit od svih susjednih jezika, postaje sve manje važan. Uglavnom se koristio među seljaštvom i građanstvom u nastajanju, dok ga je plemstvo sve više zanemarivalo. Kad je evangelički teolog, književnik i filozof weimarske klasike Johann Gottfried Herder u svom povijesno-filozofskom djelu *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (1791) ocijenio da će se malobrojni Mađari stopiti sa slavenskim i inim narodima koji žive u Ugarskoj, i da će slijedom toga nestati mađarski jezik,¹ to je bilo jasno upozorenje da nastajuća inteligencija mora poduzeti sve ne bi li se jezik prvo očuvao, a zatim i uznapredovao.

Zato se u narodu brzo proširilo uvjerenje da Mađari moraju svoj materinski jezik prvo uvesti kao nastavni jezik, a kasnije, kada se stvore uvjeti, i u zakonodavstvo, upravu i sudstvo. Inicijativu za legalizaciju mađarskog jezika inicirali su mađarski pisci, nastavnici i srednjoškolski profesori mađarskog jezika (Ferenc Kazinczy, György Bessenyei, Gedeon Ráday), vjerojatno i ne sluteći da će time uzrokovati veliki politički i u konačnici državnopravni spor. On je doveo do teškog narušavanja saveza između dva „bratska naroda” kako su se Hrvati i Mađari do tada oslovljavali. Hrvati su u mađarskom prijedlogu vidjeli pokušaj nametanja mađarskog jezika, a Mađare je teško razočarala činjenica što zbog protivljenja „posestrima zemalja” ne mogu uvesti svoj materinski jezik u nacionalni sabor, upravu, pravosuđe. Otporu

¹ „Da sind sie jetzt unter Slawen, Deutschen, Wlachen, und andern Völkern der geringere Teil des Landeseinwohner, und nach Jahrhunderten wird man vielleicht ihre Sprache kaum finden” (Herder 1791).

uvođenju mađarskog jezika priključili su se i pripadnici narodnosti.² Kako se spor odužio kroz desetljeća, to su međusobne frustracije postale sve veće. Kada je nakon 54 godine Ugarski sabor 1844. konačno ozakonio mađarski jezik, odnosi između dva saveznička naroda dospjeli su na ivicu sukoba.

KORIJENI SUKOBA

Johann Gottfried Herder kretao se uglavnom u krugu slavenskih evangelističkih znanstvenika, pisaca i teologa, koji su zastupali mišljenje da je „Hungária”, tj. Ugarska savezna država, u kojoj osim Mađara i Hrvata žive i Slovaci, Srbi, Rusini, Ukrajinci i drugi slavenski narodi. Stoga je njegova tvrdnja o „nestanku” mađarskog jezika poput kumanskoga predstavljala temelj za kasniji mađarski strah i odium od panslavenskog, pa tako i od jugoslavenskoga pokreta. Zato je svaki oblik slavenskog povezivanja, od ilirskog pokreta preko jugoslavenske ideje do trijalizma, smatran velikom opasnošću za opstanak države, pa su Mađari nastojali odvratiti Hrvate od toga. Hrvatsko-mađarski savez koji je stvoren 1102. godine podrazumijevao je postojanje ustava (nepisanog), koji jamči prava pripadnicima dvaju naroda (do 1848. samo staležima). To je značilo da su konstitutivni čimbenici Hrvati i Mađari (koji su nagodbom 1868. godine postali „politički narod”), a ostali državljani su pripadnici narodnosti.

Kada su dakle Mađari 1790. inicirali uvođenje mađarskog jezika u Ugarskoj, istodobno su ponudili Hrvatima da unutar svojih granica uvedu hrvatski jezik. Hrvatski nunciji ostali su dosljedni kod saborskih naputaka da u Hrvatskoj i Slavoniji latinski jezik ostane službeni. Nakon smrti kralja Leopolda II. naslijedio ga je sin Franjo II., koji je nakon krunidbe u Budimu (6. lipnja 1792) sankcionirao zakon kojim se u ugarske škole uvodi mađarski jezik kao obvezni predmet, a u hrvatske kao fakultativni (Zak. članak 1792:VII). Isti je zakon mjesec dana kasnije (11. kolovoza 1792) proglasio Hrvatski sabor.³ Izvorni cilj mađarskog pokreta bio je očuvanje i unapređenje zapuštenog i podcijenjenog mađarskog jezika, koji je aristokracija sve

² Prema mađarskoj doktrini Krune Svetog Stjepana narod (kasnije „politički narod”) jesu Mađari, u Hrvatskoj i Slavoniji Hrvati, dok drugi narodi imaju status „narodnosti”, što je ozakonjeno 1868. u zakonu o narodnostima.

³ U hrvatskim se gimnazijama nastava mađarskoga jezika odvijala po dva sata tjedno te je za tu svrhu tiskan priručnik pod naslovom *Institutionum Linguae et Litteraturae Ungaricae in usum scolasticae MCDCCXCI* (cit. prema drugom izdanju iz 1803. godine).

manje govorila. Ona se služila trima jezicima: službeni jezik bio je latinski, komunikacija s dvorom odvijala se na njemačkom, a diplomacija se vodila na francuskom jeziku. Glavni mađarski cilj bio je ne samo potiskivanje nego i ukidanje latinskog jezika iz političkog i javnog života. Njega je u Mađarskoj trebao zamijeniti mađarski, a u Hrvatskoj hrvatski jezik. Međutim u saborskim se raspravama izbjegavalo „nametati” Hrvatima naziv jezika, pa se zato kazivalo neka si oni sami ozakone „svoj” jezik. Pritom je bilo nedvojbeno da im je materinski jezik hrvatski, jer su njime govorili i pisali Zrinski, Frankopani i drugi odličnici iz zajedničke povijesti. Osim toga na hrvatskom jeziku Petar Zrinski napisao je i Mađarima poznato djelo *Adrian-skoga mora sirena* (Venecija, 1660), u svojoj tiskari u Nedelišću Nikola IV. Zrinski u razdoblju od 1570. do 1590. dao je tiskati djela *Novi Zakon, Kerstjanski navuk* Mihaela Bučića te prijevod *Tripartita* pod naslovom *Decretvm koteroga ie Verbewczi Istvan diachki popiszal ... od Ivanvssa Pergossicha na Szlouienßki iezik obermien* (Brlobaš 2024: 5, András 2014: 14). Premda piše da je Pergošić *Tripartitum* preveo na „slovinski” jezik, nitko ga proteklih stoljeća ne spominje drugačije nego kao hrvatski prijevod. Dakle u Mađarskoj nije bilo upitno da Hrvati govore hrvatskim jezikom, jer se to potvrdilo kroz stoljeća suživota.

No Hrvati nisu htjeli u svojoj zemlji ozakoniti materinski jezik, nego su ustrajali na latinskom. Dakako, odgovoriti jednoznačno na pitanje zašto doima se teškom zadaćom, jer je moguće ponuditi više odgovora. S jedne strane latinski jezik bio je duboko ukorijenjen u Hrvatskoj i Slavoniji, a s druge strane njegovo bi možebitno ukidanje otvorilo put da se uz „narodni” jezik na mala vrata ozakoni i mađarski kao službeni jezik (barem u nekim sferama društvenog života). Dodali bismo još i podijeljenost hrvatskog društva oko naziva nacionalnog jezika. Kada je on 1847. postao službeni jezik, onda je to učinjeno pod nazivom „narodni”. Nije ga se nazvalo hrvatskim jer se smatralo da bi se time od proklamirane jugoslavenske ideologije mogli udaljiti Srbi. Osim toga latinski jezik je bio europski i svjetski jezik kulture, znanosti, civilizacije na kojemu su napisana najmonumentalnija književna djela, znanstvene rasprave. Usto je bio i jezik Katoličke crkve, bogoslužja, jezik prosvjete i uprave, jezik Sabora (Sikirić Assouline 2009: 259). Povezivao je Hrvate sa svekolikom katoličkim svijetom, bivajući i simbolom hrvatskog nacionalnog identiteta te je Hrvate činio dijelom razvijenoga svijeta. U odnosu na njega su hrvatski ili mađarski jezik doista mogli imati prizvuk provincijalizma, pa čak i barbarizma (Smičiklas i Marković 1892: 291). Hrvatska je po broju književnih djela i znanstvenih radova napisanih na latinskom jeziku druga u Europi (iza Talijana), a u Hrvatskoj je latinski

kao službeni jezik bio najduže u uporabi u cijeloj Europi (do 1847. godine). Tako je, dakle, latinski jezik u Hrvatskoj i Slavoniji doživljavan kao brana za očuvanje ne samo jezičnoga nego i političkoga identiteta.

Premda su Mađari na ugarskim saborima velikom većinom glasova donosili zakone koji su izražavali njihovu volju, kralj je odbijao potvrditi one zakone kojima se nameće obveza Hrvatima ukoliko za takav zakon nisu glasovali hrvatski nunciji. U donjem domu Ugarskog sabora kraljevine Hrvatsku i Slavoniju (dakle ne „Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju”) zastupala su u Hrvatsko-slavonskom saboru izabrana dva nuncija te prabilježnik (protonotar), dok je u gornjem domu također bio jedan izabrani saborski nuncij te magnati i prelati iz Hrvatske i Slavonije. Oni su iznosili stajališta Hrvatsko-slavonskog sabora i u ime posestrima zemalja glasovali o zakonskim prijedlozima. Pokušaji velike većine mađarskih nuncija usmjereni na ozakonjivanje mađarskog jezika zbog protivljenja Hrvata uglavnom su na saborima doživljavali brodolome, čime je nezadovoljstvo prema Hrvatskoj i Slavoniji raslo. Pitanje legalizacije mađarskog jezika prvo je postalo hrvatsko-mađarski jezični sukob, a kada se postavilo pitanje prava građanstva, koje su u Hrvatskoj imali samo rimokatolici, ali ne i u Slavoniji, taj je spor dobio ustavnopravni karakter.

Od 1790. do 1848. na saborima se, ali i kroz znanstvene rasprave, vodio prijemor oko toga kako su mađarski kraljevi dospjeli na hrvatsko prijestolje, čiji su Slavonija, Rijeka, Međimurje, je li Hrvatska ravnopravna Mađarskoj ili je samo pokrajina itd. Postavljena su dakle pitanja koja u prethodnih sedam stoljeća nisu bila na dnevnom redu, jamačno stoga što međusobni odnosi nisu bili opterećeni nesporazumima.

Mađarski znanstvenici, uglavnom pravnici i povjesničari, počeli su dokazivati da su Hrvatska Slavonija, Dalmacija potkraj 11. stoljeća poražene na bojnopolju, pa su stoga „podložne strane” (*partes subjectae*), a Hrvati su iznijeli stajalište o postojanju *Pacta conventae* iz 1102. kako bi time potvrdili da je Hrvatska „posestrima zemlja” (*socia regna*). Uz ova dva postojeća gledišta spomenimo da latinski prijevod zbirke pravnih propisa *Corpus Iuris Hungarici* koriste formulaciju „pridružene strane” (*partes adnexae*). Vjersko pitanje bilo je čvrsto povezano s naprijed navedenim. Naime mađarski protestanti tvrdili su da se hrvatski zakoni koji pravo građanstva pridržavaju samo rimokatolicima nikako nisu mogli odnositi na Virovitičku, Požešku i Srijemsku županiju, tj. na Slavoniju, a usto su doveli u pitanje i njezin pravni status. Pitanje Rijeke, naravno, nikada nije riješeno na zadovoljavajući način ni za jednu stranu, pa u pravno-političkim raspravama 1790. godine tako nešto nije ni trebalo očekivati.

UGARSKI SABOR 1790/91.

Vraćanje ustavnog života u Hrvatsku i Mađarsku dočekano je 1790. godine s velikim oduševljenjem. Sabor u Budimu sazvan je nakon 35 godina za 6. lipnja 1790. Kako bi se onemogućilo da Austrija opetovano pokuša s apsolutizmom, utjecajni zagrebački veliki župan Nikola Škerlec 15. travnja 1790. inicirao je sjedinjenje s Mađarima u neraskidivu svezu („nos indissolubili nexu Hungariae jungamus”). Hrvatsko-slavonski sabor sastao se 12. svibnja 1790. pod predsjedanjem novoga bana Ivana Nepomuka Erdődyja (1790–1806) te je izabrao poseban odbor koji je imao zadaću izraditi naputak (*instructio dominorum ablegatorum*) za svoje nuncije (Horvat 1906). U naputku se od njih tražilo neka na Ugarskom saboru ozakone stvaranje „zajedničke vlade” s Ugarskom radi zajedničkog rješavanja svih pitanja, ali tako da ustav i zakonodavstvo dviju zemalja ostanu netaknuti.⁴ Ovakvo stanje neka potraje dotle dok se u sastav Hrvatske i Slavonije ne vrate područja zaposjednuta od strane Osmanskog Carstva („Turska Hrvatska”) i Mletačke Republike (Dalmacija) (Miskolczy 1927: 46, Šišić 1975: 383).⁵ Osim toga Hrvatska i Slavonija sukladno naputku odriču se financijske samostalnosti („Posao povećanja ili umanjenja poreza neka se od sada raspravlja u zajedničkom saboru, a ne drugdje”), glede jezika ostaju ustrajne da se u sudstvu, upravi i uopće u javnom životu treba uredovati na latinskom jeziku, dok se njemački jezik ukida i u vojnim poslovima, gdje ga treba zamijeniti hrvatski jezik (Horvat 1925). Naposljetku glede pitanja ravnopravnosti protestanata trebalo je braniti propise hrvatskih zakona, po kojima protestanti nisu mogli steći pravo građanstva u Hrvatskoj.

Hrvatsko je izaslanstvo – koje su činili Nikola Škerlec u gornjemu domu te Franjo Bedeković i Adam Škerlec (Nikolin nećak, podžupan Zagrebačke županije) u donjemu domu Ugarskog sabora – dočekano kao delegacija „bratskog naroda” i ništa nije dalo naslutiti kako će uskoro započeti spor koji će u konačnici dovesti do nestanka državne zajednice.

⁴ Usp. Govor velikog župana Zagrebačke županije Nikole Škerleca na sjednici županijske skupštine dne 15. travnja 1790, Arhiv Mađarske dvorske kancelarije (Magyar Udvari Kancellária Levéltára) u okviru Državnog arhiva u Budimpešti (Magyar Országos Levéltár, MOL).

⁵ U naputku se kaže: „Dok se ne predobiju oni dijelovi Hrvatske, koje sada drži Turska i Mletačka, pa dok se na okupu ne nađe tolik broj županija, da budu mogle uzdržavati jednu visoku političku oblast (dicasterium), – primat će preostalih šest županija naredbe od Namjesničkoga vijeća; zato neka se vazda k istomu vijeću uzimaju hrvatski činovnici (t. j. savjetnici, tajnici i perovođe) prema razmjeru šest hrvatskih i slavonskih županija.”

S obzirom na to da je pitanje uvođenja mađarskog jezika u proteklih stotinjak godina dijametralno suprotno predstavljano u mađarskoj i hrvatskoj znanosti, u ovom radu dajemo nešto širu sliku toga problema. U duhu načela *audiat et altera pars* predstavljamo i mađarsko stajalište.

U 18. stoljeću mađarsko je društvo najprije latinizirano, a zatim germanizirano. Kratkotrajni nacionalni zanos koji je izazvan širenjem mađarskog jezika ubrzano je uspavan. Aristokracija je putem titula i počasti bila odana dvoru, a dio srednjega plemstva pristupio je nacionalnim pokretima sredina u kojima žive. Napose to vrijedi za područje Gornje Ugarske (današnje Slovačke) i Sedmogradske (Siebenbürgen, Erdély, Transilvanija). Konзерватivni krugovi bliski Beču bili su čvrsto uvjereni da je očuvanje latinskog jezika jamstvo opstanka starodavnoga nepisanoga staleškog ustava, pa bi zato ozakonjivanje mađarskoga jezika u javnom životu, upravi, sudstvu i prosvjeti bila revolucionarna ideja koja bi mogla ugroziti mađarsku, a time i hrvatsku ustavnost. Do promjene u pogledu pitanja službenog jezika došlo je uslijed dekretâ Josipa II. iz 1784. koji su za cilj imali ostvarivanje jedinstva Habsburške Carevine putem ozakonjivanja njemačkoga jezika kao zajedničkoga svim zemljama Monarhije (Soós 2005: 265, Marczali 1885: 533). Kralj je 11. svibnja 1784. donio uredbu o uvođenju njemačkog jezika u zakonodavstvo, središnju i lokalnu upravu, kao i srednje i visoko školstvo (Szilágyi 1876: 16). Sukladno uredbi koju je Namjesničko vijeće 18. svibnja proslijedilo mađarskim upravnim jedinicama njemački jezik trebao se uvesti odmah, izuzimajući županije i gradove, u kojima bi se s uvođenjem čekalo jednu godinu, te svjetovne i crkvene sudove, u kojima se s implementacijom trebalo čekati tri godine. Kralj je propisao da sve činovničke poslove, prijam u srednje škole i izbor za saborske nuncije uvjetuje znanjem njemačkog jezika. Ovu uredbu smatrao je sredstvom koje će olakšati funkcioniranje javne uprave s obzirom na veliki broj jezika koji se u Monarhiji koristio. Bilo mu je nedvojbeno da taj zajednički jezik mora biti njemački, jer je to jezik dvora, a usto njime govori najviše stanovnika. Međutim takva u biti nasilna germanizacija izazvala je snažno negodovanje mađarskog plemstva, koje u njoj nije vidjelo opasnost za svoj materinski jezik, koji značajan dio magnata nije ni govorio, nego za latinski jezik. S obzirom na to da se javnopravni status Ugarske (i Hrvatske) temeljio na latinskom jeziku, njegov je opstanak bio zalag ustavnog poretka. Zato se protivljenje njemačkom jeziku nije temeljilo na nacionalnim razlozima, nego na prepoznavanju opasnosti od toga da će ujedinjavanje carstva, koje počinje stvaranjem jedinstvenog jezika, u konačnici dovesti u opasnost njihova staleška prava. Usto je srednje

plemstvo uvidjelo kako postoji opasnost i od gubitka vlasti u županijama, jer su po uredbi o službenom jeziku činovnici u državnim i županijskim uredima tijekom vremena mogli biti samo oni koji znaju njemački.

Josip II. dana je 28. siječnja 1790. opozvao sve svoje dekrete i vratio Monarhiju u stanje u kojem je bila u studenom 1780. godine. Međutim sada su Mađari preuzeli kraljeve ideje o jednom jeziku, kojima su se do tada žestoko protivili, te su se počeli zauzimati za legalizaciju mađarskog jezika. Prvi službeni dokument nastao na mađarskom jeziku jest kraljevski otpis napisan u Ugarskoj kraljevskoj kancelariji na latinskom i mađarskom jeziku 18. prosinca 1789. U njemu se obećava vraćanje ustava i ispravljanje nepravilnosti koje su bile predmetom pritužbi. Ugarska kancelarija kraljevskim je otpisom od 7. travnja 1790, u čijem privitku se nalazi i okružnica, najavila da se umjesto njemačkog jezika u javnu prosvjetu uvode mađarski i latinski jezik kao nastavni. U odluci se naglašava da se mađarski jezik mora širiti, ali se istodobno ne smije spriječiti nastava bilo kojeg drugog jezika koji se govori u domovini (Völgyesi 2009). Glavnina plemstva u mađarskim županijama bila je za „domovinski jezik”, s tim da je pod izrazom *patria lingua* razumijevala latinski jezik, a i sam grof Széchenyi zauzimao se za vraćanje latinskog jezika, što se i dogodilo. Jedino je u Sedmogradskoj ostao na snazi mađarski jezik, koji se među Sikuljcima koristio u komunikaciji sa središnjim vlastima. Kraljev referent u ovom pitanju bio je član Državnog vijeća József Izdenczy (od 1811. barun), koji je imao golemu ulogu u cijelom postupku ozakonjivanja mađarskog jezika, pritom zastupajući provladinu politiku. Podupirali su ga grof Ferenc Balassa i bivši hrvatski ban barun János Mednyánszky, član Namjesničkog vijeća, koji su također zastupali gledišta bliska bečkom dvoru (Strada 1940: 119–120, Szekfű 1926, Haarmann 2019: 42).

Za razliku od županija *vox populi* tražio je uvođenje mađarskog jezika, koji je doskora postao nositelj mađarske nacionalne samosvijesti i temeljno javnopravno pitanje. Mađarski pisci, napose Ferenc Kazinczy, veličali su mađarski jezik i kritički se odnosili prema mađarskim vladajućim krugovima zato što su svoj materinski jezik zamijenili njemačkim i francuskim. Dobri poznavatelji prilika prepoznali su da se narodnosti neće solidarizirati s mađarskim nacionalnim težnjama, ali je primjerice Miklós Révai izrazio neutemeljenu nadu da će uz pomoć mađarskog obrazovnog sustava Raci (Srbi), Rumunji i Nijemci „dragovoljno postati Mađari”. Kazinczy je pak tvrdio da će „nastati vječni zid između Mađara i Nemađara”, tako da će „stranci ili postati Mađari ili će umrijeti od gladi” (Marczali 1907, I: 370).

REGNUM REGNO NON PRAESCRIBIT LEGES

Na Ugarskom su saboru i ugarski primas grof József Batthyányi kao predsjednik Kuće velikaša i kraljev personalis József Ürményi pozdravne govore održali na mađarskom jeziku, koji je prevladavao u donjem domu, dok su u Kući velikaša diskusije i nadalje vođene na latinskom jeziku. Nije ni čudo da je u takvom raspoloženju prevagnulo radikalnije stajalište, pa su mnogi od nazočnih odmah željeli da mađarski jezik postane službeni u zakonodavstvu i upravi. U tom kontekstu treba onda promatrati i istup hrvatskih nuncija. Njihov stav bio je poražavajući za mađarsku stranu jer nisu prihvaćali ponudu da u Hrvatskoj koriste svoj nacionalni jezik, a da u Budimu Mađari mogu koristiti svoj jezik. Nunciji Sabora kraljevina Hrvatske i Slavonije nisu pristali na to tvrdeći da bi oni bili osuđeni na šutnju u slučaju da se u Ugarskom saboru govori mađarski. No, dakako, nije bilo sasvim točno, zato što su nunciji uglavnom znali mađarski, ali je kao pravnička argumentacija bilo utemeljeno, jer se moglo dogoditi da budu izabrani nunciji koji ne govori mađarski jezik. Zato su Hrvati ostali kod stajališta da se njih se ne može tjerati da uče mađarski jer bi to bio znak podaništva, a podsjetili su svoje domaćine kako su i oni sami nekoliko godina ranije ustali protiv nametanja njemačkog jezika. Upozorili su i na to da su se Bosna, Bugarska, Vlaška, Galicija i Lodomerija ujedinile s Ugarskom na temelju latinskog i slavenskih jezika, a te izgubljene zemlje više ne bi bilo moguće povratiti ako bi se uveo mađarski jezik kao državni. Osim toga uvođenje mađarskog jezika u službenu uporabu bilo bi moguće samo jednoglasnom odlukom ugarskih gradova i županija, koji pak o tomu imaju različita mišljenja (*Declaratio ex parte Nunciorum regni Croatiae, quoad inducendam Hungaricam linguam*). Naposljetku su zaključili da legalizacija mađarskog jezika kao službenog nije korisna ni uputna za zemlju. To stajalište preuzeli su svi nemađarski narodi kao svoj temelj, tim prije što se u njemu polazi od sporazuma između pripadnika narodnosti i Mađara, koji odgovara tadašnjoj racionalističkoj filozofiji i teoriji društvenog ugovora (Mikó 1943: 10, Marczali 1907, I: 373–376). Osim toga su se Hrvati predstavili kao zaštitnici ustavnosti i ustavnog latinskog jezika (u čemu su uživali potporu Beču odanog konzervativnog dijela mađarskog naroda) od „buntovnika” koji čak i kralja žele prisiliti da im potvrdi materinski jezik. Argumenti su dijelom utjecali na mađarske nuncije, pa je Sabor dopustio Hrvatima da svoje govore održe na latinskom jeziku, kao i da se u zapisnik unese autentična verzija na latinskom (*Authentica versio Diarii Hungarici Autoritate Comitionim Regni procurata*).

U donjem domu Ugarskog sabora Hrvati su se od samih početaka odlučno suprotstavili uvođenju mađarskog jezika u službenu uporabu. Prvi je protiv toga ustao ban Erdődy 4. rujna 1790. poznatom rečenicom „Regnum regno non praescribit leges”, a zatim je i zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac iskazao slično stajalište (*Authentica versio Diarii* 1790–91: 139).⁶ I hrvatski nunciji su zastupali isto gledište.

Nisu rijetki oni mađarski autori koji smatraju da se jezičnim reformama doista namjeravala provesti mađarizacija, što je inače opće stajalište historiografije naroda okupljenih pod Krunom Svetog Stjepana. Postoje i suprotna mišljenja, koja ističu da upravo držanje Hrvata u „zajedničkom” (tada još Ugarskom) saboru potvrđuje da se u razdoblju od 1790. do 1825. na diaetama još nije vodio prijem na nacionalnoj osnovi. Taj stav Imre Mikó argumentira time što se Hrvati „nisu borili za uvođenje vlastitog materinskog jezika, već za održanje latinskog jezika”, što po njemu znači da u pozadini nisu stajali nacionalni, nego klasni razlozi (Mikó 1943: 6). Po Mikóu su zastupnici narodnosti u donjem domu nastupali kao pripadnici svojih staleža, što je bečki dvor iskoristio u borbi protiv mađarskog reformskog liberalnog pokreta. Odbijajući mađarske zahtjeve za promjenama, dvor se pozivao na nacionalne interese, prava i slobode naroda u Kraljevini Ugarskoj. Uviđajući da uvođenje mađarskog jezika u službenu uporabu osnažuje mađarski nacionalni identitet, dvor je nastojao onemogućiti ili barem usporiti taj proces. S obzirom na to da su u okviru Zemalja Krune Svetog Stjepana samo Hrvati imali upravno-teritorijalnu posebnost, Mađari su im motivirani željom za uvođenjem nacionalnog jezika u javni život ponudili neka na području pod banskom vlašću ozakone svoj jezik (Mikó 1943:10). Hrvati su to pak ustrajno odbijali. Lavirajući između želja bečkoga dvora, svojih vlastitih nacionalnih interesa i pojave panslavenskih i jugoslavenskih ideja, hrvatski su nunciji u razdoblju do 1848. obično dobivali naputke da na saborima brane „stare pravice”. To je pak značilo ustrajavanje na latinskom jeziku kao zajedničkom za Zemlje Krune Svetog Stjepana. Obrazloženje i argumentacija za ovo stajalište zasnivali su se na činjenici da se Hrvatska u savez s Mađarima udružila na temelju zajedničkoga latinskog jezika. Tako je latinski postao ustavni jezik i to je bio tijekom stoljeća (Mikó 1943: 8).

⁶ Zagrebački biskup Vrhovac izdao je okružnicu kojom je pozvao svećenstvo da prikuplja stare hrvatske knjige, rukopise, pjesmarice i drugo kulturno blago na hrvatskom jeziku, a planirao je i prijevod Svetog pisma na hrvatski jezik te izradu gramatike hrvatskog jezika (Smičiklas 1885).

Mađarski pisci, koji su početkom dvadesetih godina 19. stoljeća postali nositelji nacionalne ideje (prije svih Dániel Berzsenyi, Mihály Csokonai Vitéz, Ferenc Kölcsey i Sándor Kisfaludy) pozivali su se na društveni ugovor kao temelj za prevlast mađarskog jezika. Po njima su strani doseljenici tijekom stoljeća ulazili u građanski savez s mađarskom vladajućom većinom, pa iz toga proizlazi da moraju usvojiti i jezik te većine (Mikó 1943: 8). Onodobnim mađarskim piscima, ali i svekolikoj liberalnoj inteligenciji uzor su bili Francuzi, ne samo u pogledu slobodarskih ideja nego i u vezi sa shvaćanjem nacije i jezika. Kako su u Francuskoj nacija i državljanstvo podudarni pojmovi (*citoyen*), pa su stoga svi stanovnici zemlje u nacionalnom pogledu Francuzi (a govornici jezika izvan granica države su frankofoni), mađarski su intelektualci pokušali preuzeti taj model. Na tom je tragu pjesnik i glavni jezični reformator Ferenc Kazinczy uvjeravao erdeljske Saksonce da su zapravo Mađari, jer sudjeluju u mađarskom parlamentu. Naravno, takvo objašnjenje nije naišlo na plodno tlo.

Što se tiče hrvatske argumentacije iznesene na saboru 1790. godine, ona je bila logična i izražavala je načelne razloge zbog kojih je uvođenje mađarskog jezika neprihvatljivo, a to je stajalište bilo i pismeno izneseno. Mađari su u Karpatsku dolinu došli u pratnji različitih etničkih grupa, koje nisu govorile mađarski, ali im je prvi mađarski kralj Stjepan I. (Sveti) zakonom osigurao pravo da koriste vlastiti jezik i svoje institucije. Zajednički jezik bio je latinski, a ne mađarski. Vladar ne poznaje mađarski jezik, teško je očekivati da bi ga odmah mogao naučiti, a za javne poslove bi bilo pogubno kada vladar ne bi razumio sadržaj upućenih mu podnesaka. Još snažniji hrvatski argument bilo je upozorenje da u Kraljevini Ugarskoj jedva trećina stanovništva razumije mađarski, a ionako ga govori uglavnom seljaštvo. U gradovima puno više ljudi zna čitati i pisati latinski nego mađarski jezik (Napló 1791: 20). Međutim u daljnjoj su elaboraciji povrijedili nacionalni ponos mađarske građanske inteligencije koja je bila nositelj nacionalne ideje, ali i plemstva, uključujući Beču sklonu aristokraciju. Naime hrvatski su nunciji zaključili da bi lakše bilo uvesti francuski ili talijanski jezik nego mađarski, jer su to barem jezici „civiliziranih naroda”, dok mađarska književnost postoji samo u prijevodima (Mikó 1943: 10). Kao što je grof Erdődy svojom poznatom rečenicom kazao da „jedno kraljevstvo ne može nametnuti zakone drugomu”, tako su i hrvatski nunciji upozorili da se latinski jezik kao službeni i zajednički jezik državne zajednice može promijeniti samo uz suglasnost obiju strana. Time je pitanje jezika postalo stožerno ustavnopravno pitanje i otvorilo je dugogodišnji javnopravni prijedor, koji je finaliziran

sukobom dvaju naroda revolucionarne 1848/49. godine, a svoj pravni izraz je dobio Hrvatsko-ugarskom nagodbom (Zak. članak 1. iz 1868, odnosno u Mađarskoj Zak. članak 1868:XXX).

I mađarski autori slažu se da je na Ugarskom saboru u Budimu pitanje službenog jezika izneseno nepripremljeno, u ozračju velikog nacionalnog naboja koji je bio posljedica dugogodišnjeg apsolutizma i zatiranja ustavnog života. Slažu se da se plemstvo pojavilo u sabornici s neviđenim domoljubnim zanosom, odjeveno u bogato ukrašene mađarske odore, te da su uvodni govori održani na mađarskom jeziku, što je sve jamačno iznenadilo nuncije, pogotovo Hrvate. Prijedlog da se zakoni i drugi podnesci ne podnose isključivo na mađarskom jeziku, nego pisani u dva stupca (na latinskom i mađarskom jeziku) prihvatile su samo neke gornjougarske (slovačke) te tri slavonske županije (Požeška, Virovitička i Srijemska) (Mikó 1943: 10).

Budimski sabor kanio je izboriti se za izdavanje nove krunidbene zavjernice (*diploma inaugurale*) kako bi se izbjegla mogućnost opetovanog apsolutističkog vladanja. U prijedlogu teksta krunidbene zavjernice stajalo je da se mađarski jezik uzdigne na razinu službenoga jezika kojim se trebaju služiti i prijestolonasljednik te nadvojvode, dok se latinski jezik i nadalje može koristiti u hrvatskim i slovačkim županijama (Marczali 1907, II: 25). Međutim Leopold II. odlučno je odbio taj tekst, izjasnivši se kako je spreman prisegnuti samo sukladno krunidbenoj vjerodajnici Marije Terezije. Ugarski sabor ipak je nastavio raspravu o jeziku, koja se u dnevnom redu navodi kao „art. 8 de lingua peregrina”. Na 23. saborskoj sjednici održanoj 4. rujna u raspravi su o osmoj točki pod nazivom „O uvođenju mađarskog jezika u upravljanje javnim poslovima domovine” protiv toga prijedloga diskutirali hrvatski ban Ivan Nepomuk II. grof Erdődy i zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac, kao dva najviša obnašatelja svjetovne i crkvene vlasti. Na banovu opasku da Mađari žele nametnuti Hrvatima zakone stigao je odgovor kako to nije mađarski cilj, ali da „ni Hrvatska ne treba očekivati da će njoj za ljubav Mađari zanemariti svoje težnje da ostvare slavu i probitak mađarske domovine” (Napló 1791: 155). U Budimu su smatrali da je način na koji su hrvatski delegati reagirali bio pretjeran, jer je predloženo uvođenje mađarskog jezika samo u onoj mjeri koja je potrebna da bi se osiguralo njegovo očuvanje i učenje. Kako bi tu namjeru što bolje izrazili, prihvatili su hrvatske zahtjeve i ugradili ih u prijedlog zakona koji su podnijeli Beču (Szekfü 1926). Kralj je 18. rujna Kancelariji priopćio da u pogledu zavjernice neće popustiti, ali je pristao potvrditi zakonski članak pod naslovom „Da se u vođenju javnih poslova ne smije upotrebljavati tuđi jezik i da se mađarski

jezik čuva” (1791: XVI). U tekstu zakona stoji da kralj jamči kako se u zemlji ne smije upotrebljavati strani jezik, a radi širenja domaćeg mađarskog jezika u gimnazijama će se, na akademijama i na mađarskom sveučilištu postaviti poseban nastavnik mađarskog jezika i gramatike. Što se javnih/državnih poslova tiče, oni će se i nadalje raspravljati na latinskom jeziku (1790/91. évi XVI. törvénycikk). Tako sročeni zakon u biti je bio samo blijeda kopija svih onih zahtjeva koje su staleži i redovi uvrstili u tekst prijedloga kraljeve zavjernice. U njemu se ne spominje da kralj, prijestolonasljednik i nadvojvode moraju učiti mađarski, da se zakoni moraju donositi na mađarskom, ni da se lokalne vlasti mogu dopisivati sa središnjim vlastima na mađarskom jeziku. No izostavljen je i dio koji jamči da hrvatski i gornjougarski gradovi i županije mogu nastaviti unutarnju uporabu svojih jezika. Premda je spomenuti zakon u Hrvatskoj žestoko napadnut kao akt mađarizacije i pokušaj nametanja mađarskog jezika Hrvatima s ciljem asimilacije, iz same saborske rasprave posve je jasno kako su Mađari Hrvatskoj i Slavoniji jamčili da na području svojih županija slobodno koriste „svoj jezik”. Činjenica je da su one odlučile da umjesto hrvatskog jezika i nadalje ostanu kod latinskoga kao „svoga” jezika.

Mađari i danas odbacuju optužbe o mađarizaciji tvrdeći da su u to vrijeme od svih naroda jedino Hrvati imali „izvjesnu nacionalnu samosvijest”, ali se ona više odnosila na javnopravnu posebnost nego na nacionalnu pripadnost (Miskolczi 1929: 353). Tu potonju tvrdnju obrazlažu činjenicom da je ban Erdődy pripadnik starodavne mađarske grofovske obitelji. Zato mađarsko stajalište zastupa tezu da se tadašnja borba vodila između liberalnog dijela ugarskog plemstva i bečkog dvora, koji je nastojao obnoviti apsolutizam u novom obliku. Dokaz za to pronašli su u austrijskom tumačenju zakonske odredbe o zabrani korištenja stranog jezika. Na dvoru su naime ocijenili da se njemački ne može smatrati stranim jezikom (Mikó 1943: 14).

Ugarski sabor premješten je u Požun 1. studenoga te je nastavio s radom i nakon krunidbe kralja Leopolda II. (15. studenoga). Od usvojenih i sankcioniranih zakona na Hrvatsku i Slavoniju se odnose Zak. članak 58. i 59. Prvi od njih (Zak. čl. 1790:LVIII) propisao je da hrvatske poslove od tada rješava Mađarsko (Ugarsko) namjesničko vijeće, a drugi (Zak. čl. 1790:LIX) da i o pitanju poreza odlučuje mađarsko namjesništvo. Premda se u hrvatskoj historiografiji često spominje „zajednička vlada”, valja upozoriti kako doslovan prijevod mađarskog teksta Zak. članka glasi: *O proširivanju nadležnosti Mađarskoga kraljevskoga namjesništva (Magyar Királyi Helytartótanács) na područje Dalmacije, Hrvatske i Slavonije.*

Hrvatski je sabor na „sjeditbi” koju je ban Ivan Erdődy sazvaio za 7. lipnja 1791. prihvatio izvješće nuncija te zakone usvojene u Požunu. Sabor je donio zaključak o fakultativnoj nastavi mađarskoga jezika u osnovnim i srednjim školama na području Hrvatske i Slavonije. Prvi nastavnik mađarskoga jezika stigao je u Zagreb već u studenome 1791. godine, a naredne godine krenula je nastava mađarskog jezika u Požegi i Varaždinu. Međutim odredba o fakultativnoj nastavi i mađarska jezična politika uopće nisu polučile uspjeh jer je većina učenika odbila učiti mađarski. U Trojednoj Kraljevini i dvadeset godina nakon ove odluke, po izvješćima nadležnih ureda, u Zagrebu je od 190 učenika samo njih šest pristalo učiti mađarski.

Donji dom Ugarskog sabora 20. svibnja 1792. raspravljao je o novom prijedlogu u vezi s pitanjem jezika na svojoj X. sjednici 18. lipnja, kada se pojavila inicijativa da se županije u kojima je stanovništvo znalo mađarski jezik obvežu na uporabu mađarskog jezika, a da se drugim upravno-teritorijalnim jedinicama odredi rok za njegovo uvođenje. Toj inicijativi prigovoreno je s mađarske strane ponajprije zbog toga što bi u slučaju njezinoga oživotvorenja mnogi sposobni činovnici izgubili svoja radna mjesta, a prisilom bi se i mnogi domoljubi otuđili od materinskog jezika. Zaključeno je da treba odabrati takva sredstva koja će usaditi ljubav prema mađarskom jeziku (Napló 1792: 122).

Nakon duge rasprave staleži i redovi složili su se da se ozakoni obvezna nastava mađarskog jezika na sveučilištima i akademijama, dok je na prijedlog hrvatskih nuncija prihvaćeno uvođenje mađarskog jezika kao fakultativnog predmeta. Tako je prihvaćen Zak. članak 1792:VII. o nastavi i korištenju mađarskog jezika. U njemu se ističe da radi bržeg postizanja cilja ranijeg zakona nastava mađarskoga jezika postaje redovni predmetom unutar mađarskih granica, pa će nakon proteka stanovitog vremena javne službe u granicama zemlje moći obnašati samo oni koji mogu dokazati svoje znanje mađarskog jezika. U Hrvatskoj i Slavoniji („pridruženim stranama”) mađarski je jezik propisan kao fakultativni predmet. Katedre za mađarski jezik osnovane su na akademijama u Zagrebu, Požunu, Košicama, Pečuhu, Velikom Varadinu te u onim kraljevskim gimnazijama (od njih ukupno trideset) u kojima je stanovalo nemađarsko pučanstvo (Mikó 1943: 17). Zakonom nisu obuhvaćene pijarističke gimnazije, kao ni protestantske i pravoslavne (rumunjske i srpske) škole.

Pitanje mađarskog jezika opet je aktualizirano na saboru 1805. godine. Hrvati su tvrdili da je latinski (dijački, deački) jezik star koliko i država i da Hrvatska ima pravo na svoj jezik isto toliko koliko i Mađarska na mađarski

jezik. Mađari to nisu osporavali, ali im nije bilo po volji što Hrvatski sabor ne želi proglasiti hrvatski jezik za svoj nacionalni jezik, nego ustraje na latinskom kao „svom” jeziku. Prabilježnik Ljudevit Petković inzistirao je da na snazi ostanu sve odredbe Zak. članka 58. iz 1791. kojima je vlast Ugarskoga kraljevskoga namjesničkoga vijeća proširena na Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju, ali je istaknuo da Hrvati neće pristati da se protivno zakonskim odredbama od Namjesničkog vijeća traži uporaba mađarskog jezika (Napló 1792: 65). Mađarski staleži odgovorili su da od stanovnika Hrvatske neće tražiti poznavanje mađarskog jezika, ali se ono očekuje od svih zaposlenika u mađarskim dikasterijima. Na sjednici održanoj 2. studenoga donji dom je obaviješten da su u gornjem domu hrvatski nunciji izrazili nezadovoljstvo „već i zbog toga” što se navode u potpisu adrese upućene kralju. Tamo stoji formulacija „zemaljsko zasjedanje Ugarske i pridruženih joj strana”, što Hrvati ne prihvaćaju. Mađarski su nunciji nakon dugačke rasprave umirili hrvatske kolege, pa je nacrt adrese ipak prihvaćen (Napló 1792: 77, Miko 1943: 19). U adresi upućenoj kralju 2. studenog 1805. ističe se da je korištenje mađarskog jezika u skladu s ustavom i drevnim običajem uporabe materinskog jezika. Zato mole kralja da dozvoli podnošenje adresa na latinskom i mađarskom jeziku te da se korištenje mađarskog jezika odobri županijama u upravnim poslovima, kao i u pravosuđu. Ustrajali su i na tomu da se mađarski jezik u duhu zakona iz 1792. uvede u škole kao redovan predmet. Kralj je zbog ratnog stanja i nepovoljne vanjskopolitičke situacije bio prisiljen popustiti Mađarima, te je sankcionirao Zak. članak 1805:IV. o korištenju mađarskog jezika. Hrvatski su nunciji međutim nakon sabora podnijeli kralju poseban podnesak, moleći da se važenje odredaba spomenutog zakona ne proširi na posestrime zemlje. Palatin i ugarska kancelarija dali su potporu podnesku, koji je kralj prihvatio 25. veljače 1806. Hrvati ni na ovom saboru nisu pokušali ozakoniti materinski jezik, nego su „svojim” jezikom i nadalje smatrali latinski (Szekfü 1926, spis br. 35).

POČETAK HRVATSKO-MAĐARSKOG JAVNOPRAVNOG SPORA

Na Ugarskom saboru sazvanom za 5. travnja 1807. mađarski staleži su istupili sa zahtjevom da se mađarski jezik uvede u sve grane javnog života. Ako prihvatimo tvrdnje mađarskih autora, da se u prethodnih sedamnaest godina nije radilo o mađarizaciji, to se za rad spomenutog sabora nikako ne može reći. Tada je istaknuto načelo da će „nacija biti sretna samo onda ako

bude govorila jednim jezikom”, a izneseno je i stajalište da je nacija važnija od ustava, jer se izgubljeni ustav može povratiti, ali s gubitkom nacionalne svijesti umire i nacija. Od tada se otvara novo poglavlje u povijesti mađarskog državnog jezika. Mađarsko plemstvo napustilo je dotadašnje javnopravne temelje tako što je staleški ustav podredilo idealu mađarske nacionalne države. Uvođenje materinskog jezika postalo je *conditio sine qua non* i željelo se postići odmah. Međutim taj cilj nije bilo moguće ostvariti zbog protivljenja Hrvata (Ajkay 2005: 532). Zato je mađarska javnost hrvatske nuncije smatrala jedinom zaprekom za ostvarivanje emancipacije, pa je pitanje jezika postalo prvorazredni javnopravni prijedpor, kolokvijalno nazvan „hrvatsko pitanje”. U biti se nije radilo o hrvatskom pitanju, nego o uvođenju mađarskog jezika u službenu uporabu. Mađarski staleži htjeli su degradirati Hrvatsku i Slavoniju, pa su počeli dokazivati da su te „dvije pokrajine” u stvari Mađarskoj podložne zemlje, a ne ravnopravni čimbenici u personalnoj/realnoj uniji.⁷

Ugarski je sabor na sjednici održanoj 12. svibnja izabrao odbor od četrdeset i osam članova kako bi formulirao želje i pritužbe. Povjerenstvo je svoj prijedlog podnijelo na 43. sjednici 21. rujna. U njemu je u više točaka dotaknuto i pitanje mađarskog jezika, čija uporaba je predložena u svim porama društva. Novost je bila da se više nije pravila razlika prema „gornjougarskim” i hrvatskim županijama, jedino je predloženo da im se propiše rok u kojemu moraju uvesti mađarski jezik (Mikó 1943: 21).

Saborska rasprava počela je 27. listopada. Hrvatski nunciji ustvrdili su da se na posestrime zemlje nikakav rok ne može odnositi, jer u njihovim urecima uglavnom rade ljudi koji ne znaju mađarski. Prema njihovim riječima ta se želja ne može provesti u praksi, jer nema dovoljno učitelja koji bi mogli sve Hrvate naučiti mađarski jezik, pa stoga treba ostaviti najmanje pedesetak godina za provedbu prijedloga. Mađarska država postoji više od osam stotina godina bez nametanja njenog jezika kao službenoga, pa jamačno može i dalje egzistirati i bez toga.

Od tada je započeo otvoreni hrvatsko-mađarski javnopravni prijedpor, u okviru kojega je pitanje jezika bilo sporedno, jer su teme bile: kako su mađarski vladari dospjeli na hrvatsko prijestolje (porazom na bojnopolju, kako su tvrdili Mađari, ili pak sporazumom hrvatskog plemstva s kraljem Kolomanom, kako tvrdi hrvatska historiografija), jesu li Hrvatska, Slavonija

⁷ Ime zemlje bilo je Kraljevine Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, zato se koristi naziv u množini, jer se radi o tri zemlje, odnosno dvije ako se u naslovu izostavi Dalmacija.

i Dalmacija „podložne strane” (*partes subjectae*), „pridružene strane” (*partes adnexae*) ili pak „posestrime zemlje” (*socia regna*), komu pripadaju Rijeka i Međimurje, važi li i na području Slavonije hrvatski zakon po kojemu pravo građanstva mogu steći samo rimokatolici? Mađarski nunciji tvrdili su naime da prava i povlastice uživa samo Hrvatska, ali ne i Slavonija, pa se zato ona može obvezati na uvođenje mađarskog jezika. S obzirom na to da je Slavonija „oduvijek pripadala Ugarskoj” na nju se ne odnose odredbe o jedinoj katoličkoj vjeroispovijesti, niti se može izuzeti od obveze uvođenja mađarskog jezika. Hrvati su odgovorili da je i Slavonija pod jurisdikcijom hrvatskog bana, pa se ne može odvojiti od Hrvatske. Stoga su tražili da Ugarska poštuje hrvatske i slavonske zakone i municipalna prava. Jedno od tih prava jest slobodan odabir jezika, a Hrvati ustraju na tome da se javni poslovi vode na latinskom jeziku. Iz takvog držanja hrvatskog izaslanstva proizlazi da je njima naglasak bio na očuvanju staleških povlastica, a ne na nacionalnoj emancipaciji.⁸

Pritom dakako među Mađarima nitko nije dvojio da je Hrvatima materinski jezik hrvatski, premda će se dvadesetak godina kasnije pojaviti „ilirsko”, pa „jugoslavenstvo” i naposljetku „hrvatsko-srpsko” nazivlje za jezik. Prilikom kasnije diferencijacije u hrvatskim redovima pristaše saveza s Mađarima naglašavali su krilaticu „Em smo Horvati”, zauzimali se za obranu „čistoga hrvatskoga” imena i jezika (naime, kajkavskoga dijalekta) od ozakonjivanja štokavskog dijalekta (govorio se u Slavoniji), koji su nazivali „vlaškim jezikom”. Bili su protiv ilirskog pokreta, „jugoslavjanstva”, prepoznajući da će se utapanjem u Iliriju izgubiti hrvatski nacionalni identitet. Zbog toga su proglašeni „mađaronima” i taj naziv im se i danas prišiva. Kao što su Gajevi pristaše njih smatrali otpadnicima od narodnih interesa, tako su oni ilirce optuživali da napadaju ne samo na Mađare nego i „na svoj rod i Domovinu” (Ćosić 2020).

Pitanje Slavonije ostalo je otvoreno sve do nagodbe iz 1868. Naime nedvojbeno je Slavonija nastala u 11–12. stoljeću na području Zagrebačke, Varaždinske, Križevačke, Vrbaske, Dubičke i Sanske županije (Szeberényi 2017: 426). Ona se u ustavnopravnom pogledu naslanjala na Mađarsku: kralj Ladislav I. Sveti ustrojio je feudalne županije prema mađarskom modelu (a ne prema rodovskoj povezanosti kakva je još postojala u Kralje-

⁸ Hrvatski autori imaju suprotno mišljenje, smatraju da je latinski jezik korišten kao „obrana” kako bi se dobilo na vremenu, odnosno kako bi nacionalni preporod pustio korijenje i zadobio više pristaša, odnosno kako bi se proveli ciljevi jezične standardizacije i unifikacije.

vinu Hrvatskoj), crkvenu organizaciju (Zagrebačku biskupiju) podvrgnuo je pod Kalačku nadbiskupiju, pa je stoga ostala povezanost i nakon što su za područje Hrvatske i Slavonije počeli biti imenovani zajednički banovi. Kada je u 15. stoljeću počela borba za mađarsko i hrvatsko prijestolje, onda su se Hrvatska (područje od Gvozda do mora) i Slavonija (prostor između Drave i Save) podijelile oko budućega kralja. Ozakonjivanje Slavonije kao „regnuma” dogodilo se na Slavonskom saboru (*Congregacio Regni totius Sclavonie generalis*) održanom u proljeće 1273. godine u Zagrebu pod predsjedanjem slavanskog bana (*banus totius Sclavoniae*) Máté Csáka, a naslov *kralj Slavonije* prvi put se pojavljuje u ispravi kralja Vladislava I. od 29. rujna 1442. izdatoj u Budimu. U njoj se navodi i naslov *Kralj Slavonije* („nos Wladislaus Dei gratia Hungarie, Polonie, Dalmatie, Croatie, Rascie, Servie, Sclavonie etc. Rex”). Kako bi podignuo značaj kraljevine Slavonije (iako nema krune), Vladislav II. Jagelović priznao joj je 1496. i poznati grb s kunom u trku (kunovina je bila stari slavonski i hrvatski porez, a kunina koža sredstvo plaćanja kod više slavenskih naroda). Ozakonjivanje slavanskog grba vezano je uz nastanak hrvatskog grba. Danas već i hrvatska historiografija prihvaća tezu da je grb s crvenim i srebrenim (srebrenim i crvenim) kvadratićima kreacija Habsburgovaca, da je nastao u Innsbrucku 1495. godine (Božić i Čosić 2017). To mišljenje je svojedobno zastupao i Ivan Bojničić, a mađarski autori ponavljaju ga već duže od dva stoljeća (Palugyay 1863: 47).

Nakon sjedinjenja dvaju sabora (1558) državni grb (*sigillum regni*) bio je slavonski grb (do 1847. godine). Slavonija je do 14. stoljeća kovala vlastiti novac, koji se nazivao *moneta banalis*, ili *banica*, odnosno *banovac*, a na kojemu se nalazio slavonski grb i natpis *moneta regis per Sclavoniam* ili *moneta ducis per Sclavoniam*. Matijaš Korvin priznao je 1472. Slavoniji pravo da radi jačanja vlastite obrane plaća samo polovicu poreza, što je postalo tzv. hrvatskim municipalnim pravom (Kušević 1830). Najstariji popis dokumenata Sabora, poznat pod nazivom *Regestum super litteris dominorum regnicolarum regni Sclavoniae* iz 1505. i škrinja povlastica ili slobodština Kraljevstva također nosi slavonsko ime u natpisu: *Regni Sclavoniae 1643*.

Prema tomu su kroz povijest paralelno egzistirala dva ravnopravna naziva – Hrvatska i Slavonija – pa stoga ovaj potonji nikako nije nekakva regionalna oznaka. Ivan Kukuljević Sankcinski na sjednici je Hrvatskog sabora 2. svibnja 1843. kazao: „Kao što svaki pravi Hrvat i Slavonac, tako sam i ja...”. Naziv Slavonac po njemu je ustavna kategorija „konstitucionalni Hrvati i Slavonci”, a nije mu jasno zašto taj jedinstveni narod s dva imena ne

ozakonjuje svoj jezik: „...svaki od njih: Niemac, Magjar i Talijan postavio je svoj jezik na prvo mjesto, samo mi ponizni i krotki Slavjani, kojih u carstvu imade 17 milijunah, samo mi plašljivi Hrvati i Slavonci, koji u svojoj domovini nismo s nikojim drugim pukom smiešani, bojimo se našega jezika, kao kakovog strašila i služimo radje tuđemu i tuđoj volji i činimo samo ono, što se drugim liepo i krasno biti vidi, i što je drugim hasnovito...” (Kukuljević Sakcinski 1997: 619–623). Uvriježeno je mišljenje da su prepreka tomu Mađari, ali činjenice svjedoče da su oni ostavili „bratskom narodu” slobodu izbora „svoga” jezika. A on se odlučio za latinski.

SLOVAČKI I HRVATSKI NARODNI PREPOROD

Iako je uvriježeno mišljenje kako su nacionalni pokreti u Kraljevini Ugarskoj nastali na tragu mađarske borbe za ozakonjivanje materinskog jezika, to baš i nije sasvim točno. Naime slovački filolog i katolički svećenik Anton Bernolák svojim radovima *Jazykovedno-kritická rozprava o slovenských písmenách* (*Dissertratio philologico-critica de litteris Slavorum*, 1787), *Pravopis* (*Orthographia*, 1787) te napose slovnícom *Slovenská gramatika* (*Grammatica Slavica*, 1790) postavio je temelje slovačkom književnom jeziku i pravopisu. Jezik je zasnovao na fonetskom načelu („piši kako čuješ”) te je za okosnicu jezične norme uzeo zapadnoslovačko narječje. Osnovao je i Slovačko učeno društvo (*Slovenské učené tovarištvo*). Slovački nacionalni preporod (*Slovenské národné obrozenie*), koji se odužio do 1848. godine, u značajnoj mjeri bio je reakcija na saborska događanja. Zato je na spomenutom Ugarskom saboru 1807. nuncij Trenčinske (Trencsén) županije izjavio da se protivi prijedlogu po kojemu se u više školske mogu upisati samo učenici koji znaju mađarski, jer je to diskriminacija učenika drugih narodnosti. Predsjednik doma predložio je da se staleži uzdrže od nasilnog nametanja mađarskog jezika, ali je taj proces tada upravo počeo. Na sjednici održanoj 30. listopada hrvatski nuncij ponovio je da nikakvo jezično nasilje ne prihvaća.

O pitanju mađarskog jezika raspravljalo se na još dvije saborske sjednice. Na 81. sjednici 27. studenog 1807. u vezi s prijedlogom zakona o novačenju vojnika inicirano je da se svekolika prepiska odvija isključivo na mađarskom jeziku. Na prosvjede hrvatskih nuncija mađarska strana izjavila je da se prijedlog ne odnosi na Hrvatsku i Slavoniju, nego samo na Mađarsku. Na 93. sjednici održanoj 14. prosinca hrvatski ban Ignjat (Ignác) Gyulay, inače general topništva, u svom se govoru na mađarskom jeziku suprotstavio

uvođenju mađarskog jezika u ugarske pukovnije, jer bi time Hrvatima bila zapriječena vojnička karijera (Szekfű 1926: 80). Pored toga istaknuo je i to kako je nemoguća dvojezična vojska, vojska mora imati jedan zapovjedni jezik. Kralj je odbio mađarski podnesak te se Državno vijeće 1. prosinca izjasnilo protiv daljnjeg širenja mađarskog jezika.

Na saboru iz 1811–12. godine Mađari su otvoreno pokušali uvesti mađarski jezik u sve službe i u sve pore društva tvrdeći da je Kraljevina Ugarska u javnopravnom pogledu jedinstvena zemlja i treba imati jedan službeni jezik. Na te mađarske želje stigao je odlučan odgovor iz redova narodnosti, koje su odbile prijedlog i ponuđene rokove za provedbu odluke o uvođenju mađarskog jezika. Točka 7. prijedloga bila je usmjerena na uvođenje mađarskog jezika i u „pridružene strane”, što je radikaliziralo hrvatsko-ugarski spor. Hrvatsko-slavonski prabilježnik objasnio je da se Hrvatska i Slavonija ne protive nakani mađarskih staleža i redova u pogledu proširivanja mađarskog jezika s ciljem da stanovnici zemlje ostvare tješnju vezu sa svojom domovinom. Također je smatrao opravdanim i to da se nakon nekog vremena na odgovarajuća mjesta u državnoj upravi zapošljavaju samo oni koji znaju mađarski. Međutim hrvatski staleži ostaju ustrajni kod zahtjeva da u pogledu svojih poslova i nadalje koriste latinski jezik na kojemu su napisani svi njihovi temeljni zakoni i druge povlastice. Dakle opetovano je izneseno stajalište da Hrvati smatraju latinski „svojim” jezikom i da se svim sredstvima bore za njegovo očuvanje. Prabilježnikov umjereni govor uvjerio je mađarske redove da Hrvati nisu protiv Mađara, međutim ostalo im je nejasno zašto ne žele uvesti svoj jezik umjesto latinskog. Predstavnik peštanske županije kazao je da „Mađari ne žele potisnuti hrvatski jezik, ali hoće dokinuti uporabu latinskog jezika”.⁹ U vezi s hrvatskom argumentacijom da bi Hrvatima bio teret naučiti mađarski jezik nuncij je razložno objasnio da i latinski jezik moraju naučiti, jer im on nije materinski jezik. Objasnio je da bi donošenjem zakona o ukidanju latinskog jezika Hrvati mogli svoj materinski jezik učiniti službenim. Radi izbjegavanja kasnijih prijevora oko naziva jezika jamačno bi takvo rješenje otklonilo sve dvojbe.

Da je prihvaćen prijedlog mađarskih nuncija, ozakonjeno bi bilo kajkavsko narječje, a jezik bi se zvao hrvatski. Međutim hrvatski nunciji

⁹ *Felséges Első Ferents ausztriai császár, magyar és cseh ország koronás királyától Pozsony szabad királyi városába 1811-dik esztendőben, kis-asszony havána-k 25-dik napjára rendeltett Magyarország Gyűlésének Jegyzőkönyve.* Pozsonyban. Wéber Simon Péter betűivel 1811. és 1812. I–III. köt, 356.

naglašavali su da bi takva odluka bila u suprotnosti sa starodavnim zakonima. Objašnjavali su da zakon koji bi se donio može obvezivati samo za buduće vrijeme, a njihova stečena i od kralja potvrđena prava ne mogu se oduzimati i mijenjati. Nuncij Gömörske županije reagirao je na to istaknuvši da Hrvatska, koja je manja od jedne ugarske županije, ne može stati na put nastojanjima mađarskoga naroda, a tri slavonske županije, u čije ime također istupa, pripadale su vazda Ugarskoj. Na potonju primjedbku odmah je uzvratilo drugi hrvatsko-slavonski nuncij tvrdeći da „slavonske županije spadaju pod hrvatskoga bana”. Pokušavajući ublažiti retoriku nuncij je primijetio da razlike u jezicima nikada nisu ugrozile jedinstvo između Ugarske i „pridruženih strana”, pa ga tako ni uvođenje jedinstvenog jezika ne može osnažiti. Predsjedavajući sabora u ime redova i staleža zaključio je da činjenica što Hrvati govore drugim jezikom nije mogla smetati tijesnom jedinstvu i bratskom nastojanju za ostvarivanjem zajedničkog cilja ni do sada, niti će smetati ubuduće (usp. Mikó 1943: 31).

Naposljetku je na 40. sjednici Sabora 19. prosinca pročitano usvojeni prijedlog zakona. Na njega je naredne godine stigao negativan odgovor, koji je priopćen na sjednici održanoj 28. travnja 1812. Obrazloženje je bilo isto kao i 1807. godine, tj. nema potrebe stvarati nove zakone, jer su postojeći dovoljni za njegovanje i širenje mađarskoga jezika. Odgovor je formulirao bivši hrvatski prabilježnik Ljudevit Petković, koji je već od ranije bio protivnik ozakonjivanja mađarskog jezika.¹⁰

Poslije toga ovo pitanje nije postavljano sve do 1827. godine. Tada je pak došlo do iznenadne promjene. Hrvati, koji su već skoro četiri desetljeća bili glavna prepreka mađarskoj želji za legalizacijom njihova jezika, odjednom su se na Hrvatskom saboru u rujnu 1827. izjasnili da mađarski jezik bude redovni predmet u javnim školama posestrima zemalja (Tarczay 1918). Isti su naputak dali i svojim nuncijima, koji su i na Ugarskom saboru 1830. među konkretnim željama Hrvatsko-slavonskog sabora naveli uvođenje mađarskog jezika kao redovnog predmeta u hrvatskim školama.

Pitanje mađarskog jezika opet je oživljeno nakon što je Zak. člankom 1827:XI. predviđeno osnivanje Društva za njegovanje mađarskog jezika,

¹⁰ Usp. Saborski dnevnik pisan u dva stupca na latinskom i mađarskom jeziku. *Naponként való jegyzései az 1805-dik esztendőben felséges második Ferents római császár, magyar és Csehország koronás királya által Posony sz. kir. városba Mindszent havának 13-dik napjára rendelt magyar országgyűlésének.* Posony, Belnay György Aloysy betűivel. (Két hasábosán, magyar és latin nyelven.) P. 57.

kasnije Akademije znanosti, a Zak. člankom 1830:VIII. o uporabi nacionalnog jezika propisano je da se suđenje pred gradskim i županijskim sudovima mora nastaviti na mađarskom jeziku te se obvezuju javni službenici i odvjetnici da moraju govoriti mađarski jezik. Međutim i taj zakon je važio samo „intra limites regni”, to jest unutar Ugarske, ali ne i u Hrvatskoj i Slavoniji (1830. évi VIII. törvénycikk a nemzeti nyelv használatáról).

Taj zakon izazvao je veliki otpor kod slavenskih naroda Kraljevine Ugarske, naročito kod Slovaka, i doveo je do sveslavenskog pokreta. U širenju te ideje vrlo agilan bio je Adam Kollár, slovački pravni povjesničar, carski i kraljevski savjetnik, ravnatelj Kraljevske knjižnice u Beču, a u Ugarskoj su osobito angažirani bili Slovaci Pavel Jozef Šafárik (češki: Pavel Josef Šafařík), koji je četrnaest godina bio ravnatelj i profesor netom osnovane novosadske gimnazije, te Ján Kollár (pisao je pod pseudonimom Čechobratr Protištúrsky), koji je trideset godina (sve do sloma mađarskog ustanka 1849. godine) bio peštanski evangelički svećenik (Stančić 1997: 65–76). Njihove je ideje tijekom studija u Pešti preuzeo Ljudevit Gaj i donio ih sa sobom u Zagreb. Slovački je narodni preporod posebice u drugoj etapi toga pokreta (1820–1835) oštro osuđivao one svoje sunarodnjake koji su prihvatili Ugarsku kao domovinu, a uz svoj materinski jezik istodobno koristili i mađarski. Njih su nazvali *maďaróni*, od čega je nastala hrvatska oznaka *maďaron*. Slovaci su rabili i naziv *odrodilec* za osobu koja „prednjači u promicanju mađarskoga jezika i nacionalne ideje” (Kiss 2011, Barna 2016: 73). I Hrvatima i Slovcima su dakle *maďaroni* simbolizirali njihove „odnarođene” zemljake iz redova aristokracije i plemića bezemljaša (u Hrvatskoj su to bili Turopoljci), dok su *národovci* (u Hrvatskoj *narodnjaci*) bili nacionalnoj ideji odani „domorodci”. Slovaci su maďarone nazivali još i *renegatima*, kazujući kako oni nisu ni Slovaci, ni Mađari, nego nekakvi hibridi. Kao eklatantni primjer *maďarona* isticali su Lajosa Kossutha, tvrdeći da su njegovi predci još bili Slovaci (evangeličke vjeroispovijesti), jer je njegov stric Juraj Košút (Kossuth György) istaknuta osoba slovačkoga kulturnoga i političkoga života (Parenička 1990, Parenička 2014). Etimološki su dokazivali da je izvorno prezime slovačkoga podrijetla i označava košutu, da se tako zvalo i selo u kojemu je obiteljski posjed, kao i da je na obiteljskom grbu prikazana košuta. Neki mađarski autori nemošto su pokušali objasniti da bi prezime moglo potjecati od riječi *kos* (čitaj: koš), što je naziv za ovna. Unatoč navedenom mađarska historiografija odbacuje tvrdnju da je Lajos Kossuth bio slovačkoga podrijetla, a jamačno se i sam Kossuth ćutio Maďarom. Zanimljivo je da su dvije važne slovačke nacionalne udruge osnovane u mađarskoj

prijestolnici – Slovačko čitateljsko društvo (Slovanský čitateľský spolok) u Pešti 1826. te Društvo ljubitelja slovačkog jezika i književnosti (Spolok milovníkov reči a literatúry slovenskej) u Budimu 1834. godine.

Hrvati su u vrijeme ilirskog pokreta mađaronima počeli nazivati sve sunarodnjake koji nisu prihvatili preporodne ideje te ideje o slavenskoj uzajamnosti. U prenošenju tih ideja veliku ulogu imao je Bogoslav (Bohuslav) Šulek, hrvatski jezikoslovac slovačkoga podrijetla. Vjerojatno je i na njega utjecao Ján Čaplovič, koji je 1841. u nekoliko čeških, njemačkih i mađarskih tiskovina dokazivao kako su Slaveni „znatno ranije od Mađara” usvojili europsku kulturu, koju su pak onda Mađari preuzeli od njih (Kiss 2011). Pozivao se i na brojčanu premoć Slavena, na nerazvijenost mađarskoga jezika u odnosu na „slavenski jezik” itd.

PRED KONAČNI RAZLAZ

Žestoke polemike vođene su na reformskom saboru 1832–36. U Hrvatskoj je to već vrijeme ilirskog, panslavenskog, protumađarskog pokreta, što se osjetilo i u saborskim diskusijama. U obranu latinskog jezika čvrsto je stao nuncij Herman Bužan, a Mađari su pokušali članak 4. Zakona broj VIII. iz 1830. proširiti na Hrvatsku. Prokušani borac za mađarske interese Pál Nagy Felsőbüki u svom je odgovoru na Bužanovo izlaganje naglasio da i nadalje ne želi provoditi nikakvu prisilu, ali posvuda u Europi je domaći jezik postao diplomatski. Njemu bi bilo razložno da Hrvati požele u svojoj zemlji uvesti hrvatski jezik, ali oni to ne žele. Naglašavao je kako Hrvatima nije smetalo ni prihvaćanje njemačkog jezika, kao ni francuskog u vrijeme maršala Marmonta, ali svaku priliku koriste da onemoguće uvođenje mađarskog jezika u javnu uporabu. Neka se onda ne žale što će i njima na kraju strani latinski jezik biti zamijenjen mađarskim (Szekfű 1926: 124).

Od tridesetih se godina 19. stoljeća i u Beču udomaćila spoznaja da je latinski jezik prošlost. Na dvoru su i nadalje odbijali mađarska nastojanja da uvedu svoj jezik u Hrvatsku te su istovremeno branili pravo Hrvata na svoj jezik, nadajući se da će se odlučiti za njemački jezik. Mađari su i nadalje naglašavali kako nemaju namjeru utjecati na jezik koji Hrvati odaberu kao svoj. Tada je došlo do nacionalnih pokreta, pogotovo među Slavenima, i to jedan predvođen Slovacima, koji je imao panslavenski karakter, i drugi koji su promovirali Hrvati, a nosio je jugoslavenski karakter. Mađari su u oba pokreta vidjeli opasnost po opstanak Kraljevine Ugarske i mađarskog naroda.

Od tada borba za jezik više nema javnopravni, nego nacionalni karakter. Ilirski pokret podijelio je Hrvate na tzv. „staro horvate” ili „Stare Hrvate” (mađarone) i na „Ilirce” ili „domorodce”. Ovi potonji zauzimali su se za očuvanje latinskog jezika, ali je 1836. Virovitička županija odlučila prihvatiti nastavu na mađarskom jeziku. Iste godine usvojen je Zak. članak 1836:III. o mađarskom jeziku, kojim je između ostalog uvedeno i vođenje matičnih knjiga na mađarskom jeziku u onim vjerskim organizacijama kojih se propovijeda na mađarskom jeziku (1836. évi III. törvénycikk a magyar nyelvről). U sabornici je odnos prema Hrvatima postao sve napetiji, ali je još uvijek prevladavalo mišljenje kako se bratskom narodu ne smije nasilno nametati mađarski jezik. Jedan od protivnika mađarizacije, kasniji veliki državnik Ferenc Deák, u svojoj Zalskoj županiji oglasio se protiv takve politike, ali je prepoznavao u stajalištu Hrvatskog sabora i u naputcima hrvatskih nuncija nenadoknadivu štetu po mađarske nacionalne interese. Tada je već cijela nacija (osim malog broja aristokrata) bila za ozakonjivanje mađarskog jezika kao diplomatskoga. Iako Hrvati *de jure* nisu imali pravo veta, *de facto* su ga koristili već skoro pola stoljeća, tako što kralj nije potvrđivao one zakone za koje hrvatski nunciji nisu glasali. U početku je to važilo samo glede jezika, a poslije i u vezi s vjerskim pitanjem. Naime Kraljevina Hrvatska zakonima je uredila da pravo građanstva (stjecanje vlasništva i obnašanje javnih poslova i funkcija) imaju samo rimokatolici. Liberalno mađarsko plemstvo željelo je da na cjelokupnom području Zemalja Krune Svetog Stjepana to pravo dobiju i protestanti. Hrvatsku je smatralo zadnjim bastionom obrane feudalnog poretka, zemljom s kojom dijele zajedničku povijest sedam stoljeća, a sada služi tuđim (austrijskim) interesima. Unutar Kraljevine Slavonije Virovitička i Srijemska županija prihvatile su mađarske prijedloge, a Požeška županija dijelila je stajališta Kraljevine Hrvatske (Szekfű 1926: 153). Na Ugarskom saboru 1840. usvojen je Zak. članak 1840:VI, koji je propisao uvođenje mađarskog jezika u Hrvatsku i Slavoniju u roku tri godine (1840. évi VI. törvénycikk a magyar nyelvről). Naposljetku je četiri godine kasnije dovršen 54-godišnji proces legalizacije mađarskog jezika (1844. évi VI. törvénycikk a magyar nyelvről). Na tom su saboru Mađari zabranili uporabu latinskoga jezika. Kako su hrvatski nunciji izlaganja držali na latinskom jeziku, njih se uopće nije slušalo, niti su njihova izlaganja unesena u zapisnike. Kada su se požalili kralju, Ferdinand V. stavio je izvan snage odluku donjeg doma Ugarskog sabora te je na tri tjedna obustavio rad zakonodavnog tijela. Nakon pete razmjene poslanica između kralja i parlamenta vladar je ipak potpisao Zak. članak 1844:II. o službenom jeziku. On je propisao da se svi zakoni pišu na mađarskom, da je mađarski službeni jezik u zakonodavstvu, upravi, sudstvu

i u prosvjeti. Ovaj zakon doživljen je kao velika mađarska pobjeda i uspjeh reformskog pokreta. Otvorio je put onim snagama koje su kasnije pokušale ostvariti samostalnost. Hrvatska se pak sasvim udaljila od svoje saveznice.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Razdoblje između 1790 i 1848. označilo je potpuno udaljšavanje dviju dotadašnjih saveznica. Tko je kriv za narušene hrvatsko-mađarske odnose? Hrvatska historiografija u tom pogledu već skoro dva stoljeća zastupa stajalište da je krivica isključivo na Mađarima, mađarizaciji i nasilju provođenom nad Hrvatima. Mađarsko je pak stajalište sasvim različito. Po njemu je do nasilja prvi put došlo 31. svibnja 1842. na županijskim izborima kada su „Ilirci u krvavoj borbi protjerali Mađarima odane Turopoljce, te su potom izabrali vlastite ljude na čelo županije” (Szekfű 1926: 154). Poslije toga su u Hrvatskom saboru nuncije poslane na Ugarski sabor izabrali bez sudjelovanja Turopoljaca, koji su prethodno isključeni iz sabornice. Ističu i da je nuncijima dat naputak da na zemaljskoj sjednici Ugarskog sabora ne smiju govoriti mađarskim jezikom. Tako se dogodilo da je Metel Ožegović na sjednicama regionalnih predstavnika diskutirao na mađarskom jeziku, a zatim je, sukladno instrukcijama, na zemaljskoj sjednici 20. lipnja 1843. morao govoriti latinski (Az 1843–44. országyűlés kerületi naplója). S obzirom na to da mu mađarski nunciji to nisu dopustili, došlo je do izgređa, poslije kojega je Sabor donio odluku da se govoriti može samo na mađarskom jeziku. Kraljevski personal István Szerencsy kao legalist proglasio je tu odluku, ali je osobno prosvjedovao protiv nje tvrdeći da ona niti je zakonita niti je pravedna, jer se njome krše hrvatska prava na davanje instrukcija.

Na temelju naprijed navedenog mađarska historiografija drži da je Hrvatski sabor postigao svoj cilj, a to je izazivanje izgređa s ciljem sprječavanja ozakonjivanja službene uporabe mađarskog jezika. Pritom su Hrvati provodili bečku politiku (Szekfű 1926: 155). Dvor im je udovoljavao prilikom svake pritužbe, pa su nekadašnji bratski hrvatsko-mađarski odnosi sve dublje tonuli u otvoreno neprijateljstvo.

Ostaje pitanje je li sve to moglo biti drukčije da su Hrvati prihvatili prijedlog da u Hrvatskoj ozakone hrvatski jezik. Jamačno bi tada službenim jezikom postalo kajkavsko narječje, a ne bi bilo ni dvojbe oko njegova naziva. Možda je i hrvatsko-mađarsko savezništvo moglo opstati. No sve su to dakako samo pretpostavke.

LITERATURA

- Ajkay, Alinka. 2005. „...Int az üdő, hogy emlékeznénk meg, hogy magyarok vagyunk” (Az 1807-es országgyűlés nyelvi vitái és a követutasítások). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 109. évf. 4-6. füzet.
- Andrási, Dorottya. 2014. Werbőczy Tripartitumának horvát recepciója (Ivan Pergosic Decretuma és a Tripartitum modern kori recepciójának aktualitása). *Jogtörténeti szemle*, Budapest, 2015/01.
- Barna, Ábrahám. 2016. *Megmaradni vagy beolvasni? A szlovákság polgárosodása a 19. század második felében*. Budapest: Kalligram.
- Božić, Mate; Ćosić, Stjepan. 2017. Nastanak hrvatskih grbova: Podrijetlo, povijest i simbolika od 13. do 16. stoljeća. *Gordogan*, 15 (34), 35–36, 22–68.
- Brlobaš Željka. 2024. The Particle and Conjunction Arti in the Croatian Kajkavian Literary Language. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik*, 50, 1, 1–23.
- Ćosić, Stjepan. 2020. Horvat Horvatom. Uz Horvatov članak o Danijelu Josipoviću. http://www.gordogan.com.hr/gordogan/wp-content/uploads/2011/10/G_2_21.pdf (pristupljeno 20. listopada 2020).
- Haarmann, Daniela. 2019. Die Ungarische Spracherneuerung. Einleitung in ein zentra-leuropäisches Thema. The 18th Century as Period of Innovation. Hg. Harald Heppner, Sabine Jesner. *Jahrbuch Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts im südöstlichen Europa*, 2019, 2, 35–49.
- Herder, Johann Gottfried. 1791. *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. Wiesbaden: R. Löwit.
- Horvat, Rudolf. 1906. *Najnovije doba hrvatske povijesti*. Zagreb.
- Horvat, Rudolf. 1925. *Povijest Hrvatske. Knjiga 1. Od najstarijeg doba do g. 1657*. Zagreb.
- Knjiga bilježnika Pergošića Ivanuša „Decretvm koteroga ie Verbewczi Istvan diachki popiszal ... od Ivanvssa Pergossicha na Szlouienßki iezik obernien. 1574. Nedelišće.*
- Kiss, Gy. Csaba. 2011. Kik voltak azok a magyarónok? Az asszimiláció szlovák regények tükrében (tanulmány). *Irodalmi Szemle*, 2, 48–54.
- Kiss, Gy. Csaba. 2021. Petőfi és a szlávok/szlovákok Lapok a kultusztörténet egy sajátos fejezetéből. *Kortárs*, 6, 61–66.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1997. Izabrana djela. *Stoljeća hrvatske književnosti*. Prir. Nikola Batušić. Zagreb: Matica hrvatska.
- Kušević, Josip. 1830. *De municipalibus iuribus et statutis regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae*. Zagreb.
- Marczali, Henrik. 1885. *Magyarország története II. József korában*. Budapest.
- Marczali, Henrik. 1907. *Az 1790/1-diki országgyűlés*. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata. Új folyam (70–71). Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Mikó, Imre. 1943. A magyar államnyelv kérdése a magyar országgyűlés előtt 1790–1825. *Erdélyi Tudományos Füzetek*, 160. sz. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesülete. <https://mek.oszk.hu/07800/07881/07881.pdf>

- Miskolczy, Gyula. 1927. *A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában*. I. köt. Budapest.
- Miskolczy, Gyula. 1929. *A horvát kérdés és a délszláv állam gyökerei. A közjogi vita*. Napkelet, Budapest, br. 18.
- Palugyay, Imre. 1863. *A kapcsolt részek (Slavonia-Croatia) történelmi – s jog – viszonyai Magyarországhoz*. Pozsony.
- Parenička, Pavol. 1990. Košút versus Kossuth. *Slovenské národné noviny*. Vydavateľstvo Matice slovenskej, 14. XI. 1990.
- Parenička, Pavol. 2014. Juraj Košút bol jednou z najpozoruhodnejších postáv slovenského národného hnutia. *Slovenské národné noviny*. Martin: Vydavateľstvo Matice slovenskej, 13. VIII. 2014. <https://snn.sk/juraj-kosut-bol-jednou-z-najpozoruhodnej-sich-postav-slovenskeho-narodneho-hnutia/> (prístupljeno 6. kolovoza 2025).
- Sikirić Assouline, Zvezdana. 2006. *U obranu hrvatskih municipalnih prava i latinskoga jezika*. Zagreb: Srednja Europa.
- Sikirić Assouline, Zvezdana. 2009. Latinitet u hrvatskom društvu prve polovice 19. stoljeća. *Radovi Zavod za hrvatsku povijest*, 41, 257–265.
- Smičiklas, Tade; Marković, Franjo. 1892. *Matica hrvatska od godine 1842. do godine 1892*. Spomen knjiga. Zagreb: Matica hrvatska.
- Soós, István. 2005. József német nyelvredelete és a hivatalos Magyarország. In: Ferenc Bíró (szerk.). *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, Budapest, 261–301.
- Strada, Ferenc. 1940. Izdenczy József, az államtanács első magyar tagja. In: Julius Miskolczy (red.). *Jahrbuch des graf Klebersberg Kuno Instituts für Ungarische Geschichtsforschung in Wien*. X. Jahrgang. Budapest.
- Szeberényi, Gábor. 2017. „Granice” Slavonije u 13–14. stoljeću: Napomene za prosudbu granične uloge Drave i Gvozda. *Scrinia Slavonica*, 17, 419–434.
- Szekfü, Gyula. 1926. *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez*. Budapest.
- Szilágyi, Ferenc. 1876. *A germanizálás történelméből a két magyar hazában II. József alatt*. Budapest: Akadémiai Értesítő a történeti-tudományok köréből VI.
- Šišić, Ferdo. 1975. *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*. Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske.
- Šubarić, Lav. 2015. From the Aftermath of 1784 to the Illyrian Turn. The Slow Demise of the Official Latin in Croatia. *Latin at the Crossroads of Identity. The Evolution of Linguistic Nationalism in the Kingdom of Hungary*, Bd. Central and Eastern Europe. Regional Perspectives in Global Context. Boston – Berlin: Brill, 193–217.
- Tarczay, Erzsébet. 1918. Magyar iskolák Horvát-Szlavonországban, *Magyar Paedagogia*. XXVII. évf., 2–3. szám, Budapest, 99–115.
- Völgyesi, Orsolya. 2009. Kölcsény és a magyar nyelv ügye az 1832-36-os országgyűlésen ELTE Digitális Könyvtár, Budapest. <https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/31371/V%C3%B6lgyesiOrsolya.pdf> (prístupljeno 6. kolovoza 2025).

SABORSKI SPISI

Authentica versio Diarii Hungarici Autoritate Comitum Regni procurata. Budae, Typis Regiae Universitatis, 1791.

Az 1832/1836. évi országgyűlés naplója. 1833. január 11.-iki ülés.

Az 1843–44. országgyűlés kerületi naplója, kiadta Kovács Ferenc 1894.

Naponként való jegyzései az 1790. esztendőben felséges Leopold csúseár és magyarországi király által szabad királyi városába, Budára rendelt, 1791-dik esztendőben befejezett magyar ország gyűlésének. Buda: A Királyi Akadémia, 1791. (Skráceno: *Napló*).

Naponként való jegyzései az 1792-dik esztendőben felséges Ferentz Magyar és Csehországi király altái szabad királyi várossába Budára Pünkösöd havának 20-dik napjára rendelt, »s ugyan ott azon esztendőben Szent Iván havának 26-dik napján oé. fejezett Magyar ország gyűlésének; mélylyek eredet-képen magyar nyelven íratattak és az ország gyűlésnek fő-vigyázása alatt hitelesen deák nyelvre fordítottak. Buda: Kir. Akadémia 1792. (Skráceno: *Napló*).

ZAKONI

1790/91. évi XVI. törvénycikk hogy a nyilvános ügyek intézésére idegen nyelv ne használtassék, a magyar nyelv pedig megtartassék. *Net.jogtar.* <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=79000016.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D25> (pristupljeno 2. travnja 2025).

1792. évi VII. törvénycikk a magyar nyelv tanításáról és használatáról. *Net.jogtar.* <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=79200007.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D26> (pristupljeno 4. svibnja 2025).

1830. évi VIII. törvénycikk a nemzeti nyelv használatáról, <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=83000008.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D26> (pristupljeno 4. svibnja 2025).

1836. évi III. törvénycikk a Magyar Nyelvről. *Net. jogtar.* <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=83600003.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D27> (pristupljeno 4. svibnja 2025).

1840. évi VI. törvénycikk a magyar nyelvről. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=84000006.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D27> (pristupljeno 4. svibnja 2025).

SAŽETAK

Mađarski pokret za legalizaciju materinskog jezika koji se pojavio u vrijeme Josipa II. izvorno nije bio političke naravi, ali je u konačnici to postao i doveo je do ozbiljnog poremećaja hrvatsko-mađarskih odnosa. Ugledni pisci toga doba žalili su se da je mađarski jezik zanemaren i da ga aristokracija gotovo više ne govori. Naime, službeni jezik bio je latinski, komunikacija s dvorom odvijala se na njemačkom, a jezik diplomacije bio je francuski. Pitanje utvrđivanja službenog jezika spadalo je među hrvatska municipalna prava, pa je time objašnjiv otpor uvođenju mađarskog jezika. Osim toga, smatrali su ga manje vrijednim, neki čak i nedostojnim u usporedbi s latinskim ili francuskim ili njemačkim jezikom. Stoga je pokret za očuvanje i uzdizanje mađarskog jezika bio većim dijelom usmjeren protiv tog mišljenja, ali općenito protiv stava mađarske aristokracije i hrvatskih nuncija da je latinski jedini ustavni jezik.

Predvodnici pokreta bili su društveno niže rangirani književnici i srednjoškolski profesori bez ikakvih funkcija i političkih ambicija. Njihova inicijativa izvorno nije bila usmjerena protiv drugih nacionalnosti, niti im je bila namjera nametnuti mađarski jezik, iako će kasnije cijeli pokret postati asimilatorski. Tako je kulturni pokret dobio političke konotacije. Nešto slično dogodilo se nekoliko desetljeća kasnije u Hrvatskoj kada je hrvatski narodni preporod prerastao u protumađarski ilirski pokret.

Ključne riječi: mađarski jezik; latinski jezik; hrvatska municipalna prava; zakonski članci o mađarskom jeziku; hrvatski otpor uvođenju mađarskog jezika

Autorska prava: © 2025 Autor(i). Ovaj je rad dostupan u otvorenom pristupu sukladno s licencijom Creative Commons Imenovanje 4.0. međunarodna.

Copyright © 2025 The Author(s). Open Access: This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Prethodno priopćenje

DOI: <https://doi.org/10.17234/Croatica.69.6>

UDK: 821.163.42'282-1.09"18"

Primljen: 1. IX. 2025.

Prihvaćen: 19. IX. 2025.

PJESMARICA *HORVATSKE POPEVKE SVETSKE* (1814) ZAGREBAČKOGA KANONIKA I JEZIKOSLOVCA MARKA MAHANOVIĆA

Jasmina Lukec

Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb

jasmina.lukec@lzmk.hr

ABSTRACT

THE POETRY BOOK *HORVATSKE POPEVKE SVETSKE* (1814) BY ZAGREB
CANON AND LINGUIST MARKO MAHANOVIĆ

Given that early modern Kajkavian lyric poetry has been preserved mostly in manuscript poetry books, it remains largely unknown and insufficiently researched. Such poetry books have rarely been subjected to literary historical analysis in their entirety. Instead, most analyses focused on individual poems, often published repeatedly in various selections, and included attempts to determine their authorship. This paper focuses on the previously unstudied manuscript poetry book *Horvatske popevke svetske* (1814), compiled by the linguist and priest Marko Mahanović. The manuscript is kept at the Department of Ethnology of the Croatian Academy of Sciences and Arts. It was produced in response to a circular issued by Bishop Maksimilijan Vrhovac in 1813, calling on the priests of his diocese to collect Croatian linguistic heritage. The paper will describe the poetry book and focus on certain poems within the manuscript that were transmitted within the Kajkavian milieu in various versions, which indicated both their popularity and likely changes due to prolonged circulation. As poems in Kajkavian poetry books were typically copied anonymously, with little concern for their authorship, the compiler's attribution of certain poems to, among others, Janko Drašković, Ivan Franjo Čikulin, and Josip Keresturi, is

particularly noteworthy. Like many old Kajkavian manuscript poetry books, *Horvatske popevke svetske* includes drinking songs, which hold cultural and historical significance, as well as intimate spiritual and religious songs, adapted for seminary theatre.

Keywords: Marko Mahanović; Kajkavian literature; poetry book

1. UVOD

Kajkavska rukopisna zbirka pjesama *Horvatske popevke svetske* Marka Mahanovića gotovo je nepoznata hrvatskoj književnoj historiografiji. Stariji filolozi koji su se bavili kajkavskom književnošću, odnosno kajkavskim pjesmaricama, u svojim radovima uopće je nisu spominjali ili su je spominjali tek uzgred. Sustavnije se njome bavio, odnosno samo jednim njezinim odvjetkom (napitnicama), tek Franjo Fancev u poznatoj studiji „Hrvatska dobrovolja u popijevkama, zdravicama i napitnicama prošlih vijekova”, objavljenoj 1937. u 31. knjizi *Zbornika za narodni život i običaje Južnih Slavena*. Danas s pravom postavljamo pitanje: Zašto je Mahanovićeva zbirka dosad imala nepovoljan položaj u pregledima starije kajkavske lirike? Odgovor se, naime, vjerojatno krije u činjenici što F. Fancev, pišući o napitnicama koje sadržava Mahanovićeva zbirka, nije spomenuo gdje se zbirka čuva ni kako je do nje došao. Tridesetak godina kasnije Olga Šojat u časopisu *Kaj*, u radu „Stara hrvatska kajkavska poezija”, spominje Mahanovićevu zbirku, a u fusnoti navodi: „U literaturi se nisam namjerila na podatak gdje se taj rukopis čuva; sama mu zasad nisam ušla u trag” (1968: 459). U novije doba Ivan Zvonar u svojoj studiji, objavljenoj u katalogu *Kajkaviana Croatica* (1996), također spominje Mahanovićevu zbirku, navodeći zbunjujuć i, doduše, neistinit podatak da se zbirka čuva u Metropolitanskoj knjižnici, i to u dva primjerka, od kojih je jedan Mahanovićev autograf, pri čem nastavlja: „Kako se u Metropolitani dolazi dosta teško, zasad o tom rukopisu znamo samo toliko koliko je o njemu napisao Franjo Fancev” (1996: 304). Usto, na kraju teksta, gdje je naveden kataloški popis pjesmarica s pripadajućim signaturama, o zbirci *Horvatske popevke svetske* napisano je samo „Metropolitana”, bez signature, što je dodatan razlog za sumnju gdje se zbirka doista čuva.¹

¹ Osim O. Šojat i I. Zvonara, koji je zaslužan i za najiscrpniji pregled stručne i znanstvene literature o kajkavskim pjesmaricama, njihov sintetski pregled dao je i Rafo Bogišić (1993). Za navedenu problematiku korisna su još dva Zvonarova rada (1993, 2001).

Zahvaljujući internetskoj tražilici i Digitalnom repozitoriju Instituta za etnologiju i folkloristiku, danas znamo da se Mahanovićeve *Horvatske popevke svetske* čuvaju u Odsjeku za etnologiju HAZU pod signaturom OE HAZU MH 191,² u *Zbirci Matice hrvatske* kao integralni dio rukopisa *Narodne pjesme*, u kojem su, uz Mahanovićeve, sačuvani i zapisi Petra Andrijaševića, Luje Pihlerovića, Nikole Sabljara i drugih nepoznatih zapisivača.

2. OKOLNOSTI NASTANKA PJESMARICE

Danas nam je poznato i kako je rukopis nastao. Godine 1813, 26. lipnja, biskup Maksimilijan Vrhovac izdao je poziv/proglas na latinskom koji je poslije preveden i pretiskan 1837. u *Danici ilirskoj* pod naslovom „Poziv pokojnoga episkopa Maximiliana Verhovca Rakitovackoga na sve duhovne pastire svoje episkopie”. Poziv je bio upućen svim svećenicima Vrhovčeve biskupije, potičući ih na skupljanje hrvatskih i slavonskih riječi i poslovice, kao i „svetih i svjetskih pjesama” (*Danica ilirska* 1837: 95). Razmatrajući

² Rukopis je prije bio uveden pod signaturom ONŽO MH 191, kako navodi i Digitalni repozitorij Instituta za etnologiju i folkloristiku. ONŽO je bio akronim Odbora za narodni život i običaje, najstarijeg radnog odbora u sastavu tadašnje JAZU, osnovanog 29. XII. 1888. na poticaj Franje Račkoga kao Odbora za sabiranje spomenika tradicionalne literature. Osnovan je radi usmjeravanja i razvoja znanstvenog rada na području etnologije te je u ono doba bio prva hrvatska etnološka institucija. Potaknuo je osnivanje *Zbornika za narodni život i običaje Južnih Slavena*, prvi broj kojega je izišao 1896. pod uredništvom Ivana Milčetića. Od 1928. do 1953. zvao se Odbor za folklor, a od 1953. Odbor za narodni život i običaje. Godine 1962. osnovan je Etnološki zavod JAZU, koji od 1993. djeluje kao Odsjek za etnologiju u sklopu Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU. U posljednjoj četvrtini XIX. st. Akademija i Matica hrvatska zajedno su krenule u sakupljački etnografski zadatak: naime, počele su prikupljanje etnološke i folklorističke građe u svim krajevima u kojima žive Hrvati i drugi južnoslavenski narodi, a njihov ustroj i kasniji razvoj omogućili su prvotni znanstveni uzlet hrvatske etnologije i folkloristike. Akademijin Odbor za narodni život i običaje, rad kojega su obilježili Antun Radić i Dragutin Boranić, bio je središte hrvatske etnologije od osnutka do međuratnog razdoblja. Iz tog razdoblja potječe starija arhivska građa u današnjem Odsjeku za etnologiju HAZU, nazvana u drugoj polovici XX. st. *Stara zbirka*. U razdoblju od završetka Drugog svjetskog rata 1945. do 1962. ONŽO je koordinacijsko središte međuinstitucijske etnološke suradnje. Matica hrvatska je 1951. Odboru predala na čuvanje cjelokupnu arhivsku kolekciju rukopisa narodnih pjesama i druge građe prikupljenih manjim dijelom sredinom XIX. st. i najvećim dijelom u posljednjoj četvrtini tog stoljeća. Ta se kolekcija narodnih pjesama smatra jednom od najvažnijih i najbogatijih na području srednje i jugoistočne Europe (danas je pohranjena u Odsjeku za etnologiju HAZU, pod nazivom *Zbirka Matice hrvatske*). U Odsjeku se čuva i građa prikupljena od 1945. do današnjih dana i vodi se pod nazivom *Nova zbirka*. Ti rukopisi sadržavaju etnološku, ali i brojnu folklorističku i etnomuzikološku građu, nekoliko radova iz područja antropogeografije, povijesti i drugih društvenih disciplina, što je odraz multidisciplinarne koncepcije Odbora u razdoblju druge polovice XX. st. (Primorac 2010: 9–11).

to pitanje, F. Fancev pretpostavio je da je inicijator spomenuta poziva bio upravo Mahanović, napomenuvši da se u zagrebačkoj sredini u vrijeme objave „Poziva” samo on intenzivno bavio „književnim pitanjima”, posebno izučavanjem hrvatske književnosti na kajkavštini (Fancev 1939: 92–93). U današnje doba, s odmakom, možemo zaključiti da Vrhovac i Mahanović u svom pothvatu ipak nisu bili osamljeni,³ već su zasigurno surađivali s nekolicinom svojih istomišljenika. Zna se da je tom krugu pripadao i Tomaš Mikloušić, koji je vlastite književne priloge tiskao u kalendarima, i to u *Horvatskom kalendaru* od 1814. do 1816,⁴ *Stoletnom kalendaru* 1819. te u *Prيرهčima horvackim, Mudrim zgovorima i popevkama i Glasovitim stvarima* u svom djelu *Izbor dugovanj vsakovrsneh* 1821.⁵ Kad se ranije govorilo o Vrhovčevu proglasu, općenito se izražavalo žaljenje što odziv nije polučio željeni rezultat jer se, osim Mikloušića, gotovo nitko nije prihvatio skupljanja i slanja leksičkog i književnog blaga. Međutim, u vezi s Vrhovčevim pozivom na skupljanje narodne građe osobito su zanimljive pjesmarice uvedene pod signaturama rkp. 185, rkp. 326, rkp. 439, rkp. 453 i rkp. 640 (*Pjesmarica Marka Pozdera*), sačuvane u Hrvatskom državnom arhivu, koje čekaju sustavnije filološko proučavanje.

2.1. Marko Mahanović

Poznati su nam neki biografski podaci o sastavljaču pjesmarice. Mahanović je rođen 1773. u Donjoj Kupčini, današnjoj Zagrebačkoj županiji, u pokupskoj nizini, tridesetak kilometara južno od Zagreba. Gimnaziju i studij teologije završio je u Zagrebu. Nakon svećeničkog ređenja 1799. bio je kapelan u župi Svete Marije pod Okićem do 1805, župnik u Pokupskom od 1815. te od 1816. kanonik i profesor na zagrebačkom teološkom studiju u sjemeništu, gdje je djelovao i u tamošnjem kazalištu (neko vrijeme obavljao je i dužnost upravitelja).⁶ Kako navodi F. Fancev, bio je vrlo blizak biskupu Vrhovcu, kojem je bio savjetnik za književne poslove i jezična pitanja (1932a: 142–143). Godine 1814. sastavio je raspravu *Observationes*

³ To je već pretpostavljala i O. Šojat (1968: 459).

⁴ Vladoje Dukat, pišući o Mikloušićevim pjesama tiskanima u *Kalendaru* 1814–1816, navodi da su one „bez ikakove pjesničke vrijednosti, ali formom i jezikom dotjerane, ozbiljna i pristojna sadržaja” (1915: 195).

⁵ Mikloušiću se također pripisuju zasluge u širenju proglasa za skupljanje građe (Bonifačić Rožin 1973: 164).

⁶ O Mahanovićevim biografskim podacima v. natuknicu Josić i Lukec u *Hrvatskom biografskom leksikonu* (2021).

circa Croaticam orthographiam,⁷ u kojoj je predložio jedinstven slovopisni sustav za sva narječja hrvatskog jezika prema fonološkom načelu, odnosno *uniformitas scribendi* za sve Hrvate, a eventualno i za Slovence (*Kranjce*). Raspravu je napisao uoči sastanka biskupa Vrhovca sa slovenskim filologom Jernejem Kopitarom u Beču,⁸ a na tom je sastanku sudjelovao kao biskupov savjetnik. Smatrao je da hrvatski umjesto u skupinu u koju ga je sa slovenskim svrstao Kopitar valja uvrstiti među govore „ilirskoga” jezika te da kajkavski pripada hrvatskom, a ne slovenskom jeziku. S obzirom na to da je pokušao riješiti pravopisne neujednačenosti, Mahanovića možemo smatrati inauguratorom preporodnih nastojanja povezanih s pravopisnim normiranjem hrvatskog jezika (Perić Gavrančić 2004: 146, 159).

3. HORVATSKE POPEVKE SVETSKE

Pjesmarica *Horvatske popevke svetske* čuva se, kako je spomenuto, u arhivu Odsjeka za etnologiju HAZU. Rukopis je veličine 19,5 cm × 24,3 cm. Na naslovnom listu zapisano je *Horvatske popevke svetske poleg mogućnoga nabira z nekojemi napitnicami vu jeden rukovez spravljene. Vu Zagrebu leto 1814*.⁹ Olovkom su na naslovnom listu dodane različite bilješke. Jedna ruka zapisala je *Z pesmami barona Ivana Čikulina i Janka grofa Draškovića*, a druga *Skupio kanonik Marko Mahanović (1824)*. Godina u zagradi ovdje je pogrešno datirana, jer je i na posljednjoj stranici zbirke Mahanović zapisao kad je dovršio skupljanje pjesama: *Dana 28. grudna, odnosno decembra, leta 1813. spisano*. Ostaje zagonetka zašto je pjesmarica, koja je imala i predgovor i skupljenu, relativno sređenu, građu, a i očitu biskupovu potporu, ipak ostala u rukopisu.

Pjesmarica sadržava četiri sveščića, od kojih je svaki zasebno sašiven koncem, a prva tri su i obrojčena. Raspored pjesama, koje je sve pisala ista ruka, navodi na zaključak da je osim ova četiri sveščića postojao još jedan,

⁷ Rasprava je pohranjena u Metropolitanskoj knjižnici, sign. MP 87. Rukopis rasprave prepisao je i tiskao F. Fancev u *Gradi za povijest hrvatske književnosti* (1933). Odabrane odlomke rasprave, prema latinskom izvorniku i u prijevodu na hrvatski jezik, objavila je S. Perić Gavrančić (2004).

⁸ Kako je Kopitar pokazivao velik interes za prikupljanje i objavljivanje hrvatskih narodnih pjesama, stariji proučavatelji pretpostavljali su da je i sam imao utjecaja na pokretanje okružnice (Fancev 1939: 92, Janković 1954: 213–214).

⁹ Sve navode iz pjesmarice transkribirala je autorica članka.

a trenutačni raspored svešćića brojčano izgleda ovako: 1, 2, 3 i 5. Na 98 stranica zapisane su ukupno 73 pjesme. Numeracija je dodana naknadno (prvi svešćić zauzima stranice 7 do 22, drugi svešćić 23 do 46, treći 47 do 70 i četvrti svešćić stranice 71 do 98).

Na početku prvog svešćića (na stranicama 2 do 6) nalazi se latinski pisan *Praefatio*, svojevrsni uvod, u kojem Mahanović govori općenito o zbirci i njezinu sadržaju,¹⁰ o metrici skupljenih pjesama, opisuje kako je pjesmaricu sastavio od raznih rukopisa te objašnjava svoj postupak unošenja pjesama u zbirku i na kakve je probleme nailazio. Među ostalim navodi:

Što se tiče rasporeda u ovome svešćiću, premda bi se hrvatske pjesme, poput latinskih, prema temama mogle podijeliti na rodendanske, svadbene, pozdravne, pohvalne, euharistijske, poticajne, moralistične, a po vrsti stiha na alkejske, sapfičke, jamske itd. i premda se i na 22. stranici *Evangeliuma* zagrebačkog biskupa Petra Petretića pjesma naziva sapfičkom, ipak se ovdje pjesme ne razvrstavaju vodeći računa o temi, o stihovima pa čak ni o osobama, bilo plemićima ili građanima koji su ih spjevali ili za koje su bile spjevane, nego samo imajući u vidu kakvoću pjesme jer se u protivnom ne bi mogao napraviti dostatan izbor za svaku vrstu. [...] Čitava ova zbirka sadrži manja, ali prava pjesnička djela. Veći dio njih je otisnut, a dio je stavljen u dodatak. Premda će se činiti da nalikuju satiri, smatramo da dio pjesama može biti prihvatljiv kako zbog toga što se nije činio odveć uvredljivim, tako i stoga što se one pojavljuju i u knjigama satira rimskih autora kao što su Perzije Flak, Junije Juvenal, Sulpicije i Lucilije. (Mahanović 1814: 4–5; s latinskog prevela Zrinka Blažević)

Sam Mahanović razdjeljuje pjesme u tri skupine: *preštimateše popevke, prosteše popevke i napitne popevčice iliti napitnice ali zdravice*. U prvoj skupini *preštimateših popevki* zapisane su 24 pjesme, od kojih je većina preuzeta iz starijih pjesmarica – riječ je, primjerice, o pjesmama *Od ljubavi nebeskoga dobra* (I.), *Od nestalnosti blaga na svetu* (II.), *Nagovor na kreposnu mladost* (III.), *Od kreposti* (VI.), *Navuk od prijateljstva* (XII.), *Otec kćer vu klošter nagovarja, ona se pako brani* (XXI.). U njima se ističe prolaznost svega ovozemaljskog, a ključno je upozorenje na poželjne vrline i odgovarajući način ponašanja: u životu treba biti skroman, pošten te težiti

¹⁰ „Zbirka je podijeljena na dva dijela tako da se u prvom dijelu navode bolje popijevke koje su prikladnije za uporabu plemstvu. Prve su one koje opisuju neku vrlinu ili manu; potom one koje opisuju različita čuvstva, veselje, običaje i upućuju čestitke, a na koncu se opisuju različita doba godine i ptice. Potom se u drugome dijelu zbirke navode jednostavnije popijevke za opću pučku uporabu, i to prema gore navedenom redosljedu. Naposljetku su u trećem dijelu pridodane zdravice i tako da one bolje prethode lošijima” (Mahanović 1814: 4–5; s latinskog prevela Zrinka Blažević).

moralnoj čistoći i čestitosti te je važno ukloniti tipične ljudske nedostatke i mane, ponajprije sklonost materijalnim stvarima, primjerice u pjesmi *Od nestalnosti blaga na svetu*:

Ki sveta prav spoznava,
rad njega odurjava,
ar sveta vsa radost je sama nestalnost i put
na kojem prez hasni je trud.

O, ljubitelji slepi,
po sveta navadi lepi,
vi jagmite, grabite, išćete, stišćete tak
svet vukani dok vas pak.

Naj bu srebrne rude,
vu mošnjah plesnive škude,
i zlata kot blata zadosta, prez posla i kaj
ne dojde to nigdar v raj.

Na kaj su časti velike,
bogatstvo, blago i dike,
ar blago predrago vse skupa i skupa kot krt
na skorom podjesti će smrt.

Cveli su plemeniti,
prez spomenka glasoviti,
kak spiju i gnjiju, ni glasa nit lasa, neg gnoj,
premisli da konec bu tvoj.

(*Horvatske popevke svetske*, str. 8–9, s. 1–20)

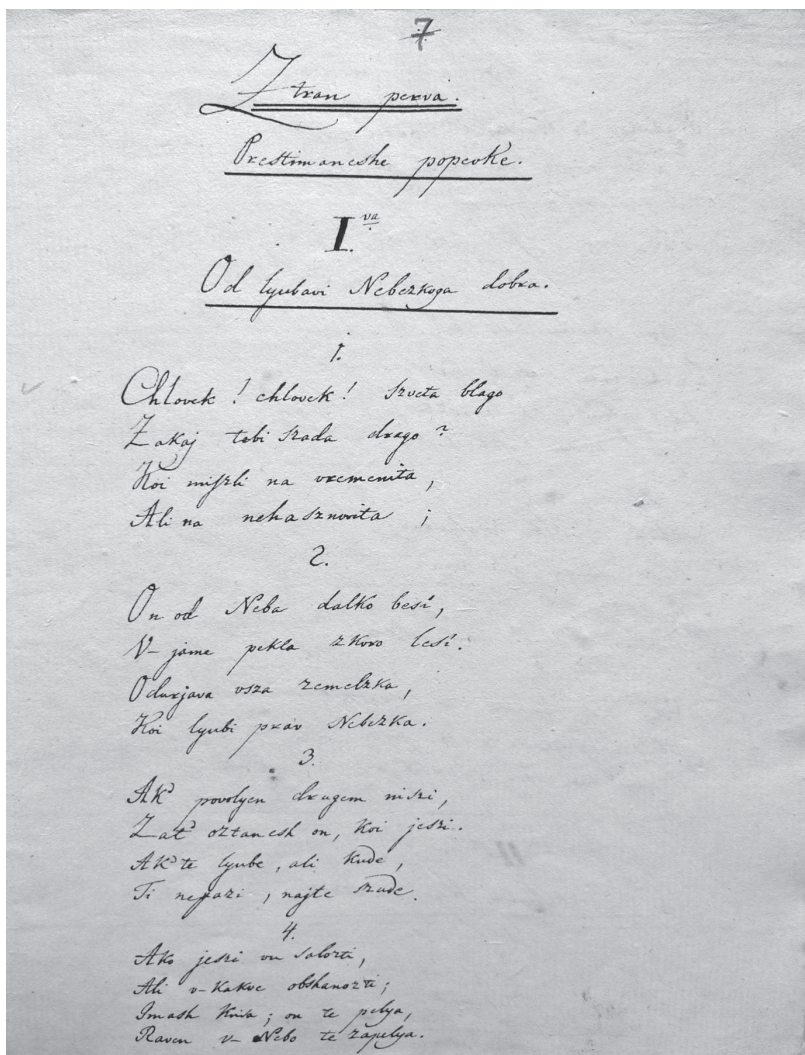
Ili u pjesmi *Od kreposti*:

Sama krepost človeka diči
i čini plemenitoga,
sama ona obilno kinči
koji nju ljubi, onoga.

Sama krepost, srce veselo
i vest nedužnu zrokuje,
pri takvom ki nju išće želno,
ter njoj se čisto alduje.

O, mladenec, vre vu mladosti
imaj ova pred očmi ti,
vesel sad, vesel vu starosti,
i vsigdar srečen budeš ti.

(*Horvatske popevke svetske*, str. 17–18, s. 1–12)

Slika 1. Marko Mahanović, *Horvatske popevke svetske*,
sign. OE HAZU MH 191, str. 7.

Dijaloška pjesma s motivom djevojačkog života *Otec kćer vu kloster nagovarja* jedna je od najčešće prepisivanih starijih kajkavskih pjesama. Zapisana je, među ostalim, i u *Pjesmarici Nikole Šafrana* (Popevka 32.), a počinje poznatim stihom *Jasno sunce sad potemni* (Plejić Poje i Lukec 2020:

106–108). U ovoj skupini javljaju se i dvije pjesme sa ženskim glasom: dijaloška pjesmu *Od mladosti i starosti* (IV.), zapisana u 15 osmeračkih katrena te osmeračka pjesma *Odgovor divojke* (XI.), kao djevojačka replika na pjesmu *Mladenec divojku ispisuje* (X.).

S obzirom na to da je Mahanović neko vrijeme bio upravitelj sjemenišnog teatra, u ovoj skupini zapisane su i četiri pjesme sličnog motivsko-tematskog repertoara, s podnaslovom *Bila je na komedije popevana*. To su pjesme *Otec nad dvema sinmi raduje se* (V.), *Od kreposti* (VI.), *Otec z prijatelji nad srećom sinov veseli se* (VII.) i *Plebanuš i plemenitaš z bratom pomirjen veseli se* (IX.), s početnim stihovima: *Krepost istinski ljubiti,/ njoj se čisto alduvati,/ dužnost marljivo spuniti/ je človeka blaženstvo.// Bludečega dope-
ljati,/ neznanoga podvučiti,/ z rečjum krepasno živeti/ naj bu naše odvečtvo.*¹¹ U tim pjesmama pjevanu izvedbu sugerira i redovito ponavljanje posljednjih stihova u strofi, što je naznačeno s desne strane rukopisa (primjerice *dva redi podrugaju se* ili *obadva redi ponoviju se*).

U istoj skupini zapisane su i četiri pjesme, vezane uz grofa Janka Draškovića, od kojih je prvima trima dodana bilješka *Janko Drašković grof popeval je*, a kod četvrte *Spada na grofa Janka Draškovića*.¹² To su pjesme *Čudi nekojeh narodov* (XIII.), *Od zime* (XIV.), *Od lova* (XV.) i *Ispis mladenca* (XVI.).

U pjesmi *Čuda nekojeh narodov* ismijani su pripadnici različitih etnija. Pjesma je poznata po početnim stihovima *Horvat diku ljubi, črne oči snubi*, a zabilježena je i u *Pjesmarici Nikole Šafrana* kao *Popevka 27*. (Plejić Poje i Lukec 2020: 98–99):

Horvat diku ljubi,
črne oči snubi,
vranca konja jaše,
britku sablju paše.

(*Horvatske popevske svetske*, str. 31–32, s. 5–8)¹³

¹¹ Za izvore nekih od pjesama preuzetih iz dramskih komada v. Plejić Poje (2021: 354).

¹² Drašković je, primjerice, u *Danici horvatskoj, slavonskoj i dalmatinskoj* 1835. objavio *Poskočnicu* (br. 27, 11. VII, str. 1), *Pesmu domorodsku* (br. 29, 25. VII, str. 1) i *Napitnicu ilirskog domoroca* (br. 32, 15. VIII, str. 1). Te se pjesme po poetičkim obilježjima ne izdvajaju iz kajkavske dopreporodne poezije, a slave domovinu, slobodu i vino.

¹³ Horvat diku ljubi, črne oči snubi,/ britku sablju paše, čila konja jaše. (*Pjesmarica Nikole Šafrana*, str. 98, s. 1–2). Stihovi iz *Pjesmarice Nikole Šafrana* donose se prema izdanju Plejić Poje i Lukec (2020).

Vlah nijedne vere,
krade vse prez mere,
vsakom majku gradi,
nerad polje radi.

(*Horvatske popevke svetske*, str. 33, s. 33–36)¹⁴

Španjur malo govori,
z pametjūm se bori,
z duhanom se krepi,
kad su prazni žepi.

Anglijanez vsake vere,
z trštva novce bere,
kad mu što dohaja,
sam sebe vumarja.

(*Horvatske popevke svetske*, str. 33–34, s. 53–60)¹⁵

Nemec se naklanja,
šakramente zganja,
plaši samog sebe,
kad ne more tebe.

Turčin gizdost ljubi,
povsud bule snubi,
od čistoče vere,
gustokrat se pere.

(*Horvatske popevke svetske*, str. 33–34, s. 61–68)¹⁶

Uspoređujući Šafranovu i Mahanovićevu inačicu, zamjećuje se da se u Šafrana ismijavaju Turci, Francuzi, Španjolci, Englezi, Česi, Slovenci, Nijemci, Slovaci, ali i Dalmatinci, Slavonci, Vlasi, dok je ironija u Mahanovićevoj inačici, osim na spomenute narodnosti, proširena i na Šokce te na Poljake i Židove. Isto tako, zanimljivo je da je kod Šafrana pred kraj pjesme u

¹⁴ Vlah nijedne vere, vkradne vse prez mere,/ majkom gradi, nerad polje radi. (*Pjesmarica Nikole Šafrana*, str. 98, s. 7–8).

¹⁵ Španjol rad govori i špotom se bori,/ z duhanom se krepi kad su prazni žepi.// Anglijani vsake vere, novce z trštvom bere,/ kad mu što dodija, sam sebe vubija. (*Pjesmarica Nikole Šafrana*, str. 98, s. 13–16).

¹⁶ Nemec se naklanja, šapramente zganja,/ plaši samog sebe, posere se v gege.// Turčin vojsku zbira, Vuger nju razbija/ i z mustači trese, proklinja nebesa. (*Pjesmarica Nikole Šafrana*, str. 98, s. 21–24).

zgradama izostavljena oznaka etnija: *Vsake fele ludi imaj svoje čudi,/ ja sem zadovoljen što [...] jesem*, dok je u Mahanovića eksplicitno označena: *Vsaka fela ljudih/ ima svoje čudi,/ ja sem zadovoljen/ da sem Horvat stvorjen*.

U *preštimanešim popevkama* zapisane su i pjesme *Stalnost prijateljstva* (XVIII.) i *Draga vuskoka Ljupčiča išče* (XIX.). Obje pjesme pojavljuju se i u zbirci *Pesme horvatske* (1781) Katarine Patačić. Prva ovdje spomenuta pjesma u *Pesmama horvatskim* zapisana je s istim naslovom, a Mahanoviće-va *Draga vuskoka Ljupčiča išče* u *Pesmama* je naslovljena *Ljubčiča uskok*. U objema inačicama vidljivo je da su motiv i topika isti, obje su ispjevane u dvanaestercu, u Katarininjoj pjesmarici ima 30 katrena, a u Mahanovića 27, s tim da su razlike najočitije u početnih petnaestak stihova.¹⁷

Pjesma *Od lova* (XV.), također pripisana Draškoviću, s početnim stihom *Blago njemu koji smeje slobodneje živeti*, pripada lovačkim, „jagarskim” pjesmama, koje su bile vrlo popularne u njemačkoj pučkoj književnosti. Zapisane su i u više kajkavskih pjesmarica, primjerice u *Varaždinskoj pjesmarici*, pjesmarici *Popevke horvacke prepisane leta 1796.* te u *Pjesmarici Nikole Šafrana (Popevka 9.)*. Usto, motiv lova poznat je i iz pjesme *Lovac pravo čini ar v slobodi živi*, zapisane u zbirci *Gartlic za čas kratiti* Frana Krste Frankopana (1999: 182–183).

Usporedimo li Mahanoviće-va i Šafranovu „lovačku” inačicu, uočavaju se razlike u stihovima i strofi: u Šafrana je pjesma oblikovana u pet osmeračkih oktava, a u Mahanovića u sedam četrnaesteračkih katrena. Uz neznatne razlike u varijantama obiju pjesama, u Mahanovića nalazimo dvije „dodatne” strofe (treća i peta), koje nisu zabilježene u Šafrana:

Lozna lepa zelenina jest dragota sveta,
koja onem ki lov ljube povekšava leta,
vsake fele lepe ptice popevke zbiraju,
potok šumi, zverje drči, kopovi tiraju.

[...]

Nije ništa baš lepšega od puške i lova,
medved, zajec, srna, jelen boji se kopova,
što je negda vse opteklo gore i planine,
sad vu jednom kratkom hipu od puške pogine.

(*Horvatske popevke svetske*, str. 36–37, s. 9–12 i 17–20)

¹⁷ Usporedba ovih dviju inačica iz *Horvatskih popevki svetskih* i *Pesama horvatskih* prikazana je u Lukec (2024: 53–56).

Motivi lovca i lova poetikom se približavaju pejzažnim motivima, kojima se podrazumijeva pohvala slobodi „jagarskog” života. Sukladno tomu, Mahanovićevoj pjesmi o lovu bliska je pjesma *Od protuletja* (XXIII.), u kojoj se slavi dolazak proljeća. Pjesma o proljeću bila je jedna od najpoznatijih onodobnih pjesama i nalazimo je zapisanu u više kajkavskih rukopisnih pjesmarica,¹⁸ primjerice u *Ščrbačićevoj pjesmarici* iz 1687, *Pjesmarici Ignaca Bedekovića* iz 1711, *Varaždinskoj pjesmarici I* iz 1793, potom i u *Pjesmarici Nikole Šafrana*, koju smještamo u posljednja desetljeća XVIII. i na sam početak XIX. st. Inačice te proljetne ugodnice nalazimo tiskane i u kalendarskom štivu – u godišnjaku *Horvatski kalendar* 1814, potom u Mikloušićevu *Stoletnom kalendaru* 1819, kao i u njegovu *Izboru dugovanj vsakovrsneh* 1821. Naposljetku, I. Kristijanović uvrstio ju je i u novo izdanje Mikloušićeva kalendara od godine 1849, kao i u *Stoletni hrvatski kalendar* 1866. O popularnosti osnovnog motiva – dolaska proljeća – govori i činjenica da se pjesma širila i izvan hrvatskog teritorija, pa je nalazimo i u književnosti gradišćanskih Hrvata, kao i u pjesmi *Melodija k proleću* iz 1765. srpskoga književnika i slikara Zaharije Stefanovića Orfelina.

Prethodni primjeri pokazali su da su pojedine pjesme Mahanovićeve zbirke zapisane i u starijim pjesmaricama, prenosile su se i prepisivale kao anonimne te se za kategoriju autorstva nije marilo,¹⁹ a dugom su se cirkulacijom i mijenjale. S tim se problemima suočavao i sam Mahanović, o čemu je pisao u latinskom predgovoru:

Ponegdje su učinjene ispravke stihova, kao i metara i odjeljaka i to iz sljedećih razloga: zato što su anonimne pjesme, koje su tijekom mnogih godina postojale samo u prijepisima, često prepisivane pogrešno, zbrkano i nesavršeno te se stoga razlikuju od autografa. Budući da autografi ne postoje, to je stvorilo mnoge razlike te ih je stoga bilo nužno ispraviti, pročistiti sukladno pjesničkim pravilima i uspostaviti na zdrav način. Tako je ponegdje ispravljen metar jer su mnogi stihovi imali nejednak broj slogova. Ponegdje je ipak ostavljen takav kakav jest, bilo zato što se i u tiskanim primjercima ponegdje javlja veći odnosno manji broj slogova ili zato što bi se pjesmi ispravcima zamračio smisao i tako nanižala šteta. Ponegdje su ispušteni stihovi ili strofe bilo stoga što nisu bili u suglasju sa sadržajem ili zato što nisu odgovarali ćudoređu ili versifikaciji. Ponegdje stihovi nedostaju zato što ih nema. U nekim pak pjesmama broj slogova namjerno prelazi petnaest jer je pjesma spjevana prema određenom notnom zapisu. Budući da njezin smisao ovisi

¹⁸ O povijesti pjesme o proljeću v. Fancev (1928: 250–261, 1929: 2).

¹⁹ O dihotomiji autorsko/anonimno u kajkavskim pjesmaricama v. Plejić Poje (2020: 7).

o notnom zapisu, nije ih se moglo smanjiti. Da za sve ovdje navedene pjesme postoji notni zapis i autograf, neke bi se promjene možda smjele, a neke se možda i ne bi smjele učiniti. (Mahanović 1814: 5; s latinskog prevela Zrinka Blažević)

U drugoj skupini Mahanovićevih pjesama, nazvanih *prosteše popevke*, sadržano je deset pjesama koje je Mahanović, kad je sastavljao zbirku, kao sjemenišni kazališni upravitelj, vjerojatno već imao uza se: te su pjesme u sjemeništu pjevane/izvođene još od 90-ih godina XVIII. st. (IV. *Šoštari pri svojem delu popeva*, V. *Gumbar pri svojem delu popeva*, VI. *Starac nesrećni zdihava*, VIII. *Ranjen soldat dobročinitelju za pomoć zahvaljuje*). Osnovni didaktični ciljevi te idejne poruke tog pjesničkog repertoara sadržani su u preporukama o skromnosti, poštenju, moralnoj čistoći i čestitosti, što svjedoči o duhovno-religioznoj naravi tih pjesama, koje su ipak introspektivnije od religiozne lirike sadržane u kajkavskim vjerskim pjesmaricama:

Da bi ljudih srca
vseh tak stalna bila
kak moja dreta
na kolenu zvija,
ne bi više gizdost,
jal, niti potmajnost
bila vu ljubavi
neg istinska krepost.

Ter onda bi bilo
vugodno na svetu,
ar narav človeka
bi bila vu cvetu,
hvalili bi onda
svoga ljudi Boga,
ki je hvale vreden
od stvorenja svoga.

(*Horvatske popevke svetske*, str. 60, s. 1–16)

Te se pjesme doimaju kao fragmenti izvađeni iz većih cjelina, odnosno iz primarnoga konteksta, dotjerani i stilizirani za bogoslovsku pozornicu.

U istoj skupini zapisane su i dvije pjesme koje Mahanović pripisuje pjesniku Ivanu Franji Čikulinu:²⁰ prva je politička pjesma od 40 dvanaeste-

²⁰ O Čikulinu v. Palanović (1993).

račkih stihova o pogibiji kršćanskih ratnika pod Bihaćem 1697. (IX. *Veselje kršćanskih duš, koje se leto 1697. na Ivanje pod Bihaćem z teli razluči se*),²¹ i nakon nje pjesma X. *Muška na svadbi popevka od istoga barona Čikulini*, sastavljena u sedam dvanaesteračkih distiha, namijenjena pjevanoj izvedbi:

Čikulin gospodin vrana konja jaše,
glej ga, glej, ter poglej kak ga lepo jaše.

On mi ima, on mi ima lepe čizme,
glej ga, glej, ter poglej ti do kolenca.

On mi ima, on mi ima lepe svilne hlače,
glej ga, glej, ter poglej gore do kučanka.

Ter mi ima, ter mi ima lepi svilni pojas,
glej ga, glej, ter poglej po sredi trbuha.

Pri njem je, pri njem je lepo pripasana,
glej ga, glej, ter poglej, ta svetla sablica.

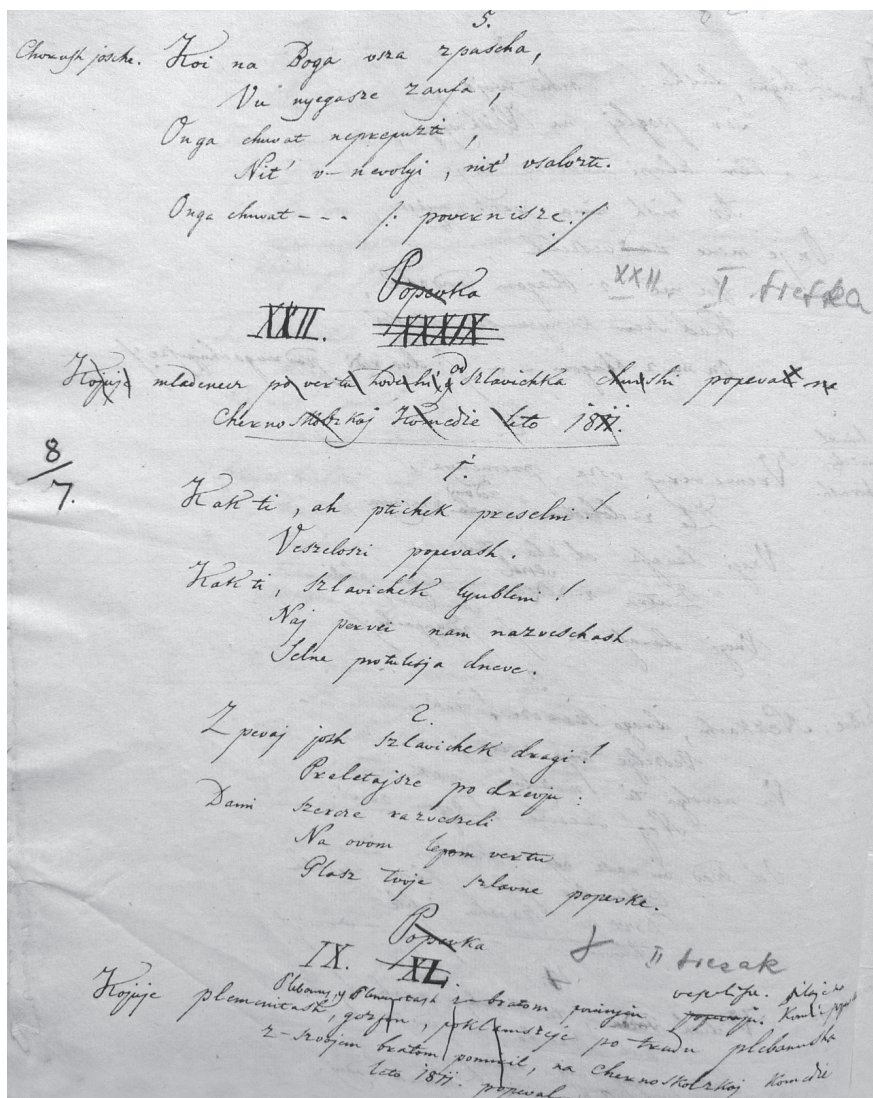
On mi ima, on mi ima lepi svilni menten,
glej ga, glej, ter poglej dole do kolenca.

On mi ima, on mi ima kuna kapu z perom,
glej ga, glej, ter poglej dole do ramena.

(*Horvatske popevke svetske*, str. 70, s. 1–14)

Nakon tih pjesama u pjesmarici slijedi druga skupina *prosteših popevki* (ukupno 13). U tom su dijelu nanovo zapisane „obrtničke” *popevke* iz prve skupine *prosteših popevki* (o *šoštaru, tkalcu, gumbaru*), a javljaju se i pojedine iz prve skupine *preštimateših popevki*, primjerice o ocu koji se veseli sreći sinova (XXXII., u *preštimatešim popevkama* pjesma V.) ili pjesma o kreposti (XXXIII., u *preštimatešim popevkama* pjesma VI.).

²¹ Pjesmu je u Zagrebu 1703. tiskao Pavao Ritter Vitezović (*Žalost i javkanje turskih i radost kršćanskih duš, koje se leto 1697. na Ivanje pod Bihaćem z teli razluči se*). Pjesmu iste tematike o ratovanju s Turcima i slična naslova (*Od Biača grada*) spominje F. Fancev kao dio kataloga poezije pjesnika Stjepana Domjanića („St. D.”) iz sredine XVIII. st. (1932b: 222–223).

Slika 2. Marko Mahanović, *Horvatske popevke svetske*,
sign. OE HAZU MH 191, str. 82.

U posljednjoj skupini, označenoj kao *napitne popevčice*, zapisano je 26 pjesama. Sve ih je u studiji *Hrvatska dobrovolja* popisao F. Fancev (1937: 134–142). Napitnice su, kao mahom kraće pjesme, vrlo popularan i produ-

ktivani žanr u kajkavskoj kulturi. Vezane su uz određene društvene situacije, imaju naglašen izvedbeni karakter, a sadržajem pozivaju na ispijanje pića i uživanje u dobrom društvu (Plejić Poje 2020: 15):

Vsi veselo spevajmo
danas ovde zajedno,
naše skupa shajanje
prijateljstvo valuje.
Primi anda bratec čašu,
ter potvrdi ljubav našu,
da mi ovak skup vsi
veseli bud'mo spevali.
V prijateljstvu i v radosti
ovu čašu ispij ti!

(*Horvatske popevke svetske*, str. 91–92, s. 1–10)

Pij, pij, bratec, z punoga,
poleg tebe dragoga
ovak ti opomeni,
ar je denes takov dan
kompanije alduvan,
da smo vsi skup veseli,
da smo vsi skup veseli.

(*Horvatske popevke svetske*, str. 92, s. 1–7)

Sam je Mahanović za neke napitnice spomenuo i njihove autore: za napitnicu I. (*Gospodar gostom napija*) kao autor naveden je „gospodin Rafaj”, a za napitnicu IV. (*Gosti za gospodara piju*) Imbrih Koritić.²² Kao autori napitnica još su navedeni: za napitnicu VII. „gospon Ročić”, dok je kod posljednje napitnice (XXV. – *Muž vu kleti napija*), u kajkavskoj kulturi inače poznate po početnom stihu *Nikaj na svetu lepšega ni*, zabilježio „Poveda se da ju je Keresturi agens napravil”. Riječ je o Josipu Keresturiju, pravnom i političkom piscu te pjesniku, koji je od 1775. bio politički agent na bečkom dvoru, odnosno savjetnik i diplomat za Ugarsku Kraljevinu, tj. za ugarska i

²² Imbrih Koritić brat je prevoditelja i pjesnika Franje Ksavera Koritića, kojem su u Zbirci rukopisa i starih knjiga NSK sačuvana dva sveščića pjesama na hrvatskom, njemačkom, latinskom i talijanskom jeziku; njegove su zasigurno kajkavske pjesme i popijevke, nekoliko prigodnica te prijevizi nastali između 1813. i 1814. kao odgovor na Vrhovčevu okružnicu o prikupljanju hrvatske usmene i pisane književne baštine. O F. K. Koritiću v. Šunjić (2009).

hrvatska pitanja, boreći se pritom, što je često naglašavao u svojim djelima, za političku i kulturnu neovisnost Kraljevine Ugarske unutar Monarhije, te naglašavajući da je Hrvatska kao sastavni dio te kraljevine zemlja s vlastitom kulturom, jezikom i političkim pravima.²³

* * *

Kao što je poznato, proučavanje pjesmarica kao cjelina u starijoj hrvatskoj književnoj historiografiji bilo je zanemareno jer su istraživanja bila usmjerena ponajprije na utvrđivanje autorstva pojedinih sastava. Isto tako, bavljenje takvim tipom književnog izražavanja smatralo se neatraktivnim istraživačkim poslom, jer su pjesmarice bile okarakterizirane kao estetski manje vrijedna djela koja pripadaju i sferi pučke književnosti. Mahanović je pjesmaricu *Horvatske popevke svetske* sastavio potaknut Vrhovčevom okružnicom, a iako je neke pjesme ponavljao i dorađivao, gledajući u cjelini, njegova pjesmarica pokazuje određenu uređenost i sistematičnost.

S obzirom na žanrovski sastav i na različita poetička i stilska obilježja, kao i na podrijetlo i starost pojedinih pjesama, vidljivo je da je riječ o heterogenoj pjesmarici. Sigurno je da su neke pjesme (primjerice o dolasku proljeća, kao i pjesme o lovu) nastale više od stotinjak godina prije Mahanovićeve zbirke, a u kajkavskoj su sredini ostale dugo u optjecaju, cirkulirajući u različitim inačicama. I ova pjesmarica okuplja pjesme od kojih mnoge jesu autorske, ali su se prenosile kao anonimne te im autorstvo nije bila važna kategorija (Plejić Poje 2020: 20). Iako i u ovoj pjesmarici možemo zamijetiti prevlast prigodnih pjesama koje pripadaju popularnoj društvenoj lirici, glavna namjena kojih je bila da se odrecitiraju ili otpjevaju u vedro raspoloženu društvu, zbog čega u njima primjećujemo dominaciju jednostavne diktije, zanimljivost svakako predstavljaju pjesme izvođene u „črnoškolskim” komedijama, što je pak logično s obzirom na Mahanovićevu profesionalnu karijeru svećenika i upravitelja sjemenišnog teatra. Osim ove, u Hrvatskom državnom arhivu sačuvane su brojne rukopisne pjesmarice (očito nastale kao odgovor na Vrhovčevu okružnicu), za koje nam tek predstoje daljnja čitanja iz filološke perspektive.

²³ O Keresturiju značajne su priloge objavili Fancev (1930, 1937: 74), Šimčik (1930), Matić (1941a, 1941b) i Korade (1993, 2009).

LITERATURA

- Bogišić, Rafo. 1993. Hrvatske kajkavske pjesmarice. *Dani Hvarskog kazališta. Hrvatsko kajkavsko pjesništvo do preporoda*, 19. Zagreb – Split: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Književni krug Split, 77–91.
- Bonifačić Rožin, Antun. 1973. Odnos Ljudevita Gaja prema narodnom stvaralaštvu. *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 3, 161–169.
- Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*. 1835. 1, 27, 1; 1, 29, 1; 1, 32, 1.
- Danica ilirska*. 1837. 3, 24, 93–96.
- Dukat, Vladoje. 1925. Tomaša Mikloušića rad oko kalendara. *Nastavni vjesnik*, 33, 194–200.
- Fancev, Franjo. 1928. Prilog za historiju hrvatsko-srpskih književnih veza u 18. vijeku. *Nastavni vjesnik*, 36, 241–261.
- Fancev, Franjo. 1929. Povijest hrvatske kajkavske pjesme „Popevka od protuletja”. *Obzor*, 70, 350, 31. XII. 1929, 2.
- Fancev, Franjo. 1930. Prilozi za povijest književnosti Hrvatske. Ko je Keresturi agens, autor pjesme „Nikaj na svetu lepšega ni...”? *Nastavni vjesnik*, 39, 38–40.
- Fancev, Franjo. 1932a. O drami i teatru kaptolskoga Zagreba. *Hrvatsko kolo*, 13, 134–149.
- Fancev, Franjo. 1932b. Sitni prilozi za povijest hrvatske književnosti. 2. Katalog poezije pjesnika „St. D.” iz sredine 18. vijeka. *Građa za povijest književnosti hrvatske*, 11, 221–224.
- Fancev, Franjo. 1933. Marko Mahanović. Observationes circa Croaticam Orthographiam amatorum idiomatis Croatici gnarorum discussioni Zagrabiae Anno 1814. propositae. *Građa za povijest književnosti hrvatske*, 12, 65–117.
- Fancev, Franjo. 1937. Hrvatska dobrovolja u popijevkama, zdravicama i napitnicama prošlih vjekova. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 31, 67–168.
- Fancev, Franjo. 1939. Hrvatska kajkavska poezija prošlih vjekova. *Ljetopis JAZU*, 51, 86–105.
- Frankopan, Fran Krsto. 1999. *Djela*. Prir. Josip Vončina. Stoljeća hrvatske književnosti. Zagreb: Matica hrvatska.
- Janković, Mira. 1954. Ossian kao poticaj za sakupljanje narodnih pjesama kod Južnih Slavena. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 38, 177–221.
- Josić, Ljubica; Lukec, Jasmina. 2021. Mahanović, Marko. *Hrvatski biografski leksikon*. 9. Lo–Marj. Ur. Nikša Lučić. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 349.
- Korade, Mijo. 1993. Obrana hrvatstva u djelima Josipa Keresturija. *Dani Hvarskog kazališta. Hrvatsko kajkavsko pjesništvo do preporoda*, 19. Zagreb – Split: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Književni krug Split, 154–163.
- Korade, Mijo; Redakcija. 2009. Keresturi, Josip. *Hrvatski biografski leksikon*. 7. Kam–Ko. Ur. Nikša Lučić. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 257–258.
- Lukec, Jasmina. 2024. Žensko ili muško, autorsko ili anonimno u ranonovovjekovnoj kulturi kajkavske Hrvatske. *Полемике и избори. Сборник с доклади от*

- Международна конференция Петнадесети славистични четения София, 16–18 юни 2022 г.*, 2. Ur. Elena Daradanova, Ani Burova, Albena Stamenova i dr. София: Факултет по славянски филологии Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 51–59.
- Matić, Tomo. 1941a. Josip Keresturi i njegovi pogledi na političke prilike poslije smrti Josipa II. *Rad JAZU*, 270, 149–188.
- Matić, Tomo. 1941b. Pjesnik napitnice „Nikaj na svetu lepšega ni“ o političkim prilikama poslije smrti Josipa II. *Hrvatska smotra*, 9, 8, 398–407.
- Palanović, Elizabeta. 1993. Čikulin, Ivan Franjo. *Hrvatski biografski leksikon*. 3. Č–Đ. Ur. Trpimir Macan. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 72–73.
- Perić Gavrančić, Sanja. 2004. Observationes circa Croaticam orthographiam Marka Mahanovića (1814.) – Odabrani odlomci. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 30, 1, 145–161.
- Plejić Poje, Lahorka. 2020. O *Pjesmarici Nikole Šafrana*. U: Lahorka Plejić Poje, Jasmina Lukec (prir.). 2000, 5–25.
- Plejić Poje, Lahorka. 2021. Raz jeszcze o liryce kajkawskiej sprzed odrodzenia narodowego – uwagi o repertuarze gatunkowym. *Periferno u hrvatskoj književnosti i kulturi = Peryferie w chorwackiej literaturze i kulturze*. Ur. Krešimir Bagić, Miranda Levanat-Perićić, Leszek Małczak. Katowice – Zagreb – Zadar: Wydział Humanistyczny Uniwersytetu Śląskiego, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Sveučilište u Zadru, 347–361.
- Plejić Poje, Lahorka; Lukec, Jasmina (prir.). 2020. *Pjesmarica Nikole Šafrana*. Uvodna studija Lahorka Plejić Poje. Transkripcija Jasmina Lukec, Lahorka Plejić Poje. Rječnik Jasmina Lukec. Prepjevi latinskih pjesama Zrinka Blažević. Zagreb: Matica hrvatska.
- Primorac, Jakša. 2010. Arhivska građa Odsjeka za etnologiju HAZU. *Zbornik za narodni život i običaje*, 55, 9–38.
- Šimčik, Ante. 1930. Popijevka „Nikaj na svetu lepšega ni“ od g. 1813. i njen navodni autor. *Hrvatska revija*, 3, 8, 456–459.
- Šojat, Olga. 1968. Stara hrvatska kajkavska poezija. *Republika*, 24, 8–9, 458–471.
- Šunjić, Ankica. 2009. Koritić, Franjo. *Hrvatski biografski leksikon*. 7. Kam–Ko. Ur. Nikša Lučić. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 623.
- Zvonar, Ivan. 1993. Rukopisne pjesmarice sjeverozapadne Hrvatske – Varaždinska pjesmarica I. *Kaj*, 26, 1, 21–44.
- Zvonar, Ivan. 1996. Kajkavske rukopisne pjesmarice do hrvatskoga narodnog preporoda. *Kajkaviana Croatica. Hrvatska kajkavska riječ* (katalog izložbe). Ur. Alojz Jembrih. Zagreb – Donja Stubica: Družba „Braća Hrvatskoga zmaja“ – Muzej za umjetnost i obrt – Kajkaviana, 285–315.
- Zvonar, Ivan. 2001. Kajkavska svjetovna poezija od prvih tragova do Ignaca Kristijanovića. *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, 12–13, 245–259.

SAŽETAK

S obzirom na činjenicu da je ostala sačuvana pretežito u rukopisnim pjesmaricama, danas je kajkavska ranonovovjekovna lirika nepoznata i nedovoljno istražena. Kako su pjesmarice u dosadašnjoj književnoj historiografiji rijetko analizirane u cjelini, promatralo ih se uglavnom na osnovi pojedinih pjesama kojima se nastojalo utvrditi autorstvo i koje su višekratno objavljivane u različitim izborima. Rad će se usredotočiti na dosad neistraženu rukopisnu pjesmaricu *Horvatske popevke svetske* (1814), jezikoslovca i svećenika Marka Mahanovića, koja se čuva u Odsjeku za etnologiju HAZU, a rezultat je okružnice biskupa Maksimilijana Vrhovca iz 1813. kojom je pozvao svećenike svoje biskupije na skupljanje hrvatskog jezičnog blaga. U radu će se opisati pjesmarica te će se pažnja usmjeriti na pojedine pjesme rukopisa koje su se u kajkavskoj sredini prenosile u različitim inačicama, što govori o njihovoj popularnosti, ali i o činjenici da su se zbog dugotrajne cirkulacije zasigurno i mijenjale. U kajkavskim su se pjesmaricama pjesme prepisivale kao anonimne te se za kategoriju autorstva nije marilo, pri čem iznenađuje sastavljačevo atribuiranje pojedinih pjesama, među ostalim, Janku Draškoviću, Ivanu Franju Čikulinu i Josipu Keresturiju. *Horvatske popevke svetske*, kao i brojne kajkavske rukopisne pjesmarice, sadržavaju i napitnice, kulturno-povijesnog značenja, a zanimljivost predstavljaju i pjesme duhovno-religiozne naravi, intimnoga karaktera, stilizirane za bogoslovsku pozornicu.

Ključne riječi: Marko Mahanović; kajkavska književnost; pjesmarica

Autorska prava: © 2025 Autor(i). Ovaj je rad dostupan u otvorenom pristupu sukladno s licencijom Creative Commons Imenovanje 4.0. međunarodna.

Copyright © 2025 The Author(s). Open Access: This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Izvorni znanstveni rad

DOI: <https://doi.org/10.17234/Croatica.69.7>

UDK: 821.163.42-2.09

821.163.42-2.09Bunić Luković, P.

Primljen: 15. VII. 2025.

Prihvaćen: 21. X. 2025.

PIJERKO BONA KAO OGLEDALO VREMENA

Antun Pavešković

Zagreb

apavesk@gmail.com

ABSTRACT

PIJERKO BONA AS A REFLECTION OF HIS TIME

The Dubrovnik writer Pijerko Bona Luković (1788–1846), a playwright who wrote around thirty dramas in Croatian, 27 of which have been preserved, two dramas in Italian, and some prose and poetic „fragments”, is classified by Kombol among the last offshoots of old Dubrovnik, together with several other Dubrovnik writers of that era. His dramatic work is thematically and methodologically based on the 18th-century literature, yet it also contains many elements of Romanticism, proto-Realism, Biedermeier atmosphere, and only recently has it been recognized that he was also one of the founders of the didactic folk play in the Shtokavian dialect. He sought models in the works of Molière, Goldoni, and Maggio, and it is also possible that Kotzebue’s dramaturgy influenced him indirectly. Gaj even offered him a position in Zagreb, something like a dramaturge or intendant of a national theatre that was yet to be established, seeing in him a link between the Dubrovnik tradition and the newly emerging national centre, where Bona, as a prominent cultural figure, was expected to play a significant role. The Dubrovnik writer did not accept this invitation, planning instead to establish a traveling theatre troupe focused on decidedly Enlightenment-themed plays and, according to his vision, educational purposes. Gaj and Babukić adapted his Dubrovnik idiom to the contemporary standard of the Zagreb school. Finding himself amid the historically chaotic events in a geopolitically fragmented

national space, Pijerko Bona reached the threshold of the revival modernization and integration – but ultimately remained in front of it.

Key words: literature; drama; folk theatre; Enlightenment; proto-Realism; history; geopolitics; tradition, national integration; modernization; periphery

1. (IZVAN)KNJIŽEVNI KONTEKST KNJIŽEVNOSTI

Jedna teza i jedna konstatacija s početka studije o društvenom sjećanju Paula Connertona mogle bi poslužiti intelektualnim okvirom uvodu u naše razmatranje. Teza tvrdi da kontrola društvenog pamćenja uvelike uvjetuje hijerarhiju moći (Connerton 2004: 5), a konstatacija sugerira da je Francuska revolucija povijesni raskid koji je zadobio status mita (isto: 11). I tezu i konstataciju mogli bismo primijeniti na slučaj hrvatskoga narodnog preporoda. Upitati nam se koje su to strukture kontrolirale društveno pamćenje s ciljem strukturiranja hijerarhije moći tijekom 19. i 20. stoljeća u hrvatskom društvu, odlučne i sposobne narodni preporod, odnosno, mada ne bi trebalo uzimati istoznačno, ilirski pokret uzdići do statusa mitske neupitnosti. Kakav god odgovor bio, a on je barem u dobrom dijelu utemeljen u političkim danostima, činjenica je da se preporod tretirao drastičnim rezom i da se taj apriorizam, indikativno, počeo razobličavati, demitizirati, što znači argumentirano definirati kao mit, tek u drugoj polovici prošloga stoljeća, da bi se o njemu ozbiljnije promislilo nakon osamostaljenja hrvatske države.

Dakle, kakvo je društveno pamćenje stvorilo povijest u kojoj je fiksiran rascjep hrvatske književnosti tridesetih godina devetnaestog stoljeća. Naime, sve što do nas dopire kao povijest, samo je povjesnica, pri čemu moramo biti svjesni i da su naše riječi, kao i sve one na temelju kojih ispisujemo svjedočanstvo o sebi kao manje ili više naivnim čuvarima pamćenja, samo lingvističko sredstvo i to nas vraća začaranom krugu u kome naizgled nema nikakve zbilje izvan jezika (Gross 1996: 330), što naravno nije točno, ali nas upozorava da je on neizbježan posrednik između čovjeka i svijeta te da je on, na taj način, ljudska stvarnost. Jezik kojim stvaramo sjećanje na put k ucjelovljenju hrvatske nacionalne zajednice kao nužnom kontekstu njene književnosti jezik je, čak i kada mu polazi za rukom biti znanstveni gotovo neostrašćen, obojen nekom tragičnošću ili u najmanju ruku osjećajem uskrate. Dvije se imenice u njem nameću provodnim motivima: diskontinuitet i rascjepkanost, odnosno, mogli bismo ih svesti na zajednički nazivnik:

rascjepkanost u dvije inačice brojnika – geopolitička i povijesna. Oba su od 16. do 19. stoljeća značajno ometala integraciju hrvatske nacije. „Riječ je o stvaranju zasebnih političko-teritorijalnih jedinica sa slabom ili nikakvom međusobnom komunikacijom i različitim društvenim strukturama. Područja na kojima se u 19. stoljeću integrira hrvatska nacija bila su: ‘ostaci ostataka’ hrvatskoga kraljevstva, današnja Slavonija pod turskom vlašću do kraja 17. stoljeća, Vojna krajina koja je nastala postepenim izdvajanjem više od trećine sjevernohrvatskog teritorija, mletačka Dalmacija, istočna Istra pod vlašću austrijskih feudalaca i zapadna Istra pod Mlecima te, naposljetku, određena područja Bosne i Hercegovine, gdje se jedna od jezgri hrvatske etničke zajednice nalazila pod turskom vlašću. U svim spomenutim teritorijalno-političkim jedinicama izgradile su se različite ekonomsko-društvene strukture. U provincijalnoj Hrvatskoj to je bio klasični evropski agrarno-staleški feudalni sistem, s time što su njegove varijante bile različite u kajkavskoj Hrvatskoj i u Slavoniji nakon njezina oslobođenja od Turaka; u Vojnoj krajini postojalo je seljačko društvo s posebnom organizacijom radi obrane od napada s turskog područja i kasnije kao jeftini izvor vojske za interese habsburške dinastije u Evropi; u Dalmaciji riječ je o društvu mediteranskog tipa u kojem su jedinice grad i njegova okolica; Istra ima i feudalni i mediteranski tip društva, dok se hrvatsko seljačko društvo u Bosni i Hercegovini našlo unutar sistema turskog feudalizma” (Gross 1981: 175–176). Ovaj podugačak navod dobro osvjetljuje problem nacionalne integracije, ali i problem kulture i njenih potencijalnih konzumenata, pri čemu izranja pitanje s jedino jako kompleksnim mogućim odgovorom – što je u fazama nacionalne predintegracije uopće objedinjavalo tako razjedinjene skupine naroda. Odgovor usložnjava još jedna činjenica: „Ne radi se samo o međusobno izoliranim teritorijalno-političkim jedinicama nego i o nedostatku komunikacije između pojedinih lokalnih zajednica iste teritorijalno-političke jedinice” (isto: 176).

S jedne strane, dakle, habsburško vrhovništvo, s druge tursko dijelom do kraja 17. stoljeća i drugim dijelom do druge polovice 19. stoljeća, teritorij izravno pod austrijskim vojnim zapovjedništvom do 1881., potom mletačka vlast te Dubrovnik kao relativno samostalan grad-država, to je geopolitički i povijesni, a neizravno i kulturnopovijesni realitet hrvatskih zemalja. Hrvatska, što i nije nebitno za nacionalnu integraciju, pripada drugom tipu tzv. europskih malih nacija kakve opisuje Hroch: kao politički entitet postoji već u srednjem vijeku, s vlastitom vladajućom feudalnom klasom, ali se nije imala prilike razviti u modernu naciju jer je prije toga izgubila političku neovisnost (2006: 17). Njen su preporod, utirući put dovršenju nacionalne

integracije, slično Norveškoj i Finskoj, ali i Češkoj te djelomično i Slovačkoj, vodili, uz iznimke (Janko Drašković), izdanci inteligencije i urbanih srednjih slojeva (Hroch 2006: 211). Pritom, hrvatski su se preporoditelji suočili s, vjerojatno, najzamršenijom geopolitičkom i kulturnom situacijom koju dobro usustavljuje Josip Horvat (1980: 9–11), definirajući devet upravnih područja na koje je rascjepkan hrvatski etnik, izložen četirima geokulturnim zonama: sredozemnoj, alpskoj, balkanskoj i panonskoj (isto: 11–13). Svaka je od tih zona, zanemarimo li društvene i staleške razlike stanovništva istoga područja, osobito od ranog novovjekovlja do početka tzv. dugog devetnaestog stoljeća, nosila određeni recepcijski mentalitet i različite odnose između estetskoga i utilitarnoga modela književnoga stvaranja. Kravar je u povodu baroka o ta dva tipa književne proizvodnje govorio kao o koegzistenciji dvaju tipova književne kulture: postrenesansnom i predrenesansnom ili predhumanističkom (1993: 162). S obzirom na opis jasno je da prvi odgovara pojmu estetske, drugi utilitarne književnosti.

Atribuirajući ga dugim, povjesnica početak 19. stoljeća utemeljuje dvama veleprevratima: engleskom industrijskom revolucijom 1780. i Francuskom revolucijom 1789. te ga zaokružuje na razdoblje od 1780. do Prvoga svjetskog rata (Berend i Ránki 1996: 23). Zanimljivo i karakteristično, prve novine pod naslovom *Kroatischer Korrespondent*, koje izlaze u Zagrebu od 3. lipnja 1789., jozefinistički nadahnute, uz obilje raznih vijesti uopće „ne bilježe da je u Francuskoj buknuła revolucija” (Horvat 1980: 85). Uzmemo li kriterijem promatranja modernizaciju u tom razdoblju, razvidna je razlika u društvenom razvoju između naroda na europskoj periferiji i zapadnog razvojnog obrasca, s obzirom na to da je razvoj na periferiji bio prožet bilo istočnjačkim ili azijskim elementima ili nekom vrstom barbarskog feudalizma (isto: 29). Zanimljivo i karakteristično, citirano djelo autorskog dvojca Berend i Ránki o industrijalizaciji i europskoj periferiji nigdje ne spominje Hrvatsku, koja je sukladno njihovoj definiciji periferije kao područja ovisna o jezgri (v. Berend i Ránki 1996: 26), *par excellence* periferna zemlja. Primjerice, na tablicama rasta *brutto* nacionalnog proizvoda od država kojima su pripadale hrvatske zemlje spominju se Austro-Ugarska (isto: 213), Mađarska (isto: 214), ili se uz geopolitička područja mediteranskih zemalja te istočne Europe navode opet Austro-Ugarska, ali i Mađarska (isto: 215). To je sasvim očekivano, s obzirom na to da je Hrvatska pripadala statistički nesumjerljivim područjima i pojedini bi se njeni dijelovi mogli uspoređivati kao posve izdvojeni entiteti, a sve nam to govori i o specifičnom kulturnom, time i književnom razvoju, neistumačivu čak i kad ga tumačimo kao primjer

provincijalne kulture i književnosti. Kao cjelina Hrvatska nakon propasti srednjovjekovne države postoji samo u svijesti i projekcijama pripadnika etnika koji je po njoj dobio ime, pričem relevantnom treba uzeti primjedbu s početka Hrochove (2006: 19) studije da je metodološki besmisleno uzimati naciju pukim mitom ili zamišljenom kategorijom.

Ono identitetski bitno za hrvatski narod i instrumentalno važno za nacionalnu integraciju jest svijest o pripadnosti zajednici vidljiva „u renesansnoj književnosti i umjetnosti u Dalmaciji i Dubrovniku, u različitim oblicima osjećaja pripadnosti Slavenima, u spominjanju hrvatskog imena, u postepenom približavanju triju hrvatskih narječja s konačnim prevladavanjem novoštokavskoga” (Gross 1981: 176). Tu svijest očituje ne tek na samim počecima novovjekovlja Marko Marulić ili kasnije Vladislav Menčetić aluzijama o hrvatskim žalima kao braniteljima Europe nego će se kao svojevrsno nacionalnointegracijsko središte Dubrovnik prepoznavati već i u renesansi, kako nam „pokazuju stihovi Dum Mavra Vetranovića, gdje vila-robinja jedne njegove igre apostrofira kneza:

po svijetu svak pravi,
da ste sve Dalmate natekli u slavi,
ne samo Dalmate, gospodo predraga,
neg još sve Hrvate skupivši jednaga.

Među svoje zahvalne nasljedovače i poklonike brojio je Dubrovnik doista sve Hrvate i Dalmacije i Bosne i banske Hrvatske i Slavonije” (Fancev 1938–1939: 139). U tekstu iz koga smo naveli dio Fancev dubrovačku književnost vidi organskim nastavkom hrvatske srednjovjekovne književnosti, „s njome je ona rasla i cvala, i samo u njoj i prije 19. vijeka doživjela svoj uspjeh i svoj trijumf, jer je tim časom postala i temeljem cjelokupne hrvatske preporođene književnosti 19. vijeka” (1938–1939: 139). Time polemizira ne samo s onima koji dvoje o nacionalnoj pripadnosti dubrovačke književne baštine nego i s naknadnim falsificiranjima samoga preporoda.

Ma koliko se sve odvijalo i neravnomjerno i u nekim vidovima kontingentno, bitno je istaknuti da su književnost i jezik čuvali svijest o identitetu. Glede jezika kao temelja identiteta pokreću se u drugoj polovici 18. stoljeća i prvom dijelu 19. stoljeća „organizirane akcije za jezičnu i grafijsku normativnu suradnju na liniji Dubrovnik – Slavonija, ili Dubrovnik – ostala Dalmacija, stvaraju se komisije, izrađuju terminologije, donose se i provode zaključci, izdaju se priručnici, pravopisi i gramatike što ulaze u škole, izrađuju se i komisijski uređuju i izdaju rječnici, donose se pravopisi

i sl.” (Brozović 1978: 40). Dakle, nema spora da je već u pretpreporodno doba na jezičnom planu pokrenut, pa čak, uzmemo li, između ostalog u obzir unos štokavskih elemenata u sjevernočakavsku pismenost kvarnerskog kruga te djelovanje tzv. ozaljskog kruga, i nastavljen snažan integracijski proces, no sporna je naknadna recepcija tog procesa. Naime, tradicionalna je hrvatska filologija, dakle, ona službena, vlasnica diskursa distribuirana po katedrama, glasilima, publicističkim i akademskim, u tom pretpreporodnom razdoblju „vidjela samo jedno gluho doba, ne samo jednu epohu bez velikih beletrističkih dostignuća nego i period potpune stagnacije na svim poljima, samo jedno pasivno i beznadno čekanje da možda dođe neki preporod koji će, temeljeći ni na čem u prethodnom hrvatskom razvitku, na posve idealističan način sve izmijeniti, a onda, preko noći, neće više biti nikakvih problema” (isto). Dakle, bilo je bitno jezična, ali i književna zbivanja u 18. i dijelu 19. stoljeća interpretirati kao „krajnji doseg nazatka nakon 16. stoljeća [...] ili zlatnog vijeka tzv. dubrovačko-dalmatinske književnosti. A nakon te pomrčine pojavljuje se iznenada ‘ilirsko svjetlo’, Gaj nastupa kao *deus ex machina*, i već za ciglih petnaestak godina tzv. Bečki dogovor jednom zauvijek rješava sve jezične probleme” (isto). Revizija spomenutog stava događa se tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina prošloga stoljeća radovima Brozovića, Babića, Gracciotija, Katičića, Kune, Moguša, Vončine, Stolza, Vincea (Brozović 1978: 40), niz je polemičkih prinosna na tu temu dao 1971. Ljudevit Jonke u knjizi *Hrvatski književni jezik 19. i 20. stoljeća*, a vrijedna studija Vladimira Horvata (1999: *passim*) osvjetljuje identitet hrvatskog, ali i podrijetlo srpskog jezičnog standarda.

Jezični projekt hrvatskih vukovaca zapravo je komplementaran programu recepcije hrvatske dopreporodne književnosti. U oba je slučaja trebalo izmisliti drastičan rez između dopreporodne, na jednoj, i preporodne i postpreporodne tradicije na drugoj strani, kako u pitanjima jezika, tako i u pitanjima književnosti, koja se počinje razdvajati na tzv. stariju i noviju. Pitanje komu je i zašto bilo potrebno stvoriti takav hijat najtočnije je rasvijetlio Radoslav Katičić: „Odgovor leži na dlanu, treba samo olako zanemariti pedesetak godina povijesnog tijeka. Takva potpuna cezura, prekid svake tradicije književnoga izraza i jezične kulture ležao je na dogled u istom vidnom polju. Bila je to drastična jezična i književna reforma koju je Vuk Stefanović Karadžić tvrdo i odlučno proveo kod Srba. Po uputama i uz podršku Jerneja Kopitara ta je reforma, doduše sporo i teško, ali ipak postigla potpun uspjeh kod Srba, a i u međunarodnoj kulturnoj javnosti stekla je visok ugled. Kada je hrvatski književni jezik već bio razvijen i izgrađen toliko da je pred sam kraj devetnaestog stoljeća samo još trebalo potpuno dovršiti i

jednoznačno učvrstiti standardizaciju, onda su neki hrvatski jezikoslovci zagledani u Vuka Karadžića i njegovu uglednu reformu, a poduprti političkim snagama iz okružja mađarona oko bana Khuena Héderváryja završili hrvatsku jezičnu standardizaciju prema najstrože novoštokavskom modelu Vuka Karadžića. Da bi se opravdalo potpuno zabacivanje pedeset godina uspješne jezične standardizacije Vjekoslava Babukića, Antuna Mažuranića i Adolfa Vebera Tkalčevića, Bogoslava Šuleka, cijele zagrebačke filološke škole, trebalo je na jezik i književnost Hrvata preslikati onu potpunu cezuru, apsolutni usjek koji se s Vukom Karadžićem doista usjekao u tijek srpskoga književnojezičnog i književnog razvoja. To su i učinili. Kako su sa svojim političkim zaleđem imali premoćan utjecaj na školstvo, bili su u tom vrlo uspješni. Izražava to vrlo jezgrovito krilatica „Vuk i Gaj”, koja kazuje da su svoj „novi” književni jezik Hrvati dobili tako što im je Gaj u preporodu otkrio i približio Vuka” (Katičić 2013: 15). Problematično je krivotvorenje nastalo šezdesetih godina 19. stoljeća definirajući Gaja praktično vukovcem te zanemarivanjem tekovina zagrebačke filološke škole, koja je u drugoj polovici tridesetih godina uvela svehrvatski književni jezik (v. Katičić 2013: 15). Hrvatski su vukovci odnijeli pobjedu krajem 19. stoljeća i u tu je pobjedu utkana i nesretna podjela hrvatske književnosti na stariju i noviju, po kojoj je sve pretpreporodno ili zastarjelo ili pripada književnoj arheologiji, doduše mjestimično aktualnoj eruditima i specijalistima, ali stilski i izražajno strano duhu koji „nastaje” u tridesetim godinama, a time i irrelevantno književnoj publici. Pritom se pozivati na Gaja i ilirce značilo je krivotvoriti i njihovu jezičnu koncepciju i shvaćanje književne baštine.

U tom se kolopletu zbivanja lateralno našao i Pijerko Bona Luković, a odnos Gaja i njegova kruga te nekih njegovih sljedbenika i nasljednika prema Boninu djelu atipičan je s današnje točke gledišta i očekivan s onodobne, čime ovaj auctor velike plodnosti i nevelikih estetskih dosega postaje relevantan pokazatelj zbivanja u svom vremenu.

2. ŽIVOTOPIS

Pijerko Bona Luković (Foretić 1989: 505–507) rodio se 14. prosinca 1788. u Dubrovniku u jednoj od najpoznatijih i najutjecajnijih vlasteoskih obitelji Grada, razgranatoj i staroj, nazočnoj u Dubrovniku izravno još od 1252., ali i ranije, s obzirom na to da su vjerojatno potomci kneza neslavne sudbine Damjana Jude (1155–1205). Odvjetci obitelji žive i danas (Vekarić 2012:

91–132), što je rijetkost za dubrovačke vlastelinske rodove, s obzirom na to da su 21. stoljeće dočekali, uz Bone, samo još Sorgo i Gozze (Vekarić 2011: 320). Između ostalih, Pijerko je izravni potomak i znamenitog Ivana Frano-vog Gondole (Vekarić 2013: 189). Socijalni je okoliš njegova djetinjstva i rane mladosti izrazito intelektualan, književnički, ali jednako tako i politički, vladalački, što je u Dubrovniku nerijetko išlo jedno s drugim – duhovnost i vlast našle su simbiozu u mnogim dubrovačkim sudbinama. Otac njegov Miho Filip Bona (1757–1827) bio je diplomat, poklisar i dva puta knez dubrovački, 1802. i 1805., ali i član dubrovačke masonske lože *L'Étoile Illirienne* (Vekarić 2013: 183), u kojoj su iz istog roda sudjelovali i Marin Antun Bona i njegov brat Vlaho Bona (Šömen 2017: 83–84). Miho je, po Bersi (1941: 102) bio „stari volterijanac pak iskreni patriot”. Njegova supruga, mati Pijerkova, Uršula Sorgo (1766–1831) izdanak je još jednoga slavnog vlastelinskog roda. Posljednje poglavlje Mihove diplomatske karijere i ne spada među bolje epizode njegova života. Kao dubrovački opunomoćenik zastupao je interese Republike u Beču, otkuda su ga, prije svršetka Bečkog kongresa, protjerale austrijske vlasti (Vekarić 2013: 183). Lujo Vojnović piše da Dubrovačka Republika, suprotno tradiciji vlastite diplomacije, nikada nije imala goreg, doduše „poštenoga i dobromislenoga, ali neumješnoga i neupućenoga svoga zastupnika u Beču” (Vojnović 1908: 214). Doduše, kako i sam Vojnović objektivno uviđa, Republici nije bilo spasa, no nesposobnost Mihova, usprkos instrukcijama što ih je dobio od svoje vlade da se obrati svim saveznicima, da se izbori za mjesto Dubrovnika na samom Kongresu te da osigura ponovno uspostavljanje dubrovačke republikanske vlasti, njegova pasivnost, obilježile su neizbježan, ali i neslavan kraj (isto: 214–217).

Ratne prilike u kojima se našao Dubrovnik početkom stoljeća izravno su pogodile obitelj. Rusi, Crnogorci i Vlasi spalili su im 1806. kuću u Čibači, oštećeno je i imanje u Grudi, Rusi su im opljačkali kuću u Gružu (Vekarić 2013: 183). Miho se, ni u vođenju kućanstva osobito uspješan, nije materijalno oporavio te je njemu i četirima sinovima predstojala oskudica, do te mjere da se za njih kod austrijske vlasti zalagao kontroverzni Inocencije Čulić, naglašavajući da će inače porodica sasvim propasti (Pavešković 2006: 59).

O djetinjstvu i mladosti Pijerkovoj malo je podataka. Možemo samo pretpostaviti da je, u skladu sa socijalnim statusom u sredini u kojoj je živio, dobio primjereno formalno obrazovanje (Pavešković 1987: 7),¹ a

¹ Na ovom sam mjestu dužan naknadnu ispriku glede jedinice na koju se pozivam, a to je moja monografija o Pijerku Boni iz 1987. godine. Naime, daleko prije današnjih elektroničkih komunikacijskih sredstava rukopis sam tada strojopisno priređen dostavio nakladniku u Dubrovnik,

o njegovu višem školovanju ne znamo ništa – tek na temelju činjenice da 1806., kada je trebao biti, nije bio primljen u Veliko vijeće. Vekarić (2013: 189) nagađa da se to dogodilo možda zbog studija. Tijekom francuske okupacije Dubrovnika u svibnju 1806. imao je nepunih 18, a 31. siječnja 1808., kada je pukovnik Delort, dozapovjednik Marmontova stožera, stigao u Dvor da pred Senatom „pročita unaprijed sastavljeni govor, u kome opravdava francusku politiku a prezirnim riječima dubrovačkoj vladi predbacuje ono što je ona čestito, pošteno i ustrajno radila na održanju neovisnosti i suvereniteta Dubrovnika” (Foretić 1980: 465) te odmah potom obznani raspuštanje dubrovačke vlasti, Pijerko je imao nepunih 20 godina. Njegov će život potom obilježiti dva događaja.

2.1. *Gospari uvjezbavaju ustanak*²

Prvi je gotovo zaboravljen u našoj znanstvenoj literaturi, a riječ je o pokušaju prevrata i obnove Dubrovačke Republike zimi 1813. na 1814.³ Sam događaj višestruko je paradoksalan. Naime, pokazuje drastičan nesrazmjer između silnica povijesnih zbivanja i intencije njegovih pokretača (Pavešković 2025: 51). Manje nam je danas bitna, mada ne i zanemariva, činjenica da ni među vođama ustanka, ali ni među pukom dubrovačkim nije bilo jedinstva, od recepcijski dvostruke šutnje, onoj hrvatske historiografije, ali i šutnje s neukorijenjenosti ustanka u povijesnom identitetu Dubrovnika (Prlender 1993: 29–30). Prlender razloge šutnji nalazi u potonjoj jugoslavenstvujušćoj ideologiji (isto: 30).

zamolivši ga da mi, kako je i naravno, pošalje špalte knjige. Ne znam zašto, ali špalte nisam nikada dobio te nisam uspio ni ispraviti nekoliko neugodnih lapsusa. Primjerice, na sedmoj se strani dva puta ponavlja godina 1913., umjesto 1813., kao godina u kojoj je, zime na godinu 1814., trajao danas malo poznati ustanak protivu Francuza. Ta i nekoliko drugih grešaka, mada je iz samoga teksta sasvim jasno da je riječ o omaškama, no čitatelj ne zna da u pitanju nisu moji *lapsusi calami*, nego da su nastale prepisivanjem mog teksta, ali i nekoliko navoda koje sam naknadno mogao i želio popraviti, ne bacaju dobro svjetlo na projekt kojim sam namjeravao, a nadam se barem djelomično i uspio, skrenuti pozornost na jednog nepravedno zaboravljenog dubrovačkog pisca.

² Ovaj sam naslov, opisujući spomenuti događaj, koristio višekratno: izlažući na međunarodnom znanstvenom skupu o francuskoj upravi u Dubrovniku 1808–1814. održanom u Dubrovniku 20–23. travnja 2008., u znanstvenom radu objelodanjen u *Analima* Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku 2012. te u knjizi *Književnost i povijest* 2025. Ujedno, ovo je potpoglavlje dijelom skraćena inačica i dijelom parafraza ogleda objelodanjen u spomenutoj knjizi.

³ Izvore i literaturu o ustanku navodim u Pavešković (1987: 10), Pavešković (2006: 47), Pavešković (2025: 275–291). O ustanku također: Harris (2006: *passim*), Čosić (1999: *passim*).

Robin Harris (2006: 403) sugerira da je ustanak bio moguć samo uz poticaj izvana, pa se slijedom te tvrdnje može zaključiti da je obnova Dubrovačke Republike bila nerealna opcija. Naime, vanjski je poticaj uskoro sasvim izostao, što dodatno svjedoči da je i državna tvorevina i pokušaj njena oživljavanja bio anakron. Nerealno je očekivati i da bi projekt modernizacije, nužan da bi država eventualno opstala, bilo moguće u tako rigidnom i krhkom društvenom organizmu ostvariti u tek nekoliko tjedana ili mjeseci. Projekt je moguć samo u imaginariju „konzervativne utopije” braće Vojnovića (Banac 1981: *passim*) i njihova numinozna odnosa spram dubrovačke povijesti (Suvin 1977: *passim*). Ivovoj književnoj patetici komplementarna je Lujova povjesnička (Vojnović 1908: 133–255), koji, mada je vrlo spretno i književno stilski uvjerljivo iznivelirao lokalno dubrovačke i globalno europske događaje, ne uzima u obzir da se izgradnja demokratsko-plemičkog parlamentarnog sustava, npr. u Britaniji, stvarala stoljećima te da se takav politički model može razviti samo dugim procesom, a ne pojaviti kao *ad hoc* rješenje za spas države, kako on vidi navodnu spremnost vlastele i dubrovačkih građana da preko noći, i to u uvjetima okupacije, restrukturiraju dubrovačku vlast. Radikalan zaokret k modernizaciji zahtijevao bi drastičnu rekonstrukciju koja bi, izvedena prebrzo, vjerojatno urušila tu minijaturnu državu nesposobnu za radikalne promjene, s kakvima ju je suočio, primjerice, konavoski ustanak (Čučić 2003: *passim*). Ćosićev (1999: 97–98) zaključak o mogućnosti izgradnje građanske države, uz uvjet da su Francuzi osigurali mir i neku vrstu dubrovačke autonomije, uz porezne olakšice, te da su stekli simpatije seljaštva, spada istodobno u realne procjene *a posteriori* i u spekulacije tipa „što bi bilo kad bi bilo”.

U prvoj polovici 1813. Britanci postupno zauzimaju jugozapadni dio dubrovačkoga područja. Plemstvo, predvođeno Jerom Natalijem, uz britansku pomoć preuzima nadzor nad Elafitima i priprema restauraciju. Među vođama su i Miho, Pijerko i Frano Bona. Na poticaj Frana i uz pomoć Britanaca buni se puk u Konavlima i u Župi dubrovačkoj, a Vlaho Kaboga postavljen je za privremenog guvernera, koji za svoj stožer odabire Sorkočevićevu vilu u Gružu te se, uz pomoć engleskog časnika Lowena, imenuje vojnim zapovjednikom Republike. Vlastela održavaju u Mokošici 18. siječnja 1814. sastanak na kojemu se dijele po pitanju proglašenja Republike, donose brojne rezolucije, zadužuju Miha Bonu da lobira za restauraciju Republike. Pokušavaju dobiti i potporu Velike porte, a idućega dana izaslanstvo austrijskom zapovjedniku Milutinoviću prenosi odluke sa sastanka. Grad s kopna opsjedaju Kabogini ustanici, a s mora Englezi. General Montrichard u Gružu

je 27. siječnja pregovarao o predaji, dok su u Gradu na Orlandovu stupu razvili barjak sv. Vlaha. Bio je to čin protivu koga su bili i novopostavljeni gradonačelnik i vladajuća elita te srednji sloj, pribojavajući se nespremni prikloniti se buntovnicima okupljenim na Pločama pod vodstvom Dživa Natalija, u strahu od sukoba između ustanika i Austrijanaca (Ćosić 1999: 108). Završilo je predajom Grada austrijskim i engleskim trupama. Kaboga je raspustio pobunjenike i priklonio se Austrijancima. Natali je uz podršku Britanaca opstao na Elafitima još kratko.

Pijerko Bona teško je ranjen u protunapadu Francuza tijekom noći s 8. na 9. prosinca 1813. Oporavio se nakon nekog vremena svjedočeći sudbini Dubrovnika koja, kako kaže Josip Bersa, „bijaše se izvršila” (1941: 44–45). Nakon kraćeg službovanja u javnom zdravstvu te neuspjela pokušaja njegova prijatelja engleskog konzula Turnera da ga uvede u službu engleskog vicekonzula (Berić 1972: 394) Pijerko je 1815. otišao u Egipat, desetak godina boraveći u Kairu i Aleksandriji. Na povratku je u Trstu kupio hrpu notnog materijala, planiravši otići u Ameriku i tamo se okušati u glazbenoj karijeri. Bio je, naime, i glazbeno obrazovan, svirao je violinu, violončelo i glasovir, a bavio se i komponiranjem – neke je njegove stihove, koje je sam uglazbio, posvojio dubrovački puk, smatrajući ih narodnima (Kuhač 1885: 13). Umjesto preko oceana uplovio je u bračnu luku s venecijanskom plemkinjom Elenom barunicom Marenzi te se vratio kući 1825. godine. Do smrti 18. srpnja 1846. živio je u siromaštvu, boraveći uglavnom na imanju u Rijeci dubrovačkoj.

Zanimljivo je da ni kao književnik ni, koliko je poznato, u privatnim dopisima nikada više nije spominjao ni ustanak protiv Francuza ni kraj dubrovačke državnosti. Vjerojatno je spoznao koliko je taj plemeniti pokušaj restauracije bio povijesno promašen.

2.2. *Gaj u Gradu*

Ako je prvi događaj obilježio političku sudbinu Dubrovnika i ucrtao životnu putanju Pijerka Bone, drugi je odredio njegovu književnu sudbinu. Riječ je o susretu sa središnjom osobom hrvatskoga narodnog preporoda, Ljudevitom Gajem, koji se 6. travnja 1841. s Antunom Mažuranićem otputio iz Zagreba u Dalmaciju, „a njihovo je putovanje imalo dva cilja: uspostavu osobnog kontakta s dalmatinskim intelektualcima i njihovo pridobivanje za ilirski pokret, te prikupljanje rukopisa i objavljenih djela dubrovačkih i dalmatinskih pisaca iz 16. i 17. stoljeća, kako bi ih Matica ilirska mogla

objaviti ili nanovo izdati” (Murray Despalatović 2016: 138). Za razliku od dalmatinskih pisaca, mahom talijaniziranih i distanciranih spram ilirskog pokreta, u Dubrovniku je ilirski pokret imao mnogo pristalica. *Danica* je od 1837. objavljivala ulomke iz radova Ivana Gundulića, Junija Palmotića, Dominka Zlatarića i drugih dubrovačkih pisaca. U dubrovačkom krugu najoduševljeniji je pristalica ilirskog pokreta bio Antun Kaznačić (1784–1874), koji je o Gajevu boravku u Dubrovniku napisao pozdravnu pjesmu (Pavličić 1997: 235), a Gaju i Mažuraniću bio je vodič i domaćin u Dubrovniku. (Murray Despalatović 2016: 139).

Gaj je tijekom svog boravka u Dubrovniku od 1. do 25. lipnja 1841. više puta u njegovoj kući na Konalu posjetio i Pijerka Bonu. „No, to nije bio njihov prvi kontakt. Gajev interes pokazuje pjesma ‚Pravedna ljubav‘, objavljena u ‚Danici‘ 1840., godinu dana prije Gajeva boravka u gradu pod Srđem. Potom će 20. ožujka 1841. zagrebačka čitaonica pismom zamoliti Bunića da pošalje svojih radova i precizira uvjete prikazivanja. On nudi pet komada, tri farse i jednu tragediju” (Pavešković 1987: 9).

Zanimljiv je njegov odnos prema vlastitom idiomu. Naime, on pripominje da će se spomenute „drame lako prevoditi s dubrovačkog dijalekta, s puno talijanizama, na čisti jezik ilirički, dok je to gotovo nemoguće za komediju od pet činova ‚Barov pir‘ koja je pisana ‚sul giusto del pettegolezzi Chiosotti del Goldoni‘” (Pavešković 1987: 9). Bona je, dakle, vlastitu jezičnu praksu koja izrasta iz stoljetne dubrovačke književne baštine smatrao dijalektom, za razliku od „ilirskog” jezika, što znači da je načelno prihvatio, mada ne i praktično usvojio zagrebačku književnu reformu te da je u želji da njegovo dramsko pismo dopre do publike bio spreman napustiti lokalnu jezičnu tradiciju na kojoj je nastala velika književnost. Time je neizravno dotaknuo problem hrvatske jezične standardizacije. Pitanje je bi li dubrovački, kao književnojezično izgrađen instrument, po shvaćanju preporoditelja, bio i stran i suviše težak kao temelj izgradnji suvremenog standarda. S obzirom na to da se svaki standardni jezik ionako uči, a ne usvaja rođenjem, nejasno je zašto bi dubrovački idiom smatrali neadekvatnim, gotovo tuđim. Mogući prigovor o Dubrovniku kao jezičnoj periferiji sporan je, budući da je zagrebačko središte za standardizaciju uzelo dijalekt stran vlastitom izvornom jeziku, a dubrovački je govor dio štokavskog narječja.

Što se samoga Pijerka tiče, preostaje nam zaključiti da je ovu jezičnu operaciju predložio u želji da se približi što širem općinstvu, što je u skladu s njegovim poetičkim zamislima. No, zašto su, kako ćemo dalje vidjeti, to prihvatili u Zagrebu, gdje su se već tiskale izvorne inačice djela starijih dubrovačkih pisaca? Čini se da ni Bona, ali ni Gaj i Gajev krug nisu prihvatili

književne posebnosti recentnog Dubrovnika, s jedne strane identitetski jasno pripadna hrvatskom nasljeđu, s druge pak osobita u izgrađenosti navlastita književno provjerena izričaja, prihvatljiva očito tek kao književna povijest, a u recentnom stvaranju kao jezični lokalizam. Mada je povijesno nejasno na koje razdoblje Gaj misli kada u pjesmi „Još Horvatska ni propala” spominje sve Hrvate stare države, razvidno je da uz stanovnike uže Hrvatske, za koju su u pjesmi kao *pars pro toto* navedene Lika i Krbava, Slavonija, Dalmacija, Istra, Bosna, Koruška, Kranjska i Štajerska (Slovenec je smatrao dijelom hrvatskog narodnog korpusa), ne spominje posebno Dubrovnik (Stančić 1989: 132).

3. OPUS

Pijerko Bona ostavio je iza sebe tridesetak dramskih tekstova na hrvatskome i dva na talijanskome jeziku. Zahvaljujući popisu Šime Ljubića (1869: 427) i Jakše Ravlića (1965: 125–128), koji uglavnom slijedi Ljubića, zaključujemo o četiri zauvijek izgubljena dramska teksta: *Igrač*, *Marijana*, *Naopako djelo banice od Etolije* i *Tri smiješne zgode*. Sam Bona pobilježio je rimskim brojkama neke svoje drame na hrvatskome jeziku, a zadnja, komedija („smjehacizza”) *Mornarsko uvjerenje* označena je brojem 32 (Kastropil 1954: 73). Prema konačnoj evidenciji napisao je Bona ukupno 33 drame,⁴ 27 na hrvatskome, dvije na talijanskome jeziku, a četiri na hrvatskome koje prvi spominje Ljubić danas su nedostupne.

Estetski ocjenjivati njegov rad i nezahvalan je i jednostavan posao. Naime, još je Ravlić, doduše na temelju svega šest drama iz fundusa Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, zaključio da je riječ o piscu nevelikih estetskih dosega. Mađutim, osim bljeska zvana *Kate Sukurica*, Kombolom preimenovana u *Kate Kapuralica* Vlaha Stullija iz 1800. godine, otprilike istodobno nastale Bruerovićeve komedije *Vjera iznenada*, kajkavskih drama tog razdoblja među kojima se osobito ističu one Tituša Brezovačkog, teško je, osobito među posljednjim predstavnicima starog Dubrovnika (Kombol 1961: 383–396), naći koje djelo koje bi odskočilo kvalitetom. U takvom okruženju Bonina ne osobito inventivna marljivost može se cijeliti solidnim prosjekom. Osim drama ostavio je 11 ljubavnih, 13 šaljivo satiričnih, pet domorodnih pjesama, 11 prigodnica najčešće posvećenih određenim osoba-

⁴ Popis Boninih drama na hrvatskome: Pavešković (2006: 64–66).

ma ili događajima, nekoliko proznih fragmenata, nešto pjesama razne naravi te stihovanu šaljivu zgodu *Povjest od Rijeke*.

Njegov je rad, poglavito dramski, praktično nemoguće periodizirati „već i zbog činjenice da je vrijeme nastanka jedne trećine njegova opusa danas nemoguće utvrditi” (Pavešković 1987: 11). Točnije, samo za 17 njegovih drama možemo odrediti točno ili približno točno vrijeme nastanka. Neke od svojih drama sam je datirao u bilješkama uz autografe, dok uz nemali broj nije ostavio nikakva nadnevka. Po njegovim je bilješkama uz drame razvidno da je još u Egiptu 1821. napisao komediju *Barov pir*, a 17. ožujka 1824. u Kairu počeo pisati komediju *Domaće ogledalo* (Pavešković 2006: 60). O fazama u njegovu stvaranju govoriti se pouzdano ne može, čak je teško uočiti neki napredak, eventualno se primjećuje „da su mu raniji komadi dramaturgijski nešto spretnije izvedeni od onih kasnijih” (isto: 11). Svoja je djela on sam atribuirao nepreciznim tipološkim oznakama: srelištano prikazanje, špotnokazanje, smjehačica, prikazanje žalosno, polužalosno. Možemo ih ugrubo podijeliti tematski na komedije, pučke drame pustolovnog sižea ili poučavateljske tendencije te povijesne ili pseudopovijesne drame.

Mada prvenstveno dramski pisac, malo je njegovih drama dospjelo na pozornicu. Godinu dana prije smrti, 23. kolovoza 1845., družina Agostina Vanza izvela mu je farsu na talijanskom *L'equivoco felice*, napisanu, kako stoji u rukopisu broj 760a u Znanstvenoj knjižnici u Dubrovniku, još 1836. (Pavešković 2006: 75). Dva su mu djela posmrtno izvedena u Zagrebu 1856., *Bolje promišljeno nego namišljeno* i *Stranoljublje Crnogorca*, ali bez odjeka (Batušić 1968: 497), o čemu svjedoči činjenica da je svako imalo samo po jednu izvedbu (Hećimović 1990: 27). Da su preporoditelji ipak na njega računali ozbiljno, pokazuje i ova činjenica: tijekom boravka u Dubrovniku Gaj mu je ponudio da dođe u Zagreb i preuzme rukovodstvo nacionalnog teatra. Bonino odbijanje nije vezano samo uz njegovu ambiciju da sam osnuje putujuću družinu nego i uz njegove poetološke koncepcije, koje na čelu reprezentativne kuće nije očekivao ostvariti. Najtočnije ih je iznio u članku iz 1845. godine, koji je pretiskao Cvito Fisković (1946: 9–10). Namjera je bila prosvjetiteljska – uzdizati puk teatrom u kome će se prikazivati slavna prošlost, ali i na satiričan način kritizirati mane ondašnje sadašnjosti.

3.1. Pučka drama

Najpogodnija forma za tu je svrhu bio pučki didaktički dramski prosede. I upravo je Bonu i Antu Starčevića Batušić (1976: 235–239) apostrofirao kao one koji su u hrvatsku štokavsku književnost prvi uveli didaktički pučki

igrokaz, spominjući tri Bonine drame objelodanjene 1849. u *Danici* (*Stranoljublje Crnogorca*, *Bolje promišljeno nego namišljeno* i *Muhamed II. u Bosni*). Taj scenski oblik iznimno je aktualan ovdje ponajprije zato što se u prikazima hrvatske pučke drame 19. stoljeća mahom zanemarila južnohrvatska, navlastito dubrovačka komponenta ovoga žanrovskog korpusa. Tema je važna jer se „prijelaz” iz tzv. starije u tzv. noviju hrvatsku književnost prešutno izjednačavao s uvjerenjem kako su Dubrovčani, kvalitativno dominantna grupa pisaca dopreporodnoga razdoblja, uzmakli pa i zamrli u novom stoljeću, obilježenom agramocentričnom energijom i Zagrebom kao novim središtem okupljanja i integracije nacionalnih kulturnih snaga. I dok je ilirska ideologija i preporodna društvena i kulturna akcija trebala značiti povijesni lom, štafetna palica predana iz ruku Dubrovčana Zagrepčanima imala ga je podcrtati zemljopisno. Žanrovski profil književnosti u Dubrovniku s početka i prve polovice 19. stoljeća važno je (pre)vrednovati upravo u kontekstu spomenuta rascjepa. Naime, ako Dubrovčani nastavljaju pisati isključivo unutar naslijeđenih žanrovskih obrazaca, neprilagodljivih situaciji koja se na prijelomu stoljeća mijenjala, tada je njihovo stvaranje u novom razdoblju tek prežetak staroga doba i stoga dio književnoga korpusa koji ne pripada tzv. novijoj književnosti. Ako, pak, njihove stvaralačke postupke možemo žanrovski uklopiti u općehrvatska književna gibanja 19. stoljeća, onda je spomenuti „lom” nevjerodostojan, a hrvatska književnost relativno integrirani tijekom pojava književnoga života u jedinstvenu povijesnu obuhvatu.⁵

Najprije, teško je točno definirati tzv. pučko u književnosti, navlastito u drami. Je li određivo sadržajno i tematski ili recepcijski, pitanje je koje se kao temeljno nametnulo već Nikoli Batušiću (1973: 7). Lodge, Jauss, Iser, američka teorija čitateljske reakcije, Bogatirjovljeva cenzura kolektiva, po nečemu su slični: „Svi ti autori i škole bave se uglavnom čitateljem, produkcijom, recepcijom i novom produkcijom, horizontom očekivanja, društvenom recepcijom, sociologijom ukusa, iskustvenim kontekstom, tradicijom i selekcijom te društvenom funkcijom književnosti” (Tkalec 2010: 70). U hrvatskoj književnoj povijesnici Divna Zečević prva je cjelovito raščlanila i definirala taj fenomen: „Danas možemo objasniti kako je došlo do toga da se književni fenomen kakav je pučka književnost proglasi ili prešuti kao neknjiževan. Polazimo od spoznaje da nema tekstova koji bi bili sami po sebi književni odnosno neknjiževni. Tekst postaje književan ili

⁵ Ovaj dio teksta, s obzirom na važnost teme u novom kontekstu ovdje, u velikoj sam mjeri oslonio na studiju Pavešković (2017).

neknjiževan tek u sveukupnosti čitačeva životnog iskustva” (1978: 363). Na temelju činjenice da je književni tekst ovisan o sveukupnom čitateljskom kontekstu teško je procijeniti koju je publiku svojim pučkim dramama ciljao Pijerko Bona. Govorimo li pak o pučkom kao imaginiranju književnika koji u djelo upisuje vlastitu viziju mentaliteta puka, Bona je nasljedovao bogatu dubrovačku tradiciju, još od Držićeve *Novele od Stanca*, *Derviša* Stijepa Đurđevića Giorgija, *Suza Marunkovih* Ignjata Đurđevića Giorgija.

3.2. Dubrovački „pučani”

Temeljna razlika dubrovačkih auktora s početka i iz prve polovice 19. stoljeća i drugih hrvatskih pisaca pučkih igrokaza jest neprekinuti odnos prema tradiciji koja im, bez obzira na posuđenice iz svjetske književnosti i kazališta, pruža pouzdan oslon na vlastitu prošlost, na neprekinut niz prethodnika. Sjevernohrvatski pisci pučkoga igrokaza 19. stoljeća sa svojim predšasnicima u kajkavskoj pučkoj drami, te bitnim poticajima u austrijskoj tradiciji „pučke komedije”, preporodnom promjenom jezičnoga standarda doživljavaju rez koji je mimoišao dubrovačke pisce tradicionalno štokavskog idioma.

Od pisaca iz Kombolova poglavlja o posljednjim odvjetcima starog Dubrovnika kriterije „pučkosti” zadovoljio bi Antun Ferdinand Putica (1769–1832) komedijama *Pir od djece* i *Ciarlatano in motto*, moguće i dvjema nesačuvanim komedijama poznatima po talijanskim napisima. Računamo li s dijaloške forme dramom i njegov didaktičko-moralistički disput naslovljen *Dialogo*, možemo zaključiti da je napisao pet dramskih djela. Skaredne komponente komedije *Pir od djece* aliti *pir Sima Bazate* anticipiraju *Katu Kapuralicu* (izvorno *Sukurica*), dok djelo tipski podsjeća na dubrovačke komedije druge polovice 17. stoljeća (Ferluga Petronio 1996: 333). Slično kao i Stulli Putica je dramski obradio stvaran događaj. U *Ciarlatanu* se, kao i u tekstovima Bruerevića i Bone, očituje goldonijevska tradicija, snažna potka dubrovačke pučke dramaturgije.

Kate Sukurica Vlaha Stullija (1770–1846) svojim naturalističkim prikazom života dubrovačke sirotinje samo je tematski uklopiva u obrazac pučkog igrokaza. Tekst, „naturalistička žanr-slika iz života, inspirirana tim životom, a svakako pod utjecajem francuskih enciklopedista” (Fotez 1967: 21), žanrovski je najbliži groteski. Marko Bruerević (1765–1823) nastavio je tradiciju dubrovačke prigodničarske poezije, bavio se i prevodenjem, traga je ostavio stvaranjem i na francuskom, talijanskom i latinskom jeziku (Stojan 2002: 109–121), a poslanicama, pirnim i pokladnim pjesmama, satirama i maskeratama, dao je znatan prinos i odavno zamrloj tradiciji auktorske

kolende, žanru koji se neizravno nadovezuje i na dubrovačku recepciju Goldonija i Molièrea (Obradović Mojaš 2017: 180–181), bitnu za razumijevanje dubrovačkoga pučkog igrokaza. Njegova komedija *Vjera iznenada* goldonijevskim odjecima anticipira Pijerka Bonu Lukovića, no za razliku od Bone, Bruerević zabavlja, i ne pomišljajući na pouku, te nije slučajno proglašen piscem prvoga hrvatskog vodvilja (Novak i Lisac 1984: 343).

Prikaz posljednjih predstavnika staroga Dubrovnika zaključuje Kombol kratkim spomenom Pijerka Bone Lukovića i nešto duljim opisom lika i djela Antuna Kaznačića (1784–1874). Obojica su, bez obzira na vrlo različite žanrovske interese, zoran primjer potrebe i mogućnosti organskog objedinjavanja baštine i aktualnih književnih zbivanja. Kaznačić se formirao „na posljednjim proplamsajima dubrovačke klasike. U isto vrijeme on je bio i suvremenik preporoda, za nj se i jako zagrijao, pa kad je Gaj boravio u Dubrovniku, napisao mu je pozdravnu pjesmu, a i ‚Danica‘ ga razmjerno često spominje u vrlo povoljnu kontekstu” (Pavličić 1997: 235). Znakovito je Kaznačićevo uvjerenje „da dubrovačka književna tradicija i preporodna gibanja nisu nepomirljive kategorije, nego je, naprotiv, držao kako su povezane i nerazdvojne, pa je zato toplo pozdravio ponovno izdanje Gundulićeva *Osmana* u Zagrebu i u tome vidio nov i slavan početak” (Pavličić 1997: 235).

Ipak, kako će pokazati izdanja Boninih drama u *Danici* 1849., kada su priređivači i na njegov poticaj ili pristanak doslovno prevodili i prilagođavali dubrovački književni izriječ standardu zagrebačke škole, svjedočeći dvosmislen odnos spram baštine, Kaznačić, inače pisac prigodnica, satira, maškarata i kolendi nevelika estetskog dosega (Haler 1944: 21–34), književnom nasljeđu pristupa sasvim drukčije. I on i ilirski prvaci pozivali su se na dubrovačko književno blago, s bitnom razlikom da za „Kaznačića, čini se, dubrovačka tradicija i nije nikad umrla, pa je zato i ne treba oživljavati: treba se tek na nju ugledati, na nju se nastaviti. Ne treba s njom stupati u dijalog kao s nečim što je prošlo, nego je prigrliti kao nešto što je itekako živo, i od čega nam – s obzirom na stilske, tematske ili žanrovske tekovine – i ne treba ništa bolje” (Pavličić 1997: 237). Preporoditelji taj dio hrvatskoga književnog korpusa tek trebaju usvojiti, a činjenicu da suvremenog im pisca, Bonu Lukovića, *de facto* prevode, vrijedilo bi temeljito preispitati.

U *Danici* su 1849. tiskane tri Pijerkove drame:

- 1) *Stranoljublje Čarnogorca* (Bonin autograf: *Stranoljublje Zarnogorza/ XIV./ Polu-sgalosno Scpotnoprikasanje/ Pierka Mra Bone/ Vlastelina Dubrovasckoga/ Upisano u Rjezi/ od 13. Sjscanogna do 14. Istoga/ Godiscta 1841.*);

- 2) *Bolje promišljeno nego namišljeno* (Bonin autograf: *Scpotno kazanje/ Bolje promiscgljeno nego namiscgljeno/ Osmo srelliscstano prikazanje/ Pierka Mqa Bone/ Vlastellina Dubrovasckogha/ Upisano godiscta 1836.*);
- 3) *Muhamed II. u Bosni* (Bonin autograf: *Muhamed drugi u Bosni/ XIII/ Sgalostno prikasanje/ Pierka Markeza Bone/ Vlastelina Dubrovasckoga/ upisana Godiscta 1840.*).

U NSK u Zagrebu sačuvano je ukupno šest njegovih komada u 15 inačica koje nam izvrsno svjedoče spomenuti nesporazum budući da svaki od spomenutih tekstova, uključujući tri tiskana, predstavlja: prvi, autograf; drugi, prijepis rukom vjerojatno Ljudevita Gaja; treći, prijepis Vjekoslava Babukića.⁶ Gajevi prijepisi prvotno mahom slijede Bonine leksičke, gramatičke i morfološke navade. U Gajeve inačice netko je unosio ispravke koji mjestimično i leksički odstupaju od Bonina izvornika, ne mijenjajući ipak značenje izvornoga teksta, ali se znatno razlikuju od originala. Prvotni je prijepis vjerojatno „popravljao” Vjekoslav Babukić, budući da je treća inačica, njegova, mahom identična spomenutim popravcima. Tri u *Danici* tiskane drame, dio spomenuta korpusa zagrebačkih rukopisa, tek se neznatno i u detaljima razlikuju od prijepisa Babukićevom rukom te ih možemo držati njegovom jezičnom i pravopisnom redakturom. Inače, već u žanrovskim oznakama spomenutih drama nailazimo na jezične zahvate: Bonino *polu-žalosno špotnokazanje* (tragikomedija) u Zagrebu se prometnulo u *dramu*, *špotnokazanje* (komedija) u *igrokaz*, a *žalosno prikazanje* u *tragediju*.

3.3. Susret Grada i Agrama

Dodiri Pijerka Bone Lukovića i ostalih onodobnih Dubrovčana s preporodnim prvacima svjedoče prepoznavanje dubrovačke književne baštine dijelom integralne nacionalne kulture. Međutim, integrirati upravo Bonu, Kaznačića, Bruerevića, Stullija i ostale u *neprekinuti* tijek hrvatske književnosti koja nije ni starija ni novija, nego naprosto jedinstvena književnost, možemo prepoznati li dio Boninih dramskih tekstova kao segment, specifičan doduše, ali

⁶ Osim navedenih i otisnutih u rukopisu u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu ostale su drame: *Dobrođjelstvo Ludovika Velikoga, kralja ugarskoga i ljubav Tvrta, bana bosanskoga* (postoje samo autograf i prijepisi Gaja i Babukića u Zagrebu), *Župnik od Stravče* (autograf u Znanstvenoj knjižnici u Dubrovniku te prijepis Lj. Gaja u NSK u Zagrebu) i *Nenadna zgoda* (autograf te prijepisi Gaja i Babukića samo u NSK u Zagrebu).

žanrovski posve uklopiv u ono što nazivamo pučkim igrokazima. Također, slijedimo li Batušićevu žanrovsku razdiobu hrvatske drame u 19. stoljeću, dio Bonina opusa korespondira s povijesnom tragedijom, dio s društvenom dramom, a barem jedan komad (*Najzadnja naredba*) žanrovski je označiv kao lakrdija.

U moguće razloge njegovu neodlasku u Zagreb uračunati je i barem jedan poetološko-programatski, neizravno vezan uz žanrovski koncept „pučkog kazališta” i „pučkoga komada”. Naime, pučki se teatar tumači „kao „protuteatar” prema „visokoj drami”, prema literarnom kazalištu, tj. kazalištu koje drži do čistoće forme i visokoga tona, u kojem djeluju autonomni subjekti i u kojem se tjelesnost i čulnost sputavaju u prilog konflikta na idealnoj ravni” (Bobinac 2001: 14). Bitan je naglasak na protivnosti elitnim kazališnim oblicima. „Pojam pučkog kazališta obično se nastojao odrediti u suprotstavljanju nacionalnom/elitnom/dvorskom kazalištu” (isto).

Bona je Gajevu ponudu vjerojatno prepoznavao kao projekt nacionalne kazališne kuće, ustanove čiji se elitizam u normalnim kulturnim okolnostima, temeljenim na kontinuitetu kulturnog života, podrazumijeva. Mada je i njemu i Zagrepčanima imperativ kazališnih napora korisnost i odgoj publike, sadržaj tih pojmova on i oni tumače drukčije. Gajeva je ponuda, shodno sljedstvenom djelovanju biskupa Strossmayera, pretpostavljala dovršenje nacije izgradnjom nacionalnih, poglavito kulturnih institucija, no i odgoj publike prvenstveno podizanjem razine recepcijske kakvoće. Zapravo stvaranje kazališnog općinstva zadatak je tek pred vratima kontinentalnog dijela onodobne kulturne Hrvatske i njena zagrebačkog središta koje, osim sjemenišnih izvedbi i „amadeovske” produkcije te gostovanja njemačkih družina, nema što ponuditi svom auditoriju. Izuzmemo li početnički nesigurne korake kao što je Demetrov i Kukuljevićev, u Bonino doba u geografskom i političkom središtu preporoda niti postoji repertoar niti „kritična masa” domaće publike (v. Pavlović 2022). I tu se susrećemo s razrožnošću hrvatske društvenopolitičke, a time i kulturne situacije. U odnosu ne samo na Gajev krug, koji sebe nastoji usrediti jezgrom hrvatske kulture i još nedovršene nacije, nego i spram ostalih hrvatskih sredina, dubrovačka je tradicija već institucionalizirala kulturu, publika je već stvorena, ona u kontinuitetu, za razliku od mahom diskontinuiteta ostalih hrvatskih sredina, postoji još od renesansnih vremena, što se, kako je vjerojatno prosuđivao Bona, na širem nacionalnom prostoru tek treba ostvariti. On cijeni da publiku tek treba odgojiti, za što je od stabilne scenske kuće nužnija i pogodnija fleksibilna kazališna družina, po uzoru na dubrovačko stoljetno iskustvo.

I Dubrovčanin i Zagrepčani imaju, dakle, isti cilj, no pitanje je koliko uviđaju unutarhrvatske razlike koje, želi li se izgraditi kulturna nacija, tek treba nadići. Ako je itko bio sposoban realizirati takav općenacionalni projekt, bili su to s niza povijesnih razloga samo zagrebački ilirci. Bonino svojevrsno „kazalište u gostima” teško da je u sredini široj od dubrovačke moglo polučiti uspjeh. O njegovim prosvjetiteljskim nastojanjima svjedoči i neostvaren pokušaj objelodanjenja 24 drame u dva sveska i tri tisuće primjeraka pod naslovom *Ilirsko kazalište*, radi čega je sa zadarskim nakladnicima braćom Battara 6. kolovoza 1842. sklopio ugovor na kome je sve i ostalo (Galić 1979: 21–38).

3.3.1. Poetološke podudarnosti i razlike

Programatske bilješke Pijerka Bone, tiskane 1845. u budimpeštanskome *Serbskom narodnom listu* (Fisković 1946: 9–10), svjedoče o poetici koja se uklapa u tipično preporodni i postilirski nespোরазум. U doba romantizma u europskoj književnosti i kazalištu u hrvatskom kulturnom prostoru tijekom prve polovice stoljeća umjesto jedinstvene stilske formacije nalazimo elemente stilskih kompleksa karakterističnih za klasicizam, predromantizam, protorealizam, uz ideje prosvjetiteljske i bidermajerske provenijencije, i tome pomalo bizarnom konglomeratu ne može se superordinirati pojam romantizma (Frangeš 1975: 220). Kasnije će Dubravko Jelčić tu kaotičnu situaciju nastojati urediti integrirajući pojmom hrvatskog književnog romantizma epohu od Josipa Šipuća do Đure Arnolda, želeći „da cijelo to razdoblje, povezivanjem događaja koji ga ispunjavaju na sada već književno integriranome hrvatskom području, prikaže kao jedinstvenu i nedjeljivu stilsku, a time i književnopovijesnu cjelinu, koja s europskim romantizmom ima više dodira nego što se općenito misli” (Jelčić 2002: 11).⁷ No, glavni je problem njegove koncepcije to što je stilske komplekse, dakle pojedine postupke naravne romantizmu, uzeo argumentom da cijelo razdoblje u kojemu se oni javljaju poistovjeti sa stilskom formacijom.

Reda je u kaos tog književnopovijesnog razdoblja pokušao uvesti Šenoa 1865. člankom „Naša književnost”, ističući da je u narodnom životu socijalni moment najvažniji, o čemu ne skrbi hrvatska književnost. Logična je konzekvenca Šenoino inzistiranje na tendencioznoj književnosti kao jamstvu očuvanja nacionalnog identiteta. „Ostvarenju toga cilja, smatra Šenoa, vode

⁷ O hrvatskom je romantizmu niz radova napisao Mirko Tomasović, npr. Tomasović (1995).

dva puta: pučka književnost koja, *mutatis mutandis*, mora uzor gledati u Kačićevu *Razgovoru*, i beletristika, tj. „novelistika i pjesništvo” (Frangeš 1975: 220). U tom se članku, jednako kao Bona dvadesetak godina ranije na planu dramskog pisma, Šenoa založio, usuprot hrvatskoj (pseudo)romantičnoj prozi, za autentično nacionalne zaplete i izraz, a i tendencioznost im je zajednička: korisnost iznad svega! O samome Boni ostavio je Šenoa zapis u prikazu časopisa *Dubrovnik* za 1867. godinu, gdje su tiskane Bonine pjesme. O dramama se Šenoa informirao posredno, spominjući Boninih tridesetak komada. Podupro je neostvarenu misiju Boninu o potrebi njegovanja domaćih zapleta te potaknuo zagrebački kazališni odbor da uzme u obzir Bonine drame „ne bi li se Bunićevim plodovima povećati mogao izvorni repertoire našega kazališta” (Šenoa 1934: 163).

Bona svjedoči da je, želeći izbjeći strane komade, očito sposobne tek zabaviti, ali ne i poučiti, radi ostvarenja prosvjetiteljske koncepcije pouke zabavom, sam napisao, više „slikotvornih prikazanjah”. A najlakše će, uvjeren je, poučiti uzimajući za fabule zgode iz povijesti slovinske, tj. hrvatske. Time se uklopio u žanrovske koncepcije karakteristične za nacionalno integracijsku fazu naroda srednje i jugoistočne Europe u 19. stoljeću, tijekom koje se kao bitna poluga formiranja kolektivnog identiteta redovito rabe povijesna drama i društvenokritična komedija (Bobinac 2001: 15–16).

Mada se u načelu slažu da je tendencioznost neophodna u književnosti i drami, Šenoa bi teško prihvatio Bonine pseudohistoriografske i romantičarsko pustolovne (*Župnik od Stravče!*) komade. Mada je malo vjerojatno da je Bona izravno participirao u recepciji bečkoga pučkog komada, njegova su scenska rješenja formalno, ne i intencijom, bliska upravo onome protivu čega će Šenoa 1867. podići glas izjavom: „Mi nismo obožavatelji bečke lakrdije” (Bobinac 2010: 5). Bonina pseudopovijesna produkcija, žanrovski bliska, ali ne uvijek i identična hrvatskoj povijesnoj tragediji 19. stoljeća, najčešće obrađuje bosansku predtursku povijest, turske peripetije, prastare dubrovačke ratove s okolnim feudalnim velikašima i u njima dubrovačka junaštva. Galantnost ranijega stoljeća miješa s brutalnim scenama u izvedbi ponekad do simplifikacije shematiziranih likova. Sadržaj je uzimao iz opusa starih dubrovačkih ljetopisaca i kroničara Luccarija, Orbinija, Razzija, Cerve, Cotruglija (Pavešković 2006: *passim*), a spjev *Osman* Ivana Frana Gondole, kojega s ponosom ističe kao svog pretka, poslužio je za nedovršenu dramsku adaptaciju *Krunoslava u Carigradu* (Kastopil 1954: 58–59).

Junaci njegovih drama ljudi su iz svakodnevna života, a i sadržaj i karakterizacija likova jasno sugeriraju da je riječ o igrokazima pisanima za

puk, u kojima je on i glavni protagonist, no, do kojega, kako nam pokazuju povijesni podatci, ti tekstovi, u svoje doba većinom netiskani i neigrani, nikada nisu stigli. Književnim povjesničarima nadnevcu njihova nastanka definitivno pomiču nastanak pučkog igrokaza koje desetljeće prije Freudenreichovih *Graničara* (1857), prije diletantske dramaturgije Ilije Okrugića te pogotovo prije Starčevićeva *Selskog proroka* (tiskan 1923. godine, neizveden). Freundereich jedino spisateljskom kvalitetom zaslužuje središnjost među piscima pučkog igrokaza (Batušić 1973: 35).

3.3.2. Bonine pučke drame

Bonini pučki igrokazi nastali su: *Barov pir* 1821., *Vrijedna domaćica* 1841., *Knežev osud* 1839., *Domaće ogledalo* dovršeno je 1836., *Župnik od Stravče*, doslovno prvi naš komad s „pjevanjem i pucanjem” 1840. itd. Međutim, niz njegovih tekstova svojim bidermajerskim počelima, pseudoromantizam razvidan u njegovim povijesnim, ali i bidermajerskim dramama, potom prosvjetiteljska ideologija, u najmanju su ruku problem i Flakerovoj periodizaciji hrvatske književnosti (usp. Flaker 1967: 217–228). Nadalje, ako uvažimo Pijerka i posljednje eksponente književnosti starog Dubrovnika (usp. Kombol 1961: 383–396), tada je i protorealizam pravac koji ne počinje tek 1865., kako definira Aleksandar Flaker (1967), nego već dvadesetih godina 19. stoljeća (Pavešković 2015: 24–33). U ovom kontekstu nikako ne treba iz vida ispustiti Vlaha Stullija pa ni Tituša Brezovačkog, što nam reaktualizira poprilično davni zaključak Miroslava Šicela da bi „najveća pogreška bila kad ne bismo pravili razliku između proučavanja književnosti velikih evropskih naroda i književnosti malih naroda, kao što je naša hrvatska” (Šicel 1966: 258–271).

Naslovi izgubljenih drama *Igrač*, *Marijana* i *Tri smiješne zgode* podsjećaju na pučku pozornicu. *Domaće ogledalo* prosvjetiteljski idealizira domaće ognjište i počiva na matrimonijalizacijskom zapletu, kao i prilično dramaturški tanak *Dalmatinski ribar aliti čista harnost*, gdje je bitno da se siromašna djevojčica uda za poštena i radina ribarskog momka. Slično je i s jednostavno strukturiranom komedijom punom didaktične naivnosti *Bolje promišljeno nego namišljeno*, a „etički motiv čuvanja bračne čistoće doveden je ovdje do gotovo sudbonosnog značenja i najveća je moralna vrijednost u svekolikom čovjekovu odnosu prema svim egzistencijalnim problemima” (Batušić 1976: 235–239). Lakrdija *Najzadnja naredba* (znači: oporuka) znatno vještije konstruira fabulu, a završna parabaza, gdje kao i u ostalim Boninim komadima publika dobiva moralnu pouku, podsjeća i na

dramaturške postupke Kotzebuea. Jedino, razlika je u tematskoj uporabi dramaturškog sredstva. Je li Bona bio u prilici izravno percipirati Kotzebueove dramaturške postupke ili ih je preuzeo na neki posredan način, teško je, bez obzira na Bobinčeve i, eventualno, Giesemanove ekspertize, točno utvrditi. No, Dubrovčaninov je postupak ne prosedeovski, nego po sebi tragikomičan – on Kotzebueove finalne parabaze u službi lakrdije preobraća u pedagoško etičke poruke u službi popravljanja i pouke puka.

U *Vrijednoj domaćici* karakterizacija likova je monopatska, a neuvjerenljiv zaokret temelji se na ideologiji koja lakoumnost i rasipnost poučno suprotstavlja štedljivosti i brizi za domaćinstvo. *Knežev osud*, donekle vještiji, tretira također (malo)građanski život, odnosno, što je praksa većine Boninih pučkih igrokaza, poremećeni poredak građanskoga doma koji ponovno uspostavljaju simbolički uvedeni predstavnici svjetovne i duhovne vlasti, knez i parok. *Nenadana zgoda*, zahvaljujući vješto uvedenim preprekama i odlaganjima, najsloženiji je Bonin matrimonijalizacijski zaplet. *Slikotvorstvo* je građanska konverzacijska drama temeljena na nesporazumima proisteklima iz sličnosti braće u kojoj pisac vješto posuđuje melodramsko-pastoralni motiv dvostrukog zapleta. Ovo je jedna od rijetkih Boninih drama u kojoj je radnja smještena izvan Dubrovnika – u Splitu i na Korčuli. Također, vješto korištenje motiva ubrzavanja i retardacije te parabaza-pouka, najmanje poučna od istovrsnih piščevih postupaka, doprinose uvjerenjivosti miljea pučkog svakodnevlja. *Razboriti Škipić prezvan Amerikan* gotovo numinozno apoloizira ruralni patrijarhat, a monopatska konstrukcija ima za cilj konzervativnu obranu staroga vremena usuprot novom, „ištećenom” dobu. Đuro Brkić u groteski *Starac zaljubljen* podsjeća na Držićeva Zlatog Kuma, a *Župnik od Stravče*, igrokaz ispunjen pjevanjem, pucanjem, maskiranjem, pokorom za umorstvo, nastanjen hajducima i svećenicima te čestitim gorštacima spada u svojevrсну prolegomenu tursko-hajdučkoj motivici u hrvatskoj književnosti, ali je i rodonačelnik pučkog igrokaza, s obzirom na to da je nastao još 1840. godine, sedamnaest godina prije *Graničara* (Pavešković 1987: *passim*).

Fabulom *Jačinta hvastala*, uz *Župnika od Stravče* najkvalitetnijeg Bonina pučkog igrokaza, vodi nas već solidno uvježbana ruka dramatičara koji zna što hoće. Otuda i jednostavno i funkcionalno sprovedena radnja, još jednom konstruirana oko matrimonijalizacijskog zapleta (Pavešković 2017: 46–68). Donekle podsjeća na Držićeva *Arkulina* (Rafolt 2009: 33). Dramaturški postupci, likovi, satirične invektive protivu novonastalih bogataša, možda su i svjesno posuđeni iz Držićeve dramografije, koja u Boninoj kući nipošto nije bila nepoznata, o čemu svjedoči sin mu Josip, koji je objelodanio

Dunda Maroja i *Arkulina* (Franić Tomić 2009: 89). Također, nezadovoljna mlada udavača, na udaru autoriteta familije, na kraju ipak zadovoljena jer pripadne voljenome izabraniku, u talijanskoj drami nešto naglašeniji detalj dote kao mamca starome škrtcu, motivi su Goldonijeve komedije *Sior Toderò Brontulon o sia Il vecchio fastidioso*.

Komad *Privar gubi privarnik* prati zbivanja u kući bogata udovca Ambrođa. Mladi Đuro, sin Ambrođova brata Gašpa, utjelovljuje ideal života kojemu treba podučiti puk. Štednja, radinost, razumno ponašanje, životna načela braće udovaca Ambrođa i Gašpa te mladoga Đura, osobine su strane drugoj grupi likova, gospođi Madi, udovici, sestri Ambrođa i Gašpa i majci jednako lakoumna Antuna. Simpatije Ambrođove kćeri Klare, čini se, na strani su Đura, koji, opet, ljubomorno gleda na moguću konkurenciju u rođaku Antunu. Inače, ona je tip naivke: narav je vuče užiticima, ali je poslušnost čuva od prepuštanja vlastitim mladalačkim impulsima. Dijalozi ekonomično ocrtavaju karaktere i zaplet. Sasvim je razvidna klišeizirana podjela na pozitivne i negativne likove (s Klarom „u sredini”), a svojevrsan test zadanih naravi jest najavljeno „kolo”, tj. ples, koji postaje središte intrige, što je i manje bitno od nedvosmislene poruke: radi li se, ima se. Za razliku od Stullijevih naturaliziranih rituala bijednoga hranjenja Bona svoje likove ne lišava užitka, podcrtavajući time učinkovitije činjenicu da suzdržavanje od razmetnosti ne diktira nestašica, nego nalog razuma. Radnja je ciljano smještena u svijet srazmjerno imućnih ljudi. Međutim, nagovještaj svijeta oskudice opomena je i dodatan razlog za štednju. Bona, osiromašeni pripadnik nekadašnje društvene elite, svjestan je i jednoga i drugoga društvenoga pola i tu svijest emaniraju i njegovi likovi odražavajući građansko stalešku ideologiju o jednakosti svih ljudi, nazočnu donekle još u svijesti dubrovačkih sorboneza, kojima je za Republike pripadala i Pijerkova *casata* (Vekarić 2013: 189), i do kraja sazreli u novim okolnostima u kojima su neki pripadnici vlastele odlučili konzervirati vlastitu prošlost pod cijenu izumiranja, a drugi, kao što su bili Bone, prilagoditi se novome vremenu. Ta je ideologija scenski aktualizirana u kasnijoj fazi hrvatskoga pučkog igrokaza, koja će u hrvatsko glumište stići iz radionice bečkih majstora, prvenstveno Augusta von Kotzebuea.

3.3.3. „A sad” usuprot „prije”

Demokratičnost Boninih pučkih igrokaza ovjerovljuju likovi pučana. Ako su u drami *Privar gubi privarnika* protagonisti i pripadnici imućnijeg sloja, duh podcrtan radinim mladićem i razboritim starcima, uz naglašenu jednakost

i potrebu za suzdržavanje svih, bez obzira na stalež i imovno stanje, ostaje isti onaj duh demosa. Naravno, puka kako ga imaginira pisac. Bili bogati ili siromašni, raditi, paziti, čuvati se mora.

Usprkos naglašenoj pedagozičnosti, patroniziranju, shematičnosti zapleta, Bona u odnosu na prošlost i građu svojih povijesnih i drama iz svojega doba nije nimalo nostalgican, možda i stoga što je nemoći da se odgovori novom vremenu svjedočio i kao borac za slobodu i kao pripadnik sloja koji gubi vlast, ali je kao dobar poznavatelj prilika vidio ne tek kao otužan kraj, nego opomenu. Njegove drame, čak i kada zalaze duboko u prošlost, opominju sadašnjost, a za (pseudo)povijesnim fabulama poseže ne da bi bježao iz stvarnosti, nego pronalazi adekvatne odgovore na novo doba.

Bonin pučki igrokaz, slično kao i onaj Kotzebueov, funkcionira izmirujuće. Ali posjeduje i društvenu kritičnost u likova kao što su Jačinto (*Jačinto hvastalo*) i Lucija (*Privar gubi privarnika*). Ne postaje Jačinto na kraju dobar zbog nekog nemotiviranog razloga, kakvih se obrata nađe u nekim ranijim Boninim dramama. Njega mijenjaju ljudi oko njega i njihovi postupci, dokazujući mu da se dobrota i poštenje isplate po sebi i da na svijetu nije najvažnije ući u krug aristokrata kako bi se potvrdila nečija vrijednost. Mada izdanak jednoga od najpoznatijih dubrovačkih plemićkih rodova, Bona jasno uviđa i miri se s činjenicom je vrijeme apsolutne aristokratske vlasti nepovratno prošlo. On molièreovskog pučanina opsjednuta željom za plemstvom izruguje ne zbog njegova staleškog statusa, nego zbog anakrone opsesije. Korak dalje otišao je u komadu *Privar gubi privarnika*, izrugavši ostarjelu kaćiperku, ali i nemilosrdno pokazavši ambiciju federikovsko-pergolezijevske sluškinje da postane gospodarica. Potonja se ne želi domoći statusa vladike, budući da je pitanje eventualnog plemstva staroga Ambrođa potpuno irelevantno. Ona želi biti supruga ugledna i imućna građanina, očito od početka planirajući osvojiti starca koga služi. Poremećaj se ovdje ne gradi samo na častohleplju, nego i na pretpostavci da je prijevaru moguće ostvariti igrajući na kartu nečije naivnosti ili čak i senilnosti. Utoliko je snažnije podcrtan razum kao sredstvo konačne uspostave ravnoteže, a obesnaženje staleških barijera iz ne tako davne dubrovačke prošlosti ne označava (barem ne u dijelu opusa kome pripadaju *Jačinto...* i *Privar...*) automatski kotzebueovski socijalni sklad. Harmonizacija društvenih odnosa ovdje zahtijeva podjednaku odgovornost svih, odgovornost čiji je vrhovni arbitar *ratio*. Stoga nam se opus Pijerka Bone, obilan i ne suviše kvalitetan, ipak nadaje znakovitim. Uostalom, osim dragocjenih izuzetaka, malo što bi u prvoj polovici hrvatskoga dramskog 19. stoljeća, i prije, a dijelom i poslije „prijelomnih” tridesetih godina, zadovoljilo više estetske kriterije.

4. ZABORAVLJENI BONA KAO „SAŽETAK I KRATKA KRONIKA VREMENA”

U novije doba Pijerka Bonu u hrvatski književni prostor uveo je 1975. Marin Franičević u programatskom tekstu „Pet stoljeća hrvatske drame”, tiskanom kao uvod u prvi svezak zbornika *Dani hvarskog kazališta*, popratne tiskovine istoimenog simpozija, ne bez opravdanih objašnjenja i izlišnih opravdanja. Bitna opaska „Moglo bi se reći da je Bunić prvi naš dijalektalni pisac” (Franičević 1975: 18) podcrtava propuštenu priliku da se jedan dramski jezik, stoljećima iskušavan i temeljito izgrađen, inkorporira u hrvatski jezični i književni standard. Jasno je zašto su ga otklonili vukovci, no šteta je da ga je i zagrebačka škola svela na dijalekt.

Kritičnost kao element, no ne i dovršeni realistički stilski kompleks, smirivanje tenzija bez dramatičnog raspleta ili raspletom dramatičnim tek radi očuvanja bidermajerskog kompleksa toplog doma, pouka kao očitovanje prosvjetiteljske svijesti, pučki ambijent i puk kao ciljani recipijent, savršen su obrazac ne samo Bonine dramaturgije nego dijelom i književne situacije hrvatskoga devetnaestog stoljeća. Flakerova periodizacija donekle je adekvatna, no usprkos njenoj akribičnosti, razdobljem instrumentalizacije književnosti radi nacionalno konstitutivnih i integracijskih zadaća trebalo bi promatrati cijelo 19. stoljeće, u kojemu i Šenoa i njegovo doba još nisu riješili sve bitne integracijske zadaće. Reorganizacija nacionalnog književnog kanona podrazumijeva uspostavljanje vlastitih standarda i ne odustanak, nego prilagodbu europskih i svjetskih.

Što se samoga Bone tiče, ono što Cvijeta Pavlović opravdano vidi kao interpretacijski problem, „prosvjetiteljsko klupko” (Pavlović 2022: 39) instrumentalizirati kao moguće povijesno objašnjenje, bilo bi, zapravo, korisno. Naime, 18. stoljeće, koje Bona, kao i dobar dio „iliraca”, nasljeđuje gotovo jednako koliko participira u 19. stoljeću, spoj je klasicizma, rokokoja, sentimentalizma, predromantizma i romantizma, s time da se svi „navedeni nazivi na specifičan način odnose prema ideologiji prosvjetiteljstva” (Pavlović 2022: 39). Međutim, nije riječ tek o idejnom pravcu i stilskim kompleksima, nego svijesti o potrebi modernizacije i nacionalne integracije kao pretpostavki modernizacije. Sama je modernizacija mogla biti ostvarena jedino kao smišljeni projekt. Pokušaj iniciranja modernizacijskih ideja na temelju fiziokratskih koncepcija, jedan od prosvjetiteljskih nacrti, značajan je potencijalno za nacionalno integracijske težnje stoga što su te ideje u Hrvatskoj „ulazile u manje-više sve sredine i glasale se iz brojnih knjiga”

(Franić Tomić i Prosperov Novak 2022: 65). Ali i znakovit za hrvatsko lutanje bespućima političke realnosti. Na žalost, kao idejna potka mogućem duhovnom zajedništvu poslužila je teorija čiji su uspjeh i jednako tako trajanje bili meteorski. Na svom ishodištu, u francuskim krugovima, fiziokracija, u svom izvornom značenju vladavine prirode, bila je, nakon što su viši pariški krugovi o njoj govorili od 1760. do 1770., osim među profesionalnim ekonomistima, praktično mrtva već oko 1780. godine (Schumpeter 1975: 188). Od dubrovačkog fiziokrata Tome Basseglia i njegova kruga Bona je mogao naučiti da odanost aristokratskom staležu nije zapreka za izlaganje radikalnih ideja (Franić Tomić i Prosperov Novak 2022: 77), ali je granica išla do protivljenja njihova i njegova duha odgojena na galskoj kulturi (Bona se kao na svoje uzore izričito pozivao, uz Goldonija i Maggija i na Molierea!) oprečnoj okupaciji priproste francuske soldateske (Franić Tomić i Prosperov Novak 2022: 77). No više od toga on nije baštiniio. Odanost plavoj krvi očito ga kao pisca, a s obzirom na iskazanu ravnodušnost spram neposredne prošlosti, i kao građanina, nije suviše obvezivala. Također, nikakvo filozofsko produbljivanje u njegovoj literaturi nije uočljivo. Njegov bismo projekt mogli nazvati primijenjenim prosvjetiteljstvom, uz aromu klasicističke tradicije, rudimentarno romantičarskim počelima, sve začinjeno bidermajerskom atmosferom, s društvenom kritikom „izvana”, bez ikakve dublje analize socijalnih pojava i kretanja, što ga svrstava u protorealizam. Upravo kao takav, ni približno nacionalno-ilirski gorljiv kao jedan Kaznačić, ostao je trajno po strani kao književna pojava, ali bitan kao simptom dugoga 19. stoljeća, započeta još u stoljeću njegova rođenja.

Podsjetimo li se početnih primjedbi o geopolitičkoj razjedinjenosti, gotovo drastičnim ekonomsko-socijalnim razlikama, upravnim područjima na koje je bio rascjepkan hrvatski etnik, izložen četirima različitim geokulturnim zonama, te se upitamo što je moglo djelovati kao integrativni čimbenik, odgovor je jasan. Taj konglomerat integrirati bio je imperativ ne samo naših političkih elita, nerijetko nedoraslih tako velikom zadatku, nego i naših kulturnih i umjetničkih elita, često svjesnijih nužnih smjerova razvitka. Taj problem dobro je definirao još Slavko Ježić: „Pokraj *službene* Hrvatske, koju predstavljaju *političari*, te koja je vodila oportunističku politiku i zato izgubila pravu nacionalnu orijentaciju, postojala je i *neslužbena* Hrvatska. Koji zastupaju *hrvatski književnici i intelektualci*, i koja je sačuvala svoju narodnu svijest te bila ponosna na pripadnost velikoj zajednici slavenskih naroda. *I službena i neslužbena Hrvatska težila je za slogom i sjedinjenjem svih Hrvata*” (Ježić 1993: 188).

LITERATURA

- Banac, Ivo. 1981. Struktura konzervativne utopije braće Vojnovića. *Radovi međunarodnog simpozija o djelu Iva Vojnovića*. Ur. Frano Čale. Zagreb: JAZU, 19–49.
- Batušić, Nikola. 1968. Uloga njemačkog kazališta u Zagrebu u hrvatskom kulturnom životu od 1840. do 1860. *Rad JAZU*, 353, 395–582.
- Batušić, Nikola (prir.). 1973. *Pučki igrokazi XIX. stoljeća*. Zagreb: Matica hrvatska – Zora.
- Batušić, Nikola. 1976. *Hrvatska drama od Demetra do Šenoe*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Batušić, Nikola. 1986. *Hrvatska drama 19. stoljeća*. Split: Logos.
- Berend, Iván T.; Ránki, György. 1996. *Evropska periferija i industrijalizacija: 1780–1914*. Prev. Lelija Sočanac. Zagreb: Naprijed.
- Berić, Dušan. 1972. Bunić Luković Pijerko. *Leksikon pisaca Jugoslavije*. Ur. Živojin Bošković. Novi Sad: Matica srpska, 394.
- Bersa, Josip. 1941. *Dubrovačke slike i prilike (1800.–1880.)*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Bobinac, Marijan. 2001. *Puk na sceni: Studije o hrvatskom pučkom komadu*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Bobinac, Marijan. 2010. *Njemačka drama u hrvatskom kazalištu 19. stoljeća*. Zagreb: Leykam international.
- Brozović, Dalibor. 1978. Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti. *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*. Ur. Aleksandar Flaker, Krunoslav Pranjić. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu – Sveučilišna naklada Liber, 9–83.
- Connerton, Paul. 2004. *Kako se društva sjećaju*. Prev. Zdravko Židovec. Zagreb: Anti-barbarus.
- Čučić, Vesna. 2003. *Posljednja kriza Dubrovačke Republike*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- Ćosić, Stjepan. 1999. *Dubrovnik nakon pada Republike (1808.–1848.)*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- Fancev, Franjo. 1938–1939. Dubrovnik u razvitku hrvatske književnosti. *Ljetopis JAZU*, 52, 104–139.
- Ferluga Petronio, Fedora. 1996. Antun Ferdinand Putica: *Ciarlatano in moto. Dani Hvarskog kazališta*, 22, 331–337.
- Fisković, Cvito. 1946. *Stara splitska kazališta*. Split: Narodno kazalište.
- Flaker, Aleksandar. 1967. Nacrt za periodizaciju novije hrvatske književnosti. *Umjetnost riječi*, 3, 217–228.
- Foretić, Miljenko. 1989. Bunić Luković, Pijerko (Pero, Petar, Pjerko). *Hrvatski biografski leksikon*. Sv. 2. Ur. Aleksandar Stipčević. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslava Krleža, 505–507.
- Foretić, Vinko. 1980. *Povijest Dubrovnika do 1808. Drugi dio. Od 1526. do 1808*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.

- Fotez, Marko (prir.). 1967. *Komedije XVII. i XVIII stoljeća*. Pet stoljeća hrvatske književnosti. Knj. 20. Zagreb: Matica hrvatska – Zora.
- Frangeš, Ivo. 1975. Realizam. *Ilirizam. Realizam*. Povijest hrvatske književnosti. Knj. 4. Zagreb: Liber – Mladost, 219–488.
- Franičević, Marin. 1975. Pet stoljeća hrvatske drame (Uvod u diskusiju o sistematizaciji i valorizaciji naše dramske književnosti). *Dani hvarskog kazališta*, 1, 7–27.
- Franić Tomić, Viktorija. 2009. Bunić, Josip. *Leksikon Marina Držića*. Ur. Milovan Tatarin et al. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslava Krleža, 89.
- Franić Tomić, Viktorija; Prosperov Novak, Slobodan. 2022. *Prosvjetiteljstvo 2. Hrvatski književnici uvježbavaju preporod*. Zagreb: Fakultet hrvatskih studija.
- Galić, Pavao. 1979. *Povijest zadarskih tiskara*. Zagreb: Hrvatsko bibliotekarsko društvo.
- Gross, Mirjana (ur.). 1981. *Društveni razvoj u Hrvatskoj*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Gross, Mirjana. 1996. *Suvremena historiografija*. Zagreb: Novi Liber.
- Haler, Albert. 1944. *Novija dubrovačka književnost*. Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod.
- Harris, Robin. 2006. *Dubrovnik: A History*. London: SAQI.
- Hećimović, Branko (ur.). 1990. *Repertoar hrvatskih kazališta 1840–1860–1980*. Knjiga prva. Zagreb: Globus – Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Hroch, Miroslav. 2006. *Društveni preduvjeti nacionalnih preporoda u Europi: Komparativna analiza društvenog sastava patriotskih grupa malih europskih nacija*. Prev. Jelena Lakuš. Zagreb: Srednja Europa.
- Horvat, Josip. 1980. *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*. Knj. II. Zagreb: Globus.
- Horvat, Vladimir. 1999. *Bartol Kašić – otac hrvatskoga jezikoslovlja*. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.
- Jelčić, Dubravko. 2002. *Hrvatski književni romantizam*. Zagreb: Školska knjiga.
- Ježić, Slavko. 1993. *Hrvatska književnost od početka do danas: 1100–1941*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Kastropil, Stjepan. 1954. *Rukopisi Naučne biblioteke u Dubrovniku. Knj. I. Rukopisi na hrvatskom ili srpskom jeziku*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Katičić, Radoslav. 2013. Ivo Frangeš i cjelina hrvatske književnosti. *Zbornik o Ivi Franješu*. Ur. Tihomil Maštrović. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 12–18.
- Kombol, Mihovil. 1961. *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*. II. izdanje. Zagreb: Matica hrvatska.
- Kravar, Zoran. 1993. *Nakon godine MDC: Studije o književnom baroku i dodirnim temama*. Dubrovnik: Matica hrvatska.
- Kuhač, F. Š. 1885. *Glasbeno nastojanje Gajevih Ilira*. Zagreb: Nakladom knjižare Mučnjak-Senftlebenove.
- Ljubić, Šime. 1869. *Ogledalo književne povijesti jugoslavjanske na područvanje mladosti*. Knjiga II. Rijeka: Riečki Emidija Mohovića.
- Murray Despalatović, Elinor. 2016. *Ljudevit Gaj i ilirski pokret*. Zagreb: Srednja Europa.
- Novak, Slobodan P.; Lisac, Josip. 1984. *Hrvatska drama do narodnog preporoda*. Knjiga 2. Split: Logos.

- Obradović Mojaš, Jelena. 2017. *Kolenda u Dubrovniku: Tradicija kolendavanja od 13. do 21. stoljeća*. Zagreb – Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.
- Pavešković, Antun. 1986. Pijerko Bunić Luković – urotnik i pjesnik. *Dubrovnik*, 1–2, 7–23.
- Pavešković, Antun. 1987. *Slikotvorstvo Pijerka Bunića Lukovića*. Dubrovnik: Biblioteka „D”.
- Pavešković, Antun. 2006. *Rubovi*. Zagreb: Erasmus naklada.
- Pavešković, Antun. 2015. Bidermajerski kompleks obitelji u dramama Pierka Bone. *Krležini dani u Osijeku 2014. Kompleks obitelji i četvrt stoljeća tranzicije i globalizacije u hrvatskoj drami i kazalištu*. Ur. Branko Hećimović. Zagreb – Osijek: Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta – Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku – Filozofski fakultet u Osijeku, 24–33.
- Pavešković, Antun. 2017. Pijerko Bona, *Jačinto hvastalo* (Prilog nacrtu jedne poetike pučkog mentaliteta). *Dani Hvarskog kazališta*, 43, 1, 48–68.
- Pavešković, Antun. 2025. *Književnost i povijest*. Zagreb: Leykam International.
- Pavličić, Pavao. 1997. Antun Kaznačić i književna tradicija. *Dani Hvarskog kazališta*, 23, 235–259.
- Pavlović, Cvijeta. 2022. *Književnost ili prosvjetiteljstvo: Komparatističke studije o književnosti i kulturi XVIII. stoljeća*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Prlender, Ivica. 1993. *Sve opsade Dubrovnika/ All the Sieges of Dubrovnik*. Zagreb: Hrvatski P.E.N. centar.
- Rafolt, Leo. 2009. Arkulin. *Leksikon Marina Držića*. Ur. Milovan Tatarin et al. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslava Krleža, 33.
- Ravlić, Jakša (prir.). 1965. *Hrvatski narodni preporod I. Pet stoljeća hrvatske književnosti*. Knj. 28. Zagreb: Matica hrvatska – Zora.
- Schumpeter, Joseph A. 1975. *Povijest ekonomske analize*. Prvi svezak. Prev. Zvonimir Baletić i Marijan Hanžeković. Zagreb: Informator.
- Stančić, Nikša. 1989. *Gajevo „Još Hrvatska ni propala” iz 1832–33*. Zagreb: Globus – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Stojan, Slavica. 2002. The Literary Heritage of Marko Bruerević in Four Language. *Dubrovnik Annals*, 6, 109–121.
- Suvin, Darko. 1977. Dramatika Iva Vojnovića: geneza i struktura. *Dubrovnik*, 5–6, 367–370.
- Šenoa, August. 1934. *Članci i kritike*. Zagreb: Binoza.
- Šicel, Miroslav. 1966. Književni problemi u doba hrvatskog narodnog preporoda. *Kolo*, 8–9–10, 258–271.
- Šömen, Branko. 2017. *III. Ljepota. Biografski leksikon slobodnih zidara Hrvatske*. Zagreb: Hanza Media.
- Tkalec, Gordana. 2010. Primjenjivost teorije recepcije na medij interneta. *Fluminensia*, 22, 2, 69–81.
- Tomasović, Mirko. 1995. *Pjesnici hrvatskog romantizma*. Sv. I–II. Zagreb: Erasmus.
- Vekarić, Nenad. 2011. *Vlastela grada Dubrovnika. Svezak 1. Korijeni, struktura i razvoj dubrovačkog plemstva*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.

- Vekarić, Nenad. 2012. *Vlastela grada Dubrovnika. Svezak 2. Vlasteoski rodovi (A–L)*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- Vekarić, Nenad. 2013. *Vlastela grada Dubrovnika. Svezak 4. Odabrane biografije (A–D)*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- Vojnović, Lujo. 1908. *Pad Dubrovnika. Knjiga druga (1797.–1806.)*. Zagreb: Naklada autorova.
- Zečević, Divna. 1978. Pučki književni fenomen. U: Bošković-Stulli, Maja; Zečević, Divna. 1978. *Usmena i pučka književnost*. Zagreb: Liber – Mladost, 357–661.

SAŽETAK

Dubrovačkog književnika Pijerka Bonu Lukovića (1788–1846), dramskog pisca koji je napisao tridesetak drama na hrvatskome jeziku, od čega je sačuvano 27, dvije drame na talijanskome te nešto proznih i pjesničkih „mrvica”, Kombol svrstava među posljednje izdanke staroga Dubrovnika, zajedno s još nekoliko dubrovačkih književnika tog doba. Njegov je dramski rad tematski i postupcima oslonjen na književnost 18. stoljeća, ali je u njemu i dosta elemenata romantizma, protorealizma, bidermajerskog ugođaja, a tek se u novije doba uočava da je i jedan od rodonačelnika didaktičkog pučkog igrokaza štokavskog idioma. Uzore je tražio u opusima Molièra, Goldonija i Maggija, a moguće da je na njega utjecala lateralno i Kotzebueova dramaturgija. Gaj mu je čak nudio mjesto u Zagrebu, nešto poput dramaturga ili intendanta nacionalnog kazališta koje se tek imalo uspostaviti, vidjevši u njemu sponu između dubrovačke tradicije i novorođena nacionalnog središta, u kome je Bona, kao istaknuti kulturni djelatnik, trebao imati značajniju ulogu. Ovaj poziv Dubrovčanin nije prihvatio, imajući u planu osnivanje putujuće kazališne družine izrazito prosvjetiteljske tematike i, po njegovim zamislima, prosvjeđujuće namjene. Gaj i Babukić njegov su dubrovački idiom prilagođavali onodobnom standardu zagrebačke škole. Našavši se usred povijesno kaotičnih događaja u geopolitički razmrvljenu nacionalnom prostoru, Pijerko Bona dospio je pred vrata preporodne modernizacije i integracije, ali i ostao pred njima.

Ključne riječi: književnost; drama; pučko kazalište; prosvjetiteljstvo; protorealizam; povijest; geopolitika; tradicija; nacionalna integracija; modernizacija; periferija

Autorska prava: © 2025 Autor(i). Ovaj je rad dostupan u otvorenom pristupu sukladno s licencijom Creative Commons Imenovanje 4.0. međunarodna.

Copyright © 2025 The Author(s). Open Access: This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Izvorni znanstveni rad

DOI: <https://doi.org/10.17234/Croatica.69.8>

UDK: 930.85(450:497.58)"17"

Primljen: 15. VII. 2025.

Prihvaćen: 21. X. 2025.

PRIJATELJSTVO U PROSVJETITELJSTVU: O PREPISCI JULIJA BAJAMONTIJA I ALBERTA FORTISA¹

Katja Radoš-Perković

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet

krperkov@ffzg.unizg.hr

ABSTRACT

FRIENDSHIP WITHIN THE ENLIGHTENMENT: ON THE CORRESPONDENCE BETWEEN GIULIO BAJAMONTI AND ALBERTO FORTIS

The paper is based on the latest edition of letters by Giulio Bajamonti, a medical doctor, composer and polymath from Split (Ivana Tomić Ferić, HAZU – HMD, Zagreb, 2024), which offers for the first time the transcription and translation of a rich correspondence from several domestic and foreign archives. The research will consider only the letters and concepts exchanged between Giulio Bajamonti and the Italian naturalist Alberto Fortis, with the aim of shedding new light on their relationship, and the roles they played in each-other's lives and works, and of confirming the thesis on their long-lasting friendship. The investigation focuses on the interpretation of the letters' content within the context of Italian and Dalmatian Enlightenment and Neoclassicism, with regard of the topics they

¹ Članak je plod istraživanja u sklopu znanstvenoga projekta *Između znanja i neznanja. Ideje, prakse i nasljeđe prosvjetiteljstva u hrvatskim zemljama* (LIGHT), koji financira Hrvatska zaklada za znanost (IP-2024-05-5581).

were concerned with, the problems they shared, and the very differing environments from which their letters were dispatched.

Key words: Giulio Bajamonti; Alberto Fortis; correspondence; Italian Enlightenment; Dalmatian Enlightenment

1. UVOD

Putovanja talijanskoga prosvjetitelja, istraživača, prirodoslovca Alberta Fortisa po Dalmaciji u drugoj polovici 18. stoljeća otvorila su Europi vrata u dalmatinsko zaleđe i pružila određen uvid u krajolike, običaje, domoroce i njihovu kulturu.² Njegov je prikaz zatim dovođen u pitanje, osporavan, analiziran, ali nije prestao biti predmetom polemika i proučavanja sve do suvremenosti. U knjizi *Viaggio in Dalmazia*, koja je ubrzo nakon prvoga izdanja u Veneciji 1774. prevedena na engleski, njemački i francuski (Wolff 2001: 77), europski čitatelji prvi su put čuli za „prijatelja Giulija Bajamontija” (Fortis 1774: 351, 361, 354, 447), doktora medicine svježe promoviranoga s padovanskoga sveučilišta, koji je Fortisa pratio u dalmatinskim pustolovinama i koji je tijekom tih istraživanja razvio vlastite etnografske i filološke interese, uz brojne druge, umjetničke, društvene i prirodoslovne, što će njegovati do kraja života. Premda je Fortis već tih sedamdesetih godina u spomenutoj knjizi Bajamontija nazivao *amico*, njihovo se prijateljstvo u tom desetljeću tek začelo i trajalo je, sudeći po korespondenciji, puna dva i pol desetljeća. Brojni proučavatelji Fortisovih doprinosa europskoj kulturi i znanosti 18. stoljeća i manje brojni proučavatelji Bajamontijevih spomenuli su i nekad istaknuli njihovu poslovno-prijateljsku suradnju, najčešće na temelju pisama ili koncepata pisama pohranjenih u arhivu splitskoga Arheološkog muzeja i još u nekim domaćim i stranim arhivima. Tako je Bajamonti postao poznat posredno, u Fortisovoj sjeni, kao njegov intelektualni privezak, zadužen za „ilirska” pitanja, a da se njegovi brojni drugi znanstveni doprinosi u medicini (primjerice knjiga o kugi, eseji o prehrani dojenčadi, o bolestima maternice, o zagađenosti zraka itd.), u stočarstvu i poljoprivredi (eseji o uzgoju goveda na Hvaru, o isušivanju imotskih močvara itd.), u kemiji, gospodarstvu, minera-

² Iako znanstvenici poput Venturija i Wolffa tvrde da je Fortis svoja prekojadranska istraživanja započeo 1770. na Cresu, Muljačić nam daje podatak da je već 1765. posjetio Istru, a putovanje i istraživanje na Cresu i Lošinju smatra njegovim drugim putovanjem u naše krajeve. Usp. Muljačić (1996: 19–22), Wolff (2001:77), Venturi (1990: 77).

logiji, filologiji, prijevodnoj i autorskoj književnosti i raznim drugim poljima uopće nisu pobili ni do hrvatske javnosti, a kamoli do međunarodne.³

Tek 2024. objavljena je važna knjiga odabranih prepisanih, prevedenih i kritički obrađenih Bajamontijevih pisama (primljenih i poslanih) kao rezultat dugogodišnjega istraživanja muzikologinje Ivane Tomić Ferić, jedine znanstvenice koja se, nakon Ivana Milčetića početkom 20. stoljeća (1912) i Duška Kečkemeta 1970-ih (usp. Bajamonti 1975), potrudila objaviti različite Bajamontijeve rukopise, poput rječnika glazbenih termina, muzikalija i nedavno zbirke pisama. Prva i najopsežnija prepiska koju autorica donosi u knjizi jest upravo ona s Albertom Fortisom.⁴ Osim najvećega broja pisama i koncepata prenesenih iz splitskoga arhiva dodana su i sporadična pisma pronađena u drugim arhivima, poglavito u dubrovačkom i u jednome talijanskom.⁵ Tako ukupno imamo 42 Bajamontijeva pisma ili koncepta upućena Fortisu,⁶ u vremenskom rasponu od 1787. do 1798. godine, te 69 Fortisovih pisama ili koncepata upućenih Bajamontiju,⁷ u mnogo širem vremenskom razdoblju, od 1772. do 1796. U ovome se radu istražuje topos njihova prijateljstva u kontekstu prosvjetiteljskih interesa, aktivnosti i proizvodnje, na temelju sadržaja spomenutih pisama, na temelju stila komunikacije i jezičnog registra te na temelju usporedbe s provjerenim biobibliografskim i povijesnim podacima.

2. PRIJATELJSTVO BAJAMONTI-FORTIS

U uvodu spomenuti topos prijateljstva između Bajamontija i Fortisa potječe, kako je već rečeno, iz Fortisova djela *Viaggio in Dalmazia*, a u teorijska proučavanja uvodi ga Ivan Milčetić: „U Italiji je njegov najbolji prijatelj abbate

³ Jedini temeljito obrađen aspekt Bajamontijeva stvaralaštva jest skladateljski i muzikološki doprinos zahvaljujući dugogodišnjem radu Ivane Tomić Ferić. Dobar kompendij Bajamontijeve intelektualne i istraživačke raznovrsnosti jest zbornik radova *Splitski polihistor Julije Bajamonti* urednika Ive Frangeša iz 1996. Duško Kečkemet objavio je 1975. prijevode na hrvatski nekoliko Bajamontijevih djela, poput ulomaka iz traktata o kugi, o povijesti grada Splita, o gospodarskome društvu i još nekoliko drugih.

⁴ Nakon Fortisa ostali su pošiljatelji i primatelji objavljene korespondencije izdavač Giacomo Storti, dubrovački plemići Miho, Luka i Antun Sorgo, Deša Gozze Bassegli, Marija Giorgi Bona i suprug Luka te pisci i pjesnici Junije Resti i Đuro Ferić.

⁵ Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, Državni arhiv u Dubrovniku, arhiv obitelji Kavanjin-Capogrosso u Muzeju grada Splita i biblioteka muzeja Correr u Veneciji. Usp. Tomić Ferić (2024: 14).

⁶ Milčetić je popisao samo 22 pisma u splitskom arhivu. Usp. Milčetić (1912: 211–213).

⁷ Milčetić ih navodi 64. Usp. Milčetić (1912: 231–239).

Fortis, u Dubrovniku najodličnija vlastela, osobito Miho Sorgo, pa učeni pop Ferić”⁸ (1912: 104). Milčetić, osim toga, daje prvu ocjenu Bajamontijeve prosvjetiteljske orijentacije, koja, zanimljivo, podrazumijeva određeni stupanj hedonizma: „Priatelj je humanite [*sic!*] i svakoga napretka. Kao da je i on volio uživanje, no mnogo manje od svoga prijatelja Fortisa” (isto: 195). Na Milčetićeve opsežnu studiju nadovezali su se svi sljedeći hrvatski proučavatelji Bajamontijeve ostavštine, a fortisološkim istraživanjima u Hrvatskoj najveći je doprinos dao Žarko Muljačić. Tako se sredinom 20. stoljeća glasoviti filolog i talijanist neminovno dotaknuo i Bajamontijeve korespondencije, ali je Bajamontijevo raznovrsno stvaralaštvo spomenuo tek sporadično, kratko i paušalno u svega nekoliko članaka (Muljačić 1955, 1961), u kojima je naglasak stavljen na nadopunu biografskih podataka, poput kontroverzi vezanih za Bajamontijev brak te za njegove dubrovačke veze i prijateljstva.⁹ U ranijem Muljačićevom članku iz 1952. (*Iz korespondencije Alberta Fortisa*), u kojem se bavi isključivo Fortisovim dubrovačkim adresatima, Bajamonti se spominje u bilješci,¹⁰ u kontekstu odnosa s Fortisom, te se čak ocjenjuje da je bio ovisan o Fortisu, „s kojim ga je inače vezalo i iskreno prijateljstvo i sličan pogled na svijet” (1952: 82). Pomoću Muljačićevih fortisoloških istraživanja, u kojima se iscrpno obrađuje kronologija Fortisovih boravaka i znanstvenih aktivnosti u našim krajevima kao i osobne veze s uglednim stanovnicima mletačke Dalmacije i Dubrovačke Republike, moguće je rekonstruirati velik broj događaja opisanih u Bajamontijevoj korespondenciji i utvrditi razvoj i prirodu odnosa s Fortisom tijekom dva i pol desetljeća poznanstva. Velik broj pisama iz ove

⁸ Prenosi se u izvornoj grafiji citiranoga izdanja.

⁹ Članak iz 1955. usredotočen je na nadopunu i ispravke nekih Milčetićevih tvrdnji, dok se članak iz 1961. bavi trima različitim Bajamontijevim rukopisima koje povezuje zanimljiva filološka komponenta: prijevodom Racineove *Ifigenije na Aulidi*, epistolarnom poemom *Il viaggio* i esejem *Sull'ammorbamento dell'aria...* (O zagađenosti zraka u Splitu uzrokovanoj velikim brojem prosjaka). Ovaj potonji, iz domene javnoga zdravstva, proučava se isključivo s filološkog aspekta jer sadrži zapis govora siromaha na hrvatskom. Nijedan se Muljačićev članak ne referira na Bajamontijev poslovno-prijateljski odnos s Fortisom. Usp. Muljačić (1955, 1961).

¹⁰ Muljačić, opet na temelju arhivskih dokumenata i biografskih podataka, dokazuje Bajamontijevo autorstvo pjesme *Lode di Ragusa* (Pohvala Dubrovniku) ili *Addio alla patria* (Zbogom domovini). U bilješci tvrdi da je Bajamonti „kao pjesnik slab i neoriginalan” pa se tu možda krije razlog nesklonosti da se temeljitije bavi njegovim autorskim pjesništvom, a možda i razlog toga zašto se ni nakon Muljačića nitko od uglednih hrvatskih talijanista nije dublje pozabavio tom građom. Usp. Muljačić (1952: 81–82).

korespondencije Muljačić je uvrstio u svoje znanstvene radove o Fortisu (Muljačić 2011), čime ih je učinio dostupnima već mnogo prije ovoga novog izdanja, međutim, ona su korištena isključivo u funkciji dokazivanja biografskih kretanja i okolnosti, pa su raspršena u bilješkama ili rjeđe u glavnome tekstu, s brojnim nepreciznostima u prijepisu, s tek sporadičnim, kratkim prijevodima pojedinih rečenica. Hrvatskim su čitateljima, stoga, većinom bila nerazumljiva, a talijanskima, pretpostavljam, slabo poznata, s obzirom na činjenicu da su se pojavljivala u radovima na hrvatskom, u jugoslavenkim znanstvenim časopisima. Dio Fortisove korespondencije iz splitskoga arhiva objavila je Luana Giurgevich 2010. u izvorniku na talijanskome, pod naslovom *Dall'epistolario di Alberto Fortis. Destinazione Dalmazia* (Iz epistolara Alberta Fortisa. Odredište Dalmacija), što je poslužilo kao referentna transkripcija i za najnovije izdanje Ivane Tomić Ferić.

3. KRONOLOGIJA PISAMA

3.1. Fortisova pisma Bajamontiju od 1772. do 1787.

O počecima poznanstva i suradnje između Fortisa i Bajamontija sedamdesetih godina 18. stoljeća, nažalost, svjedoče samo pisma koja je Bajamonti primio od Fortisa, a nemamo sačuvanih Bajamontijevih pisama njemu. Prije uzajamne prepiske, koju pratimo od 1787, knjiga korespondencije sadrži 34 Fortisova pisma,¹¹ u razdoblju od 30. lipnja 1772. do 20. prosinca 1786. Statistički je većina poslana do listopada 1779. (24 pisma), a od 1779. do 1787. ukupno imamo tek osam pisama, najčešće po jedno godišnje, osim 1781. kada brojimo četiri pisma. Nema nijednoga sačuvanog pisma iz 1775. i 1776. Prva pisma iz 1772. Fortis šalje iz raznih mjesta na dalmatinskoj strani obale i iz zaleđa, gdje je boravio u svojim istraživačkim misijama, geografski vrlo blizu Bajamontiju. Svako započinje s nekim oblikom sintagme „dragi prijatelju” i pripovijeda o dogodovštinama na tim istraživanjima. Uglavnom su formulirana s „Vi”, i tako će ostati u većini dopisništva, no ima primjera oslovljavanja s „Ti”, naoko bez posebnoga razloga, jer, kao i ona na Vi, sadrže pretežno sažetke putešestvije po Biokovu i tamošnjim selima. Prijelaz

¹¹ 32 pisma navedena u prvome dijelu prepiske i dva dodatna (br. 67 i 68) koja su datirana na temelju sadržaja i uvrštena na kraj Fortisovih pisama Bajamontiju (Tomić Ferić 2024: 205–207).

na Ti ukazuje na potencijalno veću prisnost u komunikaciji i odnosima, međutim, u ovoj se korespondenciji pojavljuje mjestimično i nedosljedno, tako da je teško uzeti ga kao mjerilo produbljenja ili zahlađenja odnosa. Primjerice, posljednja pisma iz 1795–1796. sva su na Ti, a upravo u tom razdoblju dolazi do tenzija u komunikaciji, što zbog političkih razlika što zbog polemika u kojima su se obojica našli uslijed nekih Bajamontijevih članaka, o čemu će biti riječi u nastavku rada. U prvoj skupini jednosmjernih Fortisovih pisama nekoliko se puta spominje Bettina, vjerojatna referenca na Bajamontijevu buduću suprugu Elisabettu Trevisan, kćer obrtnika, iz staleža nižeg od Bajamontijevih, što će mu izazvati brojne društvene probleme, udaljšavanje od obitelji i privremeno iz Splita, da bi je potajice oženio.¹² Osim dopisivanja u relativnoj geografskoj blizini na početku, dok Fortis obilazi Dalmaciju, slično će se dogoditi 1773, kad Bajamonti boravi u Padovi na školovanju, a Fortis u Veneciji.¹³ Bajamontijeva diploma doktora medicine nijednom se ne spominje, ali Fortis ga opetovano poziva da se makne iz dosadnoga padovanskoga znanstvenog okruženja i dođe se zabavljati s njegovim prijateljima u Veneciji. Muljačić smatra da su se upravo zato u ovom razdoblju pisma pririjedila jer su se korespondenti imali prilike viđati i družiti (Muljačić 1996: 81). Među Bajamontijevim sugovornicima, poznanicima i vjerojatno prijateljima u Fortisovim se pismima spominju istaknuti onodobni znanstvenici i profesori na padovanskom sveučilištu Leopoldo Caldani, Giuseppe Toaldo i Antonio Vallisnieri mlađi, o kojima se u knjizi korespondencije nalaze detaljne biografske bilješke. Među ranim pismima, u onome od 28. ožujka 1773. prvi put nalazimo referencu na to da se Bajamonti zbog nečega naljutio na Fortisa, što u okvirima teze o prijateljstvu predstavlja potvrdu prisnosti i emocionalne involviranosti u život drugoga. U istome pismu prvi se put spominje Fortisova cjeloživotna domaćica/sluškinja/dvorkinja (različito su se interpretirale uloge ove Hrvatice u njegovu životu) Stana Vukošić ili Vukušić, kojoj će potkraj života Fortis oporučno ostaviti imanje u okolici Vicenze i koja se u suvremenim znanstvenim istraživanjima navodi kao potencijalan izvor stihova o Asanaginici.¹⁴ Rečenice u

¹² U knjizi objavljene Bajamontijeve korespondencije nalazi se pismo koje je 21. lipnja 1781. uputio dubrovačkome plemiću Mihiu Sorgu, s kojim će održavati dugogodišnje veze, u kojem se neizravno tematizira ova osobna neugodna situacija (djevojka je zatrudnjela) i mogućnost da se Bajamonti i ona vjenčaju u Dubrovniku u najvećoj tajnosti. Ni u jednom drugom pismu ostalim primateljima ne spominje se više ta tema. Usp. Tomić Ferić (2024: 321–323).

¹³ Pisma iz skupine B (Fortis Bajamontiju) br. 1–6, 10–11 i 13.

¹⁴ Usp. podatke o Stani Vukošić ili Vukušić u Tomić Ferić (2024: 103, bilj. 135), Muljačić (1996: 76, 91).

kojima se spominje Stana napisane su na hrvatskom, talijanskom grafijom, što potvrđuje Fortisovo već napredno poznavanje jezika. U ostalim pismima iz 1773. Bajamontija se jednom naziva bratom (*fratello*), sva su na Ti i u svakome mu Fortis daje nekoliko zadataka, uglavnom da mu prikupi neke informacije (o splitskim književnicima, o Neretvi i porijeklu imena rijeke, o grofu opatu Grubišiću¹⁵), ili da mu odabere Boškovićevu pjesmu koju bi se moglo prevesti i objaviti. Nakon tri kraća pisma iz 1774. (posljednje s kraja srpnja), poslanih iz Venecije i s Raba, u korespondenciji imamo pauzu od dvije i pol godine do sljedećega pisma iz ožujka 1777. Krajem 1774, kako saznajemo u Muljačićevoj studiji o Fortisovim putovanjima po Hrvatskoj i Sloveniji, nastupa za Fortisa *teško razdoblje*, koje traje sve do 1778. kada izlaze njemački, francuski i engleski prijevod *Viaggio in Dalmazia*, što će mu poboljšati novčane prilike (Muljačić 1996: 104–105). Teškoće proizlaze najprije iz toga što ne uspijeva dobiti katedru na padovanskome sveučilištu ni mjesto tajnika jedne mantovanske akademije, pa je 1775. prisiljen opet istraživati određena područja za engleskoga mecenu koji je financirao i prva putovanja po Dalmaciji, anglikanskoga biskupa Fredericka Herveya.¹⁶ Sljedeća, 1776. godina, obilježena je Fortisovom polemikom s mladim Sinjaninom Ivanom Lovrićem nakon što je Lovrić objavio svoje viđenje dalmatinskoga zaleđa, stanovnika i običaja i doveo u pitanje Fortisovo.¹⁷ Na tu se temu nadovezuju sva četiri pisma koja je Fortis uputio Bajamontiju 1777.¹⁸ Saznajemo koji znanstvenici i sveučilišni profesori podupiru Lovrića¹⁹ kao

¹⁵ Radi se o grofu opatu Klementu Grubišiću iz Makarske, koji je Fortisa pratio na dijelu putovanja po Dalmaciji 1773, a spominje se u pismu Matiji Soviću od 10. kolovoza 1773. (Muljačić 1996: 71) i u samom Fortisovom *Viaggio in Dalmazia*, gdje se kaže i da je Grubišić iste 1773. preminuo i navode se njegova najvažnija djela (Fortis 1774: 359).

¹⁶ Fortisov najpoznatiji rad plod je angažmana za engleskoga plemića i anglikanskoga biskupa, lorda Fredericka Augustusa Herveya (1730–1803), na nagovor drugoga Engleza iz nižega plemićkog ranga Johna Strangea (1732–1799). Fortis je, dakle, bio plaćen da Hervey vodi po Dalmaciji. U to je doba Fortis bio redovnik augustinac, pa će njegovo dulje izbjivanje iz Venecije izazvati probleme s nadređenima. O kronologiji angažmana i biografskim podacima o ostalim mecenama usp. Muljačić (1996: 34–41), Wolff (2001: 86–87).

¹⁷ *Osservazioni di Giovanni Lovrich sopra diversi pezzi del Viaggio in Dalmazia del signor abate Alberto Fortis, con l'aggiunta della vita di Sočivizca* (Primjedbe Ivana Lovrića na brojne dijelove *Puti po Dalmaciji* gospodina opata Alberta Fortisa, s dodatkom priče o Sočivici).

¹⁸ Osim Lovrića, i trogirski plemić Pietro Nutrizio Grisogono objavio je u Firenzi 1775. raspravu o Dalmaciji i isto tako napao Fortisova gledišta (Tomić Ferić 2024: 113, Venturi 1990: 348–351). Njega Fortis spominje 1777. u nekoliko pisama, prezrivo i usputno, i mnogo se manje uzrujava zbog njegovih negoli zbog Lovrićevih napada.

¹⁹ Marco Carburi, profesor eksperimentalne kemije u Padovi, i Giovanni Arduino, veoma cijenjen talijanski mineralog i geolog (Tomić Ferić 2024: 112b).

i to da Fortis traži od Bajamontija da se on također očituje u njegovu korist. U prvom pismu iz 1777. Fortis spominje i svoj *alter-ego* Pietra Sclamera, Crešanina, pod čijim će imenom tiskati jedan od odgovora na Lovrićeve provokacije,²⁰ te naglašava da želi postati članom splitske akademije baš zato da mu članovi u Splitu pruže potporu protiv Lovrića.²¹ Polemika s Lovrićem okončat će se zbog njegove prerane smrti 1777,²² a financijska kriza riješit će se objavom stranih prijevoda *Viaggia* 1778. zahvaljujući velikoj europskoj popularnosti knjige. Iz te godine u arhivu je sačuvano samo jedno Fortisovo pismo Bajamontiju, ali tu se po prvi put spominje mogućnost da se sam Bajamonti natječe za katedru na padovanskom sveučilištu, što će biti jednom od važnijih tema u kasnijem uzajamnom dopisivanju. Sljedeće, 1779. godine, u tri objavljena pisma provodna je tema posjet Fortisove sluškinje Stane obitelji u dalmatinskome zaleđu. U prvome pismu oslovljava primatelja s „Vi” i piše u formalnijem tonu zato što šalje isto pismo Bajamontiju i Leoneu Urbaniju, dalmatinskome prijatelju liječniku, pa od obojice, odnosno od onoga kome pismo najprije stigne, traži veliku uslugu. Naime, zadužuje Bajamontija, koji će se i odazvati, da dočeka Stanu, da joj pronade smještaj, a zatim pratitelja do rodnoga sela i da joj bude na pomoći za sve što bi joj moglo trebati. U sljedećem, samo mjesec dana kasnije, traži novosti o Stani, šalje joj pismo i objavljuje da je preselio na svoje imanje u okolici Vicenze, gdje živi kao pustinjač. Što se tiče Bajamontija, njegova pisma u ovoj godini referiraju se na polemiku s napuljskim liječnikom Antoniom Ignaccherom,²³ koji je, sudeći prema šturim podacima, bio ismijavan u talijanskim znanstvenim krugovima, a u svojim se putešestvijama, čini se, našao podno Biokova. Fortis smiruje Bajamontija savjetujući ga neka zanemari

²⁰ Fortisovi biografi složili su se da se radi upravo o Fortisu, a ne o nekom creškom dobronamjerniku (Tomić Ferić 2024: 113b).

²¹ Splitsku akademiju osnovao je, zajedno s Bajamontijem i drugima, liječnik Giovanni Moller 1767. kao gospodarsko društvo (*società economica*). Mletački senat 1771. proglasio je akademiju korisnom i službeno je priznao. Bajamonti je 1774. formulirao radni program naslovljen *Prospetto di studi economici per la Dalmazia* (Prikaz gospodarskih istraživanja u Dalmaciji), što talijanski povjesničar Franco Venturi smatra njegovim osobnim „putovanjem po Dalmaciji”, paralelnim i istovremenim onome Fortisovom zahvaljujući kojemu je stekao uvid u stanje i mogao predložiti poljoprivredne reforme. Usp. Venturi (1990: 362). O dalmatinskim akademijama i akademikima u 18. stoljeću usp. Wolff (2001: 295–301).

²² Lovrićev bajkovito-biografski dodatak o hajduku Sočivici izazvao je jednako velik interes diljem Europe kao i Fortisov prijevod pjesme o Asanaginici. Usp. Roić (2023).

²³ Kratak biografski osvrt nalazimo u bilješki u Tomić Ferić (2024: 127), ali nije jasno što je točno bio predmet polemike i što je Bajamonti osporavao napuljskome liječniku, kao ni kojim je povodom Ignacchera došao u Dalmaciju.

Ignaccherino „graktanje” i ono što nameće neukima. Osim toga, javlja mu da revizori ne dozvoljavaju objavu Bajamontijeva članka jer da je preoštari prema Ignaccheri. Na ovome nejasnom primjeru (jer ne znamo što je bio predmet polemike) vidimo jednu od osobina odnosa/prijateljstva između Fortisa i Bajamontija, a to je da se temeljilo, između ostaloga, na Fortisovoj promidžbi Bajamontijevih eseja najrazličitijega sadržaja, u smislu pomoći i posredovanja u objavi u tamošnjim novinama i časopisima, ali i potpore u javnim polemikama, od kojih će glavne biti navedene u nastavku rada.

U sljedećih nekoliko godina volumen pisama vrlo je različit. Nemamo nijedno 1782. i 1784, tek po jedno 1780, 1783, 1785. i 1786. i četiri pisma 1784. U ovoj fazi njihovih života i prijateljstva Fortis bi silno htio nastaniti se i raditi u Dubrovniku, dok se Bajamonti načelno interesira za posao i preseljenje u Italiju (Mletačku Republiku), međutim, ta je namjera očigledno samo teorijska jer ga Fortis kori što je odbio neko neutvrđeno namještenje koje mu je ponudila izdavačica i novinarka Elisabetta Caminer Turra (pismo od 6. srpnja 1781). Bajamontijevo nedolaženje u Veneciju ili Padovu i nepoduzetnost u slučajevima u kojima su postojale mogućnosti za zaposlenje na sveučilištu bit će predmetom prijekora do kraja dopisivanja. Godine 1783. i 1784. godine su kuge u Dalmaciji, koju je Bajamonti, premda u to doba nije formalno bio gradski liječnik u Splitu, detaljno opisao u knjizi objavljenoj u Veneciji 1786. Zbog zaraze veliki su dijelovi dalmatinskoga teritorija bili u izolaciji pa je tranzit osoba i robe (tako i pisama) bio otežan, što može biti razlogom izostanka pisama. Unatoč uspjehu knjige i reputaciji znalca u pogledu kuge, Bajamonti ne dobiva posao liječnika u Splitu, nego na Hvaru, kamo će se preseliti s obitelji i živjeti do 1790, o čemu u pismima nema spomena. Istovremeno, Fortis je imenovan dvorskim istraživačem Napuljske Kraljevine, tako da i on seli iz Mletačke Republike i, jednako kao Bajamonti, izbiva do 1791, kada se vraća poslije majčine smrti i ostvarene financijske neovisnosti. Fortis će u nekoliko pisama komentirati svoje preseljenje, uvjete ugovora i prirodu posla. Priznat će, primjerice, vrlo otvoreno da u Napulju dobiva plaću, a radi vrlo malo (pismo od 8. travnja 1789). U Fortisovim pismima iz 1780-ih mnogo je primjera intimnosti u komunikaciji koja potvrđuje iskrene prijateljske odnose. Dijelom je razlog tome Fortisov boravak u Dubrovniku od srpnja do listopada 1783, koji Muljačić definira kao posljednji i kao povremeno neugodan (Muljačić 2011: 68), zbog odviše prijateljskih odnosa s tamošnjim plemkinjama i problemima s ljubomornim suprugom jedne od njih. Fortisovo obožavanje svega dubrovačkoga sigurno doprinosi zbližavanju s Bajamontijem, s kojim je dijelio tamošnje poznanike i sam se

dopisivao s mnogima od njih. U jedinom pismu iz prosinca 1786. spominje (bez imena) dubrovačku prijateljicu koja mu je najdraža, najpoželjnija i najpoštovanija (Tomić Ferić 2024: 143), a iz ostatka Fortisove korespondencije i kasnijih istraživanja utvrđeno je da je riječ o Mariji Giorgi-Bona, što je Bajamonti sigurno znao. Mnogo godina kasnije, Fortis će sa sjetom konstatirati da bi se mogao skrasiti u Dubrovniku, jer su se dva uvjeta od tri ispunila (smrt jednoga luđaka – aluzija na Marijina supruga – i financijska stabilnost), ali da se treći promijenio (Marija mu više nije naklonjena, op. a.) i ta „kula u zraku” o kojoj je dugo maštao ne može se ostvariti (pismo od 8. lipnja 1795). Pored ovih vrlo osobnih ispovijesti, jedino pismo iz 1781. sadrži pozdravni zaziv na hrvatskome *Moj draghi priategliu*, što se isto može tumačiti kao znak privrženosti i bliskosti na osnovi prijašnjih zajedničkih dalmatinskih istraživanja i slavističkih filoloških interesa koje će Fortis u drugome dijelu svoga života i rada ostaviti po strani, a Bajamonti produbiti.

3.2. Uzajamna korespondencija od 1787. do 1796.

Iz posljednjih desetak godina korespondencije sačuvana je većina pisama ili bar koncepata, pomoću kojih se cjelovito može sagledati priroda odnosa između Bajamontija i Fortisa. Riječ je o ukupno preko sedamdeset pisama pa se neće ulaziti pobliže u njihov sadržaj, nego će se prikazati teme koje su najviše zaokupile dopisnike. Već je spomenuto, a valja ponoviti i pojasniti, da su Bajamonti i Fortis bili pripadnici školovanoga građanstva (unatoč tome što je Bajamontijeva majka bila splitska plemkinja Jelena Capogrosso Kavanjin) i da su morali raditi da bi se uzdržavali. S tim u vezi jedna od tema koju nalazimo tijekom cjelokupnog dopisničkog razdoblja od 25 godina jest dobivanje mjesta profesora na nekoj od katedri sveučilišta u Padovi. Ta se tema prvi put pojavljuje poslije smrti Antonija Vallisnierija mlađeg (sina glasovitoga istoimenog prirodoslovca i liječnika) u siječnju 1777, kada Fortis snosi posljedice polemike s Lovrićem, na čiju stranu staju ugledni padovanski profesori Carburi i Arduino,²⁴ koji su posljedično protiv Fortisa i u borbi za Valliesnierijeva nasljednika na sveučilištu. Iste godine, u pismu iz rujna, Fortis javlja da je preminuo još jedan profesor, Gian Alberto Colombo, nositelj više katedri, koje su već bile obećane drugima, a da se Vallisnierijeva

²⁴ Usp. ovdje bilješku 19.

nasljednika još nije izabralo.²⁵ Zanimljivo je da u svibnju 1778. (pismo br. 19) poziva Bajamontija da dođe u Veneciju i pokuša osvojiti Vallisnierijevu katedru, nakon što je ni Fortis ni glavni protukandidat Angelo Gualandris nisu dobili.²⁶ Nakon toga, u pismu iz 1780. Fortis dodaje *post scriptum* s podatkom da je preminuo liječnik i profesor praktične medicine Giovanni Bianchini (Tomić Ferić 2024: 130) i da se otvara mjesto na upražnjenoj katedri. No ne piše samo informativno, nego izrazito prijateljski i poticajno: *deh, muoviti finalmente, e caccia la modestia* (pokreni se, napokon, i odbaci skromnost, isto: 129–130), i da nije Bajamontijeva sudbina da trune ondje (u Dalmaciji). 1780-ih, vjerojatno kao posljedica dobivanja spomenutih angažmana u Napulju (Fortis od 1786) i na Hvaru (Bajamonti od 1785), ne spominju se više moguća sveučilišna namještenja. Međutim, po Bajamontijevom povratku u Split 1790, sam će se ponovno angažirati u potrazi za namještenjem nakon što mu još jednom vlasti odbiju dati službu gradskoga liječnika i ponude onu manje uglednu kapelnika u katedrali. U nizu pisama iz 1791. Fortis i Bajamonti razmjenjuju informacije o sveučilišnoj katedrali Giovannija Marsilija²⁷ i činjenici da je ovaj na umoru (umrijet će tek 1794) i da će ga netko trebati naslijediti. U tom času Bajamonti može računati na pomoć jednoga mletačkog senatora kojemu je posvetio knjigu o kugi²⁸ i Fortis ga stalno potiče da to iskoristi i dobije katedru. Naum se neće ostvariti, vjerojatno ne samo zbog Bajamontijeve očigledne nepoduzetnosti nego i zbog negativnog odjeka nekoliko polemika koje su mletačka i dalmatinska javnost pratile u sljedećim godinama. Općenito se tema sveučilišnih katedra i profesura spominje još u pismu od 9. listopada 1795. u kojem Fortis javlja Bajamontiju da njihov prijatelj Leone Urbani nije uspio dobiti katedru pokoj-

²⁵ Kako saznajemo u bilješci u knjizi korespondencije, Colomba će naslijediti Fortisov i Bajamontijev poznanik Giuseppe Toaldo (Tomić Ferić 2024: 118).

²⁶ Ta je priča očigledno trajala mnogo dulje od očekivanoga jer kod Muljačića nalazimo Fortisovo pismo napuljskom plemiću Gaetanu Filangieriju iz siječnja 1781. u kojemu se žali da oni koji biraju profesora za upražnjeno mjesto ne znaju cijeniti vrijednost njegovih radova i da će vjerojatno katedrali dati nov naziv i pronaći nekoga trećega da je preuzme. U engleskom sažetku članka otkrivamo da je Vallisnieri čak bio Fortisov krsni kum, no to očigledno nije mnogo značilo nakon njegove smrti. Usp. Muljačić (2011: 33), Tomić Ferić (2024: 102).

²⁷ Biografska bilješka nalazi se u Tomić Ferić (2024: 60).

²⁸ Riječ je o senatoru Zaccariji Vallaressu kojega je Tomić Ferić u bilješci pomiješala s istoime-nim mletačkim pjesnikom i libretistom koji je umro 1769. i nije mogao primiti Bajamontijevu posvetu 1785. ili štititi ga u devedesetim godinama 18. stoljeća. Usp. enciklopedijsku natuknica na www.treccani.it, *sub voce* (pristupljeno 2. srpnja 2025).

noga Arduina i čudi se što Bajamonti nije još odustao od toga, uz prostački komentar koji će biti naveden među vulgarizmima, koji su u pismima brojni. Kao zaključak ove dopisničke teme i kao pojašnjenje zašto se ustvari ništa od tih planova nije ostvarilo, poslužit će podatak iz Bajamontijeva pisma Fortisu u svibnju 1791. u kojem, nakon komentara o tome kako je padovanska katedra za botaniku nešto uistinu rijetko, odjednom ubacuje razmišljanje o bibliotekarstvu kao idealnome poslu u kojem možeš biti plaćen da imaš na raspolaganju golemu knjižnicu (Tomić Ferić 2024: 61). Čini se da je to bio Bajamontijev ideal, a ne medicina ili glazba.

Druga velika tema koja zauzima dobar dio pisama između 1786. i 1794. jest Fortisova kolekcionarska aktivnost, odnosno opetovani zahtjevi Bajamontiju da mu pronađe i za njega otkupi što je moguće više starinskih kovanica, medalja i drugih antikviteta kojima je dalmatinsko područje očigledno obilovalo. Prvi spomen takve zamolbe nalazimo u pismu od 20. prosinca 1796, na samome kraju, uz napomenu da traži lokalne medalje, viške, hvarske, korčulanske, skadarske itd., a ne rimske, i da je „lud za njima” (Tomić Ferić 2024: 143). Ovaj Fortisov interes i Bajamontijev doprinos nisu u domaćoj literaturi istraženi, tako da čitajući sama pisma nije jasna Fortisova motivacija, pogotovo kad se uzme u obzir da je u sljedećim godinama tema zauzela prvo mjesto u pismima, a njegovi apeli, gotovo vapaji da mu se nešto pošalje, postajali su vrlo naglašeni i sve teatralniji. Kao primjer, slijedi navod iz pisma od 20. listopada 1787, koje započinje riječima:

Bajamonti, anticaglie. Io ne son ghiotto piuicchè un gatto non l'è di pesce cotto. Non so s'io t'abbia scritto un'altra volta di questa passion che intorno al core dappoco tempo in quà mi s'è ravvolta e d'ambizion tiemmi luogo e d'amore: ma, s'io già non tel dissì, ora m'ascolta, e fa per lo tuo amico il Cacciatore non di lepri, di starne, o di fagiane, ma di monete Greche e di Romane. Trovami soprattutto oro vetusto; d'oro io mi voglio far tutto un Museo. Sia di Cittadi Autonome, od Augusto, sia familiar, sia Gotico, od Ebreo, quando è oro vecchio io lo bacio e ci ò gusto; e me lo stipo come un Agnusdeo; e, se deggio pur dir la verità, meglio che gli Agnusdei meco ei vi stà. Dopo l'oro, coll'argento monetato faccio accoglienza col beretto in mano; poscia anche al rame, s'è ben conservato, e più al Greco di molto che al Romano. Deh spoglia tutta l'Isola e lo Stato Turco, se non bastasse il Veneziano; metti a contribuzion sani e ammalati e donne, e Preti, e contadini e Frati. Ma mi spedisce presto qualche cosa [...]

Bajamonti, starine. Pohlepan sam za njima više nego mačka za kuhanom ribom. Ne znam jesam li ti već pisao o ovoj mojoj strasti koja mi je u kratko vrijeme zaposjela

srce i ambicijom me i ljubavlju ispunja: ako ti već o tom pisao nisam, slušaj me sada i budi za prijatelja svoga ne lovac na zečeve, jarebice i fazane, nego na novac grčki i rimski. Traži za mene povrh svega staro zlato; zlatu kanim posvetiti cijeli muzej. Bilo da se radi o starom zlatu neovisnih gradova, bilo da se o Augustovu zlatu radi, obiteljskom, gotskom ili hebrejskom, meni je drago, ljubim ga i uživam u njemu; čuvam ga kao *Agnusdeo* (vrsta kovanice, op. I. T. F.) i ako moram reći istinu, bolje da su *Agnusdei* sa mnom. Nakon zlata, srebro i za srebreni novac pružam ruku s kapom poput prosjaka; nakon srebra i bakar, ako je dobro očuvan i posebice ako je grčkog podrijetla, prije nego rimskog. Daj, pročešljaj cijeli otok i sav turski teritorij, ako na teritoriju Venecije ne pronađeš ništa. Mobiliziraj zdrave i bolesne, žene, svećenike, seljake i fratre. Pošalji mi, čim uzmogneš, nešto [...]

(Tomić Ferić 2024: 146–147)

U pismu se u istom emfatičnom tonu nastavlja nabranje što sve Bajamonti još može učiniti u tom pogledu. Premda je ovo primjer rječitoga pretjerivanja, u svim pismima što su uslijedila u nekom se obliku spominju nabavka, trošak, nešto vezano uz antikvitete, a vrlo često prisutni su i prigovori da se Bajamonti ne trudi dovoljno, odnosno u Bajamontijevim odgovorima pravdanje da tamošnji mletački dužnosnici traže i nabavljaju iste stvari po Dalmaciji pa se njihova količina i dostupnost smanjuju. Fortisovo ponekad neugodno insistiranje na tome da mu Bajamonti udovolji donekle se razjasnilo u članku Sare de Giorgi (2018) o Fortisovoj korespondenciji sačuvanoj u fondu Biblioteca Civica di Padova. Ondje je, uz ostalo, pronađeno tridesetak Fortisovih pisama markizu Tommasu degli Obizzi od 1784. do 1790. Kako saznajemo, markiz je bio strastven kolekcionar, obitelj je posjedovala veliku zbirku starina i pod njegovim će pokroviteljstvom nastati cijenjena nova zbirka, za koju će velikim dijelom biti zaslužan Alberto Fortis. Autorica u pismima nalazi podatke o tome da je Fortis u Napulju za Obizzija kupovao starine iz poznatih arheoloških nalazišta na jugu poluotoka i na Siciliji.²⁹ Osim podatka da je Fortis zasigurno bio vrlo kompetentan za vođenje ove zbirke, na kraju članka je i transkripcija jednoga od spomenutih pisama Obizziju iz 1790. u kojem se spominju Fortisova potraga za antikvitetima na Siciliji, neke kupovine i njegova čežnja za povratkom u domovinu. Time se djelomično razrješuje pitanje Fortisove motivacije da odjednom tako usrdno i neumoljivo tijekom više godina traži od Bajamontija da mu dostavlja starine. Iz primjera suradnje s markizom Obizzijem može se isto tako pretpostaviti da je Fortis dijelom stvarao i vlastitu zbirku ili da je sličnu

²⁹ Zbirka je dostupna u dvorcu Catajo kraj Padove. Usp. De Giorgi (2018).

suradnju imao s nekim drugim imućnim plemićem. Što se samoga Obizzija tiče, njega se u korespondenciji s Bajamontijem nigdje ne spominje, osim neizravno, u pismu od 10. siječnja 1795. u kojem se govori o zločinu protiv Fortisa i o zločincu kojemu se Fortis namjerava osvetiti *da Letterato* – kao književnik, zbog kojega je morao emigrirati umjesto da podigne tužbu (nije obrazloženo zašto). U bilješci se navodi da je zločinac (*assassino*) upravo markiz Tommaso degli Obizzi i da je 11. studenoga 1794. „pijan i uznemiren, pokušao odsjeći Fortisovu glavu sabljom” (Tomić Ferić 2024: 182). Autorica ne navodi izvor ove informacije, ali ona kronološki koincidira s prestankom traženja starina u Fortisovim pismima Bajamontiju, pa je vjerojatna pretpostavka da je sve prethodno s tim u vezi bilo namijenjeno upravo markizovoj glasovitoj kolekciji.

Kao što je Fortis angažirao Bajamontija da mu pribavlja antikvitete, tako je Bajamonti u pismima Fortisa opetovano tražio da mu objavi, ispravi ili napiše osvrt na neki od znanstvenih radova koji su tijekom njihova prijateljevanja tiskani u Italiji. Fortis je u tome bio odan prijatelj pa je posredovao i kad je izravno uređivao novine³⁰ i kad je trebalo zamoliti druge urednike da objave nešto Bajamontijevo. Bio je isto tako iskren (onako kako se uvriježeno očekuje od prijatelja), pa mu je ponekad neki tekst odbio ili kritizirao ili naprosto dao objaviti u manje prestižnoj tiskovini.³¹

Osim što je posredovao, procjenjivao i uređivao Bajamontijeve radove za objavu, Fortis je u nekoliko prilika dobio zadatak da prevede nešto Bajamontijevo na francuski, poput primjerice u pismu od 15. travnja 1788. u kojem mu šalje zanimljiv medicinski esej na temu *Dissertazione sul nutri-*

³⁰ Prema biografskim podacima Fortis je bio jedan od urednika novina *L'Europa letteraria* Domenica Caminera i njegove kćeri Elisabette Caminer Turra, *Giornale enciclopedico* pod vodstvom Caminer Turra, *Opuscoli scelti sulle scienze e sulle arti* Carla Amoretija i Francesca Soavea, *Antologia romana* Gian Lodovica Bianconija, *Notizie letterarie di Cesena* Juana de Osuña, dok je u *Nuovo giornale enciclopedico d'Italia* i u *Genio letterario d'Europa* bio glavni urednik. Usp. Ciancio (1997).

³¹ Primjerice, u pismu od 30. srpnja 1791. (Tomić Ferić 2024: 164) Fortis potvrđuje primitak nekog rada na medicinsku temu za koji smatra da nije dovoljno ozbiljan da se objavi u *Giornale di Medicina* i da ga je proslijedio izdavačima Caminer Turra i Stortiju da ga oni objave. Možda se radi o članku na temu zbrke u medicinskome nazivlju (*Della confusione de' nomi in medicina e particolarmente di che cosa s'intenda per pleuritide spuria* – O zbrci u medicinskom nazivlju, a posebice o tome što znači pojam pleuritis), koji se spominje u pismu iz svibnja iste godine, ali, prema podacima u bilješci, taj će tekst biti objavljen anonimno u *Nuovo giornale enciclopedico d'Italia* tek u travanjске broju 1796. Usp. Tomić Ferić (2024: 61).

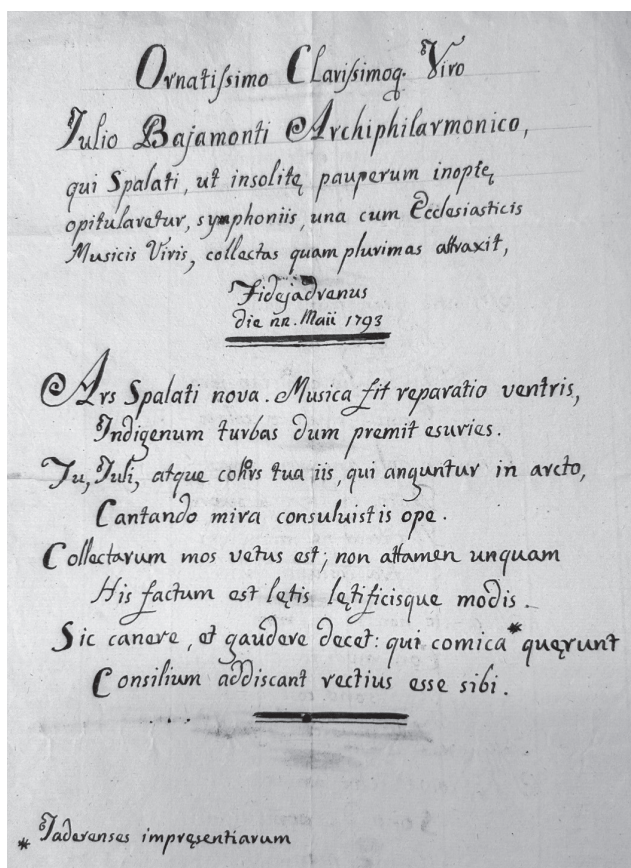
mento degli spoppati (Rasprava o prehrani dojenčadi koja je prestala sisati) da ga prevede na francuski i pošalje na neki natječaj na Medicinski fakultet u Parizu najkasnije do kraja godine (Tomić Ferić 2024: 51).³² Što se tiče uređivanja kontroverznih tekstova, postoji primjer eseja o otoku Hvaru, gdje je Bajamonti radio kao liječnik pet godina, i na kraju službovanja za tisak pripremio vrlo kritičan članak o otoku, njegovim stanovnicima i običajima, *Lettera del signor dottor Giulio Bajamonti sopra alcune particolarità dell' isola di Lesina* (Pismo dr. Julija Bajamontija o nekim pojedinostima otoka Hvara).³³ Posvećuje ga Fortisu, pa zbog polemičkoga tona u pismu traži njegovo dopuštenje da ga objavi i moli ga da ispravi tekst, ali da ne dokida *maldicenze* (negativne komentare, neugodne istine) jer ih smatra najboljim dijelovima, a Fortis na sebe preuzima dužnost te krajem godine objavljuje tekst u Napulju kao zasebnu knjižicu.

Mnoštvo tekstova što su ih Bajamonti i Fortis razmijenili tijekom dvadeset pet godina korespondencije predstavlja građu za zasebno istraživanje, pa će se preskočiti detalji, međutim, spomenut će se zanimljiva prepiska u vezi s Bajmontijevim osvrtnom na dobrotvorni koncert za splitske siromahe. Naime, Bajamonti je 21. svibnja 1793. u Splitu organizirao dobrotvorni koncert u korist gradskih siromaha i Tomić Ferić pretpostavlja da je njegova uloga u tom projektu nadilazila funkciju katedralnoga zborovođe i orguljaša, pa da je možda tom prilikom bio i dirigent. U latinskim stihovima, prigodno sastavljenima dan nakon koncerta, Bajamontija se naziva *Archiphilarmonico* – glazbenik nadstojnik,³⁴ pa se odatle crpi pretpostavka da je bio i neka vrsta producenta manifestacije.

³² Tekst eseja nije dostupan u arhivima, a Bajamonti ga je deset godina kasnije ponudio za objavu izdavaču Giacomu Stortiju (koncepti pisama od 9. studenog 1798. i 6. travnja 1799). Usp. Tomić Ferić (2024: 292, 296). Nema podatka o tome je li zaista objavljen. Usp. Duplančić (1996: 57).

³³ Za detaljnije podatke o članku usp. Duplančić (1996: 57).

³⁴ Dan nakon koncerta, kapucin otac Fedele iz Zadra (tada već u službi u Splitu) pod pseudonimom Fidejadrenus sastavlja nekoliko stihova na latinskome u pohvalu Bajamontiju i organizaciji koncerta. Usp. Tomić Ferić (2024: 626).

Slika 1. Ostavština Julija Bajamontija u Arheološkom muzeju u Splitu.
 Signatura II/c-3.

Nakon koncerta, napisao je i poslao Fortisu pismo-osvrt na svečani događaj (pismo od 1. lipnja 1793), zajedno sa spomenutim stihovima, jer je smatrao da događaj valja zabilježiti, budući da u Dalmaciji nije bilo tiskovina i nije bilo drugoga načina da se očuva sjećanje. Fortis mu već u kolovozu javlja da je tekst odbijen (a da stihove smatra neprikladnima za objavu), što iz današnje perspektive nije neobično s obzirom na to da koncert i prepiska koincidiraju s jednom od nekoliko velikih Bajamontijevih polemika u mletačkoj javnosti i tisku, zbog koje mu se moglo uskratiti objavljivanje nečega tako benignoga kao što je osvrt na koncert. Bajamonti je zbog toga u rujnu izrazio žaljenje i više se nije komentiralo događaj, da bi sedam mjeseci

kasnije, u pismu od 22. ožujka 1794, izjavio da Fortisu neće oprostiti to što nije dao objaviti osvrt jer da je tako malo dobrih stvari u gradu i tko zna kad će se dogoditi neka sljedeća (Tomić Ferić 2024: 90), na što mu Fortis krajem travnja odgovara da je u krivu i da je članak sigurno objavljen, ali da ga ne može pronaći. Bajamonti zatim piše da je pregledao sve brojeve novina *Il Genio letterario d'Italia* i da ga nije pronašao. Konačno u kolovozu 1794. Fortis priznaje da, ako ga nije pronašao, vjerojatno nije ni objavljen. Nažalost, nisu pronađeni ni rukopis toga osvrta ni članak o tome u novinama, a bilo bi važno jer su glazbene manifestacije, kako tvrdi Tomić Ferić, bile vrlo rijetke u onodobnome Splitu, a osvrti na koncerte još rjeđi, zbog čega bi se Bajamontiju u zasluge moglo ubrojiti i da je bio jedan od prvih glazbenih kroničara u našim krajevima (Tomić Ferić 2024: 72, 625).

Tema Dubrovnika i dubrovačkih prijatelja, kao i ona razmjene i tiskanja radova, preopširna je da bi se mogla temeljito obraditi u ovome radu, pa će se samo spomenuti kao važna i dugotrajna u korespondenciji između Bajamontija i Fortisa. Obojica su u Dubrovniku ostvarili brojna poznanstva i prijateljstva, a u knjizi Bajamontijeve korespondencije nalazimo posebno poglavlje naslovljeno *Dubrovački adresati* te dio prepiske s dubrovačkim plemstvom i književnicima (usp. Tomić Ferić 2024: 307–580). Najznačajniju ulogu za obojicu imao je Miho Sorgo, dubrovački plemić, senator, poslanik, pjesnik, koji je i sam sudjelovao u kulturnim zbivanjima, financirao ih i podupirao, te je prijateljevao i dopisivao se s velikim brojem talijanskih znanstvenika i uglednih plemkinja.³⁵ Bajamonti se, primjerice, Mihi Sorgu obratio za pomoć u rješavanju neugodne i kontroverzne situacije oko vjenčanja s Elisabettom Trevisan, događaja koji se više u objavljenim pismima neće spomenuti.³⁶ Od Sorga je posuđivao najvažnija europska izdanja jer je njegova obitelj posjedovala odlično opskrbljenu knjižnicu.³⁷ Fortis je pak s Mihom bio još bliži, toliko da je bio s njim kad je 1796. preminuo tijekom zajedničkoga putovanja u Pariz. Osim toga, u dopisništvu s Bajamontijem

³⁵ Kako kaže Venturi: [...] *fu Alberto Fortis a „scoprire” Ragusa* (Alberto Fortis je „otkrio” Dubrovnik), u javnome pismu-članku Elisabetti Caminer Turra, objavljenom u njezinim novinama u ožujku 1781, u kojem entuzijastično hvali grofa Mihi Sorga i njegove vrline, ali i druge dubrovačke zaslužnike, poput brata mu Luke ili opate Boškovića i Kunića. Usp. Venturi (1990: 414–415).

³⁶ Osim u tuđima, poput onih koje spominju Muljačić i Fisković s tim u vezi. Usp. Muljačić (1955), Fisković (1979).

³⁷ Primjerice, kad piše pohvalnicu Ruđeru Boškoviću nakon njegove smrti 1787, moli Sorga da mu pošalje Boškovićeve radove da ih pročita, prouči i uvrsti u pjesmu.

Fortis će u naletima iskazivati silnu želju da se nastani u Dubrovniku i opisivat će ga kao idealno mjesto za život među uglađenim i obrazovanim ljudima, u koje bi se odmah preselio da ima financijskih mogućnosti.³⁸ Kako je već spomenuto, veliku ulogu u toj čežnji imala je plemkinja Maria Giorgi Bona, dok je u Bajamontijevim pismima vidljiva, čini se, veća negoli samo prijateljska sklonost prema Sorgovoj nećakinji Deši Gozze Bassegli. Dubrovnik je za čitavo vrijeme dopisništva između Bajamontija i Fortisa bio snažna i emotivna poveznica, svojevrsna Arkadija kojoj su obojica težila i povremeno je posjećivala, ali i neostvaren životni cilj za Fortisa.

Osim već spomenutih antičkih kovanica, medalja i drugih vrijednosti, Fortis je od Bajamontija u posljednjem desetljeću dopisništva uporno tražio da mu šalje još nešto, a to su bile različite vrste dalmatinskih vina i bosanski usoljeni jezici. Tijekom višegodišnjih istraživanja i posjeta Dalmaciji i Dubrovniku, Fortis se upoznao s domaćom ponudom vina, a Bajamonti mu ih je slao preko provjerenih kurira čak i kada je dalmatinski teritorij bio u izolaciji, a sve što je ulazilo ili izlazilo bilo je podložno karanteni. Ponekad su obojica zbijala šale na račun toga, pa u jednom pismu Bajamonti kaže da mora požuriti nabaviti jezike ako u Bosni nisu pomrli svi jezičari (*linguisti*, Tomić Ferić 2024: 86), ili Fortis kad kaže da su jezici dobri, da ih je već počeo prevoditi na talijanski i da mu odlično ide (isto: 196), ili u drugom pismu da onih 26 jezika što mu ih je poslao vrijedi više negoli Montanova poliglotska Biblija (*la poliglotta di Montano*) i da zahvaljuje *sine fine dicentes* (podcrtano u rukopisu, isto: 192). Od vina naručuje omiško, vugavu, neku posebnu vrstu pečenoga (*un buon barile di pecenno*, isto: 195)³⁹ i malvaziju. Posljednju zabilježenu pošiljku Bajamonti mu šalje 1796, a Fortis brine samo da mu stigne prije polaska u Francusku. Ova vrsta narudžbi može se interpretirati kao još jedan znak Fortisove privrženosti dalmatinskoj strani Jadrana i autohtonim proizvodima s periferije Mletačke Republike koje nije mogao nabaviti u središnjici. Osim toga, za razliku od antikviteta koji su bili poglavito investicija za nekoga drugog, ovo je naručivao za vlastito uživanje.

Tema kojih se korespondenti dotiču je još mnogo više od spomenutih, no prije osvrta na najvažnije Bajamontijeve javne polemike pod Fortisovim

³⁸ Primjerice u pismu od 6. srpnja 1781. gdje kaže: „[...] ja bih kvragu poslao katedre, akademije, svete Petre i Pavle i došao bih se nadisati zraka koji iscjeljuje, jer ljekovitijeg zraka od onog koji dišu najbolji prijatelji na svijetu, ne znam” (Tomić Ferić 2024: 138).

³⁹ Specijalna likerska vina. Usp. *Pečena vina*, <https://vinopedia.hr/pecena-vina/>, *sub voce* (pristupljeno 15. rujna 2025).

(prijateljskim) okriljem potrebno je zabilježiti nekoliko stilskih osobina u objavljenoj korespondenciji. Već je napomenuto da se uočava česta promjena u obraćanju na Vi i na Ti, pa se tome dodaje da je posljednje Fortisovo na Ti, i da zbog miroljubivog i prisnog tona nema naznaka da neće više biti pisama nakon njega. Stil Bajamontijevih pisama Fortisu možemo usporediti, primjerice, s onim u pismima izdavaču Giacomu Stortiju, koji je formalan i poslovan, jasan u potraživanjima i računovodstven u zaključcima, ili s pismima dubrovačkim plemićima iz obitelji Sorgo, u kojima je ton ljubazan, ali suzdržan i obilježen sviješću o klasnoj nejednakosti. Bajamontijeva pisma Fortisu stilski se razlikuju s obzirom na razdoblja: nemamo pisama do 1787, a tada su ponešto rezervirana jer se Bajamonti nalazi na Hvaru, razmjenjena je otežana i jako dugo čeka na odgovore, ili se pisma (i privezani članci, knjige, časopisi) gube u transportu. Nakon povratka u Split, komunikacija postaje mnogo frekventnija, prisnija i obilježena polemikama koje se donose u nastavku. Obojica koriste ironiju u izrazu, a nerijetko se služe vulgarnim izrazima posve neprimjerenima pisanoj komunikaciji, odnosno korišteni registar poprima obilježja govornoga jezika.⁴⁰ Pritom je Fortis neumjereniji i agresivniji u izrazu, osobito kad gubi strpljenje zbog Bajamontijeve inercije.⁴¹ Posebno je slikovito Fortisovo pretposljednje pismo, od 9. listopada 1795, u kojem se čudi što Bajamonti još nije odustao od pokušaja da dobije akademsko namještenje te ovako komentira: *E tu non ai deposto la zimarra dottrinale appiè d'una ficaja, o d'una fica? Sbrigati e fallo tosto. Io stimo più che tutte le Scienze un pelo dell'ultima* (Nisi li položio profesorski plašt pod stablo smokve ili pod jednu određenu smokvu? Požuri i učini to odmah! Više cijenim stidnu dlaku određene smokve negoli sve znanosti zajedno, Tomić Ferić 2024: 202–203).⁴² Takav jezični stil bio je moguć samo u vrlo bliskom odnosu i u prepisci koja nije bila namijenjena drugim čitateljima osim prima-

⁴⁰ Primjer ironične i prostačke igre riječi nalazimo u Bajamontijevom pismu od 6. siječnja 1792, koje počinje ovako: *Beato voi se il vostro pene [sic!] è così valoroso per le cose che stanno sotto la pancia come lo è il Pennet per quelle che stanno sotterra!* (Blago vama ako je vaš penis tako vrijedan u pogledu onoga što se zbiva ispod trbuha kao što je Pennet u pogledu onoga što se nalazi pod zemljom!). Usp. Tomić Ferić (2024: 65–66).

⁴¹ Obojica koriste izraze poput *cazzo*, *culo*, *puttana* i slične. Usp. pisma Bajamontijevo od 6. siječnja i 4. studenog 1792. ili Fortisova od 5. studenog 1773, 22. ožujka 1788, 18. ožujka 1791, 7. svibnja, 9. lipnja i 9. listopada 1795.

⁴² Talijanski pojam *fico* – smokva, u inačici ženskoga roda *fica* postaje vulgaran izraz za ženski spolni organ (kao *pička* u hrvatskome) i, metonimijski, može označavati zgodnu, seksualno privlačnu djevojku ili ženu. Usp. *fica*, <https://www.treccani.it/vocabolario/ricerca/fica/>, *sub voce* (pristupljeno 15. rujna 2025).

telja, pa je stoga još zanimljivije vidjeti što je najviše mučilo Bajamontija i izbezumljivalo Fortisa, odnosno koje su Bajamontijeve polemike raspirivane ili razrješavane u međusobnim pismima.

3.3. Polemike

Devedesetih godina Bajamonti će se upustiti u nekoliko javnih polemika, o kojima će često biti riječi u dopisivanju s Fortisom i u kojima će Fortisova potpora, njegove novinske veze i konkretne intervencije u korist Bajamontija biti česte i važne, premda ne uvijek učinkovite, s obzirom na porazne ishode. Do izražaja će doći Bajamontijeva tvrdoglava upornost i Fortisovi pokušaji da ga odvraća od polemiziranja putem novina ili od sudskoga progona onih za koje je smatrao da su ga uvrijedili. Iako se, kako će biti obrazloženo u nastavku, okončanje prepiske pripisuje različitim političkim stavovima prijatelja uoči i nakon pada Mletačke Republike, dijelom bi ono moglo biti rezultat iscrpljujućega Bajamontijeva insistiranja na nekima od ovih polemika i zamjeranja toga što jedan ne pomaže koliko drugi očekuje, odnosno što drugi ne popušta, čak i kad je očigledno da znanstveno nije u pravu. Sve se polemike, rasprave i traženja Fortisove logističke i intelektualne pomoći otvaraju zbog nekog Bajamontijeva teksta. Najprije je to 1791. članak *Biglietto del dr. Giulio Bajamonti di Spalatro a Rafo Ebreo della stessa città* (Poruka dr. Giulija Bajamontija iz Splita Židovu Rafu iz istoga grada), objavljen u *Nuovo giornale enciclopedico d'Italia* u kolovoškome broju, o tome kako je neki (stvaran i živući) Židov Rafo dao pogrešan medicinski savjet njegovoj trudnoj rođakinji Agnezi Cambi, s kojim se on ne slaže. Članak je izazvao veliko negodovanje splitskoga plemstva zato što je objavljen u Italiji i zato što je ugledna plemkinja prikazana kako razgovara i savjetuje se sa Židovom. Slijed polemike pratimo u pismima od 14. srpnja 1791, kada Bajamonti Fortisu šalje tekst za tisak, do 6. siječnja 1792. Uzalud se i nemošto Bajamonti najprije branio argumentom da je književnost puna primjera u kojima žene iz viših staleža razgovaraju s osobama iz nižih i da to nije neprimjereno, da bi zatim opravdao svoj tekst neobičnom i neuvjerljivom pričom o tome kako je Rafo ustvari paravan za neka tri zadarska pokrajinska odvjetnika koja su učinila nešto slično (petljala se nekompetentno u medicinska pitanja), a on je iskoristio lik Židova da bi se njima osvetio za uvredu. Od Fortisa (i od biskupa Stratica i od jedne mletačke dame)⁴³

⁴³ Usp. Tomić Ferić (2024: 63), Duplančić (1996: 68–69).

tražio je da Jeronimu Cambiju, suprugu spomenute rođakinje, pošalju svojevrsna garantna pisma u kojima potvrđuju da tekst nije uvredljiv te u siječnju zahvaljuje Fortisu što je objavio apologiju toga teksta, javlja mu da su se zadarski odvjetnici prepoznali i da prijetе objavljivanjem „drskosti” (*impertinenze*) pa ga moli da spriječi objavu takvoga nečega. Fortisova reakcija vrlo je prijateljska prema Bajamontiju i vrlo kritična prema Splitu i Splićanima, koje smatra zaostalima, čak koristi glagolski oblik *spalatreggiare* – „splitizirati” kao sinonim za podršku onome tko je u krivu.⁴⁴ Opet, kao i ranije, prijatelj Fortis nagovara da dođe živjeti u Italiju na nekoliko godina. Druga polemika razvija se oko pjesme *Carmen seculare seculo XIX adproperante* (Svjetovna pjesma za nadolazeće 19. stoljeće) zadarskoga kapucina, oca Fedelea (svjetovno Nicola Busotti, pjesnički Fidejadrenus), onoga što se bio preselio u Split i napisao pohvalne latinske stihove o Bajamontijevom dobrotvornom koncertu za splitske siromahe u svibnju 1793. Vjerojatno zbog tih stihova Bajamonti ima obvezu napisati osvrt na Fedeleovu pjesmu te čak izrađuje i prijevod na talijanski, pa sve to šalje Fortisu i objavljuje anonimno u *Il Genio letterario d'Europa*, u broju iz listopada 1793. (Tomić Ferić 2024: 75). Dvije godine kasnije, u Fortisovom pismu od 7. svibnja 1795, taj mu se pothvat kao bumerang vraća i diskreditira ga usred treće polemike o kojoj će biti riječi. Fortis u pismu javlja da je zbog Bajamontijeve tužbe protiv drugoga kapucina (Giovannija Battiste da San Martina) u Veneciji došlo do „kronološko-moralne analize svega što se među vama dogodilo i što je objavljeno”,⁴⁵ pri čemu je otkriveno da se u pogledu djela oca Fedelea Bajamonti ponio nedostojno: „Ti si se onda pokazao što si titrao jajca fratru Fedeleu i brže-bolje poslao si u Zattin list otrovan tekst i obrušio si se bodljikavim bičem na pjesnika, na hvalitelja, na pobornike i na časopis” (Tomić Ferić 2024: 194).⁴⁶ Čak i u takvoj situaciji očigled-

⁴⁴ Pismo od 10. prosinca 1791. u kojem nakon osvrta na Bajamontijev problem prepričava kako se njega i još jednoga znanstvenika u Padovi (splitizirajući) ocrnilo u korist trećega koji nije bio u pravu. Usp. Tomić Ferić (2024: 166).

⁴⁵ [...] *un esame cronologico-morale dell'accaduto fra di voi due su carte pubbliche*. Citat se odnosi na treću polemiku, onu Bajamontija s fratrom Giovannijem Battistom di San Martino kojega je tužio zbog klevete pa je istraga pokazala da se Bajamonti prethodno nedostojno ponio prema Fedeleu.

⁴⁶ *Tu, pentito d'aver palpato le coglie a Frate Fedele, ài spedito al Giornale di Zatta una resipola in carta, ed ài piombato colla frusta uncinata sul Poeta, sull'Estrattista, su' partigiani, sul Giornale*. Referenca na činjenicu da je Bajamonti najprije pisao pohvalno o Fedeleovoj pjesmi i čak je preveo na talijanski, da bi je kasnije „razapeo” u anonimnom članku za druge novine.

ne nedosljednosti i nemoralnosti, Fortis Bajamontija kori (*vedi dura verità ch'io ti debbo dire!* – vidiš kako je okrutna istina koju ti moram priopćiti!), ali u istome pismu staje na njegovu stranu i savjetuje mu da zaboravi na prijezir oca pjesnika (Fedelea), oca znanstvenika (San Martina), Splićana i Zadrana i uživa u povjerenju i poštovanju učenih ljudi. Mnogo žešća se polemika razvila u Bajamontijevom srazu s drugim kapucinom, fizičarem i prirodoslovcem, ocem Giovannijem Battistom da San Martinom. Kako saznajemo u jednoj od bilježaka u knjizi korespondencije, u siječnju 1793. objavljen je Bajamontijev članak-pismo *Lettera del sig. Dottore Giulio Bajamonti al chiariss. P. Giovambattista da S. Martino socio delle più illustri accademie sopra i veri autori di certe scoperte* (Pismo g. doktora Giulija Bajamontija presvijetlome P. Giovambattisti da S. Martinu, članu najuglednijih akademija, o stvarnim autorima nekih otkrića), napisan i poslan San Martinu još u kolovozu 1792. (Fortisu u travnju 1793). Taj se članak-pismo referira na San Martinov rad o transfuziji krvi objavljen 1791. Bajamonti je bio uzrujan što San Martino kao novosti iznosi neke poznate znanstvene činjenice i posve zanemaruje istraživanja i rezultate profesora Michelea Rose, s kojim je Bajamonti bio u prepisci oko raznih medicinskih pitanja. U biti, Bajamonti San Martina optužuje da je plagirao Rosu i strahuje da San Martino neće pristati da se objavi cjelovita Bajamontijeva kritika, pa mu u pismu prijeti da će svoj tekst poslati nekamo drugamo ako ovaj ne pristane dati ga u tisak. San Martino objavljuje kritiku na svoj račun, ali nalazi načina da uvrijedi i diskreditira Bajamontija tako što uz njegovo ime stavlja samo titulu liječnika, a uz svoje brojna članstva u uglednim akademijama. Sve će to Bajamonti prepričati Fortisu u *post scriptumu* pisma od 1. lipnja 1793. Ovom javnom raspravom zapravo je sraz dvojice znanstvenika tek bio započeo, a produbit će se nakon što godinu dana kasnije, u rujnu 1794, Bajamonti objavi *Lettera ad uno de' compilatori di questo giornale* (Pismo jednome od urednika ovih novina) u Fortisovom *Il Genio letterario d'Europa*. Riječ je o eseju na temu munja i gromova, odnosno o tome jesu li zvonici izloženiji munjama ako za vrijeme oluje zvone zvona, budući da je u noći s 14. na 15. rujna udar groma ubio zvonara splitske katedrale dok je zvonio (Tomić Ferić 2024: 79). San Martino piše odgovor u drugim uglednim mletačkim novinama i ne slaže se s Bajamontijevom tezom. Bajamonti će Fortisu spomenuti ovaj ili možda još jedan odgovor (ne zna se radi li se o pretisku San Martinova odgovora ili o nečem novom) na njegov tekst o munjama i zvoncima tiskan u trećim novinama (*Gazzetta urbana*) i u travnju 1795. poslat će mu San Martinov odgovor o munjama i još jednom svoj

prethodni kritički članak o transfuziji krvi. Bajamonti sad traži da se Fortis uključi u polemiku i da na temelju poslanih podataka javno diskreditira San Martina kao znanstvenika. Čak ga moli da vidi može li se nešto protiv njega objaviti još u nekim listovima. U svibnju Fortis šalje diplomatski i pedagoški odgovor u kojem Bajamontiju kaže da su on i Paolo Emilio Canal⁴⁷ pročitali tekst i da im se čini seljačkim i lošim, ali ne takvim da vrijeđa njegovo dostojanstvo ni da bi autora bilo potrebno tužiti za klevetu. Kao dodatnu teškoću navodi još činjenicu da je San Martinov odgovor objavljen anonimno, pa bi trebalo tek dokazati da je on autor, a u tom dokazivanju vidjelo bi se da je Bajamonti prvi njega „bocnuo” (*sei stato tu il primo a pungerlo*, Tomić Ferić 2024: 189). Uglavnom, Fortis sugerira da se odustane od progona i da se zadovolji time da San Martinova djela mogu imponirati samo kapucinima i Dalmatincima, ali da će ga fizičari brzo razotkriti kao insekta kakav jest. Nastavlja mu argumentirati zašto bi valjalo odustati i moli ga da mu vjeruje i da se smiri. Ovo je jedino pismo koje započinje s „Vi”, a središnom prelazi na Ti i jedno je od najdužih među Fortisovima. Nakon samo pet dana, u sljedećem pismu od 7. svibnja, navedenom ranije, Fortis javlja da je Canal ipak podigao tužbu u Bajamontijevo ime i da se sad polemika istražuje. U tom času San Martino objavljuje pohvalan članak o ocu Fedeleu iz Zadra i tu se kapucinske snage ujedinjuju protiv Bajamontija. Fortis opet smatra da se Bajamonti uzrujava preko mjere i da je ustvari sam za sve kriv. U istom mjesecu napisat će još dva pisma, 16. i 18. svibnja, oba miroljubiva i prijateljska, u kojima napominje da je i Bajamonti pogriješio tvrdeći da zvuk zvona privlači munje, a San Martina će posprdno nazivati frate Sanculo (Svetoguzi). Obećaje mu da će objaviti nešto o tome u novinama Elisabette Caminer Turra tako da Bajamonti bude zadovoljan, fratar nezadovoljan a da ne uvrijedi njegova zaštitnika, mletačkoga plemića Alvisea Morosinija.

⁴⁷ Paolo Emilio Canal bio je pripadnik mletačkoga plemstva koji je obnašao službu podestata u Imotskom od 1777. do 1780. i za to vrijeme je proveo važne radove u isušivanju tamošnje močvare i prenamijeni za poljoprivredno zemljište, za što mu je dodijeljena posebna medalja. Nažalost, konzultirani bibliografski izvori o Fortisu i Bajamontiju nemaju nikakvih detaljnijih podataka o njemu, a prema Bajamontijevom izvješću o kugi, nakon službe u Imotskome, Canal je službovao još u nekim gradovima u Dalmaciji (Sinju, Kninu), a zatim i u Kotoru i Budvi, za što se ne nalazi potvrde, pa će biti potrebno produbiti istraživanje u neke od mletačkih arhiva s obzirom na to da je u korespondenciji često spominjan i da je aktivno sudjelovao u spomenutim raspravama i sam se dopisivao s obojicom. U knjizi korespondencije, Tomić Ferić pogrešno mu pripisuje panegirik *Sull'asciugamento della campagna d'Imoschi* (O isušivanju imotskih polja), koji je Bajamontijevo djelo. Usp. Tomić Ferić (2024: 123).

Spominju se tu dva Bajamontijeva pisma od 5. i 9. svibnja, kojih nema u ostavštini, a zatim Fortisov odgovor početkom lipnja u dva pisma, dan za danom, 8. i 9. lipnja, u kojima je jasno vidljivo da je zbog opisane situacije i Bajamontijevih optužbi i ljutnje dugogodišnje prijateljstvo napuklo i krenulo prema kraju. Na Bajamontijevu ljutnju Fortis vrlo iskreno odgovara da je prije mnogo godina imao prilike promijeniti život, ali da nije imao snage i bistrine da to provede pa neka se ljuti sam na sebe. Odgovore na ta pisma imamo samo u obliku koncepta pisama, ali se vidi da je Bajamonti ublažio retoriku i osjetio Fortisovo negodovanje. Nakon ove polemike imamo još samo dva Fortisova pisma i četiri Bajamontijeva, pa je moguće tvrditi da je ona jedan od razloga zašto se dugogodišnja korespondencija polako ugasila.

3.4. Zahlađenje i kraj odnosa

Posljednja pisma objavljena u *Korespondenciji* datirana su: Fortisovo 31. ožujka 1796, a Bajamontijevo 26. ožujka 1798. Premda će obojica nastaviti s radom, istraživanjima, objavama članaka i eseja, njihova komunikacija završava 1796. godine unatoč još jednom Bajamontijevom pokušaju uspostave kontakta dvije godine kasnije. Muljačić ne posvećuje mnogo pozornosti ovom prekidu, ali ga, pozivajući se na Maixnerov članak *Alberto Fortis et la Révolution Française* (Muljačić 2011: 199), smješta u politički prijelomnu 1797. godinu cesije Mletačke Republike Austrijskome Carstvu nakon Mira u Campoformiju. Bajamonti će podržati austrijsku vlast na bivšem mletačkom teritoriju,⁴⁸ dok će se Fortis prikloniti francuskim idealima i politici, osobito u dijelu Napoleonovih osvajanja na poluotoku. Fortisovoj filofrancuskoj struji pridružit će se i dubrovački plemić Miho Sorgo, koji će s njime ujesen 1796. otići na putovanje u Pariz, gdje će iznenada preminuti u noći 23. studenog od moždane kapi (Tomić Ferić 2024: 88). U posljednjem Bajamontijevom pismu Fortisu iz 1798. spominju se to putovanje i smrt dubrovačkoga plemića i prijatelja, pa mu cinično postavlja pitanje: kako je zadovoljan s *Kraljevinom zakona*⁴⁹ i je li zadovoljan činjenicom da je konačno slobodan *come l'aria* (poput zraka). Kao posljednju udicu, poveznicu s desetljećima prethodnih prijateljskih odnosa, Bajamonti spominje da postoji interes za Fortisovom

⁴⁸ Napisat će prigodnu pjesmu na latinskom posvećenu austrijskome caru Franji II. Usp. Duplančić (1996: 58).

⁴⁹ Referenca na jedno od prethodnih Fortisovih pisama, od 10. siječnja 1795, u kojem je upotrijebljena upravo ova sintagma u najavi putovanja. Usp. Tomić Ferić (2024: 182).

najpoznatijom knjigom *Viaggio in Dalmazia* i, opet s dozom ironije, sugerira da neće valjda čitateljima nuditi Farlatijevu ili Lovrićevu knjigu na tu temu, pa da mu radije pošalje francuski prijevod svoje, jer je do njemačkoga teže doći. Iz posljednje opaske može se zaključiti da je knjiga potrebna za novu vlast i nove ugledne čitatelje koji ne vladaju talijanskim, dakle za Austrijance. Govori još o „političkoj metamorfozi” (Tomić Ferić 2024: 89), unutar koje ima potrebu za novim korespondentima, intelektualnim razmjenama mišljenja, pa ga moli da mu ih pribavi. Iz ovoga se pisma vidi da Bajamonti žali za intelektualnim poticajima i mletačkim vezama koje je imao zahvaljujući Fortisu i da se osjeća još izoliranije nego prije. Spomenuto je ranije da Fortisovo pismo od 31. ožujka 1796. ničim ne daje naslutiti da bi bilo posljednje, međutim, u posljednjem pismu iz 1798. Bajamonti kaže upravo to, da otkako je najavio putovanje u Francusku dvije godine ranije, Fortis njemu nije više pisao. U pismima ostalih korespondenata koje su dijelili i koja su uvrštena u izdanje Fortis se spominje još dvaput, u konceptu pisma mladome dubrovačkom grofu Antunu Sorgu od 4. siječnja 1797, u kojem Bajamonti moli da se raspita za Fortisovu adresu u Parizu (Tomić Ferić 2024: 451), i u vrlo kratkome konceptu pisma Deši Gozze Bassegli od 3. veljače 1798. u kojem pita: „Ima li novosti o Fortisu?” (isto: 525). U međuvremenu Bajamonti 1797. u *Giornale enciclopédico d'Italia* objavljuje svoje danas najpoznatije djelo, esej *Il Morlacchismo d'Omero* (Homerovo morlaštvo), i manje poznat, ali vrlo zanimljiv *Se al medico disconvenga la poesia e la musica* (Je li za liječnika neprilično baviti se poezijom i glazbom), za koje je Fortis vjerojatno čuo, možda ih je čitao, ali nije se javio.⁵⁰ Nekako se stječe dojam da je smrću Miha Sorga 1796. i propašću Mletačke Republike godinu kasnije nestalo poveznica između prijatelja, a Fortisov boravak u Francuskoj i ratne okolnosti Napoleonovih osvajanja na talijanskome poluotoku mogle su onemogućiti daljnju interakciju, posebice ako se uzme u obzir da Bajamonti nije imao Fortisovu francusku adresu na koju bi mogao slati pisma. S druge strane, u knjizi korespondencije vidimo da izdavaču Giacomu Stortiju Bajamonti piše u Veneciju do samoga kraja života, do srpnja 1800, što znači da je postojala mogućnost komunikacije.

⁵⁰ Prema biografskome članku Fortis je cijelu 1797. proveo u Parizu, vratio se u Veneciju na nekoliko mjeseci, a zatim je opet otputovao u Pariz u rujnu 1798. i ostao je ondje tri godine. Vratio se na poluotok u listopadu 1801, a Bajamonti je preminuo godinu ranije, u prosincu 1800. Usp. Ciancio (1997).

4. ZAKLJUČAK

Prijateljstvo Bajamontija i Fortisa, kako je naglašeno u uvodu, predstavlja topos, gotovo opće mjesto koje se ponavlja u znanstvenoj literaturi i kojemu je u ovome članku namjera bila dati argumentaciju na temelju sadržaja razmijenjenih pisama. S obzirom na veliku količinu od više od stotinu pisama, istaknute su samo neke temeljne osobine i teme, a mjestimično je natuknuto koliko još zanimljivosti kriju. Ono što je iz pisama jasno jest da su Fortis i Bajamonti na neki način zajedno znanstveno stasali, Fortis je uspio izgraditi europsku karijeru i uspio je u prijateljskoj misiji od Bajamontija učiniti najvažnijega splitskog intelektualca u posljednjim desetljećima osamnaestoga stoljeća, umreženoga s brojnim uglednim talijanskim i europskim znanstvenicima. U Dalmaciji je Fortis bio dobrodošao promicatelj i proučavatelj morlaštva, prirodnih i kulturnih bogatstava toga kraja, ali prvenstveno je bio prijatelj i poveznica sa zapadnom jadranskom obalom premda je zapravo istinski cijenio i najviše volio Dubrovnik. Iako nema znanstvenoga uporišta za takve tvrdnje, iz pisama se stječe dojam da je Bajamonti u velikoj mjeri sam doprinio svojoj nepopularnosti među sugrađanima, najprije časnim zalaganjem da oženi trudnu djevojku, ali za tamošnje društvo neprihvatljivim prkošenjem obitelji koja se tome protivila, a zatim određenom dozom neodlučnosti ili inercije ili straha kad je mogao unaprijediti svoj društveni status migracijom u središte Mletačke Republike, odnosno u Padovu, gdje je postojala mogućnost dobivanja sveučilišne katedre. U suvremenoj je literaturi premalo naglašena važnost činjenice da se Bajamontija uopće uzimalo u obzir kao kandidata, s obzirom na prestiž koje bi takvo namještenje donijelo, odnosno da je to bila bjelodana potvrda vrijednosti njegovih istraživanja i objavljenih radova, na temelju kojih se takvo što moglo procijeniti i dodijeliti. Osim toga, često se uz njegovo ime dodaje pridjev *neshvaćen*, međutim, kako je vidljivo iz dopisništva s Fortisom i prikazano u odjeljku o polemikama, bio je prilično glasan i ustrajan u obrani svojih uvjerenja, čak i onda kada nije bio u pravu, ni ljudski ni znanstveno. Na temelju pisama koja su razmijenili, reklo bi se da je Bajamonti, prije negoli neshvaćen, u splitskoj sredini bio kažnjavao zbog toga što se intelektualno isticao, što je bio višestruko nadaren u raznorodnim poljima, a to se moglo tumačiti kao temelj za neprihvatljivu oholost. Fortis je kao njegov prijatelj imao ključnu ulogu u tome da ga potiče na rad, istraživanje i doticaj s najnovijom znanstvenom literaturom i da mu pruži ono razumijevanje na koje, pretpostavlja se, nije nailazio osim kod rijetkih sugovornika u domovini.

Korespondencija između Julija Bajamontija i Alberta Fortisa već je odavno detaljno prikazana i interpretirana, međutim dosad nije bila dostupna u cjelovitom obliku, opremljena prijevodima i kritičkim aparatom, pa kao takva, premda poznata, postaje nov resurs za istraživače, posebice kad se uzme u obzir zajedno s ostatkom Bajamontijeve korespondencije koja je uključena u izdanje Tomić Ferić (2024). Valja istaknuti da su se u nizu znanstvenih tekstova, od Milčetića 1912. nadalje, potkradale i ponavljale sitne pogreške koje su sada mahom ispravljene, od transkripcijskih do faktografskih i kronoloških. Fortisologija je većinu ovih pisama negdje prikazala i interpretirala, ali nije posve uvažila Bajamontijevu ulogu u Fortisovom životu i djelu, jer u vrlo detaljnoj biografskoj enciklopedijskoj natuknici Bajamonti nije spomenut (Ciancio 1997), a navedeni su brojni drugi europski znanstvenici s kojima je Fortis imao mnogo manje doticaja i interakcije. Odgovornost za to dijelom je i na hrvatskim istraživačima, koji su Bajamontiju pristupili fragmentarno i površno, u okvirima pojedinih znanstvenih i umjetničkih polja kojima je doprinio, a da se još uvijek većina njegovih djela nije ni digitalizirala, a kamoli prevela i objedinila u cjelovit opus. Izmještanje Bajamontija s margine u središte pozornosti hrvatskoga prosvjetiteljstva pomoći će osvještavanju onoga što je Franco Venturi pronicljivo utvrdio, a što je zapravo temelj njegova prijateljstva s Fortisom:

Vicini e simili i due uomini nella curiosità enciclopedica, nello scetticismo voltairiano, nella volontà di concretezza tutta scientifica nell'affrontare i problemi economici e sociali, uniti ad una vivacissima sensibilità per la poesia e la musica. Famosi l'uno e l'altro, attivi al centro stesso delle riforme e delle discussioni, ma non inseriti mai permanentemente nelle istituzioni religiose ed accademiche, lasciando ambedue un ricordo inquieto, poco rassicurante.

Ova su dva muškarca bila bliska i slična u enciklopedijskoj radoznalosti, u volterijanskome skepticizmu, u namjeri da se posve znanstveno i konkretno suoče s gospodarskim i društvenim problemima, u vrlo živoj sklonosti prema pjesništvu i glazbi. Slavni jedan i drugi, aktivni u samom središtu reformi i rasprava, ali nikad trajno uključeni u vjerske i akademske institucije, ostavili su nemiran i ne baš ohrabrujuć trag. (Venturi 1990: 362)

LITERATURA

- Bajamonti, Julije. 1975. *Zapisi o gradu Splitu*. Prir. Duško Kečkemet. Split: Nakladni Zavod Marko Marulić.
- Ciancio, Luca. 1997. Alberto Fortis. *Dizionario biografico degli Italiani*, 49. www.treccani.it, *sub voce*. (pristupljeno 10. srpnja 2025).
- De Giorgi, Sara. 2018. Scambi epistolari di Alberto Fortis con esponenti della cultura dell'epoca. *La letteratura italiana e le arti*. Ur. L. Battistini et al. Roma: AdI editore. <https://www.italianisti.it/publicazioni/atti-di-congresso/la-letteratura-italiana-e-le-arti> (pristupljeno 4. srpnja 2025).
- Duplančić, Arsen. 1996. Ostavština Julija Bajamontija u Arheološkome muzeju u Splitu i prilozi za njegov životopis. *Splitski polihistor Julije Bajamonti*. Ur. Ivo Frangeš. Split: Književni krug, 13–80.
- Fisković, Cvito. 1979. Julije Bajamonti u Herceg Novom. *Mogućnosti*, 5, 573–584.
- Fortis, Alberto. 1774. *Viaggio in Dalmazia dell'Abate Alberto Fortis*. Venecija: Alvise Milocco. <https://liberliber.it/autori/autori-f/alberto-fortis/viaggio-in-dalmazia/> (pristupljeno 15. lipnja 2025).
- Giurgevich, Luana. 2010. *Dall'epistolario di Alberto Fortis. Destinazione Dalmazia*. Piran: Società di studi storici e geografici.
- Milčetić, Ivan. 1912. Dr Julije Bajamonti i njegova djela. *Rad JAZU*, 192, 97–250.
- Muljačić, Žarko. 1952. Iz korespondencije Alberta Fortisa. *Grada za povijest književnosti hrvatske*, 23, 69–140.
- Muljačić, Žarko. 1955. Splitski književnik Julije Bajamonti. *Mogućnosti*, 10, 2, 795–800.
- Muljačić, Žarko. 1961. Novi podaci o splitskom književniku J. Bajamonti. *Prilozi*, XXVII, 1–2, 47–51.
- Muljačić, Žarko. 1996. *Putovanja Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji (1765–1791)*. Split: Književni krug.
- Muljačić, Žarko. 2011. *Fortisološke studije*. Split: Književni krug.
- Roić, Sanja. 2023. Evropske priče o hajduku Sočivici. *Glasnik odjeljenja humanističkih nauka*, IX, 15–31.
- Tomić Ferić, Ivana. 2024. *Julije Bajamonti: Korespondencija*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Hrvatsko muzikološko društvo.
- Venturi, Franco. 1990. *Il Settecento riformatore. L'Italia dei lumi. Tomo secondo: La repubblica di Venezia (1760–1797)*. Torino: Einaudi.
- Wolff, David. 2001. *Venice and the Slavs*. Stanford: Stanford University Press.

SAŽETAK

Rad se temelji na najnovijem kritičkom izdanju pisama splitskoga liječnika, skladatelja i polihistora Julija Bajamontija (Ivana Tomić Ferić, HAZU – HMD, Zagreb, 2024), u kojem se po prvi put donosi prijevise i prijevode bogate korespondencije iz nekoliko domaćih i stranih arhiva. Uzimaju se u obzir samo pisma i koncepti pisama koja su međusobno razmijenili Julije Bajamonti i talijanski prirodoslovac Alberto Fortis, s namjerom da se ponudi nov uvid u njihov odnos i u uloge koje su odigrali jedan drugome u životu i radu, i potvrdi teza o njihovu dugogodišnjem prijateljstvu. Istraživanje se usredotočuje na interpretaciju sadržaja epistolarne građe u kontekstu talijanskoga i dalmatinskoga prosvjetiteljstva i neoklasicizma, s obzirom na teme koje ih zanimaju, na probleme koje dijele i na vrlo različita okruženja iz kojih se dopisuju.

Ključne riječi: Julije Bajamonti; Alberto Fortis; korespondencija; talijansko prosvjetiteljstvo; dalmatinsko prosvjetiteljstvo

Autorska prava: © 2025 Autor(i). Ovaj je rad dostupan u otvorenom pristupu sukladno s licencijom Creative Commons Imenovanje 4.0. međunarodna.

Copyright © 2025 The Author(s). Open Access: This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Izvorni znanstveni rad

DOI: <https://doi.org/10.17234/Croatica.69.9>

UDK: 811.163.42'282(091)"17/18":133.52

Primljen: 15. VIII. 2025.

Prihvaćen: 19. IX. 2025.

O KAJKAVSKOM HOROSKOPU I KOJEČEM DRUGOM: *CISIO ALITI PLANETNA KNIGA*

Bojana Schubert

Zavod za lingvistička istraživanja HAZU, Zagreb

bmarkovi@hazu.hr

ABSTRACT

ON THE KAJKAVIAN HOROSCOPE AND OTHER: *CISIO ALITI PLANETNA KNIGA*

The paper deals with a Kajkavian book manuscript from the end of the 18th century: *Cisio aliti Planetna kniga* by Franjo Josip Kosednar, which among other things contains a horoscope. It also deals with an earlier transcription of one of the manuscript's parts from the 1830s. A description of both manuscripts is given, a comparison of the original Kajkavian text with the Hungarian original, and a graphic-linguistic comparison of the two versions of the Kajkavian texts. Two appendices are attached to the paper: the transcribed list of *Cisio chapters* and the transcription of the part of the manuscript referring to the description of the zodiac signs

Keywords: *Cisio aliti Planetna kniga*; Franjo Josip Kosednar; Kajkavian; horoscope

1. UVOD

Krajem 18. ili bolje rečeno u osvit dugoga 19. stoljeća načinjen je književno-kajkavski rukopisni tekst koji na koricama nosi naslov *Cisio aliti Planetna kniga*. Taj se rukopis danas čuva u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu (R 3523), a riječ je o astronomsko-astrološkom priručniku koji je s mađarskoga preveo, kako piše na unutarnjoj naslovnici, Franjo Josip Kosednar koncem 18. stoljeća. Na *Cisio* su u literaturi upozorili povjesničari znanosti Mirko Dražen Grmek (1963), Žarko Dadić (1993), Marijana Borić (Buljan-Klaić 1993, Borić 2020) i Mijo Korade (1996), a i mi smo ga spomenuli u popularno-znanstvenoj knjizi *Priča o jednom Kajju* (Schubert 2021) s ciljem skretanja pozornosti šire javnosti na žanrovski zanimljive, a uglavnom nepoznate dopreporodne kajkavske tekstove.¹ Međutim, dosad je u filološkoj literaturi izostao detaljniji opis *Cisija*, a u *Hrvatskom biografskom leksikonu* čak piše da je izgubljen (usp. Šunjić 2009). Još je manje poznat rukopisni prijepis jednoga dijela *Cisija* koji je nastao tridesetih godina 19. stoljeća i čuva se u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. O tim će astrološkim rukopisima stoga biti riječ u ovom radu – tko ih je napisao, preveo, kakvim slovopisom i u kojem kontekstu. Kao prilog radu napraviti ćemo transkripciju naslova poglavlja i dijela teksta koji se odnosi na horoskopske znakove i karakterna obilježja osoba rođenih u tim znakovima.

2. CRTICA O POVIJESNIM HRVATSKIM ASTROLOŠKIM TEKSTOVIMA

Problematizirajući mijene u poimanju astrologije, koja tijekom 18. i 19. stoljeća „prelazi iz sfere znanosti u domenu pučke literature” u raznorodnim hrvatskim tekstovima, Marijana Borić (2020: 181–183) uz popularne pučke kalendare koji su često sadržavali astrološke priloge navodi i četiri samostalna astrološka teksta, od kojih su dva iz sjeverne i dva iz južne Hrvatske. Pod dvama sjevernohrvatskim, ili kajkavskim tekstovima, kojima ćemo se posvetiti u ovom radu, razumijevaju se Kosednarov *Cisio aliti Planetna kniga* i spomenuti mlađi prijepis jednoga njegova dijela (Dadić 1993: 228, 229). Južni su astrološki priručnici na koje se autorica referira *Govorenje od*

¹ S istim smo ciljem u nekoliko navrata od 2023. govorili i pisali o lutrijskoj sanjarici koju je s njemačkoga preveo i u Varaždinu objavio Jakob Lovrenčić 1838. godine (usp. Schubert 2024).

astrologije i od prilike naravne čovika Ivana Antuna Remondinija i *Knige mnogo lipe i korisne u kih se nahajaju planete* Ivana Maurovića (Borić 2020: 184). Uz njih vrijedi spomenuti i astrološki tekst sadržan u matematičkom priručniku Mate Zoričića tiskanom u Anconi 1776. godine,² ali i starije astrološke tekstove o kojima su pisali Jagić (1878) i Rešetar (1933). Na astrološko-vračarski sadržaj dubrovačkoga *Libra od mnozijek razloga*, u kojem se nalazi kalendar za vraćanje i sanovnik, osvrnula se u novije vrijeme Dolores Grmača (v. Žagar i Grmača 2020: 53–55).

Ovom se prigodom nećemo baviti poviješću hrvatskih astroloških tekstova ni njihovom detaljnom usporedbom iako bi to u nekom trenutku imalo smisla, nego tek želimo skrenuti čitateljevu pozornost na činjenicu da se o astrologiji tijekom povijesti pisalo na svim hrvatskim književnojezičnim koncepcijama.

S obzirom na to da se u literaturi na Kosednarovu *Planetnu knigu* osvrnulo prvenstveno u kontekstu povijesne hrvatske znanstvene misli, a mlađi je prijepis spomenut tek na razini bilješke, u ovom ćemo radu opisati oba rukopisa, potražiti izvornik s kojega je stariji rukopis preveden te usporediti njihov sadržaj, a na koncu ćemo pokazati grafijske i stilske mijene koje primjećujemo u mlađem prijepisu. Rezultati potonje analize pomoći će nam u boljem razumijevanju standardizacijskih procesa koji su se odvijali u književnoj kajkavštini uoči njezina iščeznuća.

3. CISIO ALITI PLANETNA KNIGA – O RUKOPISU, IZVORNIKU I PREVODITELJU

Iz kataloškoga opisa NSK doznajemo da je riječ o rukopisu koji je tvrdo uvezan, sadržava 94 lista od kojih je 88 ispisano *recto* i 87 *verso*, veličine stranice 22 × 19 centimetara. Rukopis se u tiskanom katalogu vodi pod autorstvom Janosa Kiralya Hegya (Jurić 1991: 227), a u mrežnom katalogu pod imenom Iohannesa Regiomontanusa, pravim imenom Johannes Müller (1436–1476), koji je bio njemački matematičar, astronom i astrolog.

Na naslovnici Kosednarova teksta piše da je *Cisio* nastao prema mađarskom predlošku Janosa Kiralya Hegja (*sic!*), a u predgovoru je spomenuto da je riječ o prijevodu na mađarski.

² *Aritmetika u slavni jezik ilirički sastavljena...*

Mađarski smo predložak lako pronašli zahvaljujući suvremenim tehnologijama. Skenirana knjiga iz praške biblioteke nalazi se na Googleu: *Cisio. Az az: az Astronomia Tudományának, Rövid Értelemmel Való Le-Írása. A' Tsillagoknak, Planetáknak és Egbéli Jeleknek, [et]c. ...* [Znanost astronomije, kratki opis zvijezda, planeta i horoskopskih znakova itd. ...]. Usporedivši mađarski izvornik i kajkavski prijevod, primjećujemo da imaju gotovo identična poglavlja. Mađarski je *Cisio* tiskan i opremljen mnogobrojnim lijepim ilustracijama koje prate sadržaj teksta, dok je hrvatski kajkavski *Cisio* rukopis pisan učisto i pripremljen za tisak. Na naslovnici piše da je „na svjetlo dan”, što bi značilo da je objavljen, iako, koliko nam je poznato, do toga nije došlo. Na mjestima gdje su u mađarskom izvorniku ilustracije Kosednar povremeno rukom riše ili pokušava narisati prikladne crteže, no na više mjesta ostavlja prazan kvadrat predviđen za ilustraciju. Moguće je da je planirao svoj rukopis dati vještijemu ilustratoru da ga završi pred tisak.

Mađarski *Cisio* sastoji se od dvaju predgovora, sadržaja, kalendara, latinske pjesme *Officia...*, središnjega astronomsko-astrološkog dijela od XLV poglavlja,³ s time da je na nekoliko mjesta došlo do pogreške u obrojčivanju, te posljednjeg dijela knjige koji sadržava uputu o konjskim *vračtvima* te poglavlje o državama i glavnim gradovima – pod kojim se horoskopskim znakom nalaze.

Navest ćemo nekoliko pojedinosti po kojima se kajkavski prijevod razlikuje od mađarskoga izvornika. Kosednarov rukopis ima i treći predgovor (*Predgovor preobrnitela knjižice*), u kojem prevoditelj objašnjava svoje motive za prevođenje:

Ne zaradi toga, ljubleni prijatelj, vu horvatskum jeziku dal sem ovu priprostu knižicu, da štimaš morebiti da mudre i kruto vučene zvezdoznance domovine ove obilneše navučati hoću vu njihovom navuku, koji kruto vučeni jesu, pokehput kolendare nam davajuč i buduća vsakoga poseb leta vremena kak spoznavamo znati mogu, nego jedino zaradi priproste domovine ove opčine da iz obadvojega spola koj ali šteti znal ali štejuč čul bude, obilneše spozna stvorjenja božanska, da nesu za nakinčiti samo visinu nebesko stvorjena, nego za kruto takaj veliku vseh stvorjene stvari hasen i potreboču, kak najmre: Sunce, Mesec, zvezde i ostala nebeska znamenja i da se ne budeš čudil otkuda, kak i zakaj to biva da su vetri, grmlavice, blisikanja, Sunca i Meseca potemnenje, od jednoga oca i matere rođena deca razlučene nature i ostala

³ Iako Borić (2020: 185–186) daje opći pregled tema koje su zastupljene u Kosednarovu rukopisu, ipak ćemo ovomu radu kao prilog dodati popis naslova svih poglavlja u transkribiranom obliku.

koja za priprosto ravnanje tvoje vu ovoj knižici obilneše najdeš i zdrav budi ter vu trutih mojih naj se hvali i diči ime Božje, i falingam, ako koje najdeš, spametno oprosti. Dano na Gornjem Hruševcu leto 1787.

Vsakomu dobro želejući
Ferenc Kosednar

Ukratko, kaže da se prevođenja nije uhvatio zbog učenih ljudi koji tu materiju poznaju, nego zbog običnoga puka „obadvojega spola” koji će sadržaj knjige znati pročitati ili će ga čuti kako bi bolje razumio na koji način nebeska tijela (*znamenja*) utječu na svakodnevni život na Zemlji, odakle su grom, munja, vjetrovi, što je pomrčina Sunca te kako je moguće da djeca rođena od istih roditelja budu različita.

Za razliku od izvornika, u kojem je uvodna pjesma *Officia XII mensium* samo na latinskom, u Kosednara dolazi i prijevod/preradba na kajkavski (*Dužnosti XII mesecev*).⁴ Osim toga, male su razlike u strukturnom smislu između dvaju tekstova.⁵ U Kosednara izostaje kalendar, koji mađarski izvornik ima na početku na 18 stranica, a ostala se poglavlja, dakle glavnina teksta, poklapaju, s time da Kosednar ispravlja pogrešno obrojčivanje poglavlja u mađarskom izvorniku te u konačnici ima XLII poglavlja u središnjem dijelu.⁶ Komparirajući tekstove, zamijetili smo još jednu razliku koju vrijedi spomenuti. Naime, na listu 72r stoji u Kosednara kronogram kojega nema u mađarskom izvorniku: oV poszeL Vesz I CzeL Ie VIsnIeMV bogV aLDVVan 1789. (Ov posel ves i cel je višnjemu bogu alduvan 1789.). Zbroj brojevnih vrijednosti velikih slova, koja tu funkcioniraju kao rimski brojevi, daje rezultat 1789. Ta godina nije podudarna s godinom 1787. koja stoji na naslovnici rukopisa i u Kosednarovu predgovoru. Zasad ne možemo sa sigurnošću znati koji je tomu razlog, no čini se mogućim da je rukopis o kojem govorimo zapravo prijepis anonimnoga prepisivača, nastao dvije godine nakon Kosednarova prijevoda.

⁴ Vino *janus* ljubi, sečen divojčicu snubi./ sušec kopa polje, mali traven cvetiće daje./ Cvet šume i zdenec velikoga travna je venec./ Da *junius* seno; *julius* da slamo zobeno./ *Augustus* klase; *september* grozdje da za se./ *October* klice. *November* slači šibice./ Iščuč sebi hranu zakolje prasca *december*.

⁵ Detaljnu komparativnu analizu prepuštamo hungarolozima.

⁶ U mađarskom izvorniku XXXVI. poglavlje zabunom je obrojčeno s XXXVII. pa su dva poglavlja obrojčena istim brojem, a kasnije je prekinut numerički niz jer dolazi do preskakanja nekoliko brojeva: nakon XLI. dolazi XV. umjesto XLII, XLIII, XLIV. U Kosednara brojevi idu pravilnim redom pa se u konačnici čini da njegov *Cisio* ima tri poglavlja manje, što nije slučaj.

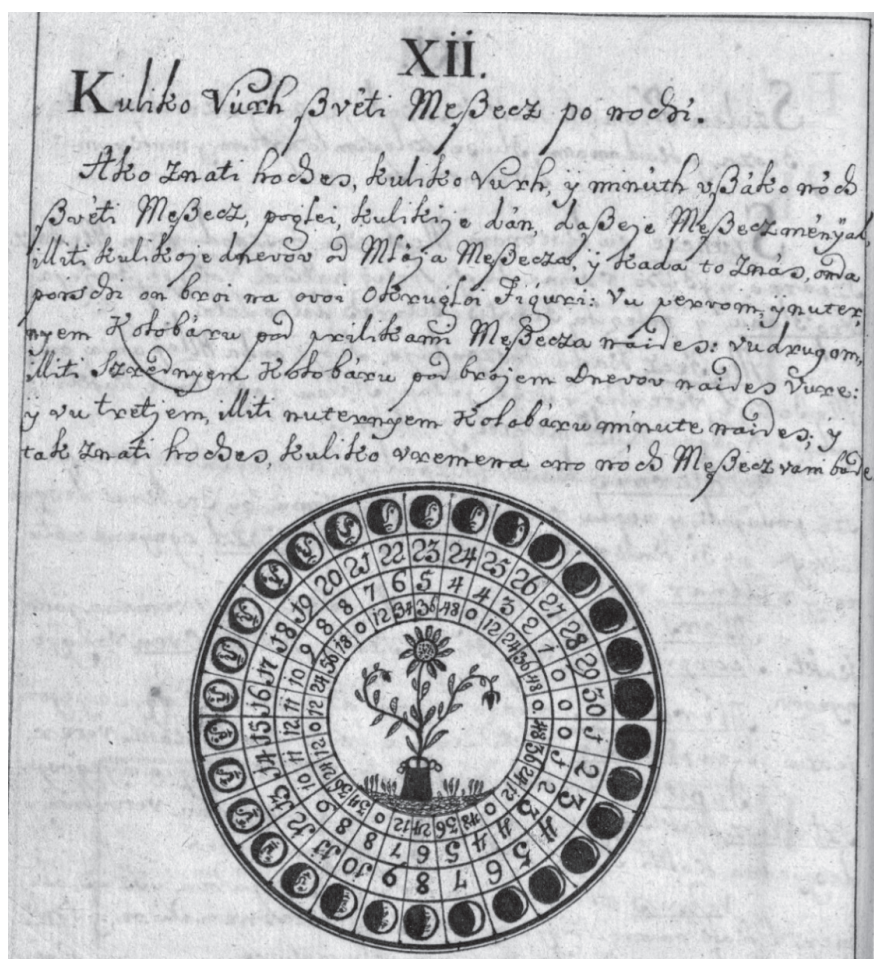
Vezano uz samoga prevoditelja, Franju (Ferenca) Josipa Kosednara, u *Hrvatskom biografskom leksikonu* iz pera Ankice Šunjić čitamo da je živio u 18. stoljeću i da je bio altarist u Varaždinu. Autorica ustvrđuje da je „s mađarskoga [...] na hrvatski 1787. preveo Regiomontanusovo djelo *Cisio ili zvezdoznanskoga navuka z kratkem raztolmachenyem zpisanye*”, no dalje kaže da prijevod danas nije poznat. Autorica također spominje da je Kosednar autorom oveće rukopisne propovijedi („govorenja”) *Pitanje k dragim domorodczom szlavnih orszagov Dalmatinszkoga Horvackzoga Sklavonszkoga, Magister, quid faciendo vitam aeternam possidebo. Mester, kai szem chinechi, da sitek vekivechni zadobim* (Zbirka rukopisa NSK, sign. R 3515) (Šunjić 2009). Taj je šturi biografski zapis temeljen na svega dvije bibliografske jedinice – Šafaříkovo *Povijesti južnoslavenskih književnosti* (1864) i Strohalovu tekstu „Svećenici hrvatski književnici u 18. i početkom 19. vijeka okraj Velebita” (1910). Informacije o Kosednarovu službovanju u Varaždinu, kao i o spomenutim dvama rukopisima (prijevodu *Cisija* i autorstvu propovijedi) jedine su informacije o njemu koje pronalazimo u literaturi.

Propovijed *Pitanje k dragim domorocom* čuva se u NSK u restauriranom obliku sa sljedećim zapisom na kasnije dodanoj naslovnici: „Dvije prodike hrvatske XVIII vieka. (iza god. 1790.)”. Originalna je naslovnica oštećena, ali restaurirana, i na njoj se vidi gore spomenuti naslov: *Pitanje k dragim domorocom slavnih orszagov dalmatinskoga, horvackoga, sklavonskoga...* Sama propovijed počinje s lijeve strane i spominje Franju (Ferenca) Xavera Draškovića koji je živio od 1750. do 1817.

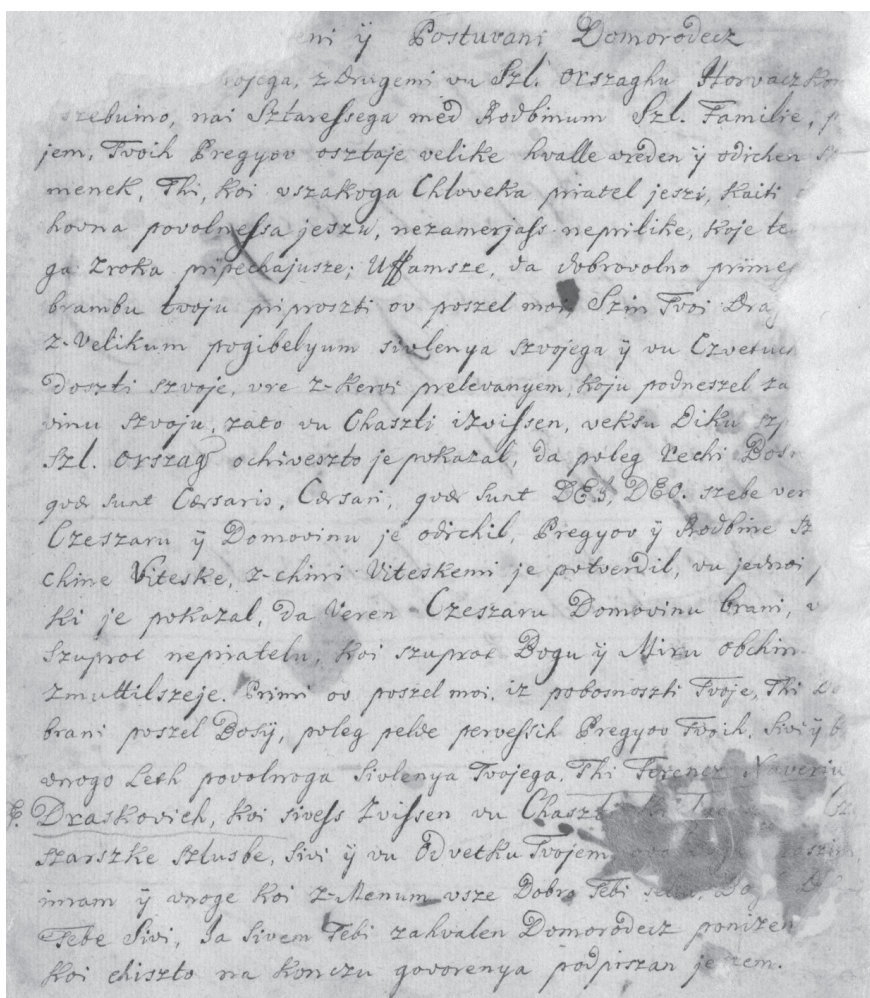
Usporedbom ruke te neatribuirane⁷ rukopisne propovijedi koja se pripisuje Kosednaru s rukom koja je napisala (ili prepisala učisto) *Cisio aliti Planetnu knigu* zaključujemo da je riječ o dvjema rukama, to jest da su tekstove pisale različite osobe, što se vidi iz slika 1 i 2. Razlike su najuočljivije u pisanju malih slova *l, g, s, h, ch*, kao i velikoga *A*, ali i u grafiji – u propovijedi, primjerice, ne pronalazimo grafema *ß* za */s/*, dok je u *Cisiju* on izrazito frekventan, kao i pisanje *dgy* za */đ/*, što u propovijedi nije slučaj.

⁷ U Katalogu rukopisa Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu stoji podatak da je ta propovijed dar Državnoga arhiva u Zagrebu te na koncu zapisa stoji kratica „F. J. K. (18. stoljeće), altarist u Varaždinu, pisac” (Jurić 1991: 222–223). Te kratice ne pronalazimo u samom rukopisu iako autor propovijedi tvrdi na kraju prve stranice da „na koncu govorjenja potpisan jesem”. Ne znamo gdje su ti inicijali viđeni ni tko ih je i kada razriješio te propovijed pripisao Kosednaru. Ni u Državnom arhivu u Zagrebu ni u Nadbiskupijskom arhivu nisu se sačuvali tragovi posjedovanja toga rukopisa.

Tijekom ovoga istraživanja nažalost nismo uspjeli pronaći tekst na temelju kojega bismo sa sigurnošću utvrdili Kosednarov rukopis pa ne možemo reći je li on svojom rukom ispisao bilo propovijed bilo *Cisio aliti Planetnu knigu*. Istaknut ćemo tek da je u *Cisiju* Kosednar naveden kao autor rukopisa na naslovnici te njegovo ime stoji ispod predgovora, dok u propovijedi koju je pisala druga ruka ne pronalazimo njegova imena, kao ni inicijale koje spominje Katalog rukopisa NSK.

Slika 1. Isječak iz rukopisa *Cisio aliti Planetna kniga*, NSK R 3523, list 26v.

eni y Postuvani Domorođec
vojega, z drugem u St. Orszagh Horvacko
rebuino, nai Starešega med Rodnum St. Famike, p
jem, Tvojih Breggov orzaje velike hvale vreden y odichen
menek, Thi, koi vszakoga Chlovčka priatel jesti, kaiti
hovna povolnija jesti, nezamerjafi neprilike, koje te
ga zloka pripelajuste; Uffamse, da dobrovolno prime
brambu tvoju priprosti ov poszel moi, Sin Tvoj Drag
z Velikim pogibeljym svolenja svojega y u Cvetnu
Dorzi orzaje, vre z Keri prelevanyem, koju podnesel za
vinu svoju, zato u Chazli izvijen, nekto Diku iz
St. Orszagh ochivesto je pokazal, da poleg Dchi Bos
gva lunt Cararis, Carari, gva lunt St. Del. treke ver
Cezaru y Domovinu je odichil, Breggov y Rodine St
chine Viteske, z chini Viteskemi je potveril, u jednoj,
ki je pokazal, da Veru Cezaru Domovinu brani, a
izuprot nepriatelju, koi izuprot Bogu y Miru odichil
zmutilszeje. Primi ov poszel moi, iz potvornosti Tvoje, Thi da
brani poszel Bosj, poleg pake poveljch Breggov Tvojih, koi y b
snogo Lesh povolnoga svolenja Tvojega, Thi Terenex Naverin
Draskovich, koi svefi izvijen u Chazli, da Tvoj
Starzke Stluske, koi y u Dvetku Tvojem, ovaj
imam y anoge koi z Lkennum vsze Dobro Tbi selu, da
Tbi koi, da Livem Tbi zahvalen Domorođec pomiren
koi chizto na koncu govorenja poljizzan jestem.

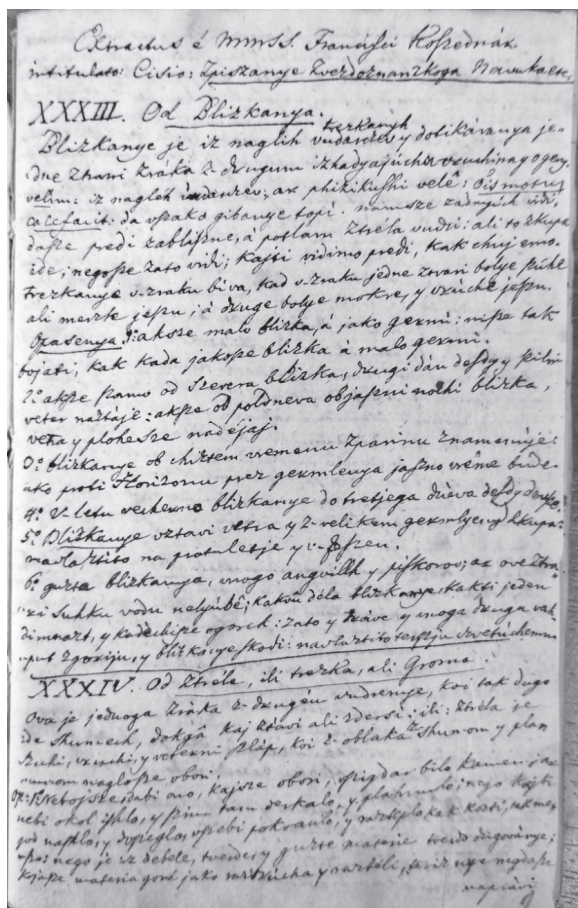
Slika 2. Isječak iz rukopisa *Pitanje k dragim domorocom...* NSK R 3515.

4. PRIJEPIS – ULOMAK IZ ARHIVA HAZU

Spomenuli smo ranije u radu da se u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti čuva mlađi prijepis ulomka iz *Cisija*. Riječ je o manjoj bilježnici (širine 11, visine 17 centimetara) anonimnih prepisivača/autora. U toj je bilježnici ispisano 10 od 23 listova, koliko ih ukupno sadržava. Na prva četiri i pol lista nalazi se prijepis iz Kosednarova *Cisija* koji je načinila jedna ruka,

a na sljedećih je pet i pol listova druga ruka kronološki ispisala habsburške vladare od Albrehta V. (†1437) do Franje (Franza) I. i II. (†1835).⁸

Tekst u bilježnici počinje upravo poglavljima iz *Cisija* (vidi Sliku 3) te donosi prijepis (preradbu) XXXIII–LXI. poglavlja, s time da XLI. poglavlje nije obrojčeno, te *Pridavek – Ispis pod kojem neba znamenjem koji orsag ali poglaviti varaš leži*. Akademijin ulomak iz *Cisija* obaseže ukupno devet stranica gusto pisanoga teksta. Uz pretposljednje poglavlje koje se prepisuje stoji godina 1833.

Slika 3. Prva stranica rukopisnoga ulomka iz *Cisija*, Arhiv HAZU, sign. IV a 12.

⁸ Tim se drugim dijelom rukopisa ovdje nećemo baviti.

U tablici koja slijedi donosimo usporedno, u vlastitoj transkripciji, naslove prepisanih poglavlja:

<i>Cisio aliti Planetna kniga, 1787.</i>	<i>Ulomak iz Cisija, 1833.</i>
XXXIII. Od blesikanja	XXXIII. Od bliskanja
XXXIV. Od treska, groma, ali strele	XXXIV. Od strele, ali treska, ali groma
XXXV. Gromu iliti streli neba kak treba po Bogu suprotstati poleg navuka mudrih <i>physicušev</i>	XXXV. Kak se more streli suprotstati poleg navuka fizikušev
XXXVI. Od repače zvezde	XXXVI. Od repače zvezde
XXXVII. Od puge, dijački Iris zvane	XXXVII. Od puge, Iris
XXXVIII. Od pomenkanja sunčene svetlosti	XXXVIII. Od pomenjkanja svetlosti Sunca
XXXIX. Od mlaja i pomenkanja mesečnoga navuk, koja znati jako hasnovita jesu sejaču, sadjaču i za stalnost drevosekaču človeku i k druge fele delu i poslu; vu kojem poslu prehod Meseca treba presuditi i zapametiti.	XXXIX. Od mlaja i pomenkanja svetlosti Meseca
XL. Od obdelavanja zemlje	XL. Od obdelavanja zemlje
XLI. Ručni <i>compastom</i> i tenjna vura, to jest na levoj ruki po putu hodeći i vu drugih vsakojačkih poslih postavljeni ljudi, kada lepo jasno sunce sija kak mogu vure poznati i poleg njih se ravnati	[XLI.] Ručni kompas i sunčena tenjna vura 1833. To je na levi ruki po putu hodeći i poslujući kada lepo sunce sveti mogu se vure spoznati
Od orsagov i ravni varašev. Kojih i pod kojem neba znamenjem jesu, zaznamenuvanje	Pridavek: Ispis pod kojem neba znamenjem koji orsag ali poglaviti varaš leži

Sadržajno gledano, možemo zaključiti da je prepisivač odabrao prepisati ona poglavlja koja je smatrao korisnima za svakodnevni život ondašnjega čovjeka, prvenstveno poljoprivrednika čiji usjevi ovise o vremenskim prilikama.

Akademijin ulomak doduše nije čisti prijepis, nego je mjestimice skraćena preradba Kosednarova teksta. Prepisivač je započeo prepisivati riječ po riječ, ali kako odmiču poglavlja, sve više pribjegava sažetijemu prepričavanju sadržaja.

Usporedit ćemo ukratko grafiju i jezik dviju književnokajkavskih inačica *Cisija*.

I kad ne bi pisala godina 1833. u Akademijinu rukopisu, po grafiji bismo znali da je tekst iz toga vremena jer je usustavljeno pisanje fonema /č/, /đ/, /s/, /š/ i dosljedno je provedeno pravilo da se fonem /s/ ispred /k/, /p/, /t/ piše kao z. Usporedbu grafije donosimo u tablici koja slijedi:

Grafija u tekstu <i>Cisio aliti Planetna kniga, 1787.</i>	Primjer	Grafija u prijepisu ulomka iz <i>Cisija, 1833.</i>	Primjer
cz = c	<i>Horvaczki</i>	cz = c	<i>vudarczev</i>
ch, cf = č	<i>sunchenoga, cfaßt</i>	ch = č	<i>noch</i>
gÿ, gy, dÿ, dgÿ, dgy = đ	<i>defgÿ, narodgÿenya, narodgyena</i>	dy = đ	<i>desdy</i>
ÿ = i (veznik)	<i>ÿ</i>	y = i (veznik)	<i>y</i>
lÿ, ly = lj	<i>lÿude, nedelye</i>	ly = lj	<i>lyube</i>
nÿ, ny = nj	<i>izviſsenÿe, raßtolnachenÿih</i>	ny = nj	<i>blizkanye</i>
er = r (slogotvorno)	<i>raßerdi</i>	er = r (slogotvorno)	<i>germi</i>
sz, fz, ß = s	<i>szvojem, nebeßkim, ißtina</i>	fz, sz = s	<i>fzlap, sze</i>
Ispred k, p, t ostaje sz/fz.	<i>zvezdoznanszkoga, doliszpizsanÿe, vnogoverßznoga</i>	Ispred k, p, t dolazi z (zk, zp, zt).	<i>blizka, zpodobu, naztaje</i>
Tek iznimno zp.			
ſs, ſ, s = š	<i>povekſsana, naſkodi, persone</i>	ſh, sh = š	<i>phizikuſhi, shumech</i>
s = ž	<i>obetesa</i>	ſ, s = ž	<i>ſelezo, suhku</i>

Jezika glede, u prijepisu najviše razlika uočavamo u leksiku i sintaksi. Prepisivač se sadržajno držao izvornika, no povremeno intervenira u leksik. To posebice dolazi do izražaja u dijelu gdje se opisuje što znači udarac groma u određeno doba dana ili u određeni mjesec u godini. Prepisivač je ondje imao potrebu promijeniti Kosednarove nazive mjeseci:

januarius > prezimec
februarius > svečen
 sušec > sušec
 mali traven > traven
 veliki traven > rožnjak
 ivanščak, klasen > klasen
 jakopovščak, srpen > srpen
 velikomešnjak⁹ > kolovožnjak
 malomešnjak > rujan
 miholščak > miholjščak
 vsesvečak > vsesveščak
 gruden ili velikobožičnjak > gruden

Osim toga, u mlađem tekstu *blesikanje* postaje *bliskanje*, *skupvudar-ci* postaju *treskanje*, *grom* postaje *strela*, *lesikanje* *bliskanje*, *grmlavica* *grmljenje*, a *proletje* *protuletje*. Fonoloških i morfoloških promjena koje bi nam nešto govorile o normiranju književne kajkavštine nema mnogo, tek pokoji primjer promjene kratkoga nastavka u 3. l. množine prezenta u analoški dulji koji je svojstveniji devetnaestostoljetnoj kajkavskoj normi (*zgore* > *zgoriju*).¹⁰

Donosimo nekoliko usporednih primjera iz kojih se vidi kako anonimni prepisivač sintaktički rasterećuje Kosednarov tekst (1) ili ga krati i sažima (3). Iz primjera je također vidljiv katolički moral prisutan u pozadini teksta (2), kao i dio vrlo zanimljivoga opisa „ručnoga kompasa” ili sunčane ure (3):

(1) Kosednar:

Lagev vina tak vudri da se vse rastepe i vino se vendar ne razleje, do tretjega dneva i ž njega koji pije potlam, ali norc postane, ali vumre od njega.

⁹ U izvoru je zatipak i piše *vilikomešnjak*.

¹⁰ O jezičnoj normi književne kajkavštine u 19. stoljeću vidi npr. Štebih Golub (2015).

Anonimni prepisivač:

Lagev vina tak vudri da se vse rastepe, a vino se ne razleje, koji iz njega do tretjega dneva pije, ali norc postane, ali vumre.

(2) Kosednar:

Najvekši branitel nam je takaj Bog od tog, kak ravno i od drugih nevolj. Ali kajti ima Bog delja po kojih posluje i zloče človečanske kaštiguje, zato zmed ostalih i ovo je jedno orudjelje koga se nam bojati treba i istinsko živeti.

Anonimni prepisivač:

Najvekši vu tom branitel, kak i drugeh nevolj je Bog, ali kajti Bog ima svoja orudelja s kemi nas kaštiga, zato i ovo je jedno takovo orudjelje, zato morati je njega se bojati i dobro živeti.

(3) Kosednar:

Drugoč zapameti: da pod palcem on brežančec mudroznanci *Mons veneris* zovu.

Tretič: pod tem brežančecem je jedna *linea*, ali potez, *linea vita*, to jest življenja zvana *linea*.

Četrtič: zmed palca i kazitela prsta jedna slamica doli stoji, vu pregibici najmre dlani od koje slamice biva senca, vu vremenu jasnoga sunca sijanja.

Kak se mogu poznati vure na človečanske leve ruke petih prstih.

Nazoči pred tobum jesu pet prstov imena, kak najmre: prvi je palec, drugi indeks iliti kazitel, tretji dugi prst ali srednji, četrti prstenski, peti mali prst.

Anonimni prepisivač:

2. pod palcem on brežančec zove se od mudreh *Mons veneris*

3. i pod ovem je potez zvan *linea vitae*, življenjska rez

4. spod palca i kazitela ide jedna slamica vu pregibici čez dlan, koja slamica daje sencu

Za tem imaš 5 prstov: prvi je palec, 2gi kazitel, 3i srednji prst, 4ti prstenski, 5i mali.

Slika 4. Isječak o sunčanoj uri iz rukopisa *Cisio aliti Planetna kniga*,
NSK R 3523, list 71v.

5. KAJKAVSKI HOROSKOP

Istaknuvši ga u naslovu, ovim smo radom htjeli skrenuti pozornost na postojanje kajkavskoga horoskopa koji se krije u Kosednarovu tekstu te ga učiniti dostupnijim za daljnje analize i usporedbe s drugim hrvatskim povijesnim astrološkim tekstovima. Transkribirali smo stoga dio rukopisa kojim se inače bavi genetlijalogija, „područje astrologije koje se bavi izradom osobnih horoskopa, određivanjem sudbina, karaktera i osobina pojedinca na temelju astralne konstelacije u trenutku rođenja ili začeća” (Borić 2020: 180). Pod naslovom *Od natur XII nebeskih znamenj i sunčene vu njih jakosti i poslu-*

vanja (IX. poglavlje) nalaze se opis i karakteristike svih zodijačkih znakova – redom od ovna do ribe. Svaki je opis jednako strukturiran te se najprije kaže kakvo je stanje u prirodi kada je Sunce u određenom znaku – primjerice, tijekom *ovna* priroda se budi: *zemlja se otpre, korenje jakost vzeme, drevje klice pušča i zeleni se; zvirališća i tekuće vode razlevaju se, ljudi se vesele, vu vsakoj živoj stvari krv i fajtnoča povekšava; ptice popevaju...*, a tijekom *rib* (ribe) *mokro, temno i deždavno biva vreme*.

Slijede savjeti što treba, a što ne treba raditi kada je Mjesec u pojedinom znaku – primjerice, *Mesec kada je vu ovnu neje dobro vno govoriti...* a dobro je u znaku *dvojkov* (blizanaca) *dete vu školu dati, s pismenimi ludmi i s prodavašci kaj dokončati*, u znaku *divojke* (djevice) *vdovicu vzeti*, odnosno u znaku *strelca dobro se je kupati i vandrati*.

Slijede opisi karaktera ljudi rođenih u pojedinim znakovima, za dječake i za djevojčice. Za svaki se znak kaže gdje će imati *znamenje* (madež), kada će oboljeti i u kojoj će godini umrijeti. Prognoze su najbolje za muškog lava (u 90.) i vagu (u 88.) te žensku vagu (u 90.) i ribu (u 90.), a najgore za muškog i ženskog bika (u 37. i 19.). Iz današnje perspektive gledano, u tom tekstu postoji niz humorističnih predviđanja poput onoga da će djevojčica rođena u znaku *oroslana* (lava) umrijeti *vu sedemdeset drugom letu, ako tuliko živeti bude mogla*.

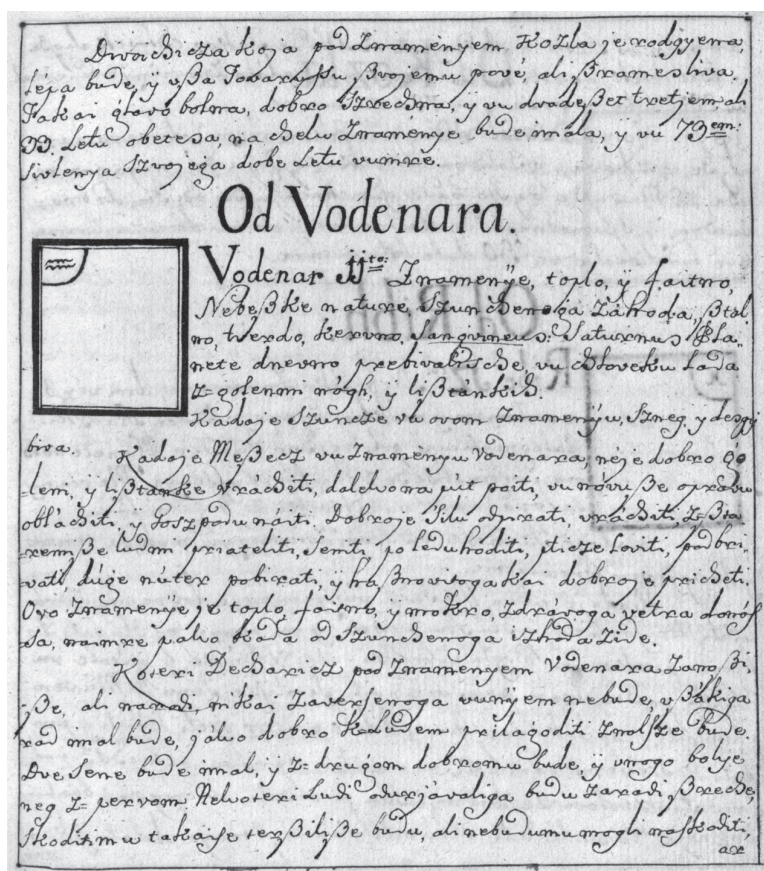
Primjerice, za dječaka rođenoga u znaku jarca kaže *Cisio* sljedeće:

Koteri dečec zanosi se ali narodi pod znamenjem kozla, na zlo i jalnost nagnjen, svadlivec i zločestoga držanja bude, kudi ženske peršone. Pred ludmi vučnoga i razumnoga bude se pokazoval. Vnogo svačemu zrok bude, ali pod starost povrne se, i sebe poboljšajuč, dobro mu bude.

Za djevojčice pak rođene u znaku vodenjaka veli:

Kotera divojčica pod znamenjem vodenara narodi se, gizdava, vsakoga človeka poštujuča, vno govoreča, za muža se gusto rada osmehavajuča, čista, dobro vučna i spametna bude. Na lopatici, ali na obrazu znamenje bude imala, vu 50. dobe letu vumre.

Doduše, napominje još u prvom predgovoru Kosednar (a prije njega autori mađarskoga, odnosno latinskoga predloška) da opis zodijačkih znakova treba svakomu pripadniku određena znaka poslužiti kao upozorenje na to kakvu karakternu predispoziciju ima kako bi osvijestio urođene si mane te ih se što prije, uz Božju pomoć, oslobodio.

Slika 5. Isječak iz rukopisa *Cisio aliti Planetna kniga*, NSK R 3523, list 24r.

6. ZAKLJUČAK

U radu smo se bavili rukopisnim astronomsko-astrološkim kajkavskim prijevodnim tekstom *Cisio aliti Planetna kniga* iz 1787. na rukopisu kojeg je kao prevoditelj naznačen Franjo Josip Kosednar, altarisit iz Varaždina. Nažalost, nije nam pošlo za rukom upotpuniti vrlo šture biografske podatke koje u literaturi pronalazimo o samom prevoditelju niti pronaći dokument kojim bismo potvrdili njegov rukopis. Izrazili smo tek sumnju u to da je ista ruka pisala dva teksta koja se Kosednaru pripisuju – spomenuti *Cisio* i propovijed

koja se čuva u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu. Iako je na *Cisiju* Kosednar potpisan kao prevoditelj, ostaje otvorenim pitanje je li sam svoj prijevod priredio za tisak ili ga je dao nekomu prepisati učisto. Između dvaju tekstova (*Cisija* i propovijedi) ima i ozbiljnijih razlika u grafiji.

S druge strane, pošlo nam je za rukom pronaći mađarski izvornik s kojega je *Cisio* preveden i usporediti ga, barem strukturno, s kajkavskim prijevodom. Ustvrdili smo da između tekstova nema većih razlika.

Nadalje smo se bavili grafijsko-jezičnom usporedbom Kosednarova *Cisija* s pola stoljeća mlađim prijepisom njegova ulomka koji se čuva u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Zaključili smo da je u ulomku riječ o grafijski znatno sređenijem tekstu koji pokazuje visoke normizacijske procese književne kajkavštine u 19. stoljeću.

Kao prilog radu donosimo transkribirane naslove poglavlja iz *Cisija* sa željom da približimo njegov sadržaj širemu čitateljstvu, kao i transkribiran kajkavski horoskop s ciljem da naglasimo činjenicu koliko je kajkavski književni jezik bio žanrovski razveden i bogat. Dopustit ćemo si na koncu primjedb u da je riječ o uistinu humorističnom i simpatičnom štivu.

IZVORI

Cisio aliti Zvezdoznanskoga navuka s kratkim rastolnačenjem dolispisanje. Od zvezdenoga, planetnoga i nebeskih znamenj etc. vnogovrsnoga naturalskoga tečaja i človečanskih četvere fele complexij, natur i pristojnostih, vu vsakom mesecu s kakovim reda držanjem more človek živeti, kak vu pitvini, tak vu jestvini, kak takaj vu spanju, kupanju, očiščavanju i žile puščanju. Iz glasovitoga Kiraly Hegj Janoša pisem, prvi put na vugerski, sada pako za hasen domovine ove na horvatski jezik preobrnjena, z rastolnačenjem povekšana i na svetlo dana [po] Ferencu Jožefu Kosednar 1787. Zbirka rukopisa Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, R 3523.

Cisio. Az az: az Astronomia Tudományának, Rövid Értelemmel Való Le-Írása. A' Tsillagoknak, Planetáknak és Egbéli Jeleknek, [et]c. Külömb külömb természeteknek folyásáról, az embereknek négy féle Complexiójáról természetiről, és tulajdonságiról, mindenik hólnapban mitsoda rend-tartással élljen az ember, mind ételben és italban, mind az aluvásban, förödésben, tisztulásban és érvágásban. Az Hires Neves Kiraly Hegy János írásából Magyar nyelvre fordítattott, és sok helyeken meg-bővítettett. https://www.google.hr/books/edition/Cisio_Az_az_az_Astronomia_Tudom%C3%A1ny%C3%A1knak/k9ZdAAAAcAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=inauthor:%22Johannes+Pseudo-Regiomontanus%22&printsec=frontcover (pristupljeno 15. ožujka 2025).

Extractus e mms. Francisci Koszednar intitulato Cisio: Zpiszanye zvezdoznanzkoga navuka etc., Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, sign. IV a 12.

[Kosednar, Franjo Josip] *Pitanje k dragim domorocom slavnih orsagov Dalmatinskoga Hrvatskoga Sklavonskoga. Magister, quid faciendo vitam aeternam possidebo. Mešter, kaj sem čineči, da žitek vekivečni zadobim*. Zbirka rukopisa Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, R 3515.

LITERATURA

- Borić, Marijana. 2020. Prelazak astrologije iz sfere znanosti u domenu pučke literature u tekstovima hrvatskih autora 18. i 19. stoljeća. *Obnovljeni Život*, 75, 2, 179–196.
- Buljan-Klaić, Marijana. 1993. Astrološko-astronomski tekst Franje Josipa Kosednara iz 18. st. „Cisio aliti Planetna Kniga”. *Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, 19, 1, 237–256.
- Dadić, Žarko. 1993. Prirodosnanstvena i matematička gledišta u hrvatskim kajkavskim tekstovima. *Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, 19, 1, 223–229.
- Grmek, Mirko Dražen. 1963. Rukovet starih medicinskih, matematičko-fizičkih, astronomskih, kemijskih i prirodoslovnih rukopisa sačuvanih u Hrvatskoj i Sloveniji. *Rasprave i građa za povijest nauka*. Knj. 1. Ur. Hrvoje Iveković. Zagreb: Institut za povijest prirodnih, matematičkih i medicinskih nauka Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 259–343.
- Jagić, Vatroslav. 1878. Opisi i izvodi iz nekoliko južnoslovenskih rukopisa. XVI. Sredovječni liekovi, gatanja i vraćanja. *Starine*, knjiga 10, 81–126.
- Jurić, Šime. 1991. Katalog rukopisa Nacionalne i sveučilišne biblioteke. Knjiga 1. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica.
- Korade, Mijo. 1996. Povijesna, pravna i znanstvena djela na hrvatskokajkavskom književnom jeziku. *Kajkaviana Croatica. Hrvatska kajkavska riječ*. Ur. Alojz Jembrih. Zagreb: Društvo Braća hrvatskoga zmaja, Muzej za umjetnost i obrt; Donja Stubica: Kajkaviana, 255–281.
- Rešetar, Milan. 1933. *Dubrovački zbornik od 1520*. Posebna izdanja, knjiga C, Filozofski i filološki spisi, knjiga 24. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- Schubert, Bojana. 2021. *Priča o jednom Kaju*. Zagreb: Srednja Europa.
- Schubert, Bojana. 2024. Dreaming in Kajkavian: The Limits of Jakob Lovrenčić's Literary Oeuvre. *Filologija*, 83, 205–240.
- Strohal, Rudolf. 1910. Svećenici hrvatski književnici u 18. i početkom 19. vijeka okraj Velebita. *Katolički list*, 61, 47, 371.
- Šafařík, Paul Josef. 1864. *Geschichte der sudslawischen Literatur*. Prag: Verlag von Friedrich Tempsky.
- Štebih Golub, Barbara. 2015. Kajkavski hrvatski književni jezik u 19. stoljeću. *Povijest hrvatskoga jezika*. 4. knjiga. 19. stoljeće. Gl. ur. Ante Bičanić. Zagreb: Croatica, 113–157.

- Šunjić, Ankica. 2009. KOSEDNAR, Franjo Josip. *Hrvatski biografski leksikon* (1983–2024), mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/kosednar-franjo-josip> (pristupljeno 8. kolovoza 2025).
- Žagar, Mateo; Grmača, Dolores. 2020. Libro od mnozijeh razloga u hrvatskoj filologiji: Predgovor. *Libro od mnozijeh razloga 1520*. Latinički prijepis s komentarima. Prir. Mateo Žagar. Zagreb: Matica hrvatska, 9–97.

SAŽETAK

U radu je riječ o rukopisnoj kajkavskoj knjizi s kraja 18. stoljeća *Cisio aliti Planetna kniga* Franje Josipa Kosednara, koja između ostaloga sadržava i horoskop, te o mlađem prijepisu jednoga njezina dijela iz tridesetih godina 19. stoljeća. Daje se opis obaju rukopisa, usporedba starijega teksta s mađarskim izvornikom te grafijsko-jezična usporedba dviju inačica kajkavskih tekstova. Radu su pridodana dva priloga – transkribiran popis poglavlja *Cisija* i transkripcija dijela rukopisa koji se odnosi na opis horoskopskih znakova.

Ključne riječi: *Cisio aliti Planetna kniga*; Franjo Josip Kosednar; kajkavski; horoskop

Prilog 1. Transkribirana naslovna stranica rukopisa te naslovi poglavlja, iz čega se vidi sadržaj djela.¹¹

CISIO ALITI ZVEZDOZNANSKOGA NAVUKA S KRATKIM
RASTOLNAČENJEM DOLISPISANJE

Od zvezdenoga, planetnoga i nebeskih znamenj etc. vnogovrsnoga
naturalnskoga tečaja i človečanskih četvere fele *complexij*, natur i
pristojnostih, vu vsakom mesecu s kakovim reda držanjem more človek
živeti, kak vu pitvini, tak vu jestvini, kak takaj vu spanju, kupanju,
očišćavanju i žile pušćanju.

Iz glasovitoga Kiraly Hegj Janoša pisem, prvi put na vugerski, sada pako
za hasen domovine ove na horvatski jezik preobrnjena, z rastolnačenjem
povekšana i na svetlo dana

[po]

Ferencu Jožefu Kosednar 1787.

Dobrovolnomu čtavcu milošću božansku i blagoslov želi

Drugi predgovor

Predgovor poebrnitela knjižice

Officia XII. Mensium / Dužnosti XII. mesecevu

- I. Od okrugline, velikoče i širine zemeljske
- II. Zvezde od Zemlje kak daleko jesu i planete takaj kak veliki
- III. Od pričetka leta
- IV. Od prestupnoga leta
- V. Od pričetka dneva

¹¹ U cijelom radu primjenjivali smo sljedeća transkripcijska načela: latinske riječi stavljali smo u kurziv; staru kajkavsku grafiju preslovljavali smo u suvremeni hrvatski slovopis prema tablici grafema koju donosimo u radu; nismo zadržavali morfonološki način pisanja nego: *odpraviti* > *otpraviti*, *obtusen* > *optužen*, *otca* > *oca*; umetali smo *j* između *i* i *u* te *i* i *a* (*purgaciu* > *purgaciju*; *priatela* > *prijatela*); izostavljali smo *e* u slijedu *er* na mjestu slogotvornoga *r* (*herbtene* > *hrptene*), kao i *h* u genitivu množine imenica (*naturh*, *znamenjh* > *natur*, *znamenj*) jer smatramo da je u oba slučaja riječ o grafijskim manirama; pisali smo u skladu sa suvremenim pravopisom (*horvaczki* > *horvatski*, *sfadlivec* > *svadlivec*, *ženitba* > *ženidba*, prijedlog z ostavljali smo kao z ispred zvučnih, a mijenjali ga u s ispred bezzvučnih suglasnika, tj. u ž ispred palatala *nj*).

- VI. Tabla koja kaže po vurah koj planeta gospoduje, kak po noči, tak po dnevnu
- VII. Sleduje sada od natur sedem planet, njihovoga hoda, prebivališča vu 12 neba znamenji i narođenja človečanskoga, kak takaj vu vsakoj planetnoj vuri, kaje dobro i kaj ne činiti
 - a. Od *Saturnus* planete
 - b. Od *Jupiter* planete
 - c. Od *Mars* planete
 - d. Od Sunca
 - e. Od *Venus* planete
 - f. Od *Mercurius* planete
 - g. Od Meseca
- VIII. Od hoda Sunca po neba 12 znamenj
- IX. Od natur XII. nebeskih znamenj i sunčene vu njih jakosti i posluvanja
 - a. Od ovna
 - b. Od bika
 - c. Od dvojkov
 - d. Od raka
 - e. Od oroslana
 - f. Od divojke
 - g. Od vage
 - h. Od *scorpiona*
 - i. Od strelca
 - j. Od kozla
 - k. Od vodenara
 - l. Od rib
- X. Tabla s koje moči je poznati vu vsakom neba znamenju kaj treba činiti i kaj ne, vu koterij d: dobro, p: posrednje, z: zlo znamenuje, poglej anda
- XI. Sedem planet kak gospoduje poleg svetline Meseca i kada nam služe z lepim, čistim i mokrim vremenom
- XII. Kuliko vur sveti Mesec po noči
- XIII. Budućega vremena stališ, kak je moči iz mesečne svetline poznati
- XIV. Figura vu koterij četireh frtalov leta pristojne vlastitosti, meseci, nebeska znamenja i vetri se ispišuju i obilneše rastolnačuju
- XV. Od letni četverih vremen, iliti delov i s[t]ranih
- XVI. Od vetrov
- XVII. Od četireh elementumov

- XVIII. Od pristojnostih i razlučavanja četverih naturalskih *complexijih*
 XIX. Kak naj žive človek da dobro zdrav bude^[12]
 XX. Kak se mora človek držati pred jestvinum?
 XXI. Od hrane človečanske općinskom načinom
 XXII. Od spanja
 XXIII. Od purgacije
 XXIV. Od vraćenja
 XXV. Od kupanja
 XXVI. Vu XII mesecih človek kak mora živeti poleg navuka mudroga
 Isokrateša i od nekaj dnevor iz koterih stari ljudi spoznali jesu
 budućega vremena stališ: ovo je iz prehoda zračnoga i zvezde-
 noga razlučnoga naturalskoga tečaja i od narođenja dečinskoga
 kratka *practica*
Januarius – prosinec
Februarius – sečen
Martius – sušec
Aprilis – mali traven
Majus – veliki traven
Junius – ivanščak
Julius – jakopovščak
Augustus – velikomešnjak
September – malomešnjak
October – miholščak
November – vsesvečak
December – gruden
 XXVII. Od žil pušćanja navuk
 XXVIII. *Phisiognomia*. Od stališa kotrigov rastolnačenje, iz kojih člove-
 čanska natura more se poznati
 XXIX. *Chyromantia*
 XXX. Iz božične noći celoga budućega leta stališ, kak je moči spoznati
 XXXI. Po Velikobožiča dnevnu iz 12 dan od leta do leta vsakoga poseb
 meseca stališ, kak je moči spoznati
 XXXII. Prostoga ljustva regule od premenjanja vremena
 XXXIII. Od blesikanja

¹² Kaže u bilješci: „Ovdi razumiju se *complexie* obodvojega spola, to jest, kak muškoga, tak ženskoga, ako taki od muškoga se samo govori”.

- XXXIV. Od treska, groma, ali strele
 XXXV. Gromu iliti strelu neba kak treba po Bogu suprotstati, poleg navuka mudrih *physicušev*
 XXXVI. Od repače zvezde^[13]
 XXXVII. Od puge, dijački *Iris* zvane
 XXXVIII. Od pomenkanja sunčene svetlosti
 XXXIX. Od mlaja i pomenkanja mesečnoga navuk, koja znati jako hasnovita jesu sejaču, sadjaču i za stalnost drevosekaču človeku i k druge fele delu i poslu; vu kojem poslu prehod Meseca treba presuditi i zapametiti.
 XL. Od obdelavanja zemlje
 XLI. Ručni *compastom* i tenjna vura, to jest na levoj ruki po putu hodeći i vu drugih vsakojačkih poslih postavljeni ljudi, kada lepo jasno sunce sija kak mogu vure poznati i poleg njih se ravnati
 XLII. Figura kak mora človek stati koj vuru hoće pogledati^[14, 15]
 Od vnoge fele konjskih betegov vračva
 Od orsagov i ravni varašev. Kojih i pod kojem neba znamenjem jesu, zaznamenuvanje
 Pod nebeskim ovnom je
 Pod nebeskim bikom je
 Pod znamenjem dvojkov je
 Pod znamenjem raka je
 Pod oroslanom je
 Pod znamenjem divojke je
 Pod znamenjem vage je
 Pod znamenjem *scorpiona* je
 Pod znamenjem strelca je
 Pod znamenjem kozla je
 Pod znamenjem vodenara je
 Pod znamenjem rib je
 Pokazanja^[16]

¹³ U mađarskom izvorniku pogrešno obrojčeno s XXXVII.

¹⁴ U Kosednara na koncu toga poglavlja dolazi kronogram s godinom 1789.

¹⁵ Tu je još jedno pogrešno obrojčivanje u mađarskom izvorniku: piše XLV. umjesto XLII.

¹⁶ Sadržaj na odvojenom listu, nedovršeno.

Prilog 2. Transkribiran opis zodijačkih znakova koji se nalazi u rukopisu Cisio aliti Planetna kniga na listovima 16v – 25v.

IX. OD NATUR XII NEBESKIH ZNAMENJ I SUNČENE VU NJIH JAKOSTI I POSLUVANJA

Od Ovna

Oven prvo nebesko znamenje, toplo i suho i ognjene nature sunčenoga izhoda, nestalno, *cholericus* iliti zlateničasto, *Mars* planete vsagdašnje prebivališče, *Saturnusa* vpadanje vu človeku z glavum lada.

Kada je Sunce vu ovnu, zemlja se otpre, korenje jakost vzeme, drevje klice pušča i zeleni se; zvirališča i tekuće vode razlevaju se, ljudi se vesele, vu vsakoj živoj stvari krv i fajtnoča povekšava; ptice popevaju, ufajuće se vu poljskoga človeka oranje i budućega vremena polsko delo i letno obilno prirođenje.

Mesec kada je vu ovnu, neje dobro vnogo govoriti, k glavi služeću žilu odpirati, ali dati vračiti, glavu zmivati, podbrivati se; zločesto je purgaciju vzimati, zato ar kak goder oven nazad grizuč i preživajuč travu pase, tak ravno vu vsakom takovom preživajučem znamenju, kak najmre v biku i kozlu, neje dobro purgaciju vzimati. Oven kak brže od sunčenoga izhoda zide, toplo vreme nosi.

Vu ovnu je dobro žilu pušćati na ruki, ali ne k glavi služeću, dobro je ranu vračiti, od sunčenoga ishoda vandrati i putovati, poslenike pošiljati, novu opravu dati krojiti i vu nju se oblačiti, od posla ženidbe i mirnosti dokončati, ali neje dobro zaveza mira včiniti te čas, doklam Mesec vu stalnom znamenju ne bude, kak najmre: vu biku, oroslanu, vodenaru i *scorpionu*. Dobro je vu ognju posluвати, vu toplica se kupati, novte obrezavati, neprilike podnesti, tabor započeti, z dragim kamenjem tržiti, vu kakovu meštiju stati, krčmiti. Okolo gospode i vojnikov hoditi i vsaka od njih prositi moreš. Neje dobro sluge prijemati i stalnoga dela pričimati.

Kotero muško dete vu ovna znamenju započne se, ali narodi, glasoviti mešter bude, ponizen, spameten, vučen, razumen, pošten i hiter vu dobrom činjenju človek, i zloče bežal bude. Kotero pako vu sredu narodi se na ov svet, glubokoga mišljenja i vu velikom preštimanju pred ljudmi bude. Ljudi se ž njim pravdali budu, ali je oblada, vu tuđu zemlju otide, nevolja se trsi na njega od stanovite zločeste žive stvari, ali od pužečega črva. Ove nevole

trseče na njega dve lete na njem trpele budu, potlamtoga vnogo imetka i bogastva imajući, preštiman i ljudi ga radi imali budu. Ali od žene bante i nevole imal bude, glavobolen i brbrastoga jezika bude. Vu celom življenju nikakvoga zmenkanja ne bu imal i nekakovu znamenje na bedri, ali na vratu, i velike van spuščene oči imal bude. Takvoga zvezda je Mars, vu četrnajstom dobe letu betežen bude, s koje nevole ako se stane, vu 83. letu vumre.

Kotera divojčica vu ovna znamenju narodi se, visokoga čela, velike zadnice, lepi lasi, istinu govoreća i družinska za stanovito gospa i ravnitelica bude, kak goder oven z rogmi svojemi čredu ravna. Mužu veselje išče i vnoge nevolje na njoj budu. Beteguvala i nekuliko na zloče nagnjena bude, na glavi nekakvo znamenje imala bude. Vu 15. i 20. i 45^{om} dobe letu obeteža i 55^{om} letu vumre.

Od Bika

Bik drugo znamenje, mrzlo i suho, poldanje zemeljske nature, *melancholicus*, to jest puno črne zlatenice. Venuševo nočno prebivališče, Meseca izvišenje, Jupitera vpadanje vu človeku z vratom lada.

Kada je Sunce vu biku, delo znamenjuje, onda je prilično vreme za oranje vrtov i goric kopanje.

Mesec kada je vu biku ne se je dobro na vratu človeku vračiti, ali z železom dotikati, niti ranu vračiti, niti žilu puščati niti z vraštvom živeti, niti je dobro vojsku kupiti, niti se na daleki put otpraviti. Dobro je stalna pričimati, hižu delati, dober fundamentom vrči, pajdaštvo, mirovnost i ženidbu preskrbeti, k poldnevu iduč tržiti, vola kupiti, družinče pogoditi, ženu nuter posvetiti i domom voditi. Dete od sesca odlučiti, na vrtu kopati, drevje cepiti, sejati i na kratek put se otpraviti. Onda je toplo i suho vreme, drčeči oblaki i megla skoro vsaki dan.

Kotero muškoga spola dete zanosi se ali narodi vu znamenju bika, tako je brez razuma govoreče, vsakojačka zamanska mišljenja imalo bude, segurno lucka dugovanja proda, vnoge nevole od stanovitoga ženskoga spola trsile se budu na njega i bližnja rodbina takvo izdati hoče zaradi česa vu veliku pogibel dojde, iz jednoga varaša vu drugi pojde, kakti petlajuč. Njegova spodoba i obraz ovakov bude: male glave, črni oči, velikoga nosa i malo dece imajući. Potlam toga k bogatomu se pridruži človeku i nikakove zvunske meštrije iliti dela ne bude znal. Na bradišču, ali na ramenu znamenje mu bude, ali na sedalu, na pokonec življenja mu veliko bude i vu 29^{om} i 30^{om} dobe letu obeteža, vu 37^{om} letu vu drugoga človeka hiži vumre.

Kotera dekličic zanosi se ali narodi vu bika znamenju, lepa i veliki oči bude, vu mladosti nevole trpela bude na telu. Kada k pameti dojde, zvrachi se i zločesta bude, z zubmi škripajuča, kak da bi ju vrag okolo nosil. Koja navči si tovaruša da naj gusto od doma othađa i retko naj za dom misli, boječa se da vu dimnoj hiži ž njom skupa oči mu se ne bi pokvarile. Decu imajuča gizdava bude, dobro vučena, čista, vu petom dobe letu obeteža, vu desetom, ali devetnajstom letu vumre.

Od Dvojkov

Dvojki 3^{je} nebesko znamenje toplo i fajtno, sunčenoga zahoda znamenje i tvrde ter krvoobilne nature *Mercuriuševo* vsagdašnje prebivališće. Pozojeve* glave izvišenje, repa pomenšavanje vu človeku z ramenom i rukom lada.

Kada je Sunce vu dvojkah, onda kak ljudi tak i neme stvari veseliju se i lepomu zrastku ter otkojenju raduju.

Kada pako Mesec je vu njih, neje dobro vračiti niti ramena, niti ruke, niti z železom dotikati se, škodljivo je žilu puščati, mir boja i pajdaštvo preskrbeti, na put se otpraviti, na vodi se voziti, vu novu se opravu opravlati, k domovini se povrnuti i neje dobro stalnoga dela pričimati. Dobro je dete vu školu dati, s pismenimi ludmi i s prodavašci kaj dokončati, jagariti i ptice loviti, kupiti i prodati, peneze razmenjati i posujevati, brbrastoga človeka opomenuti, disputovati iliti vu mudroznanstvo se boriti.

Koteri dečaric zanosi se ali narodi vu znamenju dvojkov, s poglavitemi ljudmi i vu časti postavljenimi pajdaši se, ter na vučene ljude vnogo troši.

Ako se vu sobotu na ov svet rodi, dosta išče i dobi, ali betežliv bude. Od ženske peršone optužen bude, zakaj vu veliku nepriliku dojde, ali neprijatela oblada i na dobro se delo trsi. Vu prvom letu betežen bude, u dvadeset osmom i trideset osmom dobe letu oženi se. Tri žene bude vzel i s tretjum miren bude. Na obrazu znamenje bu imal. Vu četrdesetom dobe letu vumre.

Kotero žensko dete pod znamenjem dvojkov narodi se, lepo je vugodno govoreče, z vsakoterim i s tuvarušem svojim takaj mirno žive. Muž njejni siromak i brez penez bude. Z delom ruk svojih ranila se bude i od muža vnogi posli zvrho nje se pripete. Znamenje bude imala na ruki, ali na prsah. Vu tretjem letu obeteža i vu 12^{om} ali 40^{om} ali 60^{om} dobe letu vumre.

* Pozoj je ime nebeskoga znamenja vu sebi trideset i jedno zvezdo imajuče.

Od Raka

Rak 4to nebesko znamenje, mrzlo i fajtno, polnočno, vodene i slinave nature, *phlegmaticus*, nestalno, mesečevo kak vsagdašnje tak i nočno prebivališče. Jupiterovo izvišenje, Marsa vpadanje. Vu človeku s prsami, rebri, pluči i slezenom lada.

Sunce kada je vu znamenje raka gori došlo, potlam opet po broju oni gradušev dole ide po kotereh od dneva do dneva ovam k nam gori koračilo je i prirođenje zemeljsko i sadovje vezdašnjemu vremenu prikladno od dneva do dneva bole zori.

Kada je Mesec vu raku neje dobro človeku prsa i rebra, niti pluča i slezene vračiti ali z železom dotikati, nit se je dobro ženiti, niti s staremi i taborskemi ljudmi kaj dokončati, boj počimati i vu ognju posluвати.

Dobro je tržiti, vu vodi posluвати, po vodi hoditi, mlaku kopati, vodu po jarki kam raspelati, ribe loviti. Srednjim načinom dobro je žilu puščati, samo gore spomenute kotrige ne bantuj. Dobro je poslenike pošiljati, k severu vandrati, zverje loviti i jagariti, novte obrezavati s latkum purgacijum živeti, živinče i kramarsko robu kupiti, hižu delati, konja menjati i vsaka, kom je friško konec, dobro se je pravdati i deklča prositi.

Koteri dečec zanosi se ali narodi pod znamenjem raka, svadlivec,^[17] čalaren i vkanjliv bude, kakvo zlo zna, takvo čini. Koteri se vu sobotu narodi, vu tretjem letu betežen bude, druge takaj nevole trpel bude, ali one na dobro se njemu obrneju. Sirot hranitel bude, velikaši dobro ž njim vučine. Vu vuri smrti ludi zločesto od njega govorili budu i to bude zaradi grehov njegovi. Z ženum i z decum vu nemirnosti stanual bude, niže pasa bolesten bude, v prvom i 55^{om} dobe letu obeteža, vu 89^{om} dobe letu vumre.

Kotera divičica vu znamenju raka narodi se: lepa, gizdava, jako zburkana, veliki očih, visoka i dobro srečna bude. Metemtoga rodbinu svoju odurjava, stranske pako zaradi lažljivosti i prilizavanja jako rada ima, zaradi česa s tovarušem se omrazi. Na nadra, ali na dropcu znamenje bude imala. Vu tretjem dobe letu obeteža i 49. ali 60. dobe življenja letu vumre.

Od Oroslana

Oroslanj 5to nebesko znamenje, toplo, vruče i suho, ognjene nature, sunčenoga ishoda, tvrdo zlateničasto, *cholericus*: sunca nočno prebivališče. Vu človeku s srcem, jetrami, boki i hrptom lada.

¹⁷ U izvorniku piše *sfadlivec*.

Kada Sunce vu oroslanu hodi, nezgovorna je vručina i toplo vreme po noći i po dnevnu, vsaka takaj trava i korenjice, budi zeleno, ali suho, obilno topline ima, ne se treba bojati vezda da mu zima naškodi.

Mesec kada je vu oroslanu, neje dobro človeku srca i jetra vračiti, niti boke i hrpta zmazivati, pogibelno je žilu puščati, napitnoga kaj nuter vzeti, vu novu opravu se oblačiti, putovati, s prostimi ljudmi kaj dokončati. Samo ne potrebuj brzoga dugovanja, dobro je stalni posel pričeti, kak najmre: hižu delati, vu čast dojt, dobro je zverje loviti, iliti vadasiti, vu ognju posluвати, štuke i velike puške zlevati, vapno i cigel žgati, s poglavari i gospodom kaj dokončati, družinče vu službu prijeti, ženiti se, drage cene dugovanje i imanje kupiti i prodati. Z zlatom i vsake fele žutom i črlenom farbum premetati, pajdaštvo, jedinost i mirovnost preskrbeti, čuvaj se da zla kaj ne počmeš, ar po tebi van ziti hoče.

Kada znamenje oroslana od sunčenoga ishoda zide, toplo i suho vreme donese. Ali Mesec kada čes plamen oroslanovoga znamenja prejde, onda dežd i megla bude.

Koteri dečaric započne se, ali narodi, pod znamenjem oroslana, debelo čisto govoreći i vsako dobro rad čul bude. Takov, ako se vu nedelju na ov svet narodi, velikaši^[18] ga rado imali budu, vu poštenju držali i jako mu veruvali, mudroznaneć i navučitel bude i vnoge preobladati hoće z mudroznanošćum svojum. Kaj imal bude, rad z ljudmi podeli, ostavlene sirote i dovíce zdržaval i zbog nečistoga življenja optužen bude. Na desnom sedalo stanovito nevolju imal bude, ali pako na očijah, zaradi časti telo vu pogibel postavi, vu 20[.], ali 90^m dobe letu vumre.

Kotera divojčica vu znamenju oroslana narodi se, visoka, mudra i turobnoga srca bude, z ludmi se omraziti hoće. Decu bude imala, koja friško vmreti hote, na ruki znamenje bude imala, ali na strani od dlani do lakta, ali na nogi. Vu petom, ali desetom, ali dvadeset šestom dobe letu betežliva bude, vu sedemdeset drugom letu, ako tuliko živeti bude mogla, vumre.

Od Divojke

Divojka 6to znamenje, mokro i suho, poldnevno. Posrednje zemljene nature, črno-zlatenično, *melancholicus*: vu ženskih peršonah s truplom tela, trbuhom i s črevi lada.

Kada je Sunce vu divojki, dobro je vreme, dežd takaj prehađa.

¹⁸ Nije jasno piše li tu *velikosti* ili *velikaši*, no značenje je isto.

Kada je Mesec vu divojki, neje dobro trupla, trbuha i čreva vračiti, niti se pravdati i vu ognju posluvati. Dobro je vdovicu vzeti, suknom i živinom tržiti, teška dugovanja kupiti i prodati, družinče vu službu prijeti, dete od sesca ostaviti i kaj osvojati k poldnevu vandrati, posle pošiljati, s pismenimi vučenemi ludmi i s trgovci kaj dokončati, pajdaštvo pričeti. Dete vu školu, ali vu kakovu lehku meštiju dati, zlatiti, peneze zmenjati, duge plačati, s prodajum tržiti i zemlju delati.

Koteri dečko vu znamenju divojke zanosi se, ali narodi, sramežliv i zabliv človek bude, betežliv, ali dober i pobožen, vsaka bu veruval, igru rad vidi. Stranskomu se orsagu veseli, milosrden, veren i zdužen bude.

Koteri pako vu sobotu se narodi, dve žene imal bude i z drugom bole bude živel i gusto decu imal. Stanoviti betegi budu na njem od zime, ali vode. Neprijateli zmanskom krivnjom ga potvoriti hote, ali nje podnašajuč oblada, suprot betegu z vnogemi vraštvu živel bude. Od strani živinčeta drugoga človeka neprilika ga najde. Na prsah ali okolo prs znamenje bude imal. Vu tretjem ali dvadesetom dobe letu obeteža i vu 63^{em} letu vumre.

Kotera dekličica zanosi se, ali narodi pod znamenjem divojke, znutra črlene nje oči budu i na spodobu vsega tela veliko ritlasta bude. Nesrečnoga bude življenja pet let. Gizdava divojčica, čista i snošna, vu vseh posleh dobro spametna, rada pozdravlja, lepoga zrastka. Pismoznance jako rada ima. Stanovitu svoju rodbinu i tovaruša jako oduri i v beteg opadne. Z velikom boleznostjum rodi decu i prsa njoj oteku od velike muke i trapljenja. Znamenje bu imala na licu, ali na dropcu. Vu petnajstom i 17^{om} i 48^{om} letu obeteža i 54^{om} dobe letu vumre.

Od Vage

Vaga 7° znamenje, toplo i fajtno, sunčenoga zahoda nebeske nature nestalno, zlateničasto, Venuševo nočno prebivališče, Saturnuša izvišenje, sunčeno vpadanje: vu človeku s pupkom, dropcem i z boki lada.

Kada Sunce vu vagu pojde, onda je dan z nočjom jednaki. Mesec kada je vu vagi neje dobro spomenute kotrige vračiti niti hižu delati i vu nju se spremi i naseliti. Gospostvo ali čast prijeti, vu tabor pojti. Dobro je sukno tržiti, vu novu se opravu oblačiti, vračiti, ranu lečiti, žilu puščati, kupati, podbrivati, vu goščenje hoditi, k sunčenomu zahodu vandrati, poslenike pošiljati, kupiti i opet prodati.

Koteri dečec vu znamenju vage zanosil se je, ali narodil, nestalna je njegova sreča. Ženske peršone ljubi i ljubavi hasen vzeme, na zlo nagnjen

ne bude, na dobro najbolje trsi se istinski čistoga življenja, stalen i zdužen, neje glibokoga mišljenja, vsakoga človeka rad ima, ali vendar ne mari jako za njega. Vu nedelju ako se je rodil, zločesto od njega govorili i ogrizavali ga budu njegovi neprijatelji i njih zbojati se hoće: ovo pako tri leta suprot njemu trpelo bude, potlam toga vu vsem dobro mu bude. Dosta bude dece imal i pred vrednimi ludmi vu poštenju bude; njegovoj glavi, očijam i vustam stanovita se nevola pripeti i jedno takaj vuho takvoga boli, ali potlam toga ze vsega zvračí se. Istino govoreći, ponizen bude, nikomu suprotivnik, niti ogovorlivec, vu 88. dobe letu vumre.

Kotera divojčica vu znamenju vage narodi se, visoka, lepa, spučené velike oči imajuča i zgrabljiva bude, vsakoga živinčeta i cucka se boji, zločesto od nje govore i zato vu nemirnosti s tovarušem svojim stanuje. Na licu njejnóm znamenje bude, ali na boku. Vu petom, ali jedenajstom, ali 36^{om} ali 45^{om} letu betežna bude i vu 90^{om} dobe letu vumre.

Od Scorpiona

Scorpion 8° znamenje, mrzlo i fajtno, vodene nature, polnočno, blutavo i slinavo, dijački *phlegmaticus*: Mars planete nočno prebivališče. Meseca vpadanje. Vu človeku z bubreki i vodenim mehurom lada.

Kada je Sunce vu znamenju *scorpiona*, čudnovito vreme biva, negda zima, negda toplo: sneg, rosa, sreš i deždevno, oni dnevi s kem dale krajši jesu, črni se oblaki spravljaju i zločesto, strašljivo vreme pričimla biti.

Mesec kada je vu *scorpionu*, gori spomenute kotrige neje dobro vračiti, niti je druge posle dobro činiti, samo napitno vraštvo vzeti i žilu posrednjim načinom je dobro pušćati, neje dobro rane lečiti, putovati, vu novu se opravu oblačiti, strahovito je po vodi hoditi, gospostvo prijeti i vu nje se povdati.

Koteri dečaric zanosi se ali narodi pod znamenjem *scorpiona* nagnjen je na zločestoče i to želi; krivokletni i lažliv bude. S takovemi zločesto barače koji dobro njemu učinili jesu, vsa svoja dobra pogubiti hoće zbog grubijanstva i bedastoče, metemtoga ne vidi se njemu da bi bedast i nespamet bil. Koteri vu sredo narodi se, dugo trpeče srditosti bude, gustokrat s kukla ali z nevole friško se zvračí. Z vremenom vu velikom poštenju i preštimanju bude. Dve žene bude imal i dobro družinast človek, ar obilno polje i očinstvo spravi. Dojduča takaj povedati i prorokovati zna, ali takova ne pove drugomu niti ne obznani. Na ramenu znamenje bude imal, ali na goleni, ali na glavi. Vu desetom, 36[.], ali 41. dobe življenja letu obeteža i vu vremenu 57^a leta vumre.

Divojčica pako v *scorpionu* rođena s tovarušem dobro žive, ako ga obljubiti more. Ali vnogo govoreča, vsigdar mirovna i poleg toga jalna i nenavidna. Za poglavitoga človeka vdati se hoće. Decu bude imala, sama betežliva i rada zahvaluje. Na telu znamenje bude imala. Vu dvanajstom, ali 26., ali 36^{om} letu obeteža i 52. letu vumre.

Od Strelca

Strelec 9to nebesko znamenje, toplo i suho, sunčenoga ishoda ognjene nature, zlateničavo. Jupiter planete noćno prebivališće, *Pozojeve glave vpadanje, repa izvišenje; lada vu človeku z dolnjim krajem hrptene kosti i krepno ter belo žilami.

Kada je Sunce vu strelcu, veterlivo, dežděvno i snežno vreme biva, mrazi takajše jesu.

Kada je Mesec vu znamenju strelca, gori spomenutoga kotriga i krepno bele žile neje dobro vraćiti; pogibelno je po vodi hoditi i drevje saditi. Dobro se je kupati, ranu lećiti, kupiti i prodati, vu novu se opravu oblaćiti, dete vu školu dati, vandrat, puškariti iliti lov zverja držati, poglavare i biškupe najti, tabor i pravdu započeti, vu ognju posluвати, menjati i trgovati.

Koteri dečaric pod znamenjem strelca zanosi se ali narodi na ov svet, šetuje k dobrim starim večnikom i rad mir čini med ludmi, ali nigdo za njega ne mari, vnoge neprijatele imal bude, ali obladati nje hoće, koja nekuliko let trpela budu, potlamtoga dobro mu bude, žene budu k njemu prihađale i z vkanjlivnostjum opstreti ga hote, ali vendar ne budu mogle doprinesti nakanjenja svojega. Dvakrat vu nevolju opadne. Pes takajše vjesti ga hoće, ne bude se mogel oženiti. Roditelov svoji odvetnik i hranitel bude. Na dropcu i na ruki znamenje imal bude. Vu osmom, ali 30^{om} letu obeteža, vu 70^{om} dobe letu vumre.

Vu znamenju strelca narođena divojčica velikoga nosa i zadnjice bude, na manjoće takajše nagnjena, ali z vremenom nje ostavi. Muške glave ljube nje divojaštvo i da bi hotela, vu dvanajstom dobe letu bi se vdati mogla, metemtoga za hižnoga tovaruša vnogo ne mari i njega ne poštuje, potlamtoga zbog bolezlivi krepno žil i kotrigov, zvansko i nuternje telo oboleti nju hoće. Znamenje bude imala na ramenu, ali na dropcu. Vu dvadesetšestom i tridesetšestom letu obeteža, vu sedemdeset drugom dobe življenja letu vumre.

* Pozoj ime nebesko znamenje 31 zvezdo vu sebi imajuće.

Od Kozla

Kozel 10° nebesko znamenje, mrzlo i suho, črno-zlatenične i zemljene nature, nestalno. *Saturnus* planete nočno prebivališče, *Marsa* izvišenje, *Jupitera* opadanje, vu človeku s kolenu lada.

Kada je Sunce vu znamenju kozla, suho vreme i velike jesu vedrine, zmrzne se zemlja i jako ter tvrdo je kopanje.

Mesec kada je vu znamenju kozla, neje dobro kolena vračiti, žilu puščati, ženiti se, napitek nuter vzeti, stanje delati, tabor započeti i vu ognju posluвати. Dobro je stare ludi najti, gostiti se, tustoga prasca zaklati, s toplum se odečum odeti, vu toploj hiži sedeti, dete od sesca ostaviti, olovo, ocel i teška dugovanja kupiti.

Koteri dečec zanosi se ali narodi pod znamenjem kozla, na zlo i jalnost nagnjen, svadlivec i zločestoga držanja bude, kudi ženske peršone. Pred ludmi vučnoga i razumnoga bude se pokazoval. Vnogo svačemu zrok bude, ali pod starost povrne se i sebe poboljšajuč dobro mu bude.

Decu bu imal, ali se njim veseliti ne bu mogel, akoprem vu vsem jako srečen bude. Drugi človek potroši njegovu bogastvo i vu prvo nevolju opadne kak se goder držal i habal bude. Pod okom znamenje bude imal. Vu trideset tretjem letu obeteža i vu 45^{om} vumre.

Divojčica koja pod znamenjem kozla je rođena lepa bude i vsa tovarušu svojem pove, ali sramežliiva. Takaj glavobolna, dobro srečna i vu dvadeset tretjem ali 33. letu obeteža, na čelu znamenje bude imala i vu 73^{em} življenja svojega dobe letu vumre.

Od Vodenara

Vodenar 11° znamenje, toplo i fajtno, nebeske nature, sunčenoga zahoda, stalno, tvrdo, krvno, *sangvineus*. *Saturnus* planete dnevno prebivališče, vu človeku lada z golenmi nog i listankih.

Kada je Sunce vu ovom znamenju, sneg i dežd biva.

Kada je Mesec vu znamenju vodenara, neje dobro golenu i listanke vračiti, daleko na put pojt, vu novu se opravu oblačiti i gospodu najti. Dobro je žilu otpirati, vračiti, s starimi se ludmi prijateliti, ženiti, po ledu hoditi, ptice loviti, podbrivati, duge nuter pobirati i hasnovitoga kaj dobro je pričeti.

Ovo znamenje je toplo, fajtno i mokro, zdravoga vetra donaša, najmre pako kada od sunčenoga izhoda zide.

Koteri dečaric pod znamenjem vodenara zanosi se ali narodi, nikaj zavrženoga vu njem ne bude, vsaki ga rad imal bude, jako dobro k ludem prilagoditi znal se bude. Dve žene bude imal i z drugom dobro mu bude i vnogo bolje neg s prvom. Nekoteri ludi odurjavali ga budu zaradi sreće, škoditi mu takajše trsili se budu, ali ne budu mu mogli naškoditi, ar vsa ov svet rad od njega čul bude. Takov človek ako se v četrtak narodi na ov svet, na sedalo znamenje bude imal, vu 28^{om} letu obeteža i vu 70[.] letu vumre.

Kotera divojčica pod znamenjem vodenara narodi se, gizdava, vsakoga človeka poštujuća, vnogo govoreća, za muža se gusto rada osmehavajuća, čista, dobro vučna i spametna bude. Na lopatici, ali na obrazu znamenje bude imala, vu 50. dobe letu vumre.

Od Rib

Ribe 12to nebesko znamenje dvojvrsno: zimno i mokro, vodene nature, dijački *phlegmaticus*, polnočno. Jupiter planete nočno prebivališće, Venuša izvišenje, *Mercuriusa* vpadanje, vu človeku z nogami lada.

Kada je Sunce vu ovom znamenju, mokro, tamno i deždavno biva vreme.

Kada je pako Mesec vu njem, neje dobro noge vraćiti, družinčeta vu službu prijeti i vu ognju posluвати. Dobro je cirkvene poglavare, suce, večni-ke i ostale vu časti postavlene peršone najti, ženiti se, ženu z mužem pomiriti, napitek, vraštvo i pilule nuter vzeti, kupiti i prodati, k severu vandrat, vu novu se opravu oblačiti, podbrivati. S polovice dobro je žilu pušćati, ali noge ne bantuj. Dobro je ranu lečiti, ribariti, vu vodi stanje delati i kaj cimprati, po vodi hoditi, drevje saditi i baščinu kupiti i prodati.

Znamenje ovo vodeno, mokro i zimno nam daje vreme, dobro je vendar peč kureč hižu topiti.

Koteri dečaric vu znamenju rib započne se ali narodi, dve žene bude imal, ako bu življenje čuval, sine i kčere zadobi. Vu četrtak ako se takov na ov svet narodi, vu trguvanju ne bude srečen, vu telu nikakove falinge ne bu imal, koteroga telo jako je, mertučljivo, ne boji se betega, rad pojedja drugoga človeka kruh, nigdo za njega ne mari, z nekim človekom pravdal se bude, kojega oblada, glavobolen i na prsah znamenje bude imal. Vu 14[.], ali 22[.], ali 31[.] dobe letu obeteža, vu 50[.] letu vumre.

Kotera divojčica vu znamenju rib narodi se, jako je lepa, dobra i Boga bojeća, prijatele rada brani, dvojke porodi, z velikom boleznostjum rodila

bude decu svoju. Po noći same ne treba ostaviti, znamenje imala bude na sedalu. Vu 10. ali 22. ali 83[.] dobe letu betežliva bude, vu 90. dobe življenja svojega letu vumre.

Autorska prava: © 2025 Autor(i). Ovaj je rad dostupan u otvorenom pristupu sukladno s licencijom Creative Commons Imenovanje 4.0. međunarodna.

Copyright © 2025 The Author(s). Open Access: This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Izvorni znanstveni rad

DOI: <https://doi.org/10.17234/Croatica.69.10>

UDK: 930.85(450:497.584Dubrovnik)"17"

930.85(497.584Dubrovnik)"17"

Primljen: 29. VI. 2025.

Prihvaćen: 19. IX. 2025.

KULTURNE RAZMJENE U KORESPONDENCIJI DUBROVAČKOG VLASTELINA MIHA SORGA (1739–1796)¹

Teodora Shek Brnardić
Hrvatski institut za povijest, Zagreb
teashek@gmail.com

Marta Jurković
Hrvatski institut za povijest, Zagreb
majurkovi@m.ffzg.hr

ABSTRACT

CULTURAL EXCHANGES IN THE CORRESPONDENCE OF RAGUSAN NOBLEMAN MIHO SORGO (1739–1796)

Ragusa's cultural sphere did not encompass only the highly esteemed Croatian (Illyrian) literature, but also included works written in Latin and Italian. In the late eighteenth-century republic of letters, individuals from Ragusa, such as the learned nobleman Miho Sorgo (1739–1796), worked tirelessly to transmit and disseminate these literary achievements among readers abroad, particularly within Italian cultural centres. The most valuable insights into these processes are offered by Sorgo's correspondence

¹ Rad je rezultat istraživanja provedenog u sklopu projekta *Između znanja i neznanja: ideje, prakse i nasljeđe prosvjetiteljstva u hrvatskim zemljama* (LIGHT) (IP-2024-05-5581), koji financira Hrvatska zaklada za znanost. Zahvaljujemo na pomoći oko nabave arhivskih materijala dr. sc. Mineli Fuluriji Vučić i arhivistici Ivoni Fabris iz Državnog arhiva u Dubrovniku te prof. dr. sc. Zrinki Blažević na prepjevu Fortisove pjesme o odlasku iz Dubrovnika.

in the Italian language, which contains numerous examples of practices such as the commissioning and gifting of books, as well as the distribution of translated and original literary works. The aim of this paper is to present the forms of cultural exchange in which Miho Sorgo played a prominent and recognised role as cultural mediator and promoter of Ragusan culture and literature.

Keywords: cultural exchange; culture of Ragusa; correspondence

Vi koja mislite da u potpunosti poznajete sve talente gospara Miha Sorga, jeste li znala nešto o njegovoj pjesničkoj vrijednosti? Gotovo sam siguran da Vas je skromnost našega prijatelja o tome držala u neznanju. Sada znajte da on uspješno piše ilirske^[2] stihove, da se ugodno druži s Muzama talijanskog jezika, te da kao pravi majstor obrađuje latinsku poeziju, a da ga te vježbe ne odvlače od državnih dužnosti i ozbiljnijih studija. Prije nekoliko dana pročitao sam jedan njegov epigram nekima od zajedničkih prijatelja u Padovi, koji nisu očekivali da je on tako tiho došao tako visoko na Parnas. Rado bih ga vidio razotkrivena pred svima, jer mi se čini da je njegova skromnost prava sestra škrtosti.^[3]

1. UVOD: KORESPONDENCIJA MIHA SORGA KAO ODRAZ EPOHE

Iako u 18. stoljeću Dubrovačka Republika nije bila tako moćna i utjecajna u kulturnom i ekonomskom smislu kao u stoljećima prije velikog potresa 1667.

² U ranonovovjekovnom Dubrovniku sinonimno su se rabili nazivi „slovinski” – „hrvatski” – „ilirski”, pa čak i „dalmatinski”. Naziv „ilirski” bio je uobičajen u tekstovima na latinskom i talijanskom jeziku, a „slovinski” na hrvatskom jeziku. Dubrovački leksikograf Joakim Stulli (1730–1817) potvrđuje u svojem rječniku sinonimnost nazivlja: s.v. *Illyrice, in illirico, slovinski, hârvâtski, hrovâtski, horvâtski*. – *Illyrice loqui, saper illirico, parlar illirico*, slovinkovati (Stulli 1801: 674). Bez ulazjenja u diskusiju o naravi i sadržaju ilirskog jezika u 18. stoljeću (o tome usp. npr. Fine 2006: 276–345) u ovom će se radu također sinonimno upotrebljavati pridjevi „ilirski” i „hrvatski”.

³ *Voi che credete di conoscere pienamente anche i talenti del Co[n]te Michele di Sorgo, sapevate qualche cosa del di lui valore poetico? Sono quasi certo che la modestia del nostro Amico ve n'è tenuto all'oscuro. Ora sappiate, ch'egli scrive felicemente in versi Illirici, ch'egli bazzica un po' piacevolmente colle Muse Italiane, e che tratta poi da maestro la Poesia Latina, senza che questi esercizi lo tolgano alle cure del Governo, a agli studj più gravi. Io ò letto, giorni sono, uno de' di lui Epigrammi ad alcuni de' comuni Amici in Padova, che non s'aspettavano ch'ei fosse così cheto cheto [!] salito tant' alto in Parnaso. Io lo vedrei volentieri smascherato dinanzi a tutti poichè mi sembra che la sua modestia sia sorella carnale dell'avarizia.* „Lettera del sig. ab. Fortis alla compilatrice del Giornale.” *Giornale enciclopedico* 1781, 2, 33–41. Opis Miha Sorga u pismu Alberta Fortisa Elisabeti Caminer Turra, urednici spomenutog časopisa. Citirano kod Muljačić (1968: 88).

godine, ipak je doživjela određeni procvat.⁴ Oživljavalo se pomorstvo, grad se obnavljao, ali gubici stanovništva posebno su se odražavali u redovima vlastele, koja je kao vladajući aristokratski stalež proživljavala krizu zbog nestanka mnogih obitelji. Slabila je stara krvna podjela na „salamankeze” i „sorboneze”, odnosno na starije i mlađe plemstvo. S obzirom na konstelaciju turbulentne vanjske politike jačala je uvjetovanost političkih opredjeljenja pa se tako javljaju frankofilske, austrofilске, anglofilске te čak i rusofilске struje. Uz podjelu na zemljoposjedničku vlastelu i vlastelu koja se orijentirala na ulaganja u pomorstvo ideološke podjele nastajale su i zbog kozmopolitizma određenih pripadnika obrazovanog dijela vlastele koji su iz patriotskih uvjerenja nastojali prenijeti suvremene prosvjetiteljske ideje u lokalnu sredinu. Ideje prosvjetljenog patriotizma obuhvaćale su brigu za javnu dobrobit i opće interese u duhu republikanizma,⁵ kao i meritokratski sustav vrednovanja temeljen na „kulturi zasluge”, što se smatra temeljnim obilježjem modernosti.⁶ Ovaj stav razlikovao se od tradicionalnoga vlasteoskog patriotizma koji je zagovarao očuvanje aristokratskih privilegija temeljenih na pravima stečenima po rođenju u nekom aristokratskom rodu.⁷

Jedan od prosvjetiteljskih kozmopolita bio je i glavni protagonist dubrovačke kulturne scene kasnog 18. stoljeća, diplomat i pisac vlastelin Miho Sorgo (1739–1796), mlađi brat poznatijeg kompozitora Luke Sorga (1734–1789).⁸ Sorgo je bio izraziti pobornik „kulture zasluge” na području

⁴ Foretić (1980: 433), Katalinić (2014: 6, 8).

⁵ Riječ „patriotizam” javlja se od sredine 18. stoljeća kao neologizam u francuskom i talijanskom jeziku, a podrazumijevao je aktivnu građansku uključenost u javnoj sferi. Politički jezik patriotizma oslanjao se na diskurs građanskog humanizma, prirodnog prava te kameralizma. Ključne riječi bile su „javna sreća”, „opće dobro”, „opće blagostanje”, „opća dobrobit” zajedno s „vrlinom” i „građaninom” – sastavnice vokabulara klasičnoga republikanizma. Republikanstvo kao sastavni dio patriotizma smatralo se u 18. stoljeću vrstom životnog stila, a manje političkom snagom, zato su i monarhije i njihovi građani mogli biti prožeti republikanskim duhom (Shek Brnardić 2010: 631–634). Koliko je patriotizam bio tema u prosvjetljenim dubrovačkim krugovima, svjedoči i govor Junija Restija pod naslovom *Il discorso sul patriotismo* (Govor o patriotizmu) održan u Domoljubnom društvu Miha Sorga 1793. ili 1794. godine. Rukopis se čuva u Arhivu male braće u Dubrovniku pod signaturom Ms 1144.

⁶ Smith (1996: *passim*).

⁷ Shek Brnardić (2023a: 184, 189–190). O podjelama među vlastelom vidi: Muljačić (1959b, 1959c) te Ćosić i Vekarić (2005).

⁸ O Mihi Sorgu (Sorkočeviću) još ne postoji biografija u pravom smislu riječi, nego leksikonske natuknice i različiti prilozi u kojima se podaci moraju mozaično sakupljati radi dobivanja cjelovite slike. Prvu Sorgovu biografiju napisao je Vlaho Stulli (1768–1843), član njegova Domoljubnog društva, za jednu talijansku ediciju znamenitih osoba. Vidi Stulli (1834). Recentna potpunija biografska natuknica temeljena i na arhivskim podacima sadržana je u ediciji o dubrovačkoj vlasteli. Vidi Vekarić (2015).

umjetničkih i znanstvenih postignuća te pokrovitelj nadarenih pojedinaca. „Zaštita koju Vi pružate talentima i poštenju koristi Vašoj domovini i donosi joj čast”, primijetio je Sorgov prijatelj Julije Bajamonti (1744–1800) u ljeto 1789. godine.⁹ Svojim estetskim autoritetom i enciklopedijskim znanjem okupljao je u prostorima obiteljskih palača u Pustijerni (ondje je imao veličanstvenu knjižnicu s portretima znamenitih Dubrovčana koje je naručio 1790. godine),¹⁰ Gružu i Rijeci dubrovačkoj mnoge značajne dubrovačke intelektualce i znamenite putnike na proputovanju kroz Dubrovnik, a sam je bio čest i omiljen gost u dubrovačkim i talijanskim salonima.¹¹ U slobodno vrijeme, kada se nije bavio državnim poslovima, okušavao se u uređivanju i objavljivanju rukopisnih latinskih djela o Dubrovniku i njegovoj povijesti i starinama¹² te pisanju pohvalnih tekstova (elogija) o poznatim Dubrovčanima Franu Stayu (1722–1793) i Rajmundu Kuniću (1719–1794), koje je poznao.¹³ Uz to bio je visoko cijenjen zbog pisanja i prevođenja

⁹ *La protezione da Lei donata a' talenti e all'onestà torna in vantaggio della sua patria e in onore.* Pismo Julija Bajamontija Mihu Sorgu s Hvara, 27. srpnja 1789. (Tomić Ferić 2024: 341). Muzikologinja Tomić Ferić u svojim se istraživanjima posebno osvrnula na blisku vezu dvaju prosvjetitelja. Vidi Tomić Ferić (2020). Pokroviteljstvo „plemenitih znanosti”, tj. dobrih i korisnih znanja, potvrđuje biograf Stulli: *La morte di lui fu pianta dalla patria, come quella di ottimo magistrato e di letterato benefico, che i buoni studi protesce, che dall' oblio rivendicò molti manoscritti di alcuni dotti suoi concittadini, e che il primo ebbe la fortuna di scoprire le poesie inedite di Didaco Pirro, poeta esimio, le quali voleva mettere a luce in Parigi.* Stulli (1834: 417).

¹⁰ Usp. HR-DADU-255, Obiteljski fond Bizzarro, kut. 5, Miho Sorgo Roku Bonfiolu, 19. 12. 1790. i 1. 2. 1791.

¹¹ O dubrovačkim salonima braće Sorgo i Marije Giorgi Bona vidi: Stojan (1996, 2016). Sorgovim talijanskim vezama i korespondentima najviše se bavio romanist Žarko Muljačić. Vidi Muljačić (1965, 1995, 2011).

¹² Najprije je 1784. objavio proskribirano djelo dubrovačkoga humanističkog pisca Ludovika Tuberona Crijevića (1458–1527) pod nazivom *Commentaria suorum temporum*, 2 sv. (Dubrovnik: Carlo Antonio Occhi, 1784). Latinski tekst priređen je prema pronađenom rukopisu i nadopunjen 1790. godine uz nekoliko manjih radova drugih autora s temom dubrovačkih starina i povijesti obitelji. Djelo nosi naslov *Commentariolus Ludovici Cervarii Tuberonis de origine & incremento Urbis Rhacusinae ejusdemque ditionis descriptio auctore Nicolao Joannis de Bona, et Stephani Gradi antiquitatum Rhacusinarum brevis diatriba. His accedit de illustribus familiis, quae Rhacusae extant ad amplissimum Senatum Elegia Didaci Pyrrhi* (Dubrovnik: Andrea Trevisan, 1790). O priređivanju dubrovačkog izdanja vidi: Rezar (2001: XLVIII–LVIII). U izdanje iz 1790. Sorgo je umetnuo i raspravu o obrani ilirskog jezika. Crijević (1790: 76–80, latinski tekst također kod Rezar 2000: 54–58). Imao je namjeru izdati i priručnik dubrovačkog prava. Vidi Shek Brnardić (2023a: 178).

¹³ Sorgo (1793) i Sorgo (1795).

poezije na više jezika,¹⁴ a dokumentirano je poznao talijanski, francuski, latinski, grčki, engleski i ilirski (hrvatski) jezik.¹⁵ Amaterski je provodio i arheološka istraživanja rimskih natpisa u Cavtatu¹⁶ te zapisivao antikvarska i prirodoslovna zapažanja u svojim putopisnim bilješkama.¹⁷ Osobito je poticao razvoj tiskarstva u Dubrovniku, gdje je prva tiskara osnovana tek 1782. godine.

Iz ljubavi prema bavljenju naukom i lijepim umjetnostima čak je odabrao ostati neženja, što si je kao mlađi sin mogao priuštiti: „No uz sve te dužnosti ipak se nije htio vezati tako da mu bude oduzeta sloboda života, pa je čak odlučio ostati neoženjen kako bi se još više mogao posvetiti svojim omiljenim studijima.”¹⁸ Strastveno je podupirao kazalište i glazbenu scenu, i

¹⁴ Godine 1785. objavio je u Occhijevoj tiskari čak tri djela: svoj prijevod s latinskog na talijanski elegije rimskog pjesnika Gaja Valerija Katula o molitvi bogovima *Si qua recordanti* (br. 76), prijevod s engleskog na talijanski pjesme Johna Byroma (1692–1763) (iz časopisa *Spectator* br. 603 (od 6. listopada 1714.)), uz latinski prijevod iste pjesme Junija Restija te s latinskog na talijanski pohvalnu elegiju o Rajmundu Kuniću svojega bolonjskog prijatelja Giuseppea Antonija Taruffija. Vidi Katul (1785), [Byrom] (1785) i Taruffi (1785). Original je uvijek na lijevoj strani, a prijevod na desnoj. O prijevodu i kontekstu prijevoda engleske pjesme vidi Vlahović (1960). Sva ova izdanja bila su predmet kulturne razmjene i slala su se kao prilozi pismima korespondentima u Italiji i Dalmaciji. Prema vlastitom priznanju Sorgo se ilirskom književnošću počeo baviti kasno i površno, ali očito je ipak dovoljno dobro poznao ilirski (hrvatski) jezik i metriku narodnih pjesama da može raditi prepjeve na talijanski i obrnuto. On kaže za sebe u raspravi o ilirskom jeziku: [...] „Naime, kasno sam se i površno počeo baviti ilirskom književnošću, zadržavan drugdje i često raspršen među različitim stvarima za koje se ipak ne bih usudio reći da su vrijednije” (*sero enim et summis labiis Illyricas literas attigi, alibi detentus, et in diversa, non ausim tamen potiora dicere, saepe distractus*). Crijević (1790: 76) i Rezar (2000: 54–55).

¹⁵ U korespondenciji se najradije koristio talijanskim, povremeno francuskim, čak i engleskim jezikom. O engleskim pismima koja mu je slao Junije Resti, „prosvjetljeni ljubitelj dobre književnosti i vrlo cijenjeni prijatelj” (*amatore illuminato delle buone lettere ed amico pregiatissimo*), vidi više kod Vlahović (1958–1959) te posvetu kod [Byrom] (1785: 3).

¹⁶ Miljak (2022).

¹⁷ Među pismima Roku Bonfiolu sačuvan je Sorgov dnevnik putovanja iz srpnja i kolovoza 1788. godine iz Venecije prema termalnom lječilištu Nocera. HR-DADU-255, Obiteljski fond Bizzarro, kut. 5, pisma Miha Sorga Roku Bonfiolu. Dio putopisa koji se odnosi na opis ljekovitosti voda u lječilišta Noceri objavio je u časopisu. „Lettera del sig. Co[n]te Michele di Sorgo Patrizio Raguseo, al Sig[nore] Co[n]te Ferdinando Gualdo Vicentino, intorno ai Bagni di Nocera,” *Nuovo giornale enciclopedico*, lipanj 1788, 76–80. Pritom valja napomenuti da je brojne pasuse od riječi do riječi preuzeo iz traktata *Dell'acqua salubre e bagni di Nocera* (O ljekovitim vodama i kupalištu u Noceri, 1774) talijanskog liječnika Lorenza Massimija (?).

¹⁸ *Ma a tutte queste cariche non volle però legarsi in modo, che gli fosse tolta la libertà della vita, la quale anzi deliberò a condur celibe per vieppiù dedicarsi a' dilette suoi studi*. Stulli (1834: 416).

sam preradivši pod pseudonimom „Miho Gružanin” na hrvatski jezik francusku srednjovjekovnu farsu o meštru Pathelinu nazvanu *Pokrinokat* (1793).¹⁹ Iste je godine s nećakom Tomom Basseglijem (1756–1806) osnovao Domo-ljubno društvo, u kojem je okupljao prosvjetiteljski nastrojene prijatelje – i vlasteoskog i pučkog porijekla – koji su mirnim putem htjeli provesti reforme u malenoj republici. Nažalost, Društvo je trajalo samo godinu dana i raspalo se zbog negodovanja dijela konzervativne vlastele.²⁰ Gradeći prisutnost i u talijanskim institucijama društvenosti, bio je član rimske Arkadije (*Accademia degli Arcadi* ili *Accademia dell’Arcadia*), dopisni član padovanske Akademije znanosti, književnosti i umjetnosti (*Accademia di scienze, lettere e arti*)²¹ te član Olimpijske akademije (*Accademia Olimpica*) u Vicenzi.

Njegove veze nastale na mnogobrojnim privatnim i diplomatskim putovanjima omogućavale su mu komunikaciju posebno s talijanskim prosvjetiteljskim kulturnim krugovima, koje je rado posjećivao i u kojima se tražila njegova estetska prosudba o raznim stvarima. Ta umreženost očitavala se kako u posvetama raznih autora tako i u korespondenciji samoga Sorga.²² Posebno je značajno Sorgovo vrlo blisko prijateljstvo s „otkrivačem Dalmacije”, talijanskim prosvjetiteljem Albertom Fortisom (1741–1803). On je u djelu *Viaggio in Dalmazia* (Put po Dalmaciji, Venecija, 1774) talijanskim prijevodom balade *Asanaginica* europskoj publici otkrio usmeno pjesništvo na ilirskom jeziku, čija je jednostavnost i izvornost podsjećala na homerska vremena.²³ Taj interes ogledat će se i u prevodilačkim praksama samoga

¹⁹ Muljačić (1952a) i Muraj (2010).

²⁰ O Društvu vidi Maixner (1952) i Muljačić (1959a). Novija istraživanja o nastanku i sjednicama Društva vidi kod Shek Brnardić (2023a).

²¹ Shek Brnardić (2023a: 178). Sorgo je u padovansku akademiju slao pisma i knjige koje je izdavao. Padovanski znanstvenik Giuseppe Gennari zabilježio je u svom dnevniku *Notizie giornaliere* da je 9. prosinca 1790. predsjednik Melchior Cesarotti pročitao pismo gospara Miha Sorga, dopisnog člana (*corrispondente dell’Accademia*), s kojim je poslao primjerke izdanja djela *Commentariolus*, a 7. travnja 1796. da je u Padovu pristigao Sorgov Kunićev elogij. Muljačić (1979: 245).

²² Sorgova pisma pronalaze se u različitim arhivskim fondovima u sklopu projekta „Između znanja i neznanja: ideje, prakse i nasljeđe prosvjetiteljstva u hrvatskim zemljama”, koji financira Hrvatska zaklada za znanost (IP-2024-05-5581). Suradnici istražuju različite aspekte prosvjetiteljstva u hrvatskim zemljama. Na drugoj godini glavna su tema upravo korespondencije odabranih aktera kao izvor za istraživanje umreženosti. Aktivnosti projekta (trajanje 16. 12. 2024. – 15. 12. 2027.) mogu se pratiti na mrežnoj stranici light.hipzg.hr (pristupljeno 16. lipnja 2025).

²³ Franić (1975: 118). U literaturi se smatra da je prevoditelj *Asanaginice* na talijanski jezik sam Fortis, a to on i tvrdi u *Putu po Dalmaciji*: „Preveo sam na talijanski nekoliko morlačkih

Sorga, koji je prijatelju prevodio na talijanski jezik bisere na ilirskom jeziku i obrnuto. Fortis je pripremao za drugo francusko izdanje *Puti po Dalmaciji* i danas izgubljeno poglavlje o samom Dubrovniku, o čijoj mu je povijesti, kulturi, običajima, književnosti i znamenitim osobama glavni kazivač bio upravo Miho Sorgo.²⁴

U skladu s tematskim brojem časopisa *Croatica* u ovom radu prikazat ćemo, dakle, izvatke iz epistolarne prakse toga kulturnog aktera u razdoblju kasnog 18. stoljeća, tj. u vremenu uoči pada Dubrovačke Republike. Miho Sorgo svojim je privatnim aktivnostima nastojao upoznati širu javnost s kulturnim dostignućima Dubrovačke Republike i time vršio ulogu modernog „influencera” ili „predvodnika mišljenja” u prosudbi o različitim temama iz kulture, povijesti i književnosti.²⁵ Tako pisac Đuro Ferić (1739–1820) u svojoj zbirci basni (1794) zaziva Sorgovo pokroviteljstvo sljedećim biranim riječima: „Ti, koji nadmašuješ druge oštrinom svoga duha,/ Preblažen u književnoj dokolici,/ Dok prebireš djela najuvaženijih pisaca/ Latina i Grka, kao i ostalih,/ I jednako se s njima natječeš u slavi,/ Moraš o ovoj mojoj knjižici izreći sud/ Dostojan tebe, ozbiljnog suca.”²⁶

Premda se „epistolocentričnost” smatra jednom od glavnih karakteristika ranonovovjekovnog doba, istraživanje pisama i korespondencije iz toga doba izrazito je zapostavljeno u hrvatskoj historiografiji.²⁷ Pisma nisu važna samo zbog narativne, tj. komunikacijske dimenzije, nego i zbog materijalnih aspekata samoga čina pisanja, cirkulacije i uporabe. Ovim radom naznačit

junačkih pjesama, a jednu od njih, koja mi se čini da je u isto vrijeme dobro sročena i zanimljiva, dodat ću ovom svome dugom pripovijedanju.” Fortis (1984: 59).

²⁴ Svoje dojmove o Dubrovniku sabrane u bilješkama najprije je kanio iznijeti pred članovima Akademije u Padovi, no pisanu verziju objavio je u *Giornale enciclopedico*. Muljačić (1979: 237, 245).

²⁵ U sociološkom smislu takav tip aktivnosti mogao bi se nazvati „osobnom ili relacijskom difuzijom”. Becker et al. (2020: 857).

²⁶ *Tu, qui peracri vi praepollens ingeni,/ In litterato perbeatus otio/ Quoscumque Latii, Graeciaeque caeteris/ Praestantiores volvis scriptores manu,/ Horumque par es aemulari gloriam,/ Debes libello de meo sententiam/ Pronuntiare iudice te dignam gravi.* Ferić (1794: 53–54).

²⁷ U kontekstu dubrovačkog 18. stoljeća izuzetak je korespondencija Ruđera Boškovića, čije objavljivanje organizira talijanska L’edizione Nazionale Ruggiero Giuseppe Boscovich. <https://www.edizionenazionaleboscovich.it> (pristupljeno 2. lipnja 2025). Žarko Muljačić objavio je sačuvana pisma Alberta Fortisa s Dubrovčanima, a cjelokupnu je korespondenciju – koliko je uspio pronaći u različitim arhivima i knjižnicama diljem Europe – inventarizirao. Vidi Muljačić (1952b, 1990). Slavica Stojan kao priloge u svojoj knjizi *U salonu Marije Giorgi Bona* (Dubrovnik: HAZU, 1994) uvrstila je prijevode 41 pisma iz korespondencije Marije Giorgi Bona s kćeri Marijetom, Tomom Bassegljem i Albertom Fortisom.

će se, dakle, neke teme koje analizom privatne korespondencije Miha Sorga mogu pridonijeti razumijevanju vremena tranzicije od tradicionalnog prema modernom modelu hrvatske kulture.

2. KORESPONDENCIJA I KULTURNA RAZMJENA U RANOM NOVOM VIJEKU

2.1. Pisma kao prozor u privatni život

U ranom novom vijeku pismo se smatralo najvažnijim sredstvom komunikacije u odsutnosti dviju osoba, što potvrđuje i tadašnja savjetodavna literatura.²⁸ Tako priručnik *Il segretario moderno* (Moderni tajnik, Dubrovnik, 1784)²⁹ pisma definira na sljedeći način: „Pisma su izumljena kako bi se vlastite misli prenijele osobama s kojima nije moguće razgovarati. Ona približavaju one koji su daleko, i čine ih, takoreći, prisutnima.”³⁰ Temeljna svrha pisama bilo je, dakle, premošćivanje fizičke i vremenske udaljenosti. Upravo zato epistolarni jezik obiluje opisima tjelesnih i emocionalnih stanja kojima pošiljatelj pred adresatom nastoji evocirati svoju materijalnu prisutnost.³¹ Priručnici za pisanje pisma izvrsna su polazna točka za proučavanje dopisivanja: kao rašireno pomagalo utjecala su na formiranje te društvene prakse kod velikog broja ljudi.³² Tražilo se da pisma imaju stil i formu razgovora, a učilo ih se sastavljati prema uzorima za svaku priliku. Prema humanistu i piscu utjecajnog epistolarnog priručnika Erazmu Roterdamskom (1465–1536) onoliko je vrsta pisama koliko je i pisama sâmihi.³³ Žanrovska i funkcionalna mnogostrukost i hibridnost ogledala se i u činjenici da je

²⁸ Definiciju je na temelju antičkih i srednjovjekovnih vrela prvi dao Erazmo Roterdamski, a pronalazimo je i u brojnim europskim izdanjima 18. stoljeća. Boran et al. (2019: 58).

²⁹ Muljačić navodi da je Carlo Antonio Occhi preradio i za potrebe dubrovačke publike 1784. godine tiskao djelo Isidora Nardija, *Il segretario principiante ed istrutto*, no nakon usporedbe izdanja čini nam se da je ipak riječ o dubrovačkom pretisku priručnika *Il segretaio moderno* (Venecija: Giambattista Novelli, 1782), koji se pripisuje talijanskom književniku Gasparu Gozziju (1713–1786). Muljačić (1956: 604).

³⁰ *Furono inventate le Lettere per comunicare i suoi pensieri a persone, con le quali non si può parlare. Accostano l'uso all'altro gli uomini lontani; e gli rendono, per così dire, presenti. Il segretario* (1784: 5).

³¹ Schneider (2005: 30).

³² Haasis (2022: 63–64).

³³ Erazmo Roterdamski, *Opus de conscribendis epistolis libri XXIV* (1522). Citirano prema Boran et al. (2019: 58).

(polemička) korespondencija učenjaka naknadno često priređivana za tisak.³⁴

U povijesnim znanostima istraživanje epistolarnog diskursa smatra se zahvalnom temom jer pruža uvid ne samo u stadije razvoja europskih jezika nego i u epistolarne prakse prošlih vremena te društvene kontekste u koje su bile ugrađene.³⁵ Koji su to konteksti i stvarnosti? Za pisma se može koristiti izreka francuskog povjesničara Marca Blocha da su „svjedoci [svojege vremena] koji to nisu bili svojom voljom”,³⁶ jer se običnim epistolarnim autorima pripisuje određena iskrenost i spontanost. Smatra se da su privatna pisma pisana bez skrivene namjere, za razliku od velikih pisaca koji svojim spisima oblikuju javno mnijenje, utječu na suvremenike ili na nas povjesničare.³⁷ Korespondencije, dakle, služe kao prozor u privatni život povijesnih ličnosti i za njih francuska povjesničarka Cécile Dauphin prikladno kaže:

Bilo da su korespondencije slavne ili anonimne, bilo da su podložne dokumentarnim ili biografskim svrhama, one se smatraju najpouzdanijim načinom za prodiranje, gotovo kao za provaljivanje, iza kulisa privatnog života. Svako pismo ili svaka korespondencija ima moć intrigirati, probuditi radoznalost, zbuniti jednako koliko i iznenaditi ili privući zbog onoga što nosi u sebi – misterij i neizrečeno. Tu, bez sumnje, leži dio privlačnosti koju pisma imaju na čitatelja, ali i otpor koji pružaju neposrednoj upotrebi. Trag nosi u sebi ideju skrivenog značenja koje treba dešifrirati, neku vrstu estetike skrivenog.^[38]

Važnost korespondencije i kao sredstva za kulturnu razmjenu i kao izvora za društveno-povijesne studije u ranonovovjekovnoj Europi je golema. Povjesničari posebno u zapadnim historiografijama istražuju korespondencije pripadnika svih društvenih slojeva, raznolikih po stupnju obrazovanja, pa se uz pisma učenjaka, znanstvenika, plemića i plemkinja, građana i građanki, trgovaca i političara, proučavaju i korespondencije nepismenih seljaka (kojima je očito neki pisar pisao pisma).³⁹ Pisma su u materijalnom smislu došla do nas na različite načine: neka su bila prepisivana u bilježnice, neka uvezivana i registrirana u sveske, neka čuvana u posebnim kutijama ili

³⁴ Tako je i Sorgov opis termalnog lječilišta u Nocerí, koji se u rukopisu čuva u prepisci s Rokom Bonfiolom, naknadno objavljen u časopisu *Nuovo giornale enciclopedico* u lipnju 1788. Usp. Shek Brnardić (2019).

³⁵ Camiciotti (2014: 17).

³⁶ Bloch (2008: 78).

³⁷ Dauphin (2002: 47).

³⁸ Isto.

³⁹ Camiciotti (2014: 24).

slagana u svežnjeve povezane vrpcom. U svakom slučaju, tako prenesena pisma govore o uvjetima svojeg prolaska kroz vrijeme i o razlozima za njihovo očuvanje.⁴⁰

Rehabilitacija pisma kao povijesnog izvora počela je 1980-ih godina napuštanjem strukturalističke društvene povijesti čiji su pristaše tvrdili da ego-dokumenti, zbog naglašene subjektivnosti iskaza, ne dopuštaju tumačenje općih pojava i procesa.⁴¹ Stoga su u svojim istraživanjima za korespondencijom prvi posegnuli novi historičari i povjesničari modernog građanskog društva: proučavanjem „povijesnosti teksta” nastojali su uočiti strategije kojima su pripadnici različitih društvenih skupina oblikovali svoj identitet. Status pisma kao povijesnog izvora konačno je afirmiran desetak godina poslije zahvaljujući lingvističkom obratu u historijskoj znanosti, što se očituje i u suvremenim istraživačkim tendencijama.⁴² Prva disciplinarna struja oslanja se na historijsku sociolingvistiku i pragmalingvistiku, a pisma upotrebljava kao izvor za proučavanje dijakronijskih promjena u jeziku te načina na koji su se ljudi njime koristili ne bi li ostvarili svoje ciljeve. Drugi pristup oslanja se na književnoteorijske pretpostavke: pisma se promatraju kao žanr koji je, osobito u 18. stoljeću, utjecao na nastanak drugih hibridnih vrsta poput epistolarnih romana, biltena i znanstvenih časopisa.⁴³ Ipak, većina povjesničara pisma očekivano ne proučava samo kao žanr nego kao materijalni, ali ujedno i intermedijalni artefakt. U ovom radu pokušat će se primijeniti upravo takav pristup.

2.2. Kulturna razmjena kao darivanje u pismima

Važnost epistolarne razmjene kao sredstva kulturne razmjene odavno je prepoznata u historiografskim istraživanjima.⁴⁴ Istraživači(ce) srednje generacije, poput Veronike Čapske i Irme Thoen,⁴⁵ otišle su i korak dalje: one pisma proučavaju i kao darove. Navedeno ne treba čuditi jer darom mogu biti nematerijalne prakse (gostoprinstvo i podrška) ili materijalni objekti (hrana, piće, novac, ukrasni i uporabni predmeti). U potonje se ubrajaju i djela nasta-

⁴⁰ Dauphin (2002: 46).

⁴¹ O pismu kao povijesnom izvoru i njegovu (epistemološkom) statusu u historijskoj znanosti pregledno kod Budde (2020).

⁴² Camiciotti (2014: 19–20).

⁴³ Ellis (2014: 264–268).

⁴⁴ Bethencourt i Egmond (2007).

⁴⁵ Čapská (2017), Thoen (2007).

la intelektualnim ili umjetničkim djelovanjem darivatelja, uključujući knjige i umjetnine.⁴⁶ Riječ je o iznimno plodonosnom pristupu jer se darivanje smatra antropološkom univerzalijom: navedeni fenomen zabilježen je u svim kulturama, neovisno o vremenu, mjestu i stupnju gospodarskog razvoja.⁴⁷ Njegovim značenjem prvi se bavio Marcel Mauss, koji je u *Eseju o daru* (1925) istaknuo da je cilj darivanja razviti i održavati društvene odnose. Naime, darivanje počiva na načelu reciprociteta: darivatelj poklonom stvara osjećaj dugovanja i obveze kod primatelja te na taj način pokreće ciklus uzajamne razmjene.⁴⁸ Darivanje se zato smatra jednim od temeljnih mehanizama društvene kohezije, a povjesničarima pomaže pri rekonstruiranju društvenih normi i horizonta očekivanja u određenom kulturnom trenutku.

Kao i danas, norme koje određuju društveno prihvatljivo ponašanje u 18. stoljeću većinski su bile implicitne. Pri darivanju (i uzvraćanju dara) ljudi su se stoga vodili prethodnim iskustvom i praktičnim znanjem. Odgovor pritom nije morao biti iste naravi, vrijednosti ili opsega – mogao je biti u različitom obliku od izvornog dara, ali i ostati na razini obveze prema darivatelju.⁴⁹ Ipak, kako u primateljima ne bi pobudili osjećaj zazora, pošiljatelji su se koristili diskursom poniznosti i časti, što se ogleda i u prethodno spomenutom priručniku.⁵⁰ *Il segretario moderno* donosi naputak za sastavljanje pisama priloženih darovima: u njima je bilo potrebno istaknuti da je dar tek znak naklonosti i poštovanja koji na vrijednosti dobiva samo ako se svidi osobi kojoj je namijenjen.⁵¹ Naglasak je, dakle, na želji za ugađanjem darivanoj osobi, ali i na otvaranju (i održavanju) komunikacijskih i afektivnih kanala. Sorgo je svoje knjige i pisma, koja su zbog sklada i ljepote i sâma literarni darovi, slao brojnim učenim i utjecajnim adresatima. Njihovi pohvalni odgovori, ali i recenzije i pomoć koju su mu pružali u dijeljenju primjeraka, mogu se smatrati uzvratnim darovima u recipročnom ciklusu razmjene. U nastavku zato donosimo pregled Sorgovih adresata te izvatke iz njegove fragmentirane, ali bogate korespondencije. Prije toga predstaviti ćemo kulturni identitet Miha Sorga koji je odgovarao profilu „književnika,

⁴⁶ Thoen (2007: 11).

⁴⁷ Isto (19).

⁴⁸ Čapská (2017: 192–193).

⁴⁹ Thoen (2007: 20–21).

⁵⁰ Isto (44), Čapská (2017: 202).

⁵¹ *Ma essendo la cosa, che si manda apprezzata in comune, speriamo, che la persona, a cui si dona, essendo giusta, considererà, è per desiderio di piacerle, e mostrarle con quanta premura siamo suoi umilissimi servidori. Il segretario moderno* (1784: 48).

tj. intelektualca kao dobrog građanina” (*il letterato buon cittadino*), novog tipa prosvjetiteljskog intelektualca koji je u 18. stoljeću trebao djelovati u interesu i na korist javnosti.⁵²

3. GOSPAR MIHO SORGO KAO *IL LETTERATO BUON CITTADINO*

Dubrovački vlastelin Miho Sorgo po porijeklu se ubrajaio među europsku aristokraciju koja je mogla dokazati svoju starinu i živjeti u skladu s vrijednostima svoje društvene grupe zahvaljujući bogatstvu u obiteljskom posjedu.⁵³ To znači da je već u obiteljskom okruženju dobio obrazovanje i odgoj koji su mu omogućili da se osjeća članom šire kozmopolitske zajednice kakva je bio europski plemićki stalež čije je vrijednosti dijelio. Sorgo se rodio u vrlo utjecajnom vlasteoskom rodu, koji je u 18. stoljeću imao najveći broj obnašanih funkcija u tijelima dubrovačke vlasti. Njegov ogranak obitelji s nadimkom Pesta pripadao je starom „čistom” plemstvu, tzv. „salamankezi-ma”, koji su bili birani za najviše državne službe u upravi.⁵⁴ Otac mu je bio humanist i poslanik, knez Antun Lukin Sorgo (1693–1765), a majka Jelena rođ. Gozze (1707–1796). I s očeve i s majčine strane u obitelji je bilo puno intelektualaca, a sâm je otac Antun bio član poznate Akademije ispraznijih ili dangubijeh (lat. *Academia otiosorum eruditorum*, tal. *Accademia degli Oziosi Eruditi*), koja je krajem 17. stoljeća bila osnovana u Dubrovniku po uzoru na rimsku Arkadiju.⁵⁵ Antunov mlađi brat Miho (1695–?, zaređen kao benediktinac pod imenom Filip-Marija) bio je posebno aktivan u Akademiji, koja je neko vrijeme držala sjednice u palači njihova oca Luke. Poput svojega nećaka imenjaka bio je hvaljen zbog načitanosti i „dobroga ukusa” (*il buon gusto*), što se u arkadijskim krugovima smatralo najvišim priznanjem.⁵⁶ S

⁵² Talijanski prosvjetitelj Luigi Gonzaga di Castiglione (1745–1819) objavio je 1776. godine filozofsko-povijesnu raspravu *Il letterato buon cittadino* (Intelektualac kao dobar građanin), kojoj su predgovor napisali vodeći ljudi rimske Arkadije Gioacchino Pizzi (1716–1790) i Luigi Godard (1740–1824). Oni su uveli inovacije i reformirali Arkadiju okretanjem neoklasicizmu te prosvjetiteljskoj filozofskoj i znanstvenoj kulturi. Shek Brnardić (2023b: 127–128).

⁵³ Serna (1997: 33).

⁵⁴ Katalinić (2014: 24).

⁵⁵ Shek Brnardić (2023a: 174).

⁵⁶ Deanović (1935: 117). Npr. pijarist i književni povjesničar Franjo Marija Appendini isto piše za Miha Sorga mlađega: „Miho Sorgo [...] koji je bio pun istančanog ukusa za lijepe umjetnosti i koji je bio sposoban prepoznati ljepote grčke poezije u izvorniku, kao što je poznavao i one latinske [...]” (*Michele Sorgo. [...] che era pieno di buon gusto in genere di belle arti, e ch'era*

druge strane, tetak (muž očeve sestre) Marin Orsatov Sorgo (1692–1761) u gostio je 1743. godine u svojem skromnom ljetnikovcu u Mokošici isusovca Ruđera Boškovića, koji je prema vlastitom iskazu baš u tom društvu osmislio svoju teoriju sila.⁵⁷

Miho Sorgo rođen je kao mlađi brat spomenutoga skladatelja Luke Sorga, a imao je još dvije žive sestre, učenu Katu Sorgo (1729–1792), suprugu poklisara Jakova Basseglija (1720–1805), i Mariju (1735–1774), suprugu poklisara Frana Ragnine (1713–1791).⁵⁸ Prvu poduku djeca su dobila u roditeljskoj kući, a sinovi su nastavljali obrazovanje u isusovačkom *Collegium Ragusinum*, što je bilo nužno prije stupanja u državnu službu. Isusovački nastavni program *Ratio studiorum* uključivao je prvenstveno učenje klasičnih jezika i humanističku naobrazbu. U njemu je bilo malo mjesta za prirodne i matematičke predmete, a obrazovanje je zapravo bilo ograničeno na gimnazijski program. Sorga je u Kolegiju, riječima biografa Vlaha Stullija, posebno inspirirao latinski pjesnik i izvrsni grecist o. Vlaho Bolić (1717–1756), koji ga je, usprkos teškoćama, uspješno poučio grčkom jeziku.⁵⁹ Braća i sestre dobili su privatnu glazbenu pouku od talijanskog skladatelja Giuseppea Antonija Valentea (?), koji je po svoj prilici s djecom organizirao kod kuće akademije, tj. male koncerte s mješovitim programom. Prema muzikologinji Vjeri Katalinić ova je naobrazba uključivala osnove glazbene teorije i sviranja nekog instrumenta: djevojke bi birale čembalo i pjevale, a mladići su svirali kakav gudački ili puhački instrument.⁶⁰ Kako je obitelj bila bogata, djeca su već kod kuće mogla primiti vrlo dobru pouku u lijepim umjetnostima, književnosti, filozofiji, stranim jezicima itd., što je bio ideal plemićkog obrazovanja još od Baldassarea Castiglionea i njegova *Dvorjanina* (*Il libro del cortegiano*, 1528), renesansnog ideala dvorske uglađenosti i obrazovanosti. Sestra Kata Sorgo, udana Bassegli, majka prosvjetitelja Tome Basseglija, pjesnikinja, bila je poslije slavljena zbog svoje obrazovanosti (poznavala je latinsku klasičnu

capace di conoscere in fonte le bellezze della Greca poesia, come conosceva quelle della Latina, [...]). Appendini (1830: 54).

⁵⁷ Shek Brnardić (2023a: 177). Ruđer Bošković ostat će prisan prijatelj s braćom Sorgo. Luka je bio skrbnik njegove sestre Anice, a Mihu Sorgu oporučio je svoju rukopisnu ostavštinu. Stulli (1834: 416).

⁵⁸ Vekarić (2015: 211–212).

⁵⁹ Stulli (1834: 416).

⁶⁰ Katalinić (2014: 28). Ipak, nije sve bilo bajno: godine 1757. nastao je spor između Valentea i oca Antuna Sorga oko isplate troškova za poučavanje glazbe i organizaciju akademija, a sam je instruktor 1761. godine prognan u Barlettu. Isto (30).

književnost, ali i matematiku) koju je mogla steći samo kod kuće,⁶¹ dok su Miha Sorga smatrali jednim od najučenijih vlastelina.

U dobi od 18 godina, tj. 1757., Sorgo je primljen u Veliko vijeće, što je bilo uobičajeno, i hodajući kroz razne administrativne službe vijećnika i senatora uspinjao se čak dvaput do funkcije kneza (1785. i 1795.). Premda se u literaturi navodi da je s bratom Lukom boravio u Rimu na studiju između 1756. i 1763. godine, za tu tvrdnju nema dokaza.⁶² Izvjesno je da je Miho Sorgo gotovo cijelo desetljeće kao dobar republikanac obnašao državne službe i „već u zreloj dobi” odlučio „prekinuti jednoličnost života” i uputiti se u Italiju izučiti „druge grane lijepe književnosti”.⁶³ Prema Žarku Muljačiću to se zbilo 1775. godine,⁶⁴ kada se Sorgo na godinu dana nastanio u Bologni s namjerom da sluša predavanja slavnog profesora Francesca M. Zanottija (1692–1777), jednog od najpoznatijih talijanskih enciklopedista i slobodnih kritičara. Pod njegovim vodstvom slušao je predavanja iz filozofije i prava kod drugih znamenitih profesora.⁶⁵ Između ostalih, upoznao je i ostao prijatelj s Giuseppeom Antonijem Taruffijem (1715–1786),⁶⁶ poznatim šahistom, pjesnikom i diplomatom koji je preko Poljske poznao svijet Slavena. To je bio *grand tour* Miha Sorga, koji će se u svojem daljnjem životu profilirati kao „putnik filozof” i na svojim putovanjima stvarati lanac komunikacije s talijanskim – pogotovo venecijanskim – kulturnim krugovima.

⁶¹ CATTARINA SORGO in Bassegli Dama di gran senno, e coltura fu coetanea, ed amicissima della Righi [i. e. Maria Faccenda] possedendo essa pure più lingue. Apprese a fondo la Latina fino dalla prima gioventù, seguitò sempre ad amarla, e coltivarla, ed i Classici formarono perciò la sua più deliziosa lettura. Appendini (1802: 246–247) i Stojan (2016: 252).

⁶² Navodno Baldovin Bizzarro u kratkoj Lukinoj biografiji koja se čuva u Državnom arhivu u Dubrovniku piše da je Luka „s bratom Mihom boravio na studiju u Rimu”. Katalinić (2014: 34). Ruđer Bošković spominje u pismu od 4. rujna 1770. nepoznatom primaocu da su dva brata Sorgo (*due Cav[alie]ri Conti Sorgo fratelli di una delle più antiche, e illustre famiglie Senatorie di Ragusa*) na proputovanju kroz Milano i da su posvuda u društvima prihvaćani s oduševljenjem zbog svoje obrazovanosti i ugodne čudi. To bi svakako mogli biti Luka i Miho, s kojima je Bošković bio jako blizak (vidi bilj. 57) i koji bi ga vjerojatno htjeli posjetiti u zvjezdarnici u Milanu. Ipak, o tom boravku i posjetu također nema nikakva drugog dokaza. Pismo vidi kod Bošković (2014: 43–44).

⁶³ *Giunto all'età matura, si accorse della necessità d'interrompere l'uniformità del suo vivere, e di recarsi in Italia per apprendervi gli altri rami della bella letteratura* [!]. Stulli (1834: 417).

⁶⁴ Muljačić (1965: 164).

⁶⁵ Sorgov jedini suvremeni biograf, Vlaho Stulli (1768–1843), osobno ga je poznao, bio je član Sorgova Domoljubnog društva i po svoj prilici imao informacije iz prve ruke. Stulli (1834).

⁶⁶ Stulli (1834: 416).

Sljedećih godinu dana, od 1776. do 1777. godine, proveo je u Veneciji po nalogu dubrovačke vlade baveći se poslovima vezanim uz imovinu ukinute Družbe Isusove. U slobodno vrijeme posjećivao je i druge talijanske gradove, posebno Padovu, Vicenzu, Modenu i možda Parmu te je posvuda bio priman u krugove pjesnika i učenjaka s kojima je dijelio interes za napredak u znanostima i umjetnostima. Među svoje talijanske poznanike ubrajao je prije svega prosvjetitelja i prirodosnanstvenika Alberta Fortisa (1741–1803), s kojim ga je vezivalo duboko prijateljstvo; čuvenog književnika, teoretičara, prevoditelja i padovanskog profesora Melchiorrea Cesarottija (1730–1808), koji ga je uveo u članstvo padovanske Akademije znanosti; također padovanskog profesora anatomije doktora Leopolda Marca Antonija Caldanija (1725–1813), glavnog savjetnika u zdravstvenim pitanjima; prevoditeljicu, urednicu časopisa i predvodnicu venecijanskog prosvjetiteljstva iz Vicenze Elisabettu Caminer Turra (1751–1796); konačno, očaravajuću salonijerku Isabellu Teotocchi Albrizzi (1760–1836), koju je 1816. godine Lord Byron prozvao „Madame de Staël Venecije”.⁶⁷ Sorgo je još dva puta duže boravio u Italiji radi liječenja vjerojatno reumatskih tegoba u termalnim lječilištima Abano i Nocera, tj. od 1786. do 1789. te 1791. godine, o čemu saznajemo iz njegovih pisama. Godine 1796. iz Padove je, u društvu Alberta Fortisa, pošao preko Švicarske za Pariz kako bi vidio revolucionarni „vrli novi svijet” pod vladavinom Direktorija uspostavljenog nakon jakobinske diktature. Međutim, s tog se putovanja nije vratio, jer je ondje naglo preminuo u noći s 23. na 24. studenoga.

U fizičkoj odsutnosti s navedenim korespondentima održavao je vezu preko pisama, kao i s mnogim poznatim domaćim ljudima, čija su pisma sačuvana. Među njih su se ubrajali ponajprije spomenuti splitski liječnik, polihistor i skladatelj Julije Bajamonti, dubrovački otpravnik poslova u Veneciji Roko (Rusko) Bonfiol (1737–1813), ladanjski vlastelin i pravnik Junije Resti (1755–1814), učena braća Benedikt (1714–1801) i Kristofor Stay (1719–1777) i njihov nećak Petar Aletin (1768–1836), latinist Rajmund Kunić i drugi. Među Sorgovim korespondentima najbolje su obrađena pisma Julija Bajamontija⁶⁸ i Alberta Fortisa,⁶⁹ bliskih i dugogodišnjih Mihovih

⁶⁷ Muljačić (2011: 7–8). O sadržaju korespondencije između Albrizzi (prezime iz prvog braka je Marin) i Sorga vidi Muljačić (1995).

⁶⁸ Tomić Ferić (2020, 2024).

⁶⁹ Giurgevich (2010: 145–165). U okviru već spomenutog HRZZ projekta „Između znanja i neznanja” prikupljaju se pisma Miha Sorga iz različitih arhivskih i tiskanih izvora i slažu u

prijatelja. Njegova pisma mogu se klasificirati kao privatna, namijenjena prvenstveno prijateljima i poznanicima. Bez obzira na enciklopedijsko znanje i znanstveno-književne interese, Sorgo nije vodio tzv. „učene” ili „eruditske” korespondencije poput velikih europskih imena kao što su Voltaire (1694–1778) ili talijanski erudit Lodovico Antonio Muratori (1672–1750). Njegov arhiv nije sačuvan i pisma su raspršena po različitim zbirkama koje izvorno nisu bile povezane sa Sorgovom obitelji: uz pisma sačuvana u Bajamontijevoj ostavštini u Državnom arhivu u Splitu najvažniji su veća zbirka Sorgovih pisama prijatelju Roku Bonfiolu⁷⁰ u fondu Bizzarro u Državnom arhivu u Dubrovniku te pisma različitih korespondenata samom Sorgu koja su se sačuvala u ostavštini dubrovačkog ilirca i pjesnika Antuna Kaznačića u Arhivu HAZU u Zagrebu. Četvrta grupa pisama sačuvana je u ostavštini Isabelle Teotocchi Albrizzi u Gradskoj knjižnici u Veroni. U petoj grupi je sedam pisama Leopoldu Caldaniju koja se čuvaju u Gradskoj knjižnici u talijanskom gradiću Bassano del Grappa. U sklopu projekta dosad je prikupljeno dvjestotinjak pisama iz korespondencije Miha Sorga. Međutim, očekuje se da će se daljnjim radom pronaći još građe i steći bolji uvid u njegovo intelektualno djelovanje.

4. KULTURNA RAZMJENA U SORGOVOJ KORESPONDENCIJI

4.1. *Strani naslovi*

Svojim učenim habitusom i kozmopolitskim sklonostima Miho Sorgo bio je, u punom smislu riječi, kulturni posrednik između dviju jadranskih obala. Poznavao je brojne talijanske intelektualce, a njihova je djela suvereno (pr)ocjenjivao. Njegovo je mišljenje bilo na cijeni, što potvrđuje i činjenica da je na nagovor Elisabeth Caminer Turra 1787. postao suurednikom časopisa *Nuovo giornale enciclopedico*, na koji su bila pretplaćena sva važna imena venecijanskog prosvjetiteljstva.⁷¹ U istom časopisu prethodno je objavljivao

virtualni arhiv, što je i prvi korak u obradi nečije korespondencije. Pojedina Sorgova pisma nalaze se i u drugim fondovima, npr. jedno Sorgovo pismo Ruđeru Boškoviću iz 1764. godine čuva se na Sveučilištu u Kaliforniji u Berkeleyju (Bancroft Library).

⁷⁰ O ovom značajnom, a slabo istraženom dubrovačkom otpravniku poslova u Veneciji, koji je imao razgranatu mrežu poznanstava, vidi osnovnu biografiju kod Ivančević (1970).

⁷¹ HR-DADU-255, Obiteljski fond Bizzarro, kut. 5, Miho Sorgo Roku Bonfiolu, 20. 11. 1787. Inače, između 1784. i 1786. godine Alberto Fortis recenzirao je više knjiga tiskanih u novoos-

recenzije, primjerice osvrst na djelce *La luna d'agosto* mletačkog patricija i političara Andree Memma (1729–1793), sastavljeno u suautorstvu s Melchiorreom Cesarottijem u čast Memmova učitelja Carla Lodolija (1690–1761).⁷² Iz Sorgove korespondencije doznajemo da se, osim uredničkim radom, bavio i dostavljanjem primjeraka suradnicima i pretplatnicima, što u službenom što u privatnom svojstvu.⁷³ Tako je Isabelli Teotochi u srpnju 1787. godine poslao primjerak novog, anotiranog izdanja Epikteta, koje, doduše, kritizira: ističe da je stoicizam u njemu razvodnjen, što pripisuje komercijalnoj naravi suvremenog nakladništva.⁷⁴

Kad se nakon bratove smrti ponovno trajno nastanio u Dubrovniku, Sorgo je preuzeo neslužbenu ulogu dobavljača naslova iz inozemstva. U pismu datuma 14. kolovoza 1793. Elisabetta Caminer Turra moli ga, među ostalim, da joj javi jesu li dubrovački pretplatnici još uvijek zainteresirani za njezin prijevod poezije švicarskog slikara i pjesnika Salomona Gessnera (1730–1788).⁷⁵ Osim Gessnera u Gradu se tijekom 1790-ih godina čitao i

novanoj dubrovačkoj tiskari, a objavljivao je i pjesme posvećene dubrovačkim gospođama i samom Sorgu (*Al Nobil Uomo Signor Michele di Sorgo*). Muljačić (1965: 167).

⁷² Zbog satiričnog tona djelo uspoređuje s onima grčkog retoričara Lukijana (oko 115. – nakon 180.), ali i anglo-irskog pisca Jonathana Swifta (1667–1745), što potvrđuje da je poznao i suvremenu anglofonu produkciju. Biblioteca Civica Verona, Fond Teotochi Albrizzi, Miho Sorgo Isabelli Teotochi Marin, 4. 10. 1789. i 1. 11. 1787.

⁷³ Jednom je prigodom zabunom svezanj knjiga za suradnike u Padovi poslao u Dubrovnik. Kako bi ostao na glasu kao točna i pouzdana osoba, urgirao je kod Roka Bonfiola za pomoć pri povratu pošiljke. HR-DADU-255, Obiteljski fond Bizzarro, kut. 5, Miho Sorgo Roku Bonfiolu, 28. 1. 1788.

⁷⁴ *Dopo questo preambolo, potrà decorosamente fare il suo ingresso l'Epiteto ultimamente pubblicato, di cui prendo la libertà farle avere l'esemplare finalmente speditomi. Le dispiacerà certamente osservare la quintessenza stoica, stemperata in flemma d'Arzignano, e in molta acqua comune. Ma essendo la maggior parte de' libri al dì d'oggi un ramo di commercio, bisogna sacrificare di buon animo, una non piccola porzione, di noja particolare, all'unico bene a cui aspirano generalmente le società.* U prethodnim pismima kritizira i nakladnika Antonija Turru (1730–1796), supruga Elisabette Caminer Turra, jer kasni s objavljivanjem. Usp. Biblioteca Civica Verona, Fond Teotochi Albrizzi, Miho Sorgo Isabelli Teotochi Marin, 3. 4. 1787, 18. 5. 1787. i 24. 7. 1787.

⁷⁵ Među pretplatnicima spominje Mariju Giorgi Bona, Dešu Bassegli Gozze (1759–1804), Junija Restija i opata Staya, vjerojatno Benedikta. Caminer ističe da će primjerke tiskati ovisno o iskazanom interesu. Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Fond obitelji Kaznačić, XV21/AIV 13, Elisabetta Caminer Turra Miho Sorgu, 14. 8. 1793. Prijepis kod Muljačić (2011: 16). Gessner je 1781. Sorgu odgovorio na pismo u kojem se Miho raspitivao o životu u Zürichu, kamo se njegov nećak Tomo Bassegli namjeravao uputiti na studij. Prijepis dijela pisma vidi kod Muljačić (1999). U prevođenju Gessnerove poezije okušao se i hvarski biskup Ivan Dominik Stratico (1732–1799): Sorgo u pismu Bajamontiju (27. 2. 1781) potvrđuje da je zaprimio stihovani prepjev. Citirano prema: Tomić Ferić (2024: 382).

prethodno spomenuti Cesarotti, osobito njegov prijevod *Ilijade* na talijanski koji je izlazio u nastavcima od 1786. do 1794.⁷⁶ Ipak, isporuka naručenih naslova nije uvijek tekla glatko. Miho u siječnju 1792. od Bonfiola moli informaciju o novom svesku, napominjući da se drugi pretplatnici opetovano za nj raspituju. Iako je tražio razdvajanje računa, čini se da se situacija nije razriješila, jer je Sorgo u travnju iste godine pretplatnicima bez naknade dijelio primjerke.⁷⁷ Nakladnici su nerijetko znali poslati i pogrešan svezak ili, pak, duplikate.⁷⁸

U rješavanju praktičnih problema kulturni posrednik Sorgo oslanjao se na svoje kontakte u Italiji, ponajviše na Roka Bonfiola, koji je u njegovo ime podmirivao dugove i prosljeđivao pošiljke. Budući da su bili bliski prijatelji, čini se da je to radio bez naknade. Ipak, Miho mu je zahvaljivao darovima. Primjerice, iz Dubrovnika je poslao dvije bačvice najbolje malvazije i zamolio da Bonfiol s društvom nazdravi u njegovo ime.⁷⁹ Jednako pažljiv bio je i prema drugim prijateljima. Tako butargu šalje liječniku Leopoldu Caldaniju (dakako, uz Bonfiolovu pomoć) u znak zahvale za pomoć pri nabavi literature:

Dotični [Antun Dobudović] donosi kutijicu butarge koju šaljem doktoru Caldaniju, kojemu dugujem za knjige koje mi je poslao na dar.⁸⁰

Navedenim citatom potvrđuje se prethodno opisana ciklička narav darivanja: iako piše da mu je Caldani knjige poklonio, Sorgo mu se svejedno osjeća obvezanim, stoga se odužuje delicijom.⁸¹ Ipak, Miho mu nije slao samo skupocjene darove uaturi nego i djela tiskana u Dubrovniku.

⁷⁶ Prema kartičnom katalogu Dubrovačkih knjižnica u Znanstvenoj knjižnici čuva se 21 primjerak Cesarottijeva prijevoda (dakako, u više svezaka), od čega deset njih u izdanju o kojem piše Sorgo.

⁷⁷ HR-DADU-255, Obiteljski fond Bizzarro, kut. 5, Miho Sorgo Roku Bonfiolu, 13. 1. 1792. i 24. 4. 1792.

⁷⁸ HR-DADU-255, Obiteljski fond Bizzarro, kut. 5, Miho Sorgo Roku Bonfiolu, 20. 11. 1787. Sorgo se žali da je dobio dva primjerka prvog sveska djela *Elementa iuris criminalis* Filippa Renazzija te moli Bonfiola da mu suvišan primjerak prvoga zamijeni za drugi svezak.

⁷⁹ HR-DADU-255, Obiteljski fond Bizzarro, kut. 5, Miho Sorgo Roku Bonfiolu, 13. 1. 1792. i 24. 4. 1792.

⁸⁰ *Il medesimo si è incaricato di una cassetina di bottarghe che mando al D[otto]r Caldani, con cui ho de dover per libri da lui mandatimi in regalo.* HR-DADU-255, Obiteljski fond Bizzarro, kut. 5, Miho Sorgo Roku Bonfiolu, 1. 2. 1791.

⁸¹ Butarga je delicija koja se priređuje od riblje ikre i kao takva bila je (i ostala) vrlo skupa.

4.2. Autorska i urednička djela

Otvaranjem prve dubrovačke tiskare 1783. godine omogućeno je tiskanje naslova za domaću publiku, ali i popularizacija dubrovačkih (i dalmatinskih) ostvarenja na međunarodnoj književnoj sceni. U dvama pismima iz 1789. pronalazimo obavijest da je Sorgo u Veneciju uputio više primjeraka Bajamontijeva elogija u čast Boškovića.⁸² Iz spomenutih pisama doznajemo i da se osobno založio za tiskanje djela te da je primjerak, osim Isabelli Teotochi i Roku Bonfiolu, namijenio i Leopoldu Caldaniju. Djelo je zasigurno bilo uspješno jer je već iduće godine u Napulju tiskano drugo izdanje. Pozitivnu recepciju doživjeli su i Sorgovi elogiji, o čemu čitamo ne samo u pismima nego i u suvremenim tiskovinama.⁸³ Pohvala koju je napisao u čast Franu Stayu tiskana je krajem 1793., a već u travnju iduće godine u *Nuovo giornale enciclopédico d'Italia* izašla je recenzija glavne urednice Elisabette Caminer Turra.⁸⁴ Iako nemamo potvrdu da joj je sâm poslao primjerak (a zasigurno jest), Caminer je Sorga imala potrebu obavijestiti da je uživala u djelu i o njemu biranim riječima pisala u svojem časopisu.⁸⁵

Iz prepiske o elogiju za Rajmunda Kunića ponešto doznajemo i o mehanizmima cirkulacije primjeraka. Deset primjeraka na adresu Isabelle Teotochi prispjelo je krajem 1795., vjerojatno Bajamontijevim posredovanjem preko Splita.⁸⁶ U pismu nadnevka 13. rujna 1795. Sorgo joj piše:

Unaprijed šaljem pošiljku s deset primjeraka Kunićeva elogija, koji sam najavio u prethodnom [pismu]. Pisan je bez pretenzija, kako je srce diktiralo. Šaljem jedan više kako bi i Zacco dobio primjerak. Ostale Vašem prijateljstvu preporuča Vaš Sorgo.^[87]

⁸² HR-DADU-255, Obiteljski fond Bizzarro, kut. 5, Miho Sorgo Roku Bonfiolu, 13. 12. 1789; Biblioteca Civica Verona, Fond Teotochi Albrizzi, Miho Sorgo Isabelli Teotochi Marin, 14. 12. 1789.

⁸³ Biblioteca Civica di Bassano del Grappa, Epistolarna zbirka Gamba, IX-C-7-1425, Miho Sorgo Leopoldu Caldaniju, 25. 4. 1794.

⁸⁴ Elisabetta Caminer Turra. Travanj 1794. Elogio dell'Abate Francesco Stay. *Nuovo giornale enciclopédico d'Italia*, 46–57.

⁸⁵ Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Fond obitelji Kaznačić, XV21/AIV 13, Elisabetta Caminer Turra Mihi Sorgu, 26. 2. 1795. Prijepis kod Muljačić (2011: 17).

⁸⁶ *E manderò il pacco alla Teotochi quando un galantuomo andrà a far contumacia a Venezia. Altrimenti alla sanità sarebbe un imbarazzo. Se vorrà così, potrò fare altre simili spedizioni del medesimo elogio p(er) la via di Venezia.* Julije Bajamonti Mihi Sorgu, 6. 10. 1795. Citirano prema: Tomić Ferić (2024: 376).

⁸⁷ *Le sia di vanguardia un pacchetto con dieci copie annunziatevi nella precedente, dell'elogio Cunichiano: esso è scritto senza pretensione, come quando il cuore detta. Un titolo di più perché*

Osim primjeraka izričito namijenjenih njoj i mletačkom patriciju Costantinu Zaccu (1760–1841) iz pisma vidimo da joj dostavlja i određen broj primjeraka koje može, bude li htjela, dalje razdijeliti. Budući da se u njezinu salonu okupljala prosvjetiteljska elita Venecije i Veneta, Sorgo si je na taj način nastojao osigurati čitatelje među istomišljenicima.⁸⁸

Određen broj primjeraka uputio je i Leopoldu Caldaniju, uz molbu da po primjerak daruje opatu Clementeu Sibiliatu (1719–1795) i grofu Antoniju Pimbiolu (1740–1824):

Molim Vas da, kao prijatelj, primite elogij opatu Kuniću. Kao književnik trebao bih se pribojavati objelodaniti ga jer nema osobine potrebne da zadovolje Vama ravne. Pokušao sam cvijećem posuti grob prijatelja. S time na umu pronicavi čitatelji možda će mi oprostiti nedostatke, a možda će mi ga i odobriti. Molim Vas da po primjerak darujete opatu Sibiliatu i grofu Antoniju Pimbiolu, uz moje poštovanje i pozdrave.^[89]

Svojim korespondentima dijelio je i radove dok je na njima radio. Sorgo se, osim elogijima i uređivačkim radom, bavio i poezijom, mahom prigodne naravi. Kad je u ljeto 1787. primljen u Olimpijsku akademiju (*Accademia Olimpica*) u Vicenzi, povodom stupanja u članstvo napisao je sljedeći elegijski distih:

De Campo Martio

Dat Veneri campum Mavors; solemne quotannis

Ut festum instituant Illa, Amor, et Charites.^[90]

Zacco ne abbia una copia; le altre le raccomanda alla vostra amicizia, il v.o de Sorgo. Biblioteca Civica Verona, Fond Teotochi Albrizzi, Miho Sorgo Isabelli Teotochi Marin, 13. 9. 1795.

⁸⁸ U nacrtu pisma od 2. siječnja 1794. Bajamonti izjavljuje da mu je žao što „ovdje nema ljudi koji bi ga se udostojili čitati, jer su zauzeti nečim drugim”. Citirano prema: Tomić Ferić (2024: 371).

⁸⁹ *Vi prego di accettare come amico l'elogio dell'ab[ate] Cunich; come a letterato dovrei temere di esporlo, non avendo esso que' requisiti che vi vorrebbero per contentare i vostri pari. Ho cercato di spargere qualche fiore sulla tomba dell'amico; sotto questo aspetto i discreti potranno perdonarmi l'ordine, e forse approvarlo. Vi prego di presentare una copia all'ab[ate] Sibigliato, e al Co[n]te Ant[oni]o Pimbiolo unitamente a miei compli[ment]i e saluti.* Biblioteca Civica di Bassano del Grappa, Epistolarna zbirka Gamba, IX-C-7-1427, Miho Sorgo Leopoldu Caldaniju, datum nečitak, 1796. Vjerojatno je riječ o Clementeu Sibiliatu (1719–1795) koji je, doduše, u tom trenutku već mrtav. Dakako, moguće je da Sorgo to nije znao.

⁹⁰ Prijevod glasi: „O Marsovom polju/ Veneri polje dade Mars, da svake godine slave/ blagdan sveti Amor, Gracije, i Ona sama.” Biblioteca Civica di Bassano del Grappa, Epistolarna zbirka Gamba, IX-C-7-1424, Miho Sorgo Leopoldu Caldaniju, 8. 8. 1787; Biblioteca Civica Verona, Fond Teotochi Albrizzi, Miho Sorgo Isabelli Teotochi Marin, 9. 8. 1787. Sorgova poruka i klasicističko nadahnuće u skladu su s premisama „galantnog doba”. Poznato rimsko Marsovo

Spomenuti uradak poslao je 8. i 9. kolovoza Leopoldu Caldaniju i Isabelli Teotochi. Iz Mihova naknadnog pisma (14. kolovoza) saznajemo da su Isabella i njezin tadašnji suprug, Carlo Marin, stihove pohvalili,⁹¹ a to je zasigurno učinio i Caldani. Naime, na Mihovo pismo u zaglavlju drugom su, po svoj prilici Caldanijevom rukom dopisani sljedeći stihovi, uz napomenu: „Odgovorih kako slijedi” (*Risposi come segue*):

Dat Veneri campum hōc [!] semper Gradivus, et Hermes,
nunquam ut dispereat germen adulterii.^[92]

Stihove je ubrzo na talijanski prepjevao Giambattista Garducci (1755. – poč. 19. st.), a njegov prepjev s nemalim zadovoljstvom Sorgo bilježi u gore spomenutom pismu:

Dat Veneri campum Mavors, solemne quotannis
ut festum instituant, Illa, Amor, et Charites.
Acciò stia colle Grazie, il Figlio in festa,
*Marte a Venere il campo, ogn'anno appresta.*⁹³

Svoje je uratke, dakako, slao i Bajamontiju – kako autorske, tako i prevoditeljske. Osim (nedatirane) prigodne pjesme napisane za akademiju u talijanskom Fanu, koju u prijepisu donosi Ivana Tomić Ferić,⁹⁴ Bajamontija je molio i za savjete i iskreno mišljenje o prepjevima.

Kao što je prethodno spomenuto, Sorgo je u dubrovačkoj tiskari objavljivao prijevode s latinskog i engleskog jezika. Međutim, doznajemo da se okušao i u prenošenju stihova s ilirskog (tj. hrvatskog) na talijanski.

polje, gdje su se postrojavale rimske vojne čete, bog rata Mars predaje svojoj ljubavnici Veneri. Ona bi zajedno s njihovim sinom Amorom i boginjama dražesti Gracijama umjesto ratnih postrojavanja na istom mjestu trebala ustanoviti svetkovine ljubavi.

⁹¹ Biblioteca Civica Verona, Fond Teotochi Albrizzi, Miho Sorgo Isabelli Teotochi Marin, 14. 8. 1787.

⁹² Prijevod glasi: „Mars i Hermes zauvijek Veneri daruju ovo polje./ da nikad ne iščezne porod preljubnički s njega.” Biblioteca Civica di Bassano del Grappa, Epistolarna zbirka Gamba, IX-C-7-1424, Miho Sorgo Leopoldu Caldaniju, 8. 8. 1787. Caldani se slaže sa Sorgom želeći da s polja nikada ne nestane „porod preljubnički”, tj. Amor koji je sin iz preljubničke veze Venere i Marsa. Caldani uvodi u stih Hermesa koji je također bio poznati Venerin ljubavnik. Nju je Jupiter udao za neuglednog boga Vulkana, pa je tražila izvanbračne prilike. Asocijacije na preljub bile su u skladu s galanterijskim praksama toga doba.

⁹³ Biblioteca Civica Verona, Fond Teotochi Albrizzi, Miho Sorgo Isabelli Teotochi Marin, 14. 8. 1787.

⁹⁴ Citirano prema: Tomić Ferić (2024: 402).

Bajamonti tako u pismu od 31. srpnja 1782. piše da ga je obradovao Sorgov prijevod stanovite *Ilirske pjesme (Canto illirico)* i raspravlja o mogućnosti objavljivanja teksta u novinama.⁹⁵ Ivan Milčetić navodi da je riječ o narodnoj pjesmi „Kad je Vuk ognjeni odmijenio od kopja kraja bosanskoga i kad je ubio njegova zatočnika”⁹⁶ ili, u Sorgovu prijevodu, *Come Lupo ardente succede nel duello dell’aste, al Re di Buda, e uccise il suo sfidatore*. Prijevod ocjenjuje kao vjeran originalu, a navodi da je sastavljen za Elisabettu Caminer Turra. Prema Milčetiću iz Sorgova je pisma razvidno da je pjesmu ponudio na objavljivanje.⁹⁷ Uz spomenutu *Ilirsku pjesmu* Bajamonti je pohvalio i Sorgov prepjev dviju ilirskih anakreontskih pjesama.⁹⁸

Sorgo je prevodio i s talijanskog na hrvatski (ilirski) jezik improvizirane sonete svojeg prijatelja Fortisa, o čemu doznajemo iz Fortisove prepiske sa splitskim poznanicima. U pismu od 24. siječnja 1780. javlja se učenom kontu Radošu Michieliju Vitturiju (1752–1822) u Split sa svojega prvog boravka u Dubrovniku i prenosi mu oduševljenje kulturom i političkim ustrojem malene republike.⁹⁹ Posebno je bio ushićen gostoprimstvom vlasteoskih obitelji Bassegli, Gozze i Giorgi Bona, u čijem je društvu bio naravno i Miho Sorgo, kojeg je Fortis otprije poznao.¹⁰⁰ Napominje da su mu se u Gradu vratile latinske muze, tj. da se nakon dugo vremena okušao u pisanju latinskih stihova (kratke elegije) u kojima pohvaljuje Dubrovnik uz želju da se onamo jednom vrati i ondje umre. U ostavštini Julija Bajamontija u Splitu pronađen je i prijevod elegije na talijanski u obliku soneta, što je napravio sam Bajamonti. U obiteljskom pak arhivu Bassegli u Dubrovniku nalazi se uz latinski izvornik i hrvatski prijevod u rimovanom osmercu potpisan „Miho Sorgoevich” ili sâm Miho Sorgo.¹⁰¹

⁹⁵ Isto (327–329).

⁹⁶ Pjesma na ćirilici objavljena je u zbirci Bogišić (1878: 46–49).

⁹⁷ Nažalost, budući da brojevi časopisa *Nuovo giornale enciclopedico* iz spomenutog razdoblja nisu digitalizirani, za potrebe ovog članka nismo mogli provjeriti je li pjesma doista i tiskana.

⁹⁸ Tomić Ferić (2024: 363). Ne znamo o kojim je pjesmama riječ, ali sadržajno su morale imati za temu društvo, vino i ladanje.

⁹⁹ Giurgevich (2010: 196–198).

¹⁰⁰ U pismu Bajamontiju od 23. listopada 1779. Sorgo napominje: „Željno ga iščekuju svi njegovi prijatelji, osobito ja, koji unaprijed uživam razmišljajući o zadovoljstvu da se nastavi naš razgovor.” Tomić Ferić (2024: 380).

¹⁰¹ Pjesme se nalaze u svežnju naslovljenom „Poesie diverse e specialmente di Fortis e Giugno Resti”, a unutra u posebnom omotu s originalima i prijevodima Fortisovih pjesama. HR-DA-DU-253, Obiteljski fond Bassegli, kut. 6.

Ad Rhacusam¹⁰²

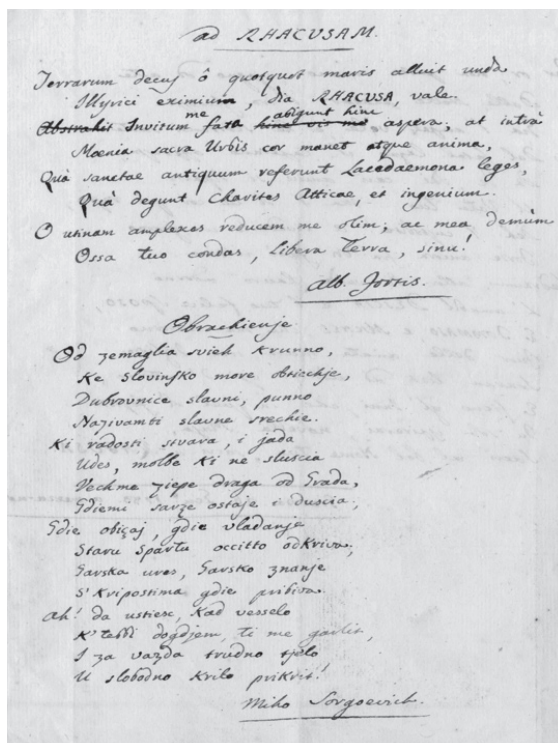
Terrarum decus ô quotquot maris alluit unda
 Illyrici eximium, dia R h a c u s a, vale.
 Invitum me fata abigunt hinc aspera; at intra
 Moenia sacra Urbis cor manet atque anima,
 Qua Sanctae antiquum referunt Lacedaemona leges,
 Qua degunt Charites Atticae et ingenium.
 O utinam amplexes reducem me olim, ac mea demum
 Ossa tuo condas, libera terra, sinu!

Alb.[erto] Fortis

Obrachienje

Od zemaglia svieh krunno,
 Ke slovinsko more obtiechje,
 Dubrovnice slavni, punno
 Nazivamti slavne srechie.
 Ki radosti stvar, i jada
 Udes, molbe ki ne sluscia
 Vech me ziepe draga od Grada,
 Gdiemi sarze ostaje i duscia,
 Gdi obicaj, gdie vladanje
 Staru Spartu occitto odkriva,
 Garska ures, Garsko znanje
 S' kripostima gdie pribiva.
 Ah! Da ustiesc, kad vesselo
 K'tebbi dogdjem, ti me garlit,
 I za vazda trudno tjelo
 U slobodno krilo prikrit!

Miho Sorgoevich

Slika 1. Prijepis Fortisove elegije naslovljene *Ad Rhacusam* i Sorgov prepjev pod naslovom *Obrachienje*, tj. Prijevod. Vide se i preinake latinskih stihova. (HR-DADU-253, Obitelj Basseglj, kut. 6, AB-253-6).

¹⁰² Suvremeni prepjev prof. dr. sc. Zrinke Blažević glasi: RAGUZI/ Uresu divni zemalja koje oplakuje more/ Ilirsko, čudesna ti s Bogom, Raguzo, mi stoj!/ Suprotno mojoj volji gorak udes me tjera./ Ali će srce i duh sveti mi čuvati Grad/ Koji obdržava svete zakone prastare Sparte./ Gdje su pronašli dom atička ljupkost i um./ Kamo sreće da jednom na povratku prigrliš mene,/ Slobodna zemljo, i moj konačno pokriješ leš!

U istom pismu kontu Micheliju Vitturiju Fortis spominje i da je sklapao stihove na talijanskom, tj. sonete. Jedan improvizirani sonet, skovan „iz rukava”, zaslužio je da ga prevede „gospar Miho” (*conte Michele*) „više jer prikazuje u pravom svjetlu kvalitete jedne vrlo srdačne osobe nego zbog njegove unutrašnje vrijednosti.”¹⁰³ Stoga se Fortis odlučuje za prijepis osmeračkog prepjeva, izostavljajući izvorni sonet posvećen gospođi Mariji Giorgi Bona čiji je salon pohodio, uz napomenu kako ovaj ne doseže ni polovicu vrijednosti prijevoda. I taj je prijevod kolao kao prilog pismima jer se prijepis također nalazi u arhivu Bassegli, gdje se čuva i prijepis prešućenog Fortisovog soneta na talijanskom jeziku.¹⁰⁴

Sonetto per rime tolte dal Tasso
In lode della Signora] M.[aria] G.[iorgi] B.[ona]

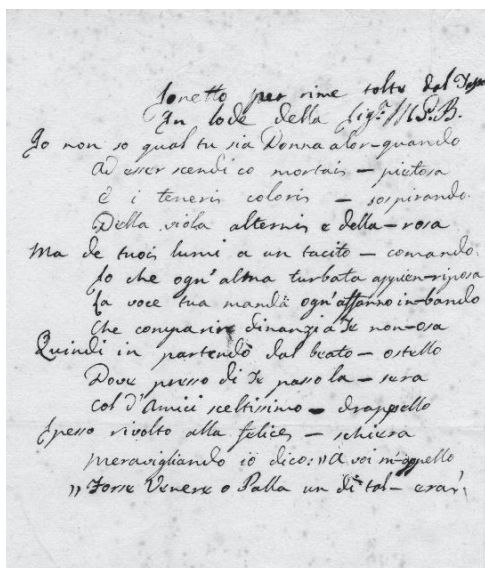
*Io non so qual tu sia Donna alor – quando
Ad esser scendi co mortai – pietosa
E i teneri colori – sospirando
Della viola alterni e della – rosa.
Ma de tuoi lumi a un tacito – comando
So che ogn'altra turbata appien – riposa
La voce tua manda ogn'affanno in – bando
Che comparire dinanzi a Te non – osa.
Quindi in partendo dal beato – ostello
Dove presso di te passo la – sera
Col d'amici sceltissimo – drapello
Spesso rivolto alla felice – schiera
Meravigliando io dico: „A voi m'– appello
Forse Venere o Palla un di tal – erar'!”*

Obrachienje

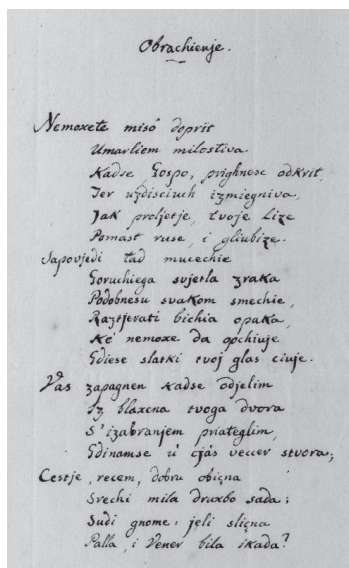
*Nemoxete misô doprit
Umarliem milostiva
Kadse, Gospo, prighnese odkrit.
Jer uzdisciuch izmiegniva,
Jak proletje, tvoje lize
Pomast ruse, i gliubize.
Sapovjedi tad mucechie
Goruchiega svjetla zraka
Podobnesu svakom smechie,
Raztjerati bichia opaka,
Ke nemoxe da opchiuje
Gdiese slatki tvoj glas ciuje.
Vas zapagnen kadse odjelim
Iz blaxena tvoga dvora
S'izabranjem priateglim,
Gdinamse ù cjas veccer stvora;
Cestje, recem, dobru obiçna
Srechi mila druxbo sada;
Sudi gnome, jeli slična
Palla, i Vener bila ikada?*

¹⁰³ Un sonetto improvviso, fatto colle rime obbligate, che non riuscì affatto detestabile, meritò d'essere tradotto dal Conte Michele, più perchè rende giustizia alle qualità di una amabilissima persona che pell'intrinseco valore. Io vi ricopio la traduzione e sopprimo il sonetto che non vale la metà. Giurgevich (2010: 197).

¹⁰⁴ Vidi bilj. 100.

Slika 2. Prijepis Fortisova soneta naslovljenog
Sonetto per rime tolte dal Tasso. In lode
della Sig[nora] M[aria] G[iorgi] B[ona].
(HR-DADU-253, Obitelj Basseglj,
kut. 6, AB-253-6).

Slika 3. Prijepis Sorgova prepjeva
Fortisova soneta naslovljenog
Obrachienje, tj. Prijevod.
(HR-DADU-253, Obitelj
Basseglj, kut. 6, AB-253-6).

5. ZAKLJUČAK

Analiza korespondencije dubrovačkog vlastelina Miha Sorga iz druge polovice 18. stoljeća otkriva njegovu iznimno važnu ulogu kulturnog posrednika između Dubrovnika i europskih, osobito talijanskih, intelektualnih krugova. Sorgo je, zahvaljujući svojem obrazovanju, jezičnim kompetencijama i širokoj mreži poznanstava, bio istinski predstavnik prosvjetiteljskog ideala „intelektualca kao dobrog građanina” (*il letterato buon cittadino*). Njegova pisma, osim što su dragocjen izvor za proučavanje privatnog života, društvenih odnosa i kulturnih praksi kasnog 18. stoljeća, svjedoče i o konkretnim oblicima kulturne razmjene: darivanju knjiga, prevođenju i slanju književnih djela, razmjeni mišljenja i estetskih prosudbi.

Korespondencija Miha Sorga pokazuje kako su privatne veze, prijateljstva i neformalne mreže bile ključne za cirkulaciju znanja i ideja izvan lokalnih okvira. Sorgo nije bio samo pasivni primatelj inozemnih kulturnih

utjecaja već i aktivni promicatelj domaće znanosti i književnosti te pokrovitelj i poticatelj novih intelektualnih i umjetničkih inicijativa. Njegova praksa darivanja knjiga i rukopisnih uradaka, kao i uzajamnost u razmjeni darova i usluga, potvrđuje važnost epistolarne komunikacije kao sredstva društvene kohezije i kulturne difuzije.

Ovaj rad ističe potrebu za daljnjim istraživanjem privatnih korespondencija kao izvora za razumijevanje procesa modernizacije hrvatske kulture u prijelomnom razdoblju prosvjetiteljstva. Razbacana, ali sadržajno bogata Sorgova pisma čuvana u različitim arhivima i zbirkama pružaju vrijedan materijal za proučavanje ne samo kulturne povijesti Dubrovnika nego i šireg europskog konteksta. Kroz njegov primjer jasno se vidi kako su pojedinci svojim privatnim inicijativama i mrežama doprinijeli oblikovanju kulturnog identiteta i prijenosu informacija između različitih, vrlo udaljenih sredina. Time Miho Sorgo ostaje trajno upisan kao jedan od ključnih aktera kulturne razmjene i prosvjetiteljskih nastojanja pripadnika dubrovačke vlastele uoči pada Republike.

ARHIVSKI IZVORI

Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Fond obitelji Kaznačić. XV-21/AIV. Biblioteca Civica di Bassano del Grappa. Epistolarna zbirka Gamba. IX.C. 7/1421-1426. Biblioteca Civica Verona. Fond Teotochi Albrizzi. Osobna korespondencija Isabelle Teotochi Albrizzi [Marin].
 Državni arhiv u Dubrovniku. Obiteljski fond Bassegli. Kutija 6. HR-DADU-253.
 Državni arhiv u Dubrovniku. Obiteljski fond Bizzarro. Kutija 5. HR-DADU-255.

TISKANI IZVORI

[Byrom, John]. 1785. *Idillio inglese. Trasportato in verso italiano da M.[ichele] S.[orgo] P.[atrizio] R.[aguseo]*. Dubrovnik: Nella Stamperia Privilegiata [Carlo Antonio Occhi].
 Appendini, Franjo Marija. 1802. *Notizie storico-critiche sulle antichità, storia e letteratura de' Ragusei*. Dubrovnik: Antonio Martecchini.
 Appendini, Franjo Marija. 1830. *De Vita et scriptis Bernardi Zamag-nae patricii Rhagusini*. Zadar: Typis Joannis Demarchi.
 Bogišić, Baltazar. 1878. *Narodne pjesme: iz starijih, najviše primorskih zapisa*. Beograd: Državna štamparija.

- Bošković, Ruder. 2014. *Carteggi con destinatari e mittenti ignoti*. Prir. Edoardo Proverbio. Edizione nazionale delle opere e della corrispondenza di Ruggiero Giuseppe Boscovich. Volume XIII/tomo III. Corrispondenza. Milano: Commissione Scientifica Nazionale. http://www.brera.inaf.it/edizionenazionaleboscovich/corrispondenza/ENB_Corrispondenza_v13_3.pdf (pristupljeno 4. rujna 2025).
- Crijević, Ludovik Tuberon. 1790. *Commentariolus Ludovici Cervarii Tuberonis de origine & incremento Urbis Rhacusinae ejusdemque ditionis descriptio auctore Nicolao Joannis de Bona, et Stephani Gradi antiquitatum Rhacusinarum brevis diatriba. His accedit de illustribus familiis, quae Rhacusae extant ad amplissimum Senatum Elegia Didaci Pyrrhi*. Dubrovnik: Andrea Trevisan.
- Ferić, Duro. 1794. *Fabulae ab Illyricis adagiis desumptae*. Dubrovnik: Andrea Trevisani.
- Fortis, Alberto. 1984. *Put po Dalmaciji*. Prir. Josip Bratulić. Prev. Mate Maras, Darko Novaković. Zagreb: Globus.
- Giurgevich, Luana. 2010. *Dall'epistolario di Alberto Fortis: destinazione Dalmazia: lettere a Giulio Bajamonti, Matteo Sovich, Michele Sorgo, Rados Antonio Michieli Vitturi, Teresa Bassegli Gozze, Tommaso Bassegli, Luca Sorgo, Rocco Bonfiol, Maria Gozze Giorgi Bona, Anastasia Vukossich e Giovanni Bizzarro*. Piran: Società di studi storici e geografici.
- Il segretario moderno o sia ammaestramenti ed esempi per ogni sorta di lettere*. 1784. Dubrovnik: Carlo Antonio Occhi.
- Katul, Gaj Valerije. 1785. *Elegia di Cajo Valerio Catullo si qua recordanti ... trasportata in versi sciolti Italiani dal nob.[ile] sig.[nore] Mich.[ele] di Sorgo Rag.[useo]*. Dubrovnik: Carlo Antonio Occhi.
- Sorgo, Miho. 1793. *Elogio dell'abate Francesco Stay*. Dubrovnik: s. n. [Andrea Trevisan].
- Sorgo, Miho. 1795. *Elogio dell'abate Raimondo Cunich*. Dubrovnik: s. n. [Andrea Trevisan].
- Stulli, Joakim. 1801. *Lexicon Latino-Italico-Illyricum*. I. Budim: Typographia Regia Universitatis Pestanae.
- Stulli, Vlaho. 1834. Sorgo (Michele Antonio). *Biografia degli italiani illustri nelle scienze, lettere ed arti del secolo XVIII, e de' contemporanei*. I. Ur. Emilio De Tipaldo. Venecija: Alvisopoli, 416–417.
- Taruffi, Giuseppe. Antonio. 1785. *Ad R. Cunichium Carmen Elegiacum*. Dubrovnik: s. n.
- Tomić Ferić, Ivana. 2024. *Julije Bajamonti (1744.-1800.). Korespondencija. Izbor*. Zagreb: HAZU-HMD.

LITERATURA

- Becker, Sascha O.; Hsiao, Yuan; Pfaff, Steven; Rubin, Jared. 2020. Multiplex Network Ties and the Spatial Diffusion of Radical Innovations: Martin Luther's Leadership in the Early Reformation. *American Sociological Review*, 85, 5, 857–894.
- Bethencourt, Francisco; Egmond, Florike (ur.). 2007. *Correspondence and Cultural Exchange in Europe, 1400–1700*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bloch, Marc. 2008. *Apologija historije ili zanat povjesničara*. Prev. Jagoda Milinković. Zagreb: Srednja Europa.
- Boran, Elizabethanne; Matthews-Schlinzig, Marie Isabel et al. 2019. Letters. *Reassembling the Republic of Letters in the Digital Age. Standards, Systems, Scholarship*. Ur. Howard Hotson, Thomas Wallnig. Göttingen: Göttingen University Press, 57–78.
- Budde, Gunilla. 2020. Geschichtswissenschaft. *Handbuch Brief. Von der Frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*. Ur. Marie Isabel Matthews-Schlinzig et al. Boston: De Gruyter, 69–73.
- Camiciotti, Gabriella del Lungo. 2014. Letters and Letter Writing in Early Modern Culture: An Introduction. *Journal of Early Modern Studies*, 3, 17–35.
- Čapská, Veronika. 2017. Výzkum raně novověké směny darů a prameny osobní povahy: K možnostem antropologizace ekonomických dějin střední Evropy. *Dějiny – Teorie – Kritika*, 2, 191–225.
- Ćosić, Stjepan; Vekarić, Nenad. 2005. *Dubrovačka vlastela između roda i države: salamankezi i sorbonezi*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- Dauphin, Cécile. 2002. Les correspondances comme objet historique. Un travail sur les limites. *Sociétés & Représentations*, 7, 13, 43–50.
- Deanović, Mirko. 1935. Odrzi talijanske akademije „degli Arcadi” preko Jadrana. *Rad JAZU*, 250, 1–125.
- Edelstein, Dan; Findlen, Paula; Ceserani, Giovanna; Winterer, Caroline; Coleman, Nicole. 2017. Historical Research in a Digital Age: Reflections from the Mapping the Republic of Letters Project. *The American Historical Review*, 122, 2, 400–424.
- Ellis, Markman. 2014. Thomas Birch's „Weekly Letter” (1741–66): Correspondence and History in the Mid-Eighteenth-Century Royal Society. *The Royal Society Journal of the History of Science*, 68, 261–278.
- Fine, John V. A. Jr. 2006. *When Ethnicity Did Not Matter In The Balkans*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Foretić, Vinko. 1980. *Povijest Dubrovnika*. Knjiga druga. Zagreb: Nakladni zavod MH.
- Franić, Ante. 1975. Kako je Alberto Fortis mogao doći do „Hasanaginice” („Hasanaginica” i Vrgorska krajina). *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru (Razdio lingvističko-filološki)*, 14, 6, 115–131.
- Haasis, Lucas. 2022. *The Power of Persuasion. Becoming a Merchant in the 18th Century*. Bielefeld: transcript Verlag.
- Ivančević, Vinko. 1970. Roko Bonfiol. *Dubrovački horizonti*, 2, 4, 41–43.

- Jeffries, Neil; Hotson, Howard; Kudella, Christoph; Lewis, Miranda; Stäcker, Thomas; Filarski, Gertjan; Wallnig, Thomas. 2019. Letter Model. *Reassembling the Republic of Letters in the Digital Age. Standards, Systems, Scholarship*. Ur. Howard Hotson, Thomas Wallnig. Göttingen: Göttingen University Press, 171–189.
- Katalinić, Vjera. 2014. *Sorkočevići. Dubrovački plemići i glazbenici*. Zagreb: Muzički informativni Centar Koncertne direkcije Zagreb.
- Maixner, Rudolf. 1952. O akademiji Miha Sorkočevića. *Građa za povijest književnosti hrvatske*, 23, 57–67.
- Milčetić, Ivan. 1912. Dr. Julije Bajamonti i njegova djela. *Rad JAZU*, 192, 97–250.
- Miljak, Katarina. 2022. *Epidaur i Publije Kornelije Dolabela*. Diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Muljačić, Žarko. 1952a. Hrvatska izvedba jedne francuske komedije 1793. g. u Dubrovniku. Tko je autor *Pokrinokta*. *Republika*, 8, 7–12, 322–325.
- Muljačić, Žarko. 1952b. Iz korespondencije Miha Sorga. *Građa za povijest književnosti hrvatske*, 23, 69–140.
- Muljačić, Žarko. 1956. O prvoj dubrovačkoj tiskari. *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 4–5, 583–612.
- Muljačić, Žarko. 1959a. Dva priloga povijesti dubrovačkih akademija. *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 4–5, 319–340.
- Muljačić, Žarko. 1959b. O strankama u starom Dubrovniku (Prilog povijesti dubrovačkog društva 18. stoljeća). *Anali Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 6–7, 25–40.
- Muljačić, Žarko. 1959c. Salamankezi i Sorbonezi u Dubrovniku. *Filologija*, 2, 161–173.
- Muljačić, Žarko. 1965. Le amicizie letterarie italiane di Miho Sorkočević. *Problemi di lingua e letteratura italiana del settecento. Atti del quarto congresso dell'Associazione internazionale per gli studi di Lingua e letteratura italiana*. Wiesbaden: Franz Steiner, 164–169.
- Muljačić, Žarko. 1968. Jedan članak Alberta Fortisa u vezi s Dubrovnikom. *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, 34, 1–2, 82–89.
- Muljačić, Žarko. 1979. Kako je A. Fortis pripremao za drugo francusko izdanje „Putu u Dalmaciju” novo poglavlje o Dubrovniku. *Anali Zavoda za povijesne znanosti JAZU u Dubrovniku*, 17, 229–250.
- Muljačić, Žarko. 1990. Per un inventario del carteggio di Alberto Fortis. *Nuncius*, 5, 1, 127–203.
- Muljačić, Žarko. 1995. Isabella Teotochi Marin i Miho Sorkočević: jedno književno prijateljstvo. *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, 33, 137–147.
- Muljačić, Žarko. 2011. *Fortisološke studije*. Split: Književni krug.
- Muraj, Lada. 2010. Dva lica kućnoga kazališta u Dubrovniku u 18. stoljeću. *Kroatologija*, 1, 1, 183–198.
- Rezar, Vladimir. 2000. Kratak prilog poznavanju rada Miha Sorga (1739.– 1796.). *Dubrovački horizonti*, 30, 38–64.

- Rezar, Vladimir. 2001. Latinitet Ludovika Crijevića Tuberona. Uvodna studija. *Ludovik Crijević Tuberon. Komentari o mojem vremenu*. Prev. Vladimir Rezar. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, VII–LXXXVIII.
- Schneider, Gary M. 2005. *The Culture of Epistolarity. Vernacular Letters and Letter Writing in Early Modern England, 1500–1700*. Newark: University of Delaware Press.
- Serna, Pierre. 1997. The Noble. *Enlightenment portraits*. Ur. Michel Vovelle. Prev. Lydia G. Cochrane. Chicago: The University of Chicago Press, 30–84.
- Shek Brnardić, Teodora. 2010. Modalities of Enlightened Monarchical Patriotism in the Mid-Eighteenth Century Habsburg Monarchy. *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*. Ur. Balázs Trencsényi, Márton Zsáliczky. Leiden: Brill, 632–661.
- Shek Brnardić, Teodora. 2019. Private letters, public interest: the roles of the published scientific correspondence in Central and Southeastern Europe (predavanje, 15th ISECS International Congress on the Enlightenment, Edinburgh, Ujedinjeno Kraljevstvo).
- Shek Brnardić, Teodora. 2023a. Domoljubno društvo (1793. – 1794.) i prosvjetiteljska nastojanja Miha Sorga. *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, 61, 167–192.
- Shek Brnardić, Teodora. 2023b. The Enlightened Apology of the Latin Language by Marko Faustin Galjuf from Dubrovnik. *Review of Croatian History*, 19, 1, 119–148.
- Smith, Jay M. 1996. *The Culture of Merit. Nobility, Royal Service, and the Making of Absolute Monarchy in France, 1600–1789*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Stojan, Slavica. 1996. *U salonu Marije Giorgi Bona*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- Stojan, Slavica. 2016. Kulturni krug Luke i Miha Sorga (Sorkočevića): glazbenici, pjesnici i diplomati. *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 54, 247–262.
- Thoen, Irma. 2007. *Strategic Affection? Gift Exchange in Seventeenth-Century Holland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Tomić Ferić, Ivana. 2020. Susreti i dijalozi hrvatskih prosvjetitelja: Julije Bajamonti (1744–1800) i Miho Sorkočević (1739–1796). *Glazba, migracije i europska kultura. Svečani zbornik za Vjeru Katalinić*. Ur. Ivano Cavallini, Jolanta Guzy-Pasiak, Harry White. Zagreb: HMD, 65–86.
- Vekarić, Nenad. 2015. Miho Antunov Sorgo. *Vlastela grada Dubrovnika. Sv. 6. Odbrane biografije (Pi–Z)*. Zagreb: HAZU, 211–214.
- Vlahović, Josip. 1958–1959. Dva pisma Džona Rastića. *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 4–5, 491–498.
- Vlahović, Josip. 1960. Jedna dubrovačko-engleska književna veza u 18. stoljeću (Prvi engleski književni tekst s prijevodom tiskan u Hrvatskoj). *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru (Razdio lingvističko-filološki)*, 1, 1, 254–271.
- Zaninović, Antonin. 1940. Albert Fortis u svojim pjesmama o Dubrovniku. *Vrela i prinosi*, 11, 11, 35–46.

SAŽETAK

Dubrovačka kultura u svojem sastavu nije obuhvaćala samo visoko cijenjenu hrvatsku (ilirsku) književnost, nego i djela pisana na latinskom i talijanskom jeziku. U književnoj republici kasnoga 18. stoljeća pojedinci iz Dubrovnika, poput učenoga vlastelina Miha Sorga (1739–1796), neumorno su se zalagali za prenošenje i širenje tih književnih ostvarenja među čitateljima u inozemstvu, osobito u talijanskim kulturnim središtima. Najbolji uvid u te procese pruža Sorgova korespondencija na talijanskom jeziku, u kojoj se može pronaći mnogo primjera praksi darivanja poput naručivanja i poklanjanja knjiga, kao i prevođenja i slanja originalnih radova. Cilj rada jest prikazati umreženost i oblike kulturne razmjene u kojoj je Miho Sörgo imao istaknutu i priznatu ulogu posrednika i promicatelja dubrovačke kulture i književnosti.

Ključne riječi: kulturna razmjena; dubrovačka kultura; korespondencija

Autorska prava: © 2025 Autor(i). Ovaj je rad dostupan u otvorenom pristupu sukladno s licencijom Creative Commons Imenovanje 4.0. međunarodna.

Copyright © 2025 The Author(s). Open Access: This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Izvorni znanstveni rad

DOI: <https://doi.org/10.17234/Croatica.69.11>

UDK: 821.111(73).09"17/18"

Primljen: 5. V. 2025.

Prihvaćen: 19. IX. 2025.

PRIPOVIJESTI IZ BERBERSKOG ZATOČENIŠTVA I RANI AMERIČKI NACIONALNI IMAGINARIJ

Jelena Šesnić

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet

jsesnic@m.ffzg.hr

ABSTRACT

BARBARY CAPTIVITY NARRATIVES AND THE EARLY AMERICAN NATIONAL IMAGINARY

After winning independence from Britain, the newly constituted American nation found itself vulnerable to depredations of the Barbary corsairs in the Mediterranean, who used the backup provided by the Ottoman Empire or played European naval powers against one another. Thus the Barbary conflict, waged against the regencies of Algiers, Tripoli, Tunis, and Morocco became the first post-revolutionary war of American history and caused a tremendous interest as reflected in a number of texts from the early national period spanning the 1790s to the 1820s. The prevalence of the works of Barbary captivity, or white slavery, is shown on the examples of various genres used to analyze the cultural, political, and military conflict besetting the early nation, deploying the textual representations proffered in novels, dramas and comedies, and autobiographical and fictional narratives of the Barbary captivity as sources of heteroimages to supplement the nation's autoimages, especially in the case of its own, African (black) slavery. Our discussion aims at foregrounding the underappreciated importance of the genres of Barbary captivity, as an international topic, in the processes of early national consolidation, the rise of the public print sphere and a national literary system. Our analyses point to the themes of intertextuality, generic fluidity, gender and class, the question of race and racialization, in the framework offered by the study of collective and national images in a comparative, transatlantic perspective.

Key words: Barbary captivity; print culture; genre; early U.S. national period; autoimages; heteroimages

1. UVODNE NAPOMENE: GDJE SU GRANICE NACIJE?

Rano američko nacionalno razdoblje, pri čemu podrazumijevamo vrijeme tijekom i poslije Revolucije kojom su se američke kolonije oslobodile britanske vlasti i uspostavile konfederaciju trinaest država (1776–1789), neizbježno je bilo obilježeno procesima definiranja i omeđivanja nacionalnoga identiteta poglavito u suprotnosti s jezično i kulturno dominantnim britanskim središtem. Historiografi kao i povjesničari književnosti navedenoga razdoblja ističu da postrevolucionarna Amerika pokazuje znakove „postkolonijalne” svijesti (Buell 1992) s obzirom na to da je jezično i kulturno gotovo istovjetna s još donedavno matičnom zemljom (Britanija), a politički i zemljopisno samosvojna i zasebna. Ovu nedoumicu i paradoks te nasušnu potrebu uspostavljanja međa ondje gdje ranije nisu postojale ili su se lako prelazile osobito osjeća kultura zadužena za proizvodnju autogenih i heterogenih predodžbi – kolektivnih slika o sebi i drugima kojima se nastoje ograditi i stabilizirati grupni identiteti.

Oslanjajući se na spoznaje imagologije, njezine književnopovijesne i književnoteorijske modele te uz pomoć kulturnopovijesnih pristupa, pokušat ćemo temeljem analize odabranoga korpusa tekstova iz ranoga nacionalnog razdoblja (od 90-ih godina 18. stoljeća do 20-ih godina 19. stoljeća) ukazati na neke osnovne principe i postavke oblikovanja američkoga nacionalnog imaginarija. Osobito ćemo se usredotočiti na tzv. „berbersku tematiku”, autobiografske i fikcionalne pripovijesti i drame vezane za kraći, ali intenzivni pomorski sukob i rivalstvo između tadašnje Unije i država ili provincija sjevernoga Mediterana koje su za svoj račun ili kao protektorati Osmanskoga Carstva ometale pomorski promet, napadale te pljačkale brodove i posade i putnike odvodile u ropstvo.¹ Napose je riječ o tadašnjim entitetima Alžiru, Maroku, Tunisu i Tripoliju (današnja Libija). Ovaj je sukob i u američkoj historiografiji i književnoj historiografiji (Baeppler 1999b: xi, xii, Blum 2003: 141, Ford 2006: 110, Voss 2006: 17) relativno slabo obrađivan (osim u specijalističkom interdisciplinarnom proučavanju ranoga nacionalnog razdoblja) te su još nedovoljno detaljno istraženi nje-

¹ Napomenimo da onovremena nomenklatura ne odgovara današnjim geopolitičkim kategorijama pa tako izraz „berberski” kao oznaku geopolitičkog statusa preuzimamo iz uvriježenog engleskoga termina „Barbary” kao oznaku za geokulturnu regiju današnje Sjeverne Afrike. Današnji naziv Berber u engleskome i hrvatskome jeziku označava specifičnu etničku i jezičnu skupinu koja nastanjuje Sjevernu Afriku. U raspravi imamo na umu prvotno značenje termina.

gova uloga i utjecaj što na tadašnju američku unutrašnju i vanjsku politiku što na – podsjećajući na naš primarni interes – kulturnu i književnu atmosferu mlade nacije. Nastojat ćemo pokazati kako „berberske pripovijesti”, odnosno narativni prikazi berberskoga zatočeništva sudjeluju u kreiranju „nacionalnoga značaja”, koji, kako sugeriraju imagološke postavke, ne treba shvatiti esencijalistički, nego, kao što sugerira Karl Ulrich Syndram, kao diskurzivnu formaciju, „tekstnu tradiciju” ili „kod” (2009: 71).² Usporednim analizama navedenih pripovijesti pripadnih različitim žanrovima nastojimo doprinijeti novim spoznajama o ovome intrigantnome, a slabije poznatome pisanom korpusu.

Uvidom u reprezentativna djela „berberske tematike”, međutim, daje se razabrati kako ovaj segment tekstualne proizvodnje, toliko specifičan za rano američko nacionalno razdoblje, ključno doprinosi autoimaginiranju i heteroimaginiranju, reprezentacijama odnosa između „mi” i „drugi” te tako presudno utječe na sadržaj ranih autopredodžbi i heteropredodžbi (Fischer [2009] ih naziva imagotipskim strukturama). Indikativno je, dakako, da se ovaj donekle zaboravljeni segment rane američke nacionalne povijesti rekonstruiru u situacijama koje prigodno i površno podsjećaju na sukob između Zapada i Istoka, kršćanskih Europe i Amerike i islamskih država te time daju povoda za prigodničarske, bombastične i nepromišljene usporedbe ili tvrdnje, sugerirajući da bi prošla zbivanja analogno mogla objasniti današnja ili predvidjeti buduća događanja. Ne smatramo da je moguće ili uputno ovu tematiku istraživati isključivo zbog toga, no istraživanje je potrebno i korisno da bi se razumjeli dublji korijeni i dulja povijest nekih sadašnjih pretpostavki, primjerice orijentalističkih predodžbi u američkoj kulturi.³

² Syndram pojašnjava ključnu metodološku postavku imagologije: „Imagološke studije ne pokušavaju objasniti ili uputiti na hipotetički ‚karakter’ ili ‚temperament’ neke rase ili nacije, bilo na temelju književnih i nekih drugih izvora, već upravo suprotno, takvi pokušaji [...] sačinjavaju elemente diskursa koji imagolozi nastoje kritički analizirati. Imagološki teren je diskurs: imagolog/imagologija ispituje iskaze i tekstove i uzdržava se od prosudbi ili polemika s istinitošću tih tvrdnji – budući da su one [...] obično esencijalistička postvarenja” (2009: 75). Ipak, istinska prosudba preduvjet je, primjerice, historiografski umjerenoga izlaganja ili argumenta pa tako ulazi i u dijapazon naše rasprave.

³ Ove se vrste usporedbi aktiviraju prigodom međunarodnih kriza koje uključuju SAD i Bliski istok ili druge međunarodne „islamske” aktere. Andrew S. Gross, međutim, nudi uvjerljive argumente u prilog tezi da je u srži ovih sukoba otpočetak bio komercijalni i politički interes, poput pristupa pomorskim trgovačkim rutama ili kontrole nad njima te otvaranje novih tržišta, a ne primarno religijske razlike. Time se može objasniti i (namjerna) nesposobnost velikih „kršćanskih” pomorskih sila da obuzdaju ili unište berbersko gusarstvo – naprotiv, strateškim

Nadalje, jedna od naših osnovnih teza u ovome propitivanju glasi: berberske teme i motivi u brojnim tekstovima i različitim žanrovima rane američke književnosti mogu nam poslužiti ne kao izvor pouzdanih podataka o ondašnjim berberskim narodima i pokrajinama, njihovim navikama i politikama (iako, dakako, ponekad i o tome), nego prvenstveno kao uvid u američku kolektivnu svijest i imaginarij, kao ogledalo koje Amerika stavlja sama sebi. Kakav je, dakle, odraz što ga vidimo u tome ogledalu i na koji način iskustvo berberskoga zatočeništva dovodi američke pripovjedače do kritičkih uvida o američkoj republici i društvu te posebice o tadašnjoj američkoj praksi ropstva (Baeppler 1999b: 19)? U kontekstu imagologije Syndram konstatira: „Reprezentacija onoga što je Drugo, strano i tuđe, korespondira s komplementarnim idejama o tome što je poznato i domaće”, a potom ta „međuovisnost [...] nadilazi granice pojedinačnoga teksta i ulazi u diskurs kulturnog vrednovanja” (2009: 79). Sličnu dinamiku namjeravamo očitati u sljedećim analizama.

Nekoliko okvirnih napomena pomoći će u navedenim razmišljanjima. Iako u tekstu prigodno i rutinski koristimo termine poput „američka književnost” i „nacionalni imaginarij”, kako upozorava Trish Loughran, povijesno je preciznije ustvrditi da književnosti rane Republike zapravo nedostaje „kulturna usklađenost” (2010: 193), koju joj kritičari naknadno pripisuju, te nije u stanju obavljati zadaću koja joj se nameće – izražavati nacionalni karakter (isto: 194). Nadalje, kao i u drugim kulturnim (nacionalnim) kontekstima, nastavlja Loughran, književnost (u smislu *belles lettres*, estetski obilježenoga pisma) bila je integralni dio tiskarske kulture toga vremena, ali nipošto njegov najznačajniji ni najupečatljiviji dio (isto: 193). Kao što smo već napomenuli, postkolonijalnost, tj. kulturna derivativnost američkoga položaja nameće se i činjenicom da je „rana američka tiskarska kultura u velikoj mjeri bila uvezena kultura”, kako svjedoči način funkcioniranja tiskarskoga i izdavačkoga tržišta u velikoj mjeri ovisnoga o britanskome (isto: 194). Sve su to činjenice koje usložnjavaju prepoznavanje pravocrtnih

i parcijalnim sporazumima s berberskim regentstvima one se međusobno nadmeću i bore za prevlast, kako u svojoj pripovijesti „Zatočenici, jedanaest godina u Alžiru” primjećuje James Cathcart (Baeppler 1999a: 105–107). Za procjep između strateškog i političkog umanjivanja religijskog elementa nasuprot popularne percepcije na obje strane usp. Voss (2006: 22–23). Religijski element kreće se u rasponu od ciljanog prenamaglašavanja do namjernog zamagljivanja, ali je uvijek u pozadini (isto: 23).

kauzalnih veza između povijesnih i društvenih procesa i njihovih kulturnih činjenica koje ovdje (re)konstruiramo kao „ranu nacionalnu književnost”.

U odmaku od starijih paradigmi bavljenja ranom američkom kulturnom poviješću, koje zaziru od onoga što Loughran naziva „usmjerenje na naciju” i „usmjerenje na tisak” (2010: 204), potrebno je ipak postaviti nekoliko hipoteza. Iako, dakle, ne bi trebalo sanktificirati pojam nacije, ipak se u tekstovima koje ćemo analizirati pretpostavlja pa potom i diskurzivno uspostavlja određeni kontekst koji nazivamo nacionalnim (kako pokazuju paratekstualni iskazi). Nadalje, budući da je povijesna naracija već prepoznala „odnos između čitanja i pismenosti i društvene moći” (isto: 200) kao konstitutivan za fundiranje američkoga političkoga sustava prije, tijekom i nakon Revolucije (osobito u dugom i zamršenom procesu ratifikacije novoga federalnog Ustava zaokruženom tek 1789. godine), mora se voditi računa o „mitu utemeljenja na tekstu” (isto: 201), čak i kada se prepoznaju kontingencije i partikularnosti koje ga propituju. I, kao završnu uvodnu pretpostavku postuliramo kapacitet književnosti i različitih tiskarskih žanrova da kreiraju, održavaju i cirkuliraju slike, naracije i mitove koji odražavaju kulturne preokupacije jednoga vremena i daju im sadržaj i oblik. Osobito se to odnosi na činjenicu da sva tri različita žanra kojima ćemo se baviti (roman, drame, pripovijesti iz berberskoga zatočeništva) sugeriraju upravo granične pozicije na kojima počivaju naše osnovne kategorije – nacija, tekst i slika – te zauzimaju nestabilno područje između lijepe književnosti i utilitarnoga tiska, između teksta i javne izvedbe, između fikcije i realnosti, u prostoru rastvorenih nacionalnih granica.

2. ŽANROVI BERBERSKE TEMATIKE

U odgovorima na dosad postavljena pitanja pomoći će nam uvidi u reprezentativan, iako nužno omeđen, korpus tekstova koji, žanrovski raznorodni, dijele istu tematiku. Upravo zato da bismo upozorili na nadzastupljenost berberskih tema u ranome nacionalnome razdoblju, kao primjere navest ćemo tekstove različitih žanrova: roman *The Algerine Captive; Or, The Life and Adventures of Doctor Updike Underhill: Six Years a Prisoner Among the Algerines* (Alžirski zatočenik ili život i pustolovine doktora Updika Underhilla: šest godina u alžirskome zarobljeništvu, 1797) Royalla Tylera (pozira kao navodni memoar, autentična pripovijest u prvome licu); drame *Slaves in Algiers; Or, A Struggle for Freedom* (Robovi u Alžiru ili borba za slobodu,

1794) Susanne Rowson i *The Young Carolinians; Or, The Americans in Algiers* Sare Pogson (Mladi Karolinci ili Amerikanci u Alžiru, 1818) (obje komedije s glazbenim umetcima!) te, na kraju, autobiografske i pseudoautobiografske pripovijesti iz berberskog ropstva iz pera muškaraca i žena koji su se našli u toj situaciji i opisuju iz prve ruke iskustvo zarobljeništva ili ga oponašaju (James Cathcart 1788, John Foss 1798, Maria Martin 1800, Jonathan Cowdery 1803, William Ray 1803, Eliza Bradley 1818 [nav. prema Baepler 1999a]).⁴ Napomenimo da su autori potonjih znali biti i Afroamerikanci (poznata je barem jedna takva pripovijest, Roberta Adamsa, slavna u svoje vrijeme [Baepler 1999b: 20]), koja, dakle, zamućuje rasne i etničke hijerarhije konstitutivne za žanr, ali i za tadašnje američke autopredodžbe. Iz ovoga kratkoga prikaza stječe se dojam postojanoga i izrazitoga interesa koje američki pisci, profesionalci i amateri, kao i javnost ranoga nacionalnog razdoblja pokazuju za ovu tematiku. Time opravdavaju naše zanimanje za utjecaj koji imagologija i problematika kulturnog dodira i sukoba ima u stvaranju tiskarske javne sfere američke nacije (Warner 1990, Loughran 2010). Ilustracije radi, navedimo da je, primjerice, Tylerov roman jedan od prvih nacionalnih (tj. američkih) romana, što ukazuje na ključnu potrebu razumijevanja odnosa berberskih heteropredodžbi i američkih autopredodžbi.⁵

Nadnacionalni naboj žanrova ključnih za nacionalnu samoprezentaciju potvrđuje i Hester Blum navodeći da su mornari bili internacionalne i transnacionalne figure (2003: 138), mobilne i uključene u cirkulaciju kulturnih dobara u širokome transatlantskome i mediteranskome prostoru. Ovakva orijentacija dovodi u pitanje ili barem usložnjava historiografsku ili književnopovijesnu naraciju koja berberske pripovijesti uzima kao definitivni izraz konsolidiranoga, dovršenoga i zaokruženoga procesa stvaranja nacionalnoga (američkoga) subjekta. U kritičkome modelu koji ocrtava Blum prije se čini da su ove pripovijesti u dijalogu ili polemici sa sličnim tekstovima koji kruže na slobodnome, neograničenome morskome prostoru, na „otvorenome moru”, izvan kopnenih granica i razgraničenja. Kao što more pripada svakome i nikome, može se reći da i ove pripovijesti pripadaju nastajućem

⁴ Svi navodi iz spomenutih pripovijesti ubuduće se donose prema Baeplerovoj antologiji (1999a). Ukoliko nije drukčije naznačeno, svi su prijevodi moji.

⁵ I ne samo u kontekstu ranoga američkog romana, kritičari upozoravaju na pripovijest o zatočeništvu kao jednu od popularnih formi inkorporiranih u Cervantesov rodonačelnički roman *Don Quijote*, a slično se zapažanje odnosi i na Defoeova *Robinsona Crusoea*, koji je također iskusio berbersko zarobljeništvo – iskustvo i njegovo formalno bilježenje očito je imalo veliku transkulturnu frekvenciju i važnost (Baepler 2004: 242, n. 18, Blum 2003: 141, n. 12).

nacionalnome kanonu, ali se slobodno uklapaju i u druge moguće kulturne sustave. Nadalje, kako tumači Blum, produbljujući naše dubioze o nacionalnome književnome sustavu u promatranome vremenu, ove su pripovijesti cirkulirale onkraj, ispod i iznad nacionalnih granica (2003: 139).

Prije analize samih tekstova, evo i nekoliko napomena za bolje razumijevanje geopolitičkih uzroka Berberskih ratova (usp. Blum 2003: 139, Voss 2006: 16–17). Upravo je uspješna Američka revolucija prouzročila probleme američkoj trgovačkoj floti, koja više nije mogla računati na vojnu zaštitu britanske mornarice te je postala izložena napadima i ometanjima berberskih gusara na Mediteranu. Gusarske su aktivnosti dovodile do kontinuiranih napetosti i izazivale političke krize i rasprave s obzirom na to da nije bilo jasno kojom se strategijom suprotstaviti berberskom ometanju – reakcije su se kretale od pozivanja na agresivnu politiku (Thomas Jefferson) do preferiranja diplomatskog rješenja i plaćanja otkupnine (John Adams), ilustrirajući postojeće političke podjele nacije (Rojas 2003: 182, Voss 2006: 18–19). Alžirska kriza, česti motiv analiziranih fikcionalnih i autobiografskih pripovijesti, nastala je kada su alžirski gusari 1785. zarobili dva američka broda i njihove posade (Rojas 2003: 165). Godine 1796. kriza je naizgled riješena potpisanim sporazumom između berberskih vlasti i SAD-a i oslobađanjem američkih zatočenika, no situacija ponovno eskalira 1801. godine, kada tripolijski paša krši sporazum i objavljuje rat SAD-u (Voss 2006: 20–21). Američka mornarica nije adekvatno odgovorila ovome izazovu pa se ratni brod *Philadelphia* našao nasukan na tripolijskim obalama. Brod su naposljetku 1803. uništili Amerikanci u sljedećem pomorskom napadu, ovoga puta riješenome u svoju korist (Baepler 1999b: 8–9, Gross 2014: 3). Tripolijski rat (1801–1805), „prva nacionalna postrevolucionarna ratna pobjeda” (Baepler 1999b: 9), okončan je sporazumom između Sjedinjenih Država i berberskih zemalja pa time uglavnom prestaje praksa otimanja američkih brodova i posada (Baepler 1999b: 20, Smith Rosenberg 2017: 62, Voss 2006: 21). Može se reći da je ova prilično zaboravljena pomorska epizoda bila i prvi međunarodni sukob u kojem su se našle Sjedinjene Države pa je time uvelike potakla razvoj američke ratne mornarice i pomorsku orijentaciju nacije, koja će se u budućnosti pokazati ključnom nacionalnom odrednicom. Za početak, međutim, valjalo se imaginativno i politički uhvatiti u koštac sa slikom „javnog poniženja” i „ranjivosti mlade nacije u međunarodnim pitanjima” (Baepler 1999b: 25).

Roman *Algerine Captive* Royalla Tylera (prvo izdanje anonimno je objavljeno 1797. godine) uklapa se u tradiciju osamnaest stoljetnoga romana prikrivanjem svojega fikcionalnog statusa, predstavljajući se kao memoar

pripovjedača i protagonista „Doktora Updikea Underhilla”. Cathy Davidson s pravom roman čita kao pikarski, a njegova pripovjedača kao „protagonista čije je mjesto, čija je genealogija, marginalna i barem djelomično upitna” (1986: 202). I igra riječi u imenu (*up – under*) kao da sugerira ironijski odmak koji tekst uspostavlja prema pripovjedaču, onodobnome pikaru promjenjive fortune, koji luta od nemila do nedraga. Pikarski zaplet, smatra Davidson, omogućuje Tyleru korištenje satire i društvene kritike, u prvome dijelu isključivo u domaćemu, američkome kontekstu, a potom u drugome dijelu supostavljanjem zapleta zarobljeništva roman internacionalizira problem ropstva, američkoga (crnačkog) i berberskoga (bjelačkog) (isto: 200). Prvi dio romana izrazito je pikarski orijentiran dok pratimo sudbinu protagonista Updikea, kojemu njegovi (ograničeni) talenti i sposobnosti ne daju previše nade u uspjeh u društvenome vrtlogu postrevolucionarne Amerike. U drugome dijelu, nakon što se odlučuje na još jedno putovanje (Davidson to zove „bijeg” [isto: 193]), ovoga puta u Afriku, pikarski se zaplet iznenada pretvara u pripovijest o zatočeništvu, a potom i u putopis, čineći od teksta hibridnu strukturu.

Činjenica da se Tyler odlučio za berbersku tematiku svjedoči o aktualnosti teme, ali ima i narativnu, političku i ideološku motivaciju. Narativno je ova tendencija opredmećena intertekstualnim dijalogom s istodobno nastajućom robovskom pripovijesti u transatlantskom dugom 18. stoljeću (Baepler 2004: 238–239, Baepler 1999b: xii, 25, Smith Rosenberg 2017: 61), a s druge strane, Tyler se obilato koristi suvremenim pripovijestima iz berberskoga zatočeništva za opis Underhillova zarobljeništva. Igra između fikcije i stvarnosti oponaša sličnu zbrku u sferi pripovijesti iz berberskoga zatočeništva, koje su također slijedom popularnosti i senzacionalnosti bile plagirane i fikcionalizirane. Roman se tako, kao izrazito hibridna i demokratska forma, pridružuje popularnim žanrovima u tiskarskoj javnoj sferi mlade nacije i nastoji im konkurirati. Baepler upozorava kako je granica između stvarnoga i izmišljenoga bila vrlo porozna i lako se prelazila u vidu „intertekstualnih tropa i stila” što su ih tekstovi dijelili (1999b: 11–12).

Paratekstualni okvir (posvete, prolozi, autorski uvodi...) često donosi zanimljive metatekstualne opservacije autora i eventualno zapažanja o njegovim poetičkim shvaćanjima, ali je i konvencionalno obraćanje čitatelju. U predgovoru Tyler podiže ulog nudeći zanimljiva opažanja o stanju nacije. Naime, postrevolucionarna Amerika može se podićiti dobrim čitateljskim navikama s obzirom na to da ima pristojno visok postotak pismenih ljudi koji čine potencijalnu književnu publiku. No, ta publika često poseže za

engleskim romanima, koji ne samo da su „frivolni”, tuži se Tyler, nego su i „strani” (vi–vii). Jasna je namjera da se odgoji i podigne domaće čitateljstvo koje će se okrenuti domaćim piscima i njihovim knjigama, navodeći Tylera da se založi „da pišemo svoje vlastite zabavne knjige i da one pokazuju naše vlastite navade” (isto: vii). A potom namjerno zavarava čitatelja nudeći mu „zabavu” i „naše navade” u pripovijesti koja je, navodno, utemeljena na činjenicama, ali je i dalje zanimljiva kao i bilo koji roman (iako se o romanu, dakako, i radi) (isto: vii).

Shvaćanjem romana kao otvorene, široko dostupne i diseminirane forme Tyler implicitno unosi i političke poruke, od uloge teksta (afirmacija „naših” predodžbi) do uloge pisca i čitatelja. Kako obrazlaže Michael Warner, američki roman ranoga nacionalnog razdoblja želi participirati u „republikanskome tiskarskom diskursu” (1990: xiv), umjesto favoriziranja intimnog i osobnog estetskog iskustva. Roman je, nadalje, u postrevolucionarnome razdoblju, navodi Davidson, sumnjičen kao potencijalno subverzivna forma, vrlo često anonimnoga autorstva, poput svojedobno revolucionarnih pamfleta koji su protežirali ideje i nužnost revolucije te može destabilizirati ionako krhak društveni poredak (1986: 30–31, 41). Pritom se uzima u obzir i Tylerova federalistička politička orijentacija koja prosijava u početcima i na kraju teksta, kao poziv na jedinstvo i osnaživanje centralne vlasti evocirajući suvremene debate između federalista (zagovornika novoga Ustava) i antifederalista (zagovornika supsidijarnosti za federalne jedinice, tj. pojedine države). Podjednako, u romanu se vide i odjeci republikanske političke filozofije, koja je bila sumnjičava prema primjeni demokratskoga principa, vladavine većine, a u narodu kao nosiocu vlasti vidjela je moguću prijetnju (isto: 158–159).

Ideološki, u slučaju pikarskoga romana forma je poruka jer način narativne transmisije uvjetuje i usmjerava recepciju poruke. Kako sugerira Davidson, pikaro, u ovome slučaju i kao junak i kao pripovjedač, može zauzimati i zagovarati raznorodne, pa čak i kozmopolitske perspektive, što njegovoj viziji daje „dubinu” i „višeznačnost” (1986: 171). Konkretno, to omogućuje Tyleru, u odmaku od pripovjedača Underhilla, da obilato koristi satiru, ne samo u prikazu berberskoga nego prvenstveno američkoga društva, te da, osobito u drugome dijelu romana poduprtome zatočeničkim zapletom, vrlo kritički istupa prema instituciji američkoga ropstva, opet putem analogije s berberskom situacijom.

Pripovjedač „memoara” i njihov protagonist, Updike Underhill, nastoji se čitatelju predstaviti kao prototip Amerikanca, kao primjerni građanin.

Njegove su vjerodajnice u tom smislu ponajprije njegovo novoenglesko, puritansko porijeklo, činjenica da je njegov predak John Underhill došao u novu postojbinu zajedno s Winthropovim puritancima 1630. godine. Stoga Updike nastoji uspostaviti političku i društvenu genealogiju koju tek treba verificirati – osobito što se tiče uloge Johna Winthropa i ranih puritanskih, kalvinističkih doseljenika u kolonijama poput Plymoutha i Massachusetts Baya.⁶ Sacvan Bercovitch, istraživač puritanskoga kompleksa u američkoj kulturi i njegova dubinskoga utjecaja na nacionalni mentalitet, smatra da je već tijekom 18. stoljeća postojao prijenos puritanskih kulturnih i vjerskih odrednica na širem teritoriju tadašnjih britanskih kolonija (1993: 35–37). Poslije Revolucije, nastavlja Bercovitch, bilo je još manje zapreka širenju i konsolidiranju rituala pristanka (*rites of assent*) koji od geografski raspršenih, lokalno izoliranih i etnički heterogenih grupa trebaju stvoriti naciju. Narativ koji se širio iz Nove Engleske bio je u stanju nadvladati druge moguće narative kolektivnoga iskustva i nametnuti se i izvan Nove Engleske kao zajednička priča (isto: 38–39). I Revoluciju je bilo moguće čitati u biblijskome, pa i u milenijalističkome ključu, kao konačnu objavu Božje Providnosti u vremenitoj povijesti i znak Njegove posebne naklonosti sljedbenicima u Americi (isto: 174–175). No, višeslojnost romanesknoga diskursa omogućuje Tyleru ostvarivanje ironijskoga odmaka od svojega pripovjedača koji možda previše gorljivo slavi „naše praoce” (19), pogotovo kada navodi neslavnu sudbinu svojega puritanskog pretka. Naime, iako je njegov predak John zadužio puritansku zajednicu svojom vojničkom službom, ipak je na kraju protjeran iz kolonije Massachusetts jer je navodno počinio preljub (iz namjere), ili možda stoga što je izrazio stav o religijskoj toleranciji. U Tylerovoj viziji, dakle, ni puritanci nisu pošteđeni ironičnog tona.

I neki drugi elementi pripovjedačeva iskustva izloženi su ironijskome pogledu autora. Jedno je od pitanja koje se izlaže takvome pogledu i obrazovanje, raskorak između praktičnih potreba nacije koja je u najvećoj mjeri nacija zemljoradnika i malih zemljoposjednika te pretencioznoga kolonijalnog obrazovanja koje se temelji na studiju klasičnih jezika. Iako se Updike tijekom školovanja ističe znanjem grčkoga, to je znanje izvorom komičnih zapleta i Updikeova sramoćenja u društvu s obzirom na to da je pedantsko, bespotrebno i zastarjelo. Taj se junak ipak odlučuje za praktič-

⁶ To će prvo učiniti politika, tj. javni diskurs (usp. Warner o Adamsu i njegovoj viziji puritanaca [1990: 2–3]), a tek potom, u prvoj polovici 19. stoljeća, i američka historiografija (usp. Van Engen 2020).

niji studij medicine, ali problemi nastaju kada se kao mladi liječnik počne baviti medicinskom praksom jer je tržište preplavljeno „nadriliječnicima” i varalicama, pa je njegovo obrazovanje opet neupotrebljivo. U nestabilnim postrevolucionarnim vremenima Updike dijeli sudbinu visokoobrazovanih mladića, farmerskih sinova s ambicijama da se ostvare u liberalnim profesijama, nalazeći se u izrazito kompetitivnom okruženju. Updike se mora suočiti s problemom slobodnoga društva u kojemu se treba izboriti za svoj status jer ime i porijeklo nisu nikakvo jamstvo uspjeha ni respektabilnosti. Idealan je primjer novoga Amerikanca Benjamin Franklin, kojega je Tyler unio u roman, zato što „posjeduje bit”, a ne „paradira velikim znanjem” (78), aludirajući na Franklinov nedostatak formalnoga obrazovanja, koje je obilato nadoknadio kao inteligentni autodidakt. Dok je Sjever previše demokratičan pa ne prepoznaje Underhillovu genealogiju ni njegovu pseudoaristokratsku pretenziju, kada u potrazi za poslom dolazi na jug, Updike izražava zgražanje nad ropstvom i okrutnim postupanjem prema robovima (82) pa tako njegove pustolovine i traženje statusa i položaja na obje strane završavaju neuspjehom.

Kako ni dalje ne uspijeva osigurati dovoljno prihoda za normalnu egzistenciju, odlučuje, iz puke nužde, prihvatiti službu brodskoga liječnika: „Stoga sam nastupio u liječničku službu na brodu Sloboda [*sic!*], pod zapovjedništvom kapetana Sidneya Russella, s teretom duhana na putu za London, a otamo prema afričkoj obali” (86). Nakon što pristanu u Londonu, Updike prihvaća poslovnu ponudu na drugome brodu pod nazivom Suosjećanje [*sic!*], „na putu prema afričkoj obali, a otamo prema Barbadosu i Južnoj Karolini s teretom robova” (97). Imena brodova još su jedna autorska ironična glosa jer je jasno da su brodovi na putanji trgovine robljem. Ovdje počinje razrađeno i konzistentno rabljenje paralelizma između američkoga oblika ropstva i Underhillova iskustva berberskoga ropstva do kraja romana.⁷

Na brodu koji prevozi sto i pedeset robova, muškaraca, žena i djece, Updike implementira sentimentalnu (simpatičku) gestu time što izražava prosvjetiteljski i kršćanski stav protiv ropstva jer vjeruje u jednakost među ljudima (101). Zaprepašten je poslovnim pregovorima između kapetana i

⁷ Gross povezuje filozofski diskurs sentimentalizma, kao iznahašće 18. stoljeća, i novoga ekonomskoga diskursa merkantilizma potaknutog razvojem trgovine i razmjene na kojoj se temeljila moć Britanskoga Carstva u ekspanziji; Amerika je često slijedila te obrasce i kao neovisna nacija. Kako navodi, postoji „procjep između jezika sentimentalne trgovine i stvarnoga prostora transatlantske trgovine robljem” (2014: 13).

„portugalskih i crnačkih trgovaca” (98), odbija i sam kupiti roba kao svoju „privilegiju” (99). Primjećuje da su robovi u transportu okovani, očajni, histerični... Kao liječnik sudjeluje u procjeni njihova zdravstvenog stanja za kasniju prodaju i, u metanarativnom, proleptičnom komentaru, vraćajući se na tu epizodu, moli se da su njegove kasnije patnje u ropstvu bile pokora za njegovo tadašnje ponašanje (101).

I u daljnjem tijeku zapleta Updikeovo je prosvjetiteljsko stajalište protiv ropstva izvor zanimljivih i provokativnih uvida prvenstveno u američku društvenu zbilju, supostavljajući južnjačko (crnačko) ropstvo onome berberskome (bjelačkome). Skloni smo to protumačiti kao Tylerovo sudjelovanje u debati o prirodi ropstva i o njegovoj bitnoj nekompatibilnosti američkome republikanskom poretku. Dakle, ovdje se radi o dinamici u kojoj heteropredodžbe – o barbarskoj praksi porobljavanja koju prakticiraju „drugi” – dovode do strukturnog preispitivanja autopredodžbi prema kojima je oportuno i dopušteno porobljavati „Afrikance” zato što je njihov status kršćanskih duša i ljudskih bića polemično dovođen u pitanje. Eric Sundquist pokazuje kako je prosvjetiteljski diskurs mogao poslužiti objema svrhama – i abolicionističkome argumentu prema kojemu rob participira u kategoriji „višega zakona” i „ljudskih prava” (neotuđivih istina Deklaracije neovisnosti), ali je istodobno i moguća žrtva rasne hijerarhije koju proizvodi prosvjetiteljski racionalizam (Sundquist 1985: 13–16, Smith Rosenberg 2017: 58–60). U tome je Tylerov pripovjedni diskurs anticipirao i kasnije rasprave i argumente navođene s ciljem obrane ropstva ili njegove difamacije, a koji će se u sličnome obliku ponavljati do početka američkoga Građanskog rata (Baepler 1999b: 26).⁸

Budući da roman sustavno i namjerno inzistira na ovoj eksplozivnoj paraleli – više no bilo koji drugi tekst ili žanr koji ovdje obrađujemo – nastavimo promatrati kako se ona dalje razrađuje u tekstu. Kao brodski liječnik Updike komentira teške i nehumane uvjete robova na brodu i sablažnjava se nad njima. Pristavši u Kongo, brod preuzima novi teret robova, a potom nastavlja za Benin, gdje ukrcava još stotinu i petnaest robova (104). Kako opaža pripovjedač, potpalublje je već toliko nakrcano da se u slučaju smrti tijelo roba jednostavno izbacila u more. Kada kod kapetana protestira zbog

⁸ Ogledni primjer prosvjetiteljskoga ambivalentnog odnošenja prema „rasi” nalazi se u paradigmatičkoj robovskoj pripovijesti Fredericka Douglassa (prvo izdanje iz 1845. godine). Douglass s jedne strane rabi argumentacijsku strukturu ponuđenu prosvjetiteljskim univerzalizmom, a s druge se strane mora pozicionirati prema nastajućim rasnim hijerarhijama i klasifikacijama koje imaju znanstvene pretenzije.

neprimjerenih uvjeta, Updike dobiva odgovor da je njegov stav „tek jedna jenkijevska besmislica u ime humanosti” (isto). Detaljnim opisima navigacijskih uvjeta na američkim i britanskim brodovima Tyler predočava tadašnje uvjete „srednjega prijelaza” – transporta Afrikanaca u njihova američka odredišta kao vrlo profitabilnu granu transatlantske trgovine.

Primičući se Zlatnoj obali (područje današnje Gane), brod napadaju i zauzimaju alžirski pirati: „Pograbiše me [...], svezaše mi ruke i baciše u prljavu rupu na pramcu gdje ležah cijeli dan bez slame na kojoj bih spavao, bez jela i pića. Postupci prema nevoljnim Afrikancima na brodu Suosjećanje sada mi jasno dođoše u pamet [...]” (110). Sada je Updike zatočenik, ali mu pomaže jedan od „zahvalnih Afrikanaca” (111) koje je on prije zadužio svojom humanošću, a to je, dakako, povod Tyleru da se još jednom osvrne na stalno mjesto retorike pobornika ropstva koja je sustavno dehumanizirala Afrikance. Po dolasku u grad Alžir, sve zarobljene mornare i posadu dovode pred vladara (*dey* – ujak), koji je njihov apsolutni gospodar, tj. analogno američkome ropstvu raspolaže njihovim životom i smrću, svodeći američke subjekte na ono što Giorgio Agamben u drugome kontekstu naziva „goli život” (2006). Još gore, pripovjedač naglašava kako pripada najjadnijoj skupini zatočenika – onima koji ne mogu za sebe ponuditi otkupninu (116).

U 34. poglavlju Tyler nastavlja „dvostruku artikulaciju” diskursa, nukajući onodobnoga američkog čitatelja da poveže domaći kontekst s alžirskim. Na tržnici robljem neotkupljivi robovi izloženi su zajedno sa životinjama na nadmetanju, tako da Updikea nakon pažljivoga pregleda kupuje jedan postariji čovjek. Iako Amerikanac, Updike je podvrgnut ovome sramotnome, ponižavajućemu postupku, što znači da ne postoji prirodna sklonost prema robovskoj dispoziciji, nego je ona uvjetovana okolnostima i silom. U jednom kasnijem incidentu pada u depresiju zbog bezizlaznosti svojega stanja – shvaća da je bijeg gotovo nemoguć: „Sada spoznah da sam uistinu rob” (149), pri čemu ne pomaže ni slobodarska republikanska ideologija koja je američko urođeno pravo. Ušavši u svijet robova, Updike otkriva da i tu postoji hijerarhija; bogati i oni koji mogu biti otkupljeni su privilegirani, a svi drugi su degradirani i poslani na teški rad, gdje podnose nepoćudnu klimu, iscrpljujuće fizičke poslove i nasilje nadglednika. Ne samo da su ovi elementi preuzeti iz suvremenih autobiografskih berberskih pripovijesti, o kojima će nešto kasnije biti riječi, nego evociraju i opća mjesta robovske pripovijesti (usp. Douglass 1845).

Uzimajući u razmatranje dvije suvremene drame berberske tematike, uvažavamo mišljenje Marion Rust koja tvrdi kako se izvedba i uspostavljanje

nacionalnog identiteta – u dramama Susanne Rowson i Sare Pogson – zbiva na pozadini internacionalnoga pa i globalnoga konteksta pokazujući time „sudioništvo u globalnoj komercijalnoj sferi” (2008: 200). Benilde Montgomery u svojoj raspravi o povijesti američkoga kazališta navodi da su „alžirski” komadi pridonijeli nastanku izvorne i domaće američke drame” (1994: 629), što je bio nemali dobitak u žanru koji je možda i više od drugih bio pod utjecajem engleskih modela (Nathans 2004: 313).

U svojem komentaru stvaralaštva S. Rowson, kritičarke Jennifer Margulis i Karen Poremski razložno smatraju da njezina drama *Robovi u Alžiru* odražava „povijesne događaje postrevolucionarne Amerike” (2000: viii) više negoli je odraz ili prikaz berberskih zemalja. Rowson, tako se čini, više želi iskoristiti aktualnu berbersku temu i interes da bi lansirala svoju dramu – za koju traži publiku i javno priznanje – i da bi u dramu uvukla i druge aktualne teme, nego što joj je svrha sustavno i mimetički predstaviti egzotične krajeve sjeverne Afrike i njihove stanovnike. Prema spomenutim kritičarkama, prije nego autentičnim i suvremenim izvorima, Rowson se služi Cervantesovim literarnim predloškom (2000: 6), a od aktualnih tema više od sudbine američkih robova u Alžiru zanimaju je žensko pitanje i status žene u Americi (isto: x). Potvrđuje to i Marion Rust u slojevitoj studiji spisateljčina raznorodnoga opusa i istaknute javne uloge u ranom nacionalnom razdoblju: „Drame [S.] Rowson [...] najotvorenije se zanimaju za političku ulogu žena u Sjedinjenim Državama” (2008: 198). Osim toga, Rowson, poput Tylera u predgovoru fikcionalnim memoarima, koristi tekst drame da bi komentirala tekuća zbivanja i ponudila metateorijska razmišljanja o funkciji i ulozi kazališta u životu nacije (isto: 6), osobito u funkciji pomirenja i nadilaženja političkih razlika između „lojalista” (pristaša Krune) i „patriota” (pristaša neovisnosti) (Margulis i Proemski 2000: xi), dileme o kojoj je Rowson neposredno svjedočila u vlastitoj obitelji s obzirom na to da joj je otac bio lojalist. U razdoblju konsolidacije nacije i Rowson je, poput Tylera, izražavala federalističke simpatije (Rust 2008: 3, 197) shvaćajući dakle svoje pisanje kao način osmišljavanja i učvršćivanja nacionalnih autopredodžbi.⁹ Navedimo nadalje i to, također na pozadini Tylerova romana i nekih njegovih preokupacija, da Rowson izbjegava eksplicitno artikulirati problem domaćega, američkoga ropstva izdižući tzv. žensko pitanje iznad

⁹ Vjerojatno je njezinoj političkoj orijentaciji doprinijelo i to što su federalisti, predvođeni primjerice Hamiltonom i Adamsom, iako politički konzervativniji, bili skloniji uključiti i uvažiti žensko političko i javno angažiranje (Rust 2008: 207).

pitanja potlačenosti crnačke populacije, tako da ova praznina još jednom ukazuje na iznimnost Tylerove perspektive.¹⁰

Očito je da Rowson ne dvoji o tome da drama kao tekst i izvedba te kazalište kao institucija i umjetnost mogu ujediniti naciju i postići specifične pozitivne učinke u javnoj sferi. Dok je Davidson suzdržanija te ograničava potencijal kazališta kao javnoga foruma jer smatra da je u to doba imalo status zabave za više slojeve u odnosu na demokratičniji i šire dostupni roman (1986: 214–215), Rust, naprotiv, hvali kazalište tijekom 90-ih godina 18. stoljeća kao uključivu i demokratsku formu (2008: 209). Rowson dramu *Robovi u Alžiru* posvećuje narodu Sjedinjenih Država, a njezin se komad izvodi širom nacije, tj. u izvornih trinaest država. Praizvedba je bila u Philadelphiji, tadašnjoj nacionalnoj prijestolnici, 30. lipnja 1794, u ranoj fazi berberskih ratova. Već u prologu ocrtni su obrisi koji naznačuju logiku auto- i heteroimaginiranja. Američki simbol (orao) suprotstavljen je lunji (zmaj, ptica grabljivica); kao što je junak suprotstavljen gusaru, što osnažuje ključnu binarnu opoziciju, onu između slobode i tiranije (7–8). Amerika, alegorijska Kolumbija, prostor je slobode i slobodnoga govora, što Rowson dovodi do sljedeće važne teme, a to je pitanje ženskih prava u postrevolucionarnoj „Kolumbiji”, ali obučeni u diskurs „Ljudskih prava” (9).

Ove se provodne teme, sloboda i ropstvo, nastavljaju razvijati u tekstu drame, posebno u likovima žena. Postoje dvije grupe ženskih likova, a njihova je interakcija upravo ključna za odvijanje radnje i za temeljnu napetost. Drama započinje *in medias res*, već na početku susrećemo lik istočnjačke žene (Maurke), koja je nominalno slobodna, ali je zapravo ropkinja, zatočenica tradicionalne muslimanske kulture, običaja i religije. Fetnah, jedna od Maurkinja, osjeća se kao zatočena ptica (13) iako živi u luksuzu i obasuta materijalnim dobrima. Tako prikazane Maurke slične su Amerikankama, zatočenicama i ropkinjama. Ipak, jedna od porobljenih Amerikanki, Rebecca, prenosi Fetni ideje slobode i ljudskoga dostojanstva kao svoje američko naslijeđe: „[...] ona je bila ta koja je uzgojila u mojoj misli ljubav za slobodu i naučila me da žena nikada nije bila stvorena da bude bijedna muška robinja”

¹⁰ Montgomery, međutim, navodi da je već u to vrijeme abolicionistički diskurs počeo efektno koristiti aluzije na domaće ropstvo sugerirano u djelima berberske tematike u toj mjeri da paralela nije trebala biti izražena da bi je publika prepoznala. Za pretpostaviti je da je Rowson računala s implicitnim prepoznavanjem. Montgomery vjerojatno s pravom konstatira da su „diskrecija” i „neizravnost” bile učinkovitije nego otvorena kritika ropstva (1994: 623). S druge pak strane, činjenica da Rowson pribjegava „neizravnosti” čini je podložnom kritici po kojoj izbjegava kontroverznu temu ne bi li osnažila poziciju svoje drame.

(16), prisjeća se. Rowson se, dakle, koristi slikom fizičkoga uzništva da bi upozorila na simboličko, socijalno i psihološko uzništvo i porobljavanje koje doživljavaju Fetnah, a dijelom i Rebecca, kao žene. Ironično je, opaža Rust, da (američke) žene moraju „izaći iz nacije” da bi je hvalile (2008: 221).

Dionice drugoga ženskog para koji dramatizira ključni sukob su Zoriana, kći lokalnoga vladara, i Olivia, kršćanska ropkinja i njegova zarobljenica. Zanimljivo je da su i Fetnah i Zoriana prikazane kao prijemčljive za ideje univerzalizma i prosvjetiteljstva (ljudska prava) te se u aktancijalnoj shemi drame često pridružuju ili pomažu kršćanskim ropkinjama i robovima u njihovim planovima bijega. Iz ovoga se može iščitati stav po kojemu je za maurske žene i za njihovu slobodu bolja varijanta kršćanskoga ili prosvjetiteljskoga, dakle, zapadnoga društva.

Zanimljivo je da su upravo Maurke „najmobilniji” likovi drame jer posreduju između svojega društva i kulture i onoga kršćanskih zatočenika, a time su i intrigantno razapete između vjernosti vlastitome kolektivu te novih ideja koje ih privlače i „emancipiraju”. Tako je Fetnah, kći lokalnoga trgovca i mešetara Ben Hassana (Židova, ali renegata – konvertita na islam), spremna pobjeći s kršćanskim zatočenicima i pomoći im u tome. U tome se Maurke pokazuju prilično sposobne, okretni i poduzetni te su često u središtu planova i spletki da bi ostvarile svoje ciljeve ili pomogle zatočenicima, spremno se suočavajući s opasnostima (52). Amerikanke, kršćanske ropkinje, ne zaostaju za njima u hrabrosti i postojanosti, tako da Olivia, Rebeccina kći, odaje značajke snažnoga karaktera jer se ne boji žrtvovati život i krepost da bi preuzela odgovornost za bijeg skupine robova i podnošenje gnjeva njihova maurskog gospodara (65).

Kao u pravoj glazbenoj komediji i u drami o kojoj je riječ često dolazi do prerušavanja i zamjene identiteta (Fetnah preobučena u muškarca, Ben Hassan maskiran u ženu), dok pjevnice točke naglašavaju elemente sentimentalnoga zapleta, bilo da se radi o romansama bilo da se radi o obiteljskome zapletu – izgubljenih i pronađenih roditelja i djece, kao u Rebeccinu slučaju. U kulminaciji drame obitelj je ponovno ujedinjena – Rebecca i njezin porobljeni muž Constant te njihova djeca Olivia i Augustus, a robovi podižu bunu protiv Maura. U tome trenutku Rebecca, kao glavna protagonistica, izražava ideju „kršćanskoga zakona” koji potire ropstvo, što bi se moglo tumačiti na više načina – unutar drame kao širenje američke republikanske ideologije, ali, subverzivno i opasno, i u širem kontekstu američke republike koja je i dalje u svojim njedrima njegovala južnjačko robovlasništvo (73). U prikladnome tonu, na kraju drame robovi su otkupljeni, a vladar će početi

vladati na prosvijetljeni način tako da oslobodi preostale robove i uzdigne svoje građane. Kod Fetne će ipak prevladati osjećaj odanosti vlastitome ocu Ben Hassanu nad fascinacijom idejom slobode, univerzalnim principom koji se širi iz Amerike (75), upravo iskaljene u vatri revolucije. U završnom činu drama projicira nerealan utjecaj američkih autopredložbi na druge kulturne kontekste projicirajući idealizirane učinke, daleko od stvarnih posljedica.

Još jedna drama, i ovoga puta glazbena komedija, na onodobnim američkim pozornicama pomoću berberske tematike dramatizirala je suvremena društvena pitanja. *The Young Carolinians*, autorice Sare Pogson, smještena je u dva prostora u kojima se paralelno odvija dinamična radnja, Karolina (američki Jug) i Alžir. Evidentno je to bio južnjački odgovor na drame poput one S. Rowson, kako tumači Montgomery (1994: 628). Uz propitivanje regionalnih razdjelnica, sugerirali bismo da je u drami os napetosti između demokracije i mobokracije (demokratskih republikanaca) te republikanskoga (predstavničkoga) modela koji zastupaju federalisti. Warner, primjerice, definira problem popularnoga suvereniteta, vladavine naroda, kao ključnu političku kategoriju u pred- i postrevolucionarnoj javnoj sferi (1990: 97–99). Montgomery u analizi drame S. Pogson smatra da je riječ o izrazito konzervativnome pogledu na američko društvo, sklonome zadržati *status quo* u svim aspektima vlastite socijalne i kulturne vizije (1994: 629).¹¹

Navedeni paralelizam sugerira usporedivost, iako ne želi dalje s time polemizirati, alžirskoga uzništva i američkoga južnjačkog ropstva, tako da je ideja slobode i oslobođenja prožeta nekim dubiozama, evocirajući okvir kazališta kao izvedbe kolektivnih preokupacija, ali i nametanja granica istima, baš kao što je u mladoj republici bilo od vitalne važnosti „zauzdavati revolucionarni osjećaj” (Rust 2008: 205). Posljedično, slika republikanske Amerike donekle je zamućena ne samo stvarnošću domaćega ropstva (koje drama ne dovodi u pitanje) nego i postojećom društvenom stratifikacijom, koja se isprva propituje da bi se tijekom radnje vratila u stare okvire. Karolinsko društvo je izrazito podijeljeno na gospodu (*fine folks*) i na pučane (*commoners*). Gospodsku kuću, Woodberry Hall, jedno od središta zbivanja u karolinskome odsječku radnje, nastava aristokratska i robovlasnička obitelj Woodberry, a u ovom segmentu radnje figurira i tip komičnoga sluga, kućnoga roba generičkoga imena Cudjo. Još je jedan socijalni tip Margaret, kći lokalnoga

¹¹ Biografija S. Pogson, njezina nedvojbeni pripadnost južnjačkom plantažerskom miljeu, svakako objašnjava takvu usmjerenost, kako navodi Voss (2006: 72).

zemljoradnika (slobodnoga farmera prigodnoga imena Homespun – priprost, domaći), koja je družbenica u aristokratskoj obitelji. Dramu otvara domaća društvena kriza – Homespun dolazi da kćerku Margaret odvede kući, ali je ona već zaražena novim navikama s obzirom na to da njezine mentorice žele da ih prati na skorome putovanju u Englesku. Izazov se sastoji u tome da Margaret prelazi granice svojega društvenog statusa. Njezina je transgresija tim subverzivnija jer se može shvatiti kao poziv na ukidanje društvenih razlika slijedom revolucionarnoga prevrata s obzirom na to da je Homespun „stari kontinentalni borac”, dakle sudionik Američke revolucije (65). Nadalje, ima i konkretne učinke jer je sin obitelji, States, zaljubljen u Margaret. Margaret (Mardge) predstavlja djevojku iz naroda, ona je prirodna, jednostavna, „onkraj promišljenih umjetničkih kompozicija”, nevina, kako je vidi States (68, 69). Iako je svjestan prepreke njezina nižega porijekla, States usvaja republikansku logiku koja barem u teoriji postulira ideju jednakosti (69).

Druga je kriza internacionalna, ali se preljeva i u intimnu, obiteljsku sferu u temi berberskoga zatočeništva: Ellinor, jedna od sestara Woodberry, pati zbog nestanka zaručnika St. Juliena, za kojega saznajemo da je zatočen u Alžiru, a da njegova obitelj nema načina doznati njegovu sudbinu. Ova se tema naglo proširuje u sljedećemu činu, kada nam narativni sažetak daje na znanje da brod na putu za Englesku napadaju alžirski gusari, koji u zatočeništvo odvođe Ellinor i Margaret. U alžirskome ropstvu nisu samo žene već i nekolicina muškaraca. Među njima je i plebejac Ziekel, bivši Mardgein prosac, te gospoda States i St. Julien.

Berberska je pozadina zanimljiva i kao način da se u drami označi procjep između američkih „aristokratskih” i „pučkih” likova, koji se konzistentno razlikuju počevši od idioma do sposobnosti djelovanja. Tako je primjerice evidentno da su pučki likovi poduzetniji i promućurniji te da smišljaju plan kako pobjeći iz zarobljeništva (79). Ziekel i Mardge uskoro i ostvaruju svoj plan i uspijevaju se domoći jednoga britanskog broda u alžirskoj luci. Njihovim ponovnim susretom i obnovom nekadašnje romanse izbjegnuta je moguća društvena kriza koja bi nastala eventualnim združivanjem pućanke Mardge i aristokrata Statesa, pa je time ta kriza otklonjena. Obje drame, i ona S. Rowson i ona S. Pogson, stavljaju pred čitatelja uznemirujuću sliku mogućega seksualnoga nasilja koje očekuje kršćanske žene kao ropkinje u haremu ili kao konkubine njihovih gospodara, što je sudbina koja bi mogla zadesiti Ellinor (87). Achmet, vladarov sin, divi se Ellinor, nudeći joj idealni tretman ako se podvrgne namijenjenoj joj ulozi konkubine iz harema – izuzeće od bilo kakvoga rada i napora, luksuz i dokolicu. Primijetimo

da su u kontekstu društvene stratifikacija američkoga juga ovo prepoznatljive odrednice tipa „južnjačke dame”, no drama izbjegava izravnu kritiku time što usporedbu seli u alžirski kontekst (Voss 2006: 78). Muškarci su, s druge strane, izloženi teškome radu i zlostavljanju, poput Statesa i St. Juliena (78).

U svjetlu konzervativne perspektive drame zanimljivo je promotriti na koji način kršćanski robovi reagiraju na svoje stanje, a na koji crnački kućni sluga Cudjo. Dok alžirski, bjelački robovi preziru svoje stanje i čine sve da bi se što prije izbacili, Cudjo svoje naizgled rezignirano prihvata, tako da u njegovoj pasivnosti vidimo natruhe paternalističkog argumenta u obranu ropstva koje negira potrebu za nezadovoljstvom crnačke populacije (96). Alžirski zaplet, dakle, u ovome slučaju ne služi kao potporanj abolicionističke retorike, kao što je slučaj kod Tylera i, ponešto prigušenije, kod Rowson, nego kao potvrda logike južnjačkoga sustava. Konačna je poruka ta da je kršćansko ropstvo odiozno i treba mu se suprotstaviti, kako kičeno izriče aristokrat James: „[...] dan mora svanuti kada će naši mornari učiniti da se polumjesec pokloni pred našim stalnim zvijezdama; dotad, Alžirci, Tripolijci i druge barbarske horde će nas vrijeđati, pljačkati i porobljavati” (100). Afričko (crnačko) ropstvo ne dovodi se u pitanje (Voss 2006: 81), kao ni postojeće društvene barijere mobilnosti između različitih slojeva. Dva aristokratska para i jedan pučki rezultat su rješenja zapleta drame.

Naposljetku, dolazimo do zadnjega primjera žanra berberske tematike, autobiografskih i fikcionalnih pripovijesti iz berberskoga zatočeništva, koje ćemo ovdje ukratko predstaviti. U širem kulturnome horizontu rane Republike nije pretjerano ustvrditi da su pripovijesti iz berberskog zatočeništva barem dio svoje prepoznatljivost i popularnosti dugovale strukturnim i tematskim bliskostima s jednom drugom naracijom zatočeništva – indijanskoga. Posrijedi su iskustva boravka među „Indijancima” na prostoru pograničja (*frontier*) razastrtom između kršćanske, bjelačke i poganske, urođeničke kulture. Te su pripovijesti, za razliku od drugih uvezenih zapleta, bile prikaz autentičnoga, neponovljivoga američkog osjeta mjesta, kulturnoga dodira i sukoba kojim su naseljenici bili izloženi tijekom doticaja i sukoba s indijanskim nacijama. Stoga, aludirajući na tadašnju popularnost „berberskih pripovijesti”, Baeppler smatra da se ona može pripisati opisu fascinantnoga kulturnog iskustva, dodira između dviju posve različitih i uvelike suprotstavljenih kultura: „[...] prisutnost bjelačkih zatočenika u dalekoj, egzotičnoj i, prvenstveno, crnoj divljini omogućilo je pripovijesti koje su ujedno i osporavale i osnaživale postojeće identitete i društvene hijerarhije” (1999b: 13).

Kronološkim slijedom, drugi žanr koji se lateralno dotiče berberske pripovijesti i počinje cirkulirati u transatlantskome kulturnome pejzažu u isto vrijeme je robovska pripovijest (*slave narrative*), kao prikaz atlantskoga ropstva – noseći svoje izazove i uznemirujuće paralele između dvije situacije. Ove tekstualne srodnosti upućuju na snažan impuls intertekstualnosti i stilske raznovrsnosti kao obilježja nekih od pripovijesti koje ćemo ovdje spomenuti (Adams 2005: li, Baeppler 1999b: xii, 25, 29, Baeppler 2004: 238, Elrod 2011: 182, n. 4). Istodobno, kako napominje Blum, ova je žanrovska bliskost mogla prekriti i zamračiti upravo ono što berbersku tematiku čini posebnom te može objasniti zašto je ovaj autobiografski korpus dugo bio zapostavljan u korist, redom, tematike indijanskoga zatočeništva, američke pomorske pripovijesti te fikcionalnih i dramskih prikaza ove tematike (2003: 141).

Zanimljivo je napomenuti i mogući ironijski okvir čitanja pripovijesti zatočenih pomoraca, pogotovo nižega ranga, ako se prisjetimo argumenta iz Franklinove satire o američkome ropstvu u pismu „O trgovini robljem” (1790). Pripisujući imaginarnome Afrikancu sljedeće opravdanje zasluživanja kršćanskih pomoraca, Franklin priziva teški (da ne kažemo robovski) rad mornara na brodovima pod raznim zastavama, tako da njihovo nominalno ropstvo možda i nije najgore što im se moglo dogoditi: „Čak i Engleska postupa sa svojim mornarima kao s robovima; s obzirom na to da su, kad god je to Vladi po volji, uhićeni i zatočeni na ratnim brodovima, osuđeni ne samo na rad nego i na ratovanje, za male novce, ili tek za puko preživljavanje, ništa bolje od onoga što dajemo svojim robovima. Je li stoga njihovo stanje imalo gore time što su pali u naše ruke?” (Franklin 1790). Ironični argumenti fiktivnoga berberskog dužnosnika, kojemu Franklin posuđuje glas, evociraju traumatična iskustva britanskoga prisilnog novačenja američkih pomoraca kao prakse sve do njihova ponovnog sukoba 1812. godine (Blum 2003: 154, 156).

Stoga, mornari su neizbježno na različite načine zapisali ili zabilježili svoja iskustva berberskoga ropstva, iznova podcrtavajući hijerarhije i stratifikacije američkoga društva koje su u novoj konstelaciji poprimile oštrije obrise. Kao ogledni primjerak pripovijesti iz berberskoga zatočeništva iz pera običnoga mornara uzet ćemo pripovijest Johna Fossa s broda Polly odvedenoga u alžirsko zatočeništvo 1793. godine. U predgovoru autor jamči za istinitost i činjeničnost opisa, utemeljenoga na dnevniku koji je redovito vodio. S obzirom na to prisjetimo se ovdje i Tylerova jamstva o istinitosti njegova prikaza da bismo još jednom upozorili na poroznu granicu između činjenica i izmišljaja u ovim pripovijestima. Autentičnost izričaja, međutim,

vidi se i iz jezične razine diskursa pismenoga, ali priprostoga čovjeka koji uzima pero iz nužde i goruće potrebe, tako da izvornik često odstupa od jezične norme.

Fossov je izvještaj dinamičan prikaz standardnih situacija zatočeništva – piratsko zarobljavanje, strah od alžirskih pirata koji su na glasu kao posebno okrutni „prema kršćanskim zatočenicima” (Baepler 1999a: 75). Po zarobljavanju zatočenike smještaju u zatvor, gdje im se izdaju najnužnija odjeća, pokrivač, nešto hrane i stavljaju okovi. Odvode ih na rad u kamenolom, gdje „razbijaju stijene” (80) pod paskom okrutnih nadglednika. Intertekstualno osviješteni čitatelj prepoznaje paralele između berberske i robovske pripovijesti u smislu argumenata o bespoštednoj eksploataciji robova (Smith Rosenberg 2017: 66). Slijedi i detaljni opis kazni (manje ili više maštovitih u svojoj okrutnosti) za raznorazne prijestupe, od batinanja stopala do obezglavljivanja, spaljivanja i nabijanja na kolac. Slične motivske jezgre prepoznajemo i u robovskoj pripovijesti, uz nešto drugačiji repertoar kazni (usp. Douglass 1845).

Osim što su robovi korišteni za rad, vrlo često sizifovski (85), također se upozorava na ekonomsku računicu berberskoga ropstva – robovi su izvor radne snage, izvor prihoda zbog otkupnina, ali i sudionici ekonomske razmjene jer za neke usluge (hrana, prenoćište) moraju plaćati. U ovome sklopu zanimljiva je i tvrdnja da je ekonomska i trgovačka razmjena berberskih pokrajina uvelike ovisna o plijenu osvojenom piratskim napadima. No, spominjući berberske trgovačke partnere, Foss, zanimljivo za nas, spominje i „Raguscans”, što je očita referenca na Ragužane, Dubrovčane, koji, zahvaljujući sporazumu, bez prepreka trguju u berberskim vodama (93). Ragužani figuriraju kao važni akteri i u kasnijoj etapi pripovijesti, u kojoj američki veleposlanik, opunomoćen da pregovara o otkupljivanju zatočenika, dolazi u Alžir na dubrovačkome brodu kada se tijekom 1795. intenziviraju naponi oko njihova oslobođanja. Zbog zanimljivosti navedimo cijelu epizodu kako je donosi Foss: „U to vrijeme [srpanj 1795], ujak [lokalni vladar], u žarkoj želji da američki veleposlanik dođe i s njime razgovara o miru i otkupu zarobljenika, iznajmio je dubrovačku polacru [tip broda] i poslao je u Alicant [u Španjolskoj] da gosp. Donaldsona dovede u Alžir” (97).¹²

¹² James Leander Cathcart u okviru svoje pripovijesti „Zatočenici, jedanaest godina u Alžiru” i iz svoje donekle povlaštene perspektive, alžirskoga zatočenika koji se zahvaljujući vlastitim sposobnostima (pismenosti, znanju jezika, slučaju, sreći, korupciji...), podigao do položaja ujakova tajnika, uvodno opisuje geopolitičku situaciju na Sredozemlju: „U ovome razdoblju

Uskoro, u „četvrtak, 3. rujna '95. [...] u 9 ujutro, vidio jedro iz marine [...] U 11 ujutro mogao nazrijeti da vije bijelu zastavu na prednjem galantnom jarbolu, američku zastavu na glavnom galantnom jarbolu i dubrovačku na krmi. – Bila je to zastava primirja, označavajući da je na brodu američki veleposlanik” (isto). Nakon niza peripetija, sada već kao slobodan čovjek, Foss se u travnju 1796. ukrcava kao putnik na jedan dubrovački brod za Philadelphiju. Uzevši u obzir i Cathcartove komentare o političkim i trgovačkim vezama Dubrovčana i berberskih entiteta, možemo steći približan dojam o dubrovačkoj strateški važnoj ulozi u mediteranskoj trgovini i vještom manevriranju u politički uzburkanim vodama.

Iz navedenoga je razvidno da se u svim tipovima pripovijesti iz zatočeništva prikazom prijetećega i izazovnoga Drugoga (u vidu indijanskoga, islamskoga ili bjelačkoga antagonista) propituju uvjeti i granice formiranja nacionalnoga subjekta u odnosu prema drugima i u ekstremnim, liminalnim uvjetima (nasilje, deprivacija, zarobljeništvo, ponižavanje). Ovi tekstovi, dakle, predstavljaju upravo točku i nastanka i nestanka ljudske subjektivnosti – pa tako i subjekta politički definiranoga kao Amerikanac. Pripovijest Jamesa Leandera Cathcarta, „Zatočenici, jedanaest godina u Alžiru”, još jedna iz ovoga arhiva, ilustrativna je po tome što registrira nestalne, fluktuirajuće granice subjekta u uvjetima alijenacije. Subjekti njegove pripovijesti, uključujući i njega samoga, prije su robovi, nesretnici, zamjenjive figure (kad kuga rapidno počne kositi kršćanske zarobljenike u zatvoru, živi zauzmu mjesto i funkciju preminulih i tako redom), nego herojski ili proaktivni primjeri nacionalnih subjekata (usp. Blum 2003: 158, n. 53).

Cathcartova naracija, u većoj mjeri od drugih spomenutih, primjer je pripovijesti s određenim estetskim, literarnim, ali, kako upućuje Martha Elena Rojas, i političkim i diplomatskim ambicijama. Prema Rojas, budući da je pripovijest bila izdana tek naknadno, trebali bismo smatrati autorov „vlastoručni dnevnik i pisma [...] istodobno i diplomatskom korespondencijom i pripoviješću iz berberskog zatočeništva” (2003: 163), koja mu je omogućila da se po oslobođenju nakon 11 godina provedenih u Alžiru poduhvati diplomatske karijere. Osim faktografskih i deskriptivnih odlomaka, koji kronološki bilježe tijek i događaje iz zatočeništva, nađe se i pravih literarnih odlomaka, koji ton i stil duguju diskursu sentimentaliz-

[80-e godine 18. stoljeća] Alžir je bio u miru s Velikom Britanijom, Francuskom, Španjolskom, Danskom, Švedskom, Venecijom i malenom Dubrovačkom Republikom [Republic of Ragusa]” (Baepler 1999a: 106).

ma, kao kada u dnevničkoj bilješci Cathcart evocira osmu godinu svojega zatočeništva: njegov apostrof Americi implicitna je kritika nemoći republikanskoga sustava da se suprotstavi despotskome, tiranskome i nepravednome sustavu („proizvoljna vlast i barbarski despotizam” [141–142]) koji ih zarobljava. Cathcart evocira i položaj crnačkih robova u Americi, uvjeren da je njihov položaj bolji od statusa berberskih zatočenika (141). Svoje zatočene druge i sebe patetično naziva „jedinim žrtvama američke neovisnosti” (142). Njegov ton, izričaj i emocionalni registar zaodijevaju autentičnu beznadnost i težinu njegove situacije u sentimentalno literarno ruho, uklapajući se u onodobne književne konvencije – baš kao u proplamsajima sentimentalizma R. Tylera ili S. Rowson: „O! Ameriko [...] dopusti mi da uživam u tužnoj povlastici oplakivanja svojega bijednog položaja, koji predočava sentimentalnome umu užase teško shvatljive, a još teže opisive” (142). Cathcartov je čemer ovdje koliko stvaran toliko i uokviren poetskom konvencijom pa ga Rojas s pravom naziva „proračunatim sentimentalizmom” (2003: 172). Godine 1792. sretnim okolnostima Cathcart postaje tajnikom ujaka i Namjesništva u Alžiru, što je „najviša funkcija koju može doseći jedan kršćanin” (145) te je za nekoliko godina, 1796. godine, uspio otkupiti svoju slobodu i doći do vlasništva nad brodom nazvanim Philadelphia, kojim plovi kući (146).

Kontrast između časničkoga i mornarskoga iskustva zatočeništva plastično je prikazan u dvjema autentičnim pripovijestima o Tripolijskome ratu, prvome postrevolucionarnome vojnom sukobu, u kojemu se rađala američka ratna mornarica. Povijesni je i literarni kuriozum da postoje dvije verzije događaja iz toga razdoblja, jedna je Jonathana Cowderyja, liječnika na brodu Philadelphia, zauzimanje kojega je i dovelo do sukoba. Budući da je Cowdery zarobljen s kapetanom i časnicima, njegovo je iskustvo zatočeništva razmjerno lakše, bez obilježja fizičkoga ili psihičkoga zlostavljanja koje navode druge pripovijesti.

Za razliku od Cowderyjeve inačice, mornar William Ray crpi iz svojega dnevnika i pamćenja ponešto drukčiji prikaz navedenih događaja u Tripoliju te njegovu viziju (sličniju Fossovoj) oblikuju statusna i klasna distinkcija. Tako će Ray doslovno ulaziti u dijalog ili raspravu s Cowderyjevim tekstom i navoditi ispravke njegovih nepotpunih i netočnih tvrdnji (188). To nam sugerira da su početkom 19. stoljeća ove pripovijesti činile intertekstualnu mrežu te se međusobno jedna na drugu referirale, međusobno su utjecale ili se jedna o drugu kritički odmjeravale ukazujući i na heterogenost unutar žanra. Uostalom, u intertekstualnome dijalogu i prijetor, staleške razlike

bile su tek jedan od čimbenika koji je mogao utjecati na stvaranje, distribuciju i recepciju teksta.

Što se tiče ženskih zatočeničkih pripovijesti, Baepler ustvrđuje kako se dosad nijedna ne smatra autentičnom, a jedan je od razloga tome i relativno nizak broj zatočenica (1999b: 10). Kratka i senzacionalistička pripovijest Marije Martin ne može se smatrati izvornom, nego je prerada ranijih berberskih pripovijesti koja svoju aktancijalnu strukturu i moralnu shemu dijelom duge pripovijestima iz indijanskoga zatočeništva, kako konstatira Baepler (1999a: 147). Objavljena 1807. u Bostonu, pripovijest tematizira navodno šestogodišnje zatočeništvo naslovne junakinje, a donosi (fiktionalnu) žensku varijaciju berberskoga iskustva. U filmski ubrzanom opisu zarobljavanja i stradanja junakinja se nađe na sajmu robova gdje ju kupuje paša, zajedno s nekim članovima posade zarobljenoga broda. Slijede dramatične, ali i konvencionalne scene zatočeništva – oblačenje uzničke odjeće, šok zbog nove situacije i degradacije, pokvarena hrana, pokušaj samoubojstva koji se ipak ne ostvaruje i slične emocionalne reakcije poznate iz stvarnih pripovijesti. Primjerice, hrana, pljesniva i kisela, označava apsolutnu distancu između zatočenice i kulturnoga konteksta u kojem se nalazi (150–151). Njezin inicijalni zazor od strane i čudne hrane ponavljaju i druge pripovijesti gdje se evidentira egzotična i zapadnjacima odbojna dijeta: devino meso, prženi skakavci i puževi, iznutrice, krv ubijenih životinja, stavljajući zarobljenicu ili zarobljenika pred tabu koji se ne smije prekršiti, ali se ipak krši zbog gladi. Čin konzumacije strane hrane je i prvi čin akulturacije, ali i moguće kontaminacije subjekta i označava prijelaz prvoga praga zatočeništva.¹³ Ovaj je motiv očito preuzet iz autobiografskih pripovijesti te, primjerice, Cathcart uzima hranu kao ključni motiv obrane i očuvanja kakvog-takvog subjektiviteta. Tako navodi da zarobljenici odbijaju jesti devino meso (109). Potom, u živu opisu alžirskoga zatvora upotpunjuje sliku njihove degradacije ukidanjem granica između ljudskoga i životinjskoga. U zatvoru, naime, životinje borave tik do ljudi, koji trpe smrad, otpad, štakore, pri čemu se poništavaju fundamentalne antropološke kategorije poput čisto i nečisto, zdravo i kontaminirano, uzrokujući krizu identiteta koja navodi neke zatvorenike da jedu te iste štakore ili, kako navodi Cathcart, „mačke su također jeli iz puke nužde”. Po (očekivanoj) pojavi epidemije kuge, zatvorenici su i doslovno pretvoreni u životinje (128).

¹³ Usp. Rowlandson, u paradigmatškoj pripovijesti iz indijanskoga zatočeništva iz 1682. godine, koja je također fiksirana na jelo i konzumaciju „nečiste” hrane, prema Levitskome zakonu, a nastoji to opravdati osjećajem gladi.

Marijina se situacija mijenja tek nakon godine dana, kada je zagovorom časnika s broda njezin položaj poboljšao. Prebačena je u „bolju” ćeliju u „sumornoj rezidenciji” (154), a njezin „dobročinitelj”, časnik, jedini je zadužen za brigu o njoj. Maria je svedena na bespomoćni objekt njegovih galantnih napora da joj osigura slobodu te ova dispozicija ima sličnosti s gotičkim motivom „dame u nevolji”. Junakinja je, nadalje, za razliku od muških pripovjedača više usmjerena na unutrašnji doživljaj zarobljenništva, uzništva i psihičke patnje, jer nema mogućnosti izlaska iz ćelije za razliku od mobilnih muških zatočenika. Maria stoga opisuje svoje osjećaje, dojmove i zamišljanja, upućena na sebe i svoju nutrinu (154). Ova je situacija sličnija žanru gotičke proze nego autentičnom berberskom zapletu. Junakinja u situacijama krize prigodno gubi svijest, a nakon neuspjeloga pokušaja bijega ponovno se nađe u tamnici, ali ovoga je puta okovana lancima, imobilizirana kako tjelesno tako i duševno. U toj krizi ona razmišlja o samoubojstvu, ali je previše pasivna i za takav korak. Nakon dvije godine torture, a bez ikakvih vanjskih podražaja, zatočenica je otkupljena. U njezinu je izlaganju najzanimljiviji fikcionalni prikaz psihološkoga tereta i posljedica zarobljavanja, koje ne nalazimo u muškim pripovijestima, uglavnom orijentiranim na akciju, događaje, pokret, rad, sukob: „Nekoliko tjedana nakon što zadobih slobodu, bijah općenito mislima odsutna i duboko zamišljena. Tu sam naviku stekla u tamnici; vidljive stvari pričinjahu se kao snovite vizije. Često bih zastala na cesti, gledala oko sebe, sumnjala u vlastitu prisutnost i grizla prst ne bih li se uvjerila da sam uistinu budna i živa” (157).

Druga je arhetipska ženska (fikcionalna) pripovijest Elize Bradley, koja je intenzivnije uključena u transatlantski kulturni prostor nego usko vezana za američki (Baepler 1999a: 247). Za razliku od Marijine pripovijesti, koja je modelirana prema svjetovnim žanrovima (gotički i sentimentalni roman), Bradley svoje iskustvo konzistentno uokviruje u biblijski i teološki okvir koji upravlja značenjem u tekstu i ravna njezinim tumačenjem zbivanja. Time se ona još odlučnije priklanja modelu puritanske pripovijesti iz indijanskoga zatočeništva, primjerice one Mary Rowlandson, koja angažira alegorijsko, teološko tumačenje svojega iskustva boravka u divljini, među Indijancima, i nastojanja da sačuva svoj puritanski identitet. Poput Rowlandson, Bradley redovito umeće biblijske citate ne bi li interpretirala zbivanja i ilustrirala svoje emocije i stavove (najčešće su to psalmi, knjiga proroka Jeremije... [258, 261, 265, 267, 270]). Jedna od ključnih epizoda, prema njezinu tumačenju, događa se kada joj arapski gospodar daje nađeni primjerak Biblije (267), što evocira paralelnu epizodu kod Rowlandson. S obzirom na to da

je u drugim pripovijestima transcendentni okvir sveden na minimum ili se rabi kao kulturna i književna konvencija, možemo reći da je konzistentna teološka perspektiva E. Bradley već u tome razdoblju bila više iznimka no pravilo. Tekstovi su bili doživljeni ne kao dokazi vjerskoga sukoba nego kao napeta pustolovna izvješća ili kao izvori etnografskih podataka o egzotičnim krajevima. Umjesto religioznih ideologema, važnije su mjesto zauzimale kulturne, rasne i etničke heteropredodžbe.

3. HETEROIMAGINIRANJE (MAUR, ŽIDOV, AFRIKANAC)

Predavanja Toni Morrison iz 1992. pod naslovom *Playing in the Dark: Whiteness and the Literary Imagination* predstavljaju jednu od stožernih novijih studija američke imagologije i načina na koji je od svojih početaka američka književnost radila s oprekom crnoća i bjeloća, instalirajući „afrikanску prisutnost”, crnačku figuru u tekstu kao arhetipski izraz dubinskih psiholoških i kulturnih aspiracija kolektivnoga imaginarija. Uz afrikanску figuru koja nastavlja obitavati u tekstovima, iskačući iz ruba slike, nadaju se i druge figure koje doprinose aktivnosti heteroimaginiranja, usložnjavajući kulturne elemente u svrhu stabiliziranja nacionalnoga identiteta u ovome nestabilnome razdoblju. Posebice je intrigantno da se imaginiranje nacionalnoga odvija u internacionalnome kontekstu i da, stoga, povlači za sobom angažiranje čitavoga niza stranih nacionalnih i etničkih tipova u interakciji s Amerikancima. Jedna je od figura heteroimaginiranja, a potom i redefiniranja autopredoždbi, i sjevernoafrička figura (u svakom se slučaju radi o inovjercima, bilo muslimanima bilo židovima). Kao kuriozum navedimo da su likovi Afrikanaca različito imenovani u raznim pripovijestima pa tako nalazimo na varijante Maur, Arap, Turčin, Alžirac i slično.¹⁴

Na samome početku berberske krize, još jedan, već spomenuti istaknuti sudionik tiskarske javne sfere, Benjamin Franklin, iskoristio je aktualnost teme da figuru „Afrikanca”, fikcionalnoga „Sidi Mehmet Ibrahima”, navodnoga „člana alžirskog Divana”, satirički upregne u tekuću raspravu o američkome ropstvu u Kongresu. Godine 1790. pod pseudonimom Historicus uputio je pismo „vjernoga čitatelja” i „skromnoga sluge” uredniku novina

¹⁴ Baepler navodi etimologiju prema kojoj „berberski” povezuje s barbarskim, neciviliziranim, nerazumljiva jezika; „berberi” nisu ni Grci ni Rimljani ili odbacuju njihovu vlast ili običaje (1999b: 2–3).

Federal Gazette pod naslovom „O trgovini robljem”, plasirajući tobožnje Ibrahimovo pismo. U tekstu Franklin na Ibrahima projicira sve standardne argumente ondašnjih pobornika ropstva, samo što se, ironijskim obratom, ovi sada odnose na kršćanske robove u alžirskoj domeni: „Divan je ovako odlučio; ,Nauk da je otimanje i porobljavanje kršćana nepravедно, u najmanju je ruku problematičan; ali da je u interesu ove države da se ta praksa nastavi, to je jasno’” (Franklin 1790). Lik fikcionalnoga Afrikanca, obdarenoga Franklinovim prosvijećenim dokazima, predstavlja negativ američke pozicije i čini neodrživom logičku obranu robovlasništva (iako ne i njegovu političku, legalnu i ekonomsku ekspeditivnost), temeljem heteroimaginiranja. Nadalje, Franklin svoje raskrinkavanje jedne ukorijenjene „nacionalne slike” ili imago-tipa vrši iz pozicije prosvjetiteljskoga univerzalizma konstatirajući da „ljudski interesi i razum djeluju i podložni su djelovanju na začuđujuće slične načine u svim zemljama i podnebljima u sličnim uvjetima” te nadalje da su „slični motivi skloni potaknuti u svijesti ljudi slična mišljenja i odluke” (Franklin 1790). Pojam univerzalne ljudske prirode pretpostavlja se dakle kao matrica unutar koje je uopće moguće uspostaviti imagološke pojmove i komparacije.

Tyler u svakom slučaju slijedi primjer idealiziranoga Franklina u daljnjem opisu sudbine alžirskoga zatočenika, Updikea. Tek zarobljen i prodan u ropstvo, Updike dolazi u doticaj s domaćim ljudima i to mu daje prigodu za raznorazna etnografska opažanja i opise tuđe kulture. Isprva se iščudava nad maurskim obiteljskim životom i kućnim običajima. Potom stupa u bliži doticaj s islamom, kao jednom od ključnih denotacija različitosti. Razložno je pretpostaviti da će religija biti jedan od važnih elemenata razlikovnosti i omeđivanja. No i ovdje je situacija složenija no što bi se očekivalo.

Razlog je tome još jedan društveni (uvjetno rečeno etnički) tip koji u alžirskome miljeu navodi Tyler, a potvrđuju ga i dokumentarističke perspektive (Foss, Cathcart, Cowdery), naime lik renegata (obraćenika na islam, domaćim rječnikom, *poturice*, kao što sugerira i engleski izraz *to turn Turk* [usp. Cathcart, nav. u Baepler 1999a: 144]).¹⁵ Underhillovo ropstvo,

¹⁵ Dakako da bi se o ovoj temi imalo što reći u kontekstu osmanske vladavine na Balkanu i Mediteranu pa tako i u hrvatskim zemljama pod osmanskom okupacijom. Vjerujemo da bi se daljnje istraživanje u tom sklopu moglo usmjeriti na paralele u iskustvima bilo zatočenih kršćana bilo obraćenika kao zasebne društvene kategorije, a unutar tematike istraživanja kulturnih dinamika u osmanskim zemljama. Na paralele između američke berberske tematike i naših prostora, koji participiraju u dugoj maritimnoj tradiciji gusarstva i međusobnog zarobljavanja brodova i posada na Mediteranu i na Atlantiku (Gross 2014: 3, Rojas 2003: 164) ukazuje i viteška igra moreška (etimologija naziva dolazi od Maur, maurski); sličan se motiv, kršćanske zatočenice,

naime, moglo bi biti olakšano pa i ukinuto pod jednim uvjetom, a to je da prijeđe na islam, kako mu sugerira jedan Englez, islamski obraćenik i mula (religiozni učitelj) koji prozelitizira Underhilla. Naime, islam je zabranjivao porobljavanje pravovjernih. Njihove rasprave sažimaju razlike između dviju religija na način da pripovjedač dopušta polifoničnost diskursa i daje prostora mulinim argumentima i promoviranju islama kao superiornoga kršćanstvu. Dapače, u određenim okolnostima Underhill ne uspijeva parirati mulinoj „sofisteriji” (142) u tolikoj mjeri da njegov liberalni stav o islamu izaziva kritičku pozornost nekih onodobnih čitatelja (Voss 2006: 129). Ipak umjesto obraćenja i olakšavanja vlastite situacije, Underhill počinje planirati bijeg.

Postupno mu njegove liječničke vještine priskrbuju poboljšanje položaja jer dobiva mjesto pomoćnika u bolnici, što mu omogućuje da promatra „običaje, navike i manire ljudi” (153) dajući tekstu u ovome segmentu dokumentaristički i etnografski ton koji obuhvaća sve slojeve alžirskoga društva i njegove različite grupacije.¹⁶ Prigodno će pripovjedač u ovome dijelu ubaciti i kratku povijest Alžira kao i dati svoj komentar na kontekst trenutnih sukoba između europskih pomorskih sila, Amerike kao nove pomorske sile i berberskih država (170). Potom se vraća na sociološki i etnografski prikaz alžirskoga društva koje je prilično raznoliko i sastoji se od muslimana („vjernika”), Židova i kršćanskih robova. Nominalno su Alžirci vazali Osmanskoga Carstva, ali stvarno raspolazu znatnom autonomijom (ili su je uspjeli izboriti), što se proteže i na njihovu politiku prema internacionalnim brodovima u vodama koje kontroliraju. Underhill je u svojim komentarima prilično benevolentan i izražava prosvjetiteljski stav kozmopolitizma i kulturnoga relativizma utemeljenih na postavci da svaka kultura privilegira vlastite običaje (180). Takav njegov stav prožima i opise pravnoga sustava, sudstva i drugih institucija.

Za heteropredodžbe o koje se Amerikanci mogu omjeriti zanimljiv je i slučaj prikaza Židova u navedenim tekstovima. Navest ćemo primjer Tylerova romana, a potom i drame S. Rowson. Kako napominje Gross, Židovi su u ovim djelima prikazani kao „komercijalni” akteri, no istodobno

javlja i u *Robinji* Hanibala Lucića, drami koja se drži začetkom svjetovnoga, renesansnoga kazališta u našoj tradiciji. Za interkulture aspekte moreške usp. Čale Feldman (2003), Lopašić (1995/1996); za Lucića, usp. Lupić (2023: 21–26).

¹⁶ Možemo reći da je „etnografski dio” standardno mjesto berberskih autobiografskih pripovijesti, odakle Tyler i crpi strukturu svojega romana; usp. Foss, Cathcart, Cowdery (Baepler 1999a).

su isključeni iz „zajednice sentimentata” uspostavljene univerzalnim afektom simpatije (2014: 2). U Tylerovom romanu Židovi su posrednici, trgovci, mešetari, financijeri koji se toleriraju dok ne iskaču iz svojih uloga i dok vrše svoju socijalnu funkciju. Po tome odgovaraju sociološkome opisu „posredničke manjine” (*middleman minority*).¹⁷ Prvenstveno je to odraz „društvenih, političkih i ekonomskih realnosti koje su određivale „židovstvo” u ranom nacionalnom razdoblju” (Nathans 2004: 311). Updike upoznaje lokalnoga uspješnog židovskog trgovca s internacionalnim vezama te mu on obećava pomoći u osiguranju otkupnine, no taj pokušaj propada. Ni drugi pokušaj otkupa ne uspijeva, ovaj put zbog izdaje jednoga drugog židovskog posrednika koji za vlastitu dobit preprodaje Underhilla u ropstvo u Tunis. No na putovanju brodom do njihova odredišta sustiže ih portugalska fregata i oslobađa zatvorenike te Underhill slavi svoj povratak u domovinu 1795. godine nakon sedam godina zatočeništva.

Tylerov je pogled razmjerno staložen i objektivan, malo je stvari koje njegova pripovjedača mogu sablazniti ili šokirati. Rowson nije toliko sklona progledati maurskome društvu kroz prste, posebice što se tiče ženskoga statusa. Budući da je ta problematika za nju središnja, generira i njezino kritičko stajalište prema maurskim (i židovskim) muškarcima, tako da je rodna razdjelnica ključna u drami. Po njoj, ženski likovi uspješno prelaze nacionalne i etničke granice i pozicioniraju se u opreci prema muškim (maurskim i židovskim) likovima. Američki muškarci, kako ih prikazuje Rowson, pod utjecajem su pozitivne republikanske i slobodarske ideologije koja se proteže i na status žene. U aktancijalnoj shemi drame, dakle, Maurke se povezuju s Amerikankama i zajednički spletkare protiv muškoga gospodstva koje obje skupine nastoji zarobiti i pretvoriti u seksualni ili dekorativni objekt. Maurske su žene suosjećajne, srčane i žude slobodu, upravo kao i zatočene Amerikanke, što omogućuje njihovo strateško partnerstvo u drami. Aktancijalni raspon lika židovskoga trgovca i ujakova pouzdanika Ben Hassana podcrtan je naznakom njegove pohlepe – nastoji izvući najveću moguću financijsku korist iz otkupnina nauštrb bilo kakvoga moralnog stava ili suosjećanja. Njegova je neprijemčivost za sentimentalne argumente izražena i time da je renegat, najprezreniji lik ovih pripovijesti. Dakle, berberska tematika testirala je granice uključenja i isključenja subjekata u novu naciju upravo na primjeru tekstualnih Židova (Nathans 2004: 342).

¹⁷ Američka sociologinja Edna Bonacich razradila je 1973. teoriju „posredničke manjine”.

U drami Sare Pogson heteroimaginiranje se zbiva bliže kući, moglo bi se reći, i odvija se na pozadini, u frazi T. Morrison, „afrikanke” figure – roba Cudjoea, koji označava granicu između pripadnosti i nepripadnosti naciji. Svojom pozicijom on je svakako „domaći”, sastavni član kućanstva, dio intimne sfere, dok je svojim statusom roba i sluge uvijek rubni i strani, izopćeni. Kada se drama prenosi na berbersku stranu, situacija se dijametralno izvrće donoseći likove afričkoga gospodara i bijeloga roblja, no, tekst ne ide predaleko u razvijanju ove obrnute simbolike. Berberski okvir donosi i privremenu suspenziju granica između staleža, ali povratak u američki kontekst opet ih nepovratno učvršćuje.

U Fossovoj pripovijesti spominju se različiti etnički tipovi: Turci, Mauri, Arapi, „Cologlies” (potomci maurske majke i turskoga oca [Baeppler 1999a: 87]), renegati, Židovi, stvarajući dojam o izrazito stratificiranom društvu prema etničkim, geografskim i religijskim kategorijama. Fossova etnografska opažanja popraćena su i jasnim signalima američkome čitatelju u vidu autopredodžbi koje koristi kako bi objasnio upotrebu kategorije rase u društvenoj organizaciji. Rasna shema berberskoga društva, naime, prilično je usporediva s rasnom hijerarhijom američkoga: neki su Berberi „žutosmeđe boje”, drugi „poput sjevernoameričkih Indijanaca”, treći pak „tamniji od mulata” i tome slično (92). Osim kršćana, i Židovi su podložni značajnim restrikcijama u odijevanju, dostupnosti javnih usluga (kupelji), odnosima s muslimanskim ženama i općenito u svojem autonomnom statusu u društvu.

Cowderyjeva se perspektiva donekle izdvaja jer ga njegova medicinska vještina dovodi u blizinu viših slojeva tripolijskoga društva – paše i njegove obitelji, raznih civilnih i vojnih dužnosnika, tako da ima dovoljno dokolice za promatranje i sudjelovanje u raznim „turskim” običajima. Njegovi nam komentari pružaju perspektivu na navade i manire vladajućih obitelji, što nedostaje drugim pripovijestima. On iz prve ruke opisuje njihove zabave, odjeću, obroke, političke kabale, šokantne običaje udaje djevojčica u mladoj dobi od 11 godina, zabranu pokapanja ubijenih kršćanskih mornara čija se tijela danima povlače morem ili, nasukana na kopnu, postaju podložna raspadanju ili komadanju psima (Baeppler 1999a: 170, 175). Renegati i kod Cowderyja zaslužuju prijezir, no on pokazuje složenu motivaciju koja je mogla upravljati njihovom odlukom da se izopće iz kršćanstva i prijeđu na islam – da bi dobili slobodu, da bi prenosili svoja navigacijska i tehnička znanja berberskim pomorcima za plaću, a neki od njih („škotski otpadnik” Lysle) i da bi ostvarili visoke vojne položaje (admiral) (165, 166).

Cathcart je puno manje sklon opravdati ili razumjeti renegatsku motivaciju pa su renegati u njegovoj pripovijesti gori i od samih Arapa, kao licemjeri i zeloti koji mu zbog svojega dodvoravanja spletkama ugrožavaju položaj ili život (117). Oni su primjer prelaženja granica i kao takvi izazivaju krizu identiteta kod svih pripovjedača. Drugi su primjer zazornoga prelaženja granica i zamagljivanja identiteta „dobrovoljni robovi”, španjolski dezerteri iz utvrde Oran, koji su zbog toga svojeg čina izopćeni iz vlastite nacije i ne mogu se nadati otkupu kao drugi bijeli robovi te su, prema Cathcartu, najgori i najprezreniji (125–126).

4. JAVNA (TISKARSKA) SFERA I „BERBERSKA TEMATIKA”

Pregledom raznovrsnih žanrova koji su inspiraciju pronašli u ovome isprva trgovačkom, a potom i ratnom sukobu, otvorivši put razvoju američke morarice i rastu svijesti o važnosti američke prisutnosti na morima, pokušajmo u ovome dijelu odgovoriti na pitanje koje su bile kulturne implikacije i odjeci berberskih ratova. Na koji su način romani, fikcionalne i autobiografske pripovijesti, drame i komedije oblikovali rasprave i teme od ključne važnosti za naciju ili u njima sudjelovali?

Iako je, načelno govoreći, u ono vrijeme svako bavljenje berberskom tematikom bilo javni i politički čin, ipak su različiti pisci artikulirali i ponešto drukčije početne pozicije, a time i očitovali suvremene rasprave, razilaženja i konflikte vezane uz smisao i važnost berberskih sukoba i načina njihova rješavanja kao vrhunskoga međunarodnog pitanja za mladu naciju, sklonu izolacionizmu. Tylerova je perspektiva bila izrazitije naklonjena diplomatskom rješenju, favorizirajući komercijalni aspekt ovoga sukoba. Njegova je završna vizija usmjerena na osnaživanje federalne vlade – koja je još bila u povojima i pronalazila načine da uspostavi punu suverenost i autoritet na teritoriju trinaest konstitutivnih država, svake sa svojim ustavom – te on očividno nudi izvješće o Underhillovim pustolovinama i nevoljama kao poučnu priču o potrebi izgradnje snažne nacije pod jednim autoritetom, nasuprot antifederalističkim tendencijama disperziranja političke moći prisutnima od samoga početka: „Ako [moji sugrađani] pažljivo pročitaju ove stranice, uvidjet će da je nužno ujedinjavanje naših federalnih snaga kako bismo od drugih nacija iznudili dužno poštovanje” (240). Nismo daleko od pretpostavke da je Tyler imao i konkretnih osobnih razloga da izrazi takav politički stav da bi stekao neku političku sinekuru (Gross 2014: 10–11).

U slučaju autorica Rowson i Pogson nešto je drugo moralo biti u pitanju u njihovu uključanju u javni diskurs Republike. Žanrovski, kako tumači Montgomery, „alžirski’ komadi pomogli su nastanku izvorne i domaće američke drame” (1994: 629). Rowson se posebice obilato koristi prosvjetiteljskom retorikom Revolucije – sloboda, jednakost i ljudska prava – no angažira i više nego očit diskurs sentimentalizma, kao odvjetak prosvjetiteljske filozofije o urođenoj ljudskoj senzibilnosti, *sensus communis* i simpatiji (suosjećanju) kao temeljnoj interpersonalnoj emociji (Gross 2014: 15, n. 1). Politička infrastruktura revolucionarnoga prevrata nalazi svoj društveni emocionalni pandan u ideji senzibilnoga subjekta, političkoga građanina, a uvjetno rečeno i građanke. Stoga su drame, pa tako i drame berberske tematike, svojevrсна edukacija Amerikanaca u kolektivnim afektima i njihovom prikladnom izražavanju u javnoj sferi. Republikanski diskurs bio je do srži prožet i rafiniran sentimentalizmom, osobito u sferi odgovora na pitanje uključuje li nacija i u kojoj mjeri žene kao političke subjekte, što je ključno za Rowson (Margulis i Poremski 2000: xi–xii, Warner 1990: 173–174). Izmještanje ženskoga pitanja iz domaćega u međunarodni kontekst Rowson omogućava izražavanje kritičkoga stava, istovremeno ne otuđujući publiku željnu pohvale republikanskoga poretka, zbog čega, uz sentimentalnu reakciju publike, može dobiti potporu zahtijevanju ženske ravnopravnosti: „Iako žena, traži ljudska prava [Rights of Man]” (9).

Javni tj. politički interes nešto je teže detektirati u drami Sare Pogson, no moguće su neke hipoteze. Prema jednoj, Pogson nastupa kao apologet južnjačkoga ropstva i, za razliku od Rowson i Tylera, namjerno ne rabi abolicionističke figure (Montgomery 1994: 628). Kao drugo, zanimljiv je i stav S. Pogson prema napetosti između dvije ključne grupacije u drami – aristokracije i farmera slobodnjaka (*yeoman farmer*) – slijedom kojega evocira jedan od revolucionarnih ideala, pučana i slobodnjaka kao moralne i agilne protuteže aristokratskoj korupciji i učmalosti. To podsjeća na onodobne debate o prirodi i funkciji moći u Republici, koja se nastojala distancirati od mase (puka i plebejaca) i koncentrirati u rukama političkih i ekonomskih elita, često fundiranih na robovskome sustavu (Davidson 1986: 41, 159–160, Warner 1990: 102–104).

U širokome dijapazonu autora berberskih pripovijesti nalazimo i profesionalce i amatere, i časnike i obične mornare, što daje širu sliku sudionika u javnoj tiskarskoj sferi i njihovih specifičnih interesa. Artikulirajući ovaj tekstualni korpus kao samosvojni i specifični žanrovski odgovor na nestabilne i fluktuirajuće prilike u postrevolucionarnoj Americi, a s obzirom na

njezin međunarodni status, istraživači imaju različite stavove. Baepler, jedan od ključnih teoretičara pripovijesti iz berberskog zatočeništva, stavlja ih u dijalog i polemiku s drugim izvornim američkim žanrovima (indijanske i robovske tematike), sekundarno naglašavajući i njihov interkulturni potencijal (Baepler 2004: 224–225, 228). Blum pak prepoznaje ključnu ulogu tih pripovijesti u generiranju „čitateljske zajednice mornara” ne samo u nacionalnome nego i u međunarodnome kontekstu s obzirom na to da je problem mediteranskoga piratstva bio stoljećima prisutan, a pismo i autorstvo vodi do zasnivanja „bratstva pismenih mornara” u atlantskome prostoru u kojem se Amerika nadaje kao novi čimbenik u ovome razdoblju (2003: 156, 157).

Ovaj pregled daje naslutiti da se putem različitih fikcionalnih i dokumentarnih žanrova zajedničke tematike – berberski sukob i američki zatočenici u njemu – raspravljalo o čitavome nizu pitanja od ključne važnosti za osmišljavanje američke nacije i uloge koje pojedini subjekti mogu ili trebaju imati u njoj. Ovaj još nedovoljno valorizirani tekstualni korpus internacionalnih implikacija postaje tako izvorom vrijednih informacija o nacionalnom imaginariju i slikama i simbolima koji su ga u jednome trenutku sačinjavali.

LITERATURA

- Adams, Charles Hansford. 2005. Preface. *The Narrative of Robert Adams, a Barbary Captive*. A Critical Edition. Ed. Charles Hansford Adams. Cambridge and New York: Cambridge University Press, ix–lv.
- Agamben, Giorgio. 2006 [1995]. *Homo sacer. Suverena moć i goli život*. Prev. Mario Kopačić. Zagreb: Multimedijski institut.
- Baepler, Paul Michael (ed.). 1999a. *White Slaves, African Masters: An Anthology of American Barbary Captivity Narratives*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Baepler, Paul Michael. 1999b. Introduction. *White Slaves, African Masters: An Anthology of American Barbary Captivity Narratives*. Ed. Paul Michael Baepler. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1–58.
- Baepler, Paul Michael. 2004. The Barbary Captivity Narrative in American Culture. *Early American Literature*, 39, 2, 217–246.
- Bercovitch, Sacvan. 1993. *The Rites of Assent: Transformations in the Symbolic Construction of America*. New York and London: Routledge.
- Blum, Hester. 2003. Pirated Tars, Piratical Texts: Barbary Captivity and American Sea Narratives. *Early American Studies*, 1, 2, 133–158.
- Bonacich, Edna. 1973. A Theory of Middleman Minorities. *American Sociological Review*, 38, 5, 583–594.

- Buell, Lawrence. 1992. American Literary Emergence as a Postcolonial Phenomenon. *American Literary History*, 4, 3, 411–442.
- Čale Feldman, Lada. 2003. Morisco, moresca, moreška: agonalni mimetizam i njegove interkulturalne jeke. *Narodna umjetnost*, 40, 2, 61–80.
- Davidson, Cathy N. 1986. *Revolution and the Word: The Rise of the Novel in America*. New York and Oxford: Oxford University Press.
- Douglass, Frederick. 1845. *Narrative of the Life of Frederick Douglass, an American Slave, Written by Himself*. Documenting the American South, <https://docsouth.unc.edu/neh/douglass/douglass.html> (pristupljeno: 21. travnja 2025).
- Elrod, Eileen. 2011. Gender, Genre, and Slavery: The Other Rowson, Rowson's Others. (Invited) Studies in American Fiction (Special Issue: Beyond Charlotte Temple: New Approaches to Susanna Rowson), 38, 1–2, 163–184.
- Fischer, Manfred S. 2009. Komparatistička imagologija: za interdisciplinarno istraživanje nacionalno-imagotipskih sustava. *Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju*. Prir. Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković. Zagreb: Srednja Europa, 37–56.
- Ford, Sarah. 2006. Liberty Contained: Sarah Pogson's „The Young Carolinians; Or, Americans in Algiers”. *Early American Literature*, 41, 1, 109–128.
- Franklin, Benjamin. 1790. Benjamin Franklin wrote a satirical response to James Jackson's speech on slavery. Reddit, https://www.reddit.com/r/history/comments/hwvf3m/benjamin_franklin_wrote_a_satirical_response_to/ (pristupljeno: 18. ožujka 2025).
- Gross, Andrew S. 2014. Commerce and Sentiment in Tales of Barbary Encounter: Cathcart, Barlow, Markoe, Tyler, and Rowson. *European Journal of American Studies*, 9, 2, <http://ejas.revues.org/10358>, DOI: 10.4000/ejas.10358 (pristupljeno: 17. veljače 2025).
- Lopašić, Alexander. 1995/1996. Moreška in the Context of the Mediterranean and Oriental World. *Studia ethnologica Croatica*, 7/8, 1, 229–234.
- Loughran, Trish. 2010. The Early Republic: Forms and Readers. *A Companion to American Literature and Culture*. Ed. Paul Lauter. Malden and Oxford: Wiley-Blackwell, 192–205.
- Lupić, Ivan. 2023. Predgovor. *Hanibal Lucić. Djela*. Stoljeća hrvatske književnosti. Prir. Ivan Lupić. Zagreb: Matica hrvatska, 11–33.
- Margulis, Jennifer; Poremski, Karen M. 2000. Introduction. *Slaves in Algiers; Or, A Struggle for Freedom*. Ed. Jennifer Margulis, Karen M. Poremski. Acton: Copley, vii–xxxi.
- Montgomery, Benilde. 1994. White Captives, African Slaves: A Drama of Abolition. *Eighteenth-Century Studies*, 27, 4, 615–630.
- Morrison, Toni. 1992. *Playing in the Dark: Whiteness and the Literary Imagination*. Cambridge: Harvard University Press.
- Nathans, Heather. 2004. A Much Maligned People: Jews On and Off the Stage in the Early American Republic. *Early American Studies*, 2, 2, 310–342.

- Pogson Smith, Sarah. 1818. *The Young Carolinians; Or, Americans in Algiers. Essays, Religious, Moral, Dramatic and Poetical*. Charleston: Archibald E. Miller, 58–111.
- Rojas, Martha Elena. 2003. „Insults Unpunished”: Barbary Captives, American Slaves, and the Negotiation of Liberty. *Early American Studies*, 1, 2, 159–186.
- Rowlandson, Mary. 1682. *A Narrative of the Captivity and Restoration of Mrs. Mary Rowlandson*. Project Gutenberg, <https://www.gutenberg.org/files/851/851-h/851-h.htm> (pristupljeno: 7. travnja 2025).
- Rowson, Susanna Haswell. 2000 [1794]. *Slaves in Algiers; Or, A Struggle for Freedom*. Ed. Jennifer Margulis, Karen M. Poremski. Acton: Copley.
- Rust, Marion. 2008. *Prodigal Daughters: Susanna Rowson's Early American Women*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- Smith Rosenberg, Carroll. 2017. Meditating on Slavery in the Age of Revolution: Barbary Captivities and the Whitening of American Democracy. *Warring for America: Cultural Contexts in the Era of 1812*. Ed. Nicole Eustace, Fredrika J. Teute. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 56–94.
- Sundquist, Eric. 1985. Slavery, Revolution, and the American Renaissance. *The American Renaissance Reconsidered*. Ed. Walter Benn Michaels, Donald E. Pease. Baltimore, London: The John Hopkins University Press, 1–33.
- Syndram, Karl Ulrich. 2009. Estetika alteriteta: književnost i imagoški pristup. *Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju*. Prir. Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković. Zagreb: Srednja Europa, 71–82.
- Tyler, Royall. 1816 [1797]. *The Algerine Captive; or, The Life and Adventures of Doctor Updike Underhill, Six Years a Prisoner Among the Algerines*. Hartford: Peter B. Gleason.
- Van Engen, Abram. 2020. *City on a Hill: A History of American Exceptionalism*. New Haven: Yale University Press.
- Voss, Julie R. 2006. *The Eagle and the Crescent: Early U.S. Encounters with Islam*. PhD Dissertation. Lexington: University of Kentucky.
- Warner, Michael. 1990. *The Letters of the Republic: Publication and the Public Sphere in Eighteenth-Century America*. Cambridge and London: Harvard University Press.

SAŽETAK

Tijekom i poslije Američke revolucije, kolektivni se američki imaginarij uspostavljao u vitalnoj tiskarskoj kulturi putem raznih fikcionalnih i nefikcionalnih žanrova. Zanimljiv je slučaj tzv. pripovijesti iz berberskog zatočeništva, autobiografskih prikaza iskustava američkih mornara zatočenih u sukobu između američke trgovačke flote i berberskih regentstava (Alžir, Maroko, Tripoli i Tunis), koja su stoljećima ometala mediteransku trgovinu (bavimo se odsječkom između 90-ih godina 18. stoljeća i 20-ih godina 19. stoljeća). Popularnost i prisutnost tih tema, danas donekle zanemarenih, očitovala se i u pojavi fikcionaliziranih i autentičnih izvješća iz zatočeništva, koje se kao „bjelačko

ropstvo” neizbježno uspoređivalo s afričkim ropstvom na jugu SAD-a. Retroaktivno ovi tekstovi, uz druge žanrove u tom razdoblju, vode uspostavi nacionalne književnosti iako su dio i drugih kulturnih sustava izvan okvira nacije (internacionalne pomorske mreže) te time propituju njezine granice. O rasprostranjenosti „berberske tematike” svjedoči i to što se javlja, kako pokazujemo u tekstu, u obliku romana, drame te autobiografskih i fikcionalnih pripovijesti, a svojim heteropredodžbama o berberskom društvu i kulturi vodi do iznenađujućih autopredodžbi o američkom društvu i njegovu ustroju. Formalno ove pripovijesti neke elemente strukture i tematike duguju i autentičnim američkih žanrovima, pripovijesti iz indijanskoga zatočeništva i robovskoj pripovijesti.

Ključne riječi: berbersko zatočeništvo; tiskarska kultura; žanr; rano nacionalno razdoblje; autopredodžbe; heteropredodžbe

Autorska prava: © 2025 Autor(i). Ovaj je rad dostupan u otvorenom pristupu sukladno s licencijom Creative Commons Imenovanje 4.0. međunarodna.

Copyright © 2025 The Author(s). Open Access: This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Izvorni znanstveni rad

DOI: <https://doi.org/10.17234/Croatica.69.12>

UDK: 811.163.42'282(091)"18":27-242

27-234

Primljen: 29. V. 2025.

Prihvaćen: 19. IX. 2025.

DVIJE RUKE JEDNOGA KNJIŽEVNOKAJKAVSKOG PRIJEVODA *KNJIGE O JOB*¹

Barbara Štebih Golub
Institut za hrvatski jezik, Zagreb
bstebih@ihjj.hr

ABSTRACT

REVISED TRANSLATION OF THE KAJKAVIAN BOOK OF JOB

During the 19th century, there were two attempts to translate the Bible into the Kajkavian literary language. The first attempt was associated with Bishop M. Vrhovac, who gathered six translators for the task, and the second with I. Kristijanović. The link between these two attempts is the Book of Job, which was translated by I. N. Labaš as part of Vrhovac's initiative, while Kristijanović edited his translation. The subject of this paper is the circumstances surrounding the creation of the translation and its edited version, as well as Kristijanović's changes to Labaš's text. While Labaš wrote his translation in the Kajkavian script typical of the early 19th century, Kristijanović wrote his changes in a new script, *Gajica*, which indicates that he worked on the text no earlier than 1847, as he began to print his texts in the new script from 1848 onwards. It is also the only manuscript text of Kristijanović written in *Gajica* known at this time. Kristijanović's changes to Labaš's text on the phonological and morphological level are insignificant: in only a few places he changes the reflex of jat in the negated forms of the auxiliary verb *biti* "to be", while the form of the relative pronoun for the nominative masculine singular which he consistently

¹ Rad je nastao kao rezultat rada na projektu *Rekonstrukcija Kristijanovićeve Biblije* (KRISBI), koji financira Zaklada Adris.

replaces with *koi*. The most numerous interventions are at the syntactic level (changes in word order, replacement of the participle with a finite verb and the related untying of the participle group, avoidance of the relative pronoun at the beginning of the sentence). Namely, Labaš adhered very faithfully to the Latin template, while Kristijanović, although he uses such syntactic calques himself, tried to bring the translation closer to "the spirit of Kajkavian". The changes at the lexical level reveal that Kristijanović, as an erudite and as a stylist, was guided by two criteria: accuracy and aesthetics.

Keywords: kajkavian literary language; Book of Job; Ivan Nepomuk Labaš; Ignac Kristijanović

1. UVOD

Tijekom triju stoljeća postojanja kajkavskoga književnog jezika i njime pisane književnosti² djela duhovne tematike bila su veoma brojna i vrstovno raznolika. Obasezala su zbirke propovijedi, asketska ili duhovna djela, životopise svetaca, djela o raznim pobožnostima, katekizme, molitvenike, liturgijska djela, kontroverzije ili polemička djela te duhovne pjesme.³ Njihovi su autori uglavnom dolazili iz crkvenih krugova: u 17. i 18. st. prevladavaju isusovci, pavlini, franjevci i kapucini, a od zadnjih desetljeća 18. st. biskupijski svećenici i tek nekoliko autora iz svjetovnog staleža.

Međutim, iako odlomke *Biblije* prevedene na kajkavski književni jezik tijekom 17. i 18. st. nalazimo u brojnim lekcionarima,⁴ sve do prve polovice 19. st. nije se pristupilo njezinu prevođenju u cijelosti. Tek u „suton kajkavskoga književnog jezika”⁵ u dva se navrata pokušalo prevesti čitavo *Sveto pismo*.

² Treća knjiga tiskana književnom kajkavštinom, a prva duhovnoga sadržaja jest *Postila po nedelne i po godovne dni na vse leto vezda znovič spravljena po Antonu Vramcu, Svetoga pisca doktori i cirkve varaždinske plebanušu* tiskana 1586. u Ljubljani (objavljena poslije Pergošićeva *Decretuma* iz 1574., zakonika prevedenoga s latinskoga, i Vramčeve *Kronike vezda znovič spravljene* iz 1578.). Nabožna djela pisana kajkavskim književnim jezikom objavljuju se duboko u 19. st. Primjerice 1871. u Zagrebu izlaze Kristijanovićeve hagiografije *Žitek sveteh mučenikov II*.

³ O tome detaljnije v. Korade (1996) i predgovor M. Koradea u Plejić Poje (2021).

⁴ Popis kajkavskih lekcionara i podatke o pojedinima od njih v. u Fućak (1975: 11–13, 266–270). O kajkavskim lekcionarima između ostalih v. i Jagić (1913: 511–512), Vince (1974: 276–277), Šojat (1970: 35–36), Percan (1984: 100), Korade (1996: 104).

⁵ Metaforu smo posudili iz naslova monografije B. Schubert (2016).

Naime, zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac (1752–1827), potaknut religiozno-doktrinarnim i nacionalnim nastojanjima,⁶ oko toga zadatka okuplja skupinu šestorice: Tomaša Mikloušića (1767–1827), Antuna Vranića (1764–1820), Ivana Nepomuka Labaša (1785–1849), Stjepana Koroliju (1760–1826), Ivana Birlinga (1775–1852) i Ivana Ruperta Gusića (1761–1821), no njegova inicijativa nije rezultirala cjelovitim prijevodom. Prema dosadašnjim saznanjima Vranić je preveo *Psalme* (1816) i Jeremijine tužaljke (1820), Labaš *Knjigu o Jobu* (?), Gusić *Novi zavjet* (1820–1821), a Birling *Poslanicu Filipljanima* (?).⁷ U novije su vrijeme u transkripciji objavljeni Gusićev prijevod *Novoga zavjeta*⁸ i Vranićev psalama⁹, dok su ostale prevedene biblijske knjige ostale u rukopisu.

Dvadesetak godina poslije prevođenja *Biblije* prihvatio se Ignac Kristijanović (1796–1884), svećenik, vjerski pisac, pučki prosvjetitelj, slovničar i borac za kajkavski književni jezik i grafiju,¹⁰ koji je, prema vlastitim riječima, preveo cijeli *Novi zavjet* i veći dio *Staroga zavjeta*,¹¹ no prijevod u cjelini nije mogao tiskati zbog pomanjkanja materijalnih sredstava.¹² Stoga je prijevode pojedinih biblijskih knjiga objavljivao u kalendaru *Danica zagrebečka*¹³ ili bi

⁶ Detaljnije v. Šafařík (1965: 293, 354), Percan (1984: 95), Jembrih (2012a, 2012b), Berković (2013).

⁷ Prema Jagić (1913: 512).

⁸ *Sveto pismo Novoga zakona* 2018. objavilo je Hrvatsko književno društvo Sv. Jeronima. Tekst su za tisak pripremili Alojz Jembrih i Zvornimir Kurečić, koji su ga popratili i predgovorom.

⁹ Vranićev prijevod psalama u transkripciji Borisa Becka 2017. objavili su Biblijski institut Zagreb i Hrvatsko biblijsko društvo.

¹⁰ Detaljnije o Kristijanovićevu životu i djelovanju v. Šojat (1962), Štebih Golub i Filipić (2024a, 2024b).

¹¹ Šafařík (1965: 354) se najvjerojatnije referira upravo na Kristijanovićev prijevod kada piše: „Der grössere Theil der Übersetzung ist vollendet; der eifrige, hochverdiente Mann arbeitet an der Beendigung seines fromen, patriotischen Unternehmens mit rastloser Thätigkeit fort.” I. Percan ističe (1984: 96): „Kristijanovićev je prevodilački biblijski opus pozamašan. On je jedini, barem djelomično, ostvario zamisao biskupa Vrhovca da se prevede i izda čitava *Biblija*. Preveo je i objavio velik broj biblijskih knjiga.”

¹² U članku *Nekaj o horvatskem jeziku* piše: „Kaj se pako dotikava siromaštva rečih horvatskoga jezika, morebiti ni tak čisto siromažek i neprikladen da se vu njem vre sada za podvučenje i horvatskoga puka ne bi mogel ispisavati potrebne knjige kak to svedoče po meni vre do sad vu horvatskem jeziku ispisane i izopčene knjige, kak takaj celo *Novoga zakona*, velika pako stran *Staroga zakona* *Sveto pismo* vu naš materinski jezik prenešeno i koje ja do sada, zvun nekojeh samo knjig, jedino zbog pomenjkanja stroškov van dati nesem bil moguč.” (DZ 1848: 117). (Sve primjere donosimo u vlastitoj transkripciji.) O tome v. i Šojat (1962: 81).

¹³ Primjerice, u *Danici* za 1845. objavljuje *Knjigu o Tobijašu*, a *Knjiga o Juditi* izlazi u sljedećem godištu istoga kalendara.

ih otisnuo kao privitak svojim drugim tekstovima.¹⁴ Ipak, veći je dio njegova prijevoda ostao u rukopisu i čuva se po hrvatskim knjižnicama i arhivima.¹⁵

Poveznica između dvaju prevoditeljskih poduhvata je *Knjiga o Jobu*. Kao što je već spomenuto, u okviru Vrhovčeva poduhvata tu je biblijsku knjigu preveo I. N. Labaš, a I. Kristijanović je tridesetak godina kasnije¹⁶ vlastitu inačicu prijevoda pokušao načiniti redigirajući Labašev rukopis.

Na „dvije ruke” književnokajkavskoga prijevoda *Knjige o Jobu* prvi ukazuje Š. Ljubić (1869): „Labaš Iv. Nep., veliki sudac varaždinske županije, preveo je lat. knjigu Jobovu, u rukopisu kod Kristijanovića.” Isti podatak nalazimo i kod Jagića (1913: 512), prema kojem je Labaš načinio prijevod, dok ga je Kristijanović „ispravio” („eine ältere, von Kristijanović berichtigte Übersetzung”), dok je prema Štefaniću (1941: 493) *Knjigu o Jobu* preveo Labaš, a Kristijanović je „nastavio” posao. U svojoj ekstenzivnoj studiji o Kristijanovićevu životu i radu O. Šojat taj prijevod spominje u podrubnoj bilješci:

tekst je pisan nepoznatom rukom, a popravci Kristijanovićevom. To bi, prema navodima Šime Ljubića u Ogledalu književne poviesti jugoslavjanske (II, 536), mogao biti prijevod Ivana Nepomuka Labaša, velikog suca varaždinske županije. Taj se rukopis u Ljubićevo vrijeme nalazio u Kristijanovića. (Šojat 1962: 80, bilješka 88)

te ga u Kristijanovićevoj bibliografiji navodi u rubrici *Rukopisi* (1962: 108).

Upravo su Kristijanovićevi „popravci”, odnosno izmjene Labaševa prijevoda predmetom našega istraživanja. Analizom zahvata u prvobitni prijevod nastojat ćemo utvrditi što je i kako mijenjano, jesu li i koje su izmjene dosljedne te ukazuju li na jezične mijene u kajkavskome književnom jeziku tijekom nekoliko desetljeća ili su tek stilski odabir prevoditelja.

¹⁴ Primjerice *Knjiga o Tobijašu* pretisnuta je novom grafijom u *Žitku svetih mučenikov* (1877: 222–245) uz minimalne jezične izmjene.

¹⁵ Prema dosadašnjim spoznajama rukopisi Kristijanovićeva prijevoda čuvaju se u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu i u Arhivu HAZU. Međutim, kako iz samoga teksta prijevoda (točnije iz uputnica uz prijevod), proizlazi da je Kristijanović preveo više biblijskih knjiga no što nam je u ovome trenutku poznato, nije isključeno da se ti prijevodi čuvaju i u drugim ustanovama.

¹⁶ Iako nam nisu poznate točne godine nastanka prijevoda, Labašev, kako je bio članom Vrhovčeve skupine, valja smjestiti u dvadesete godine 19. st., dok su Kristijanovićeve intervencije nastale nakon 1847. O tome detaljnije u dijelu o grafiji.

Premda se vremenski razmak od tridesetak godina ne čini velikim, valja na umu imati da je riječ o prijelomnom razdoblju u povijesti hrvatskoga jezika kada se formira suvremeni hrvatski standardni jezik štokavske osnovice, dok kajkavski književni jezik prestaje postojati.

Kristijanović, premda je preuzeo ilirsku grafiju, nikada se nije odrekao književne kajkavštine, pa ga se naziva i posljednjim Mohikancem kajkavskoga književnog jezika (Vince 1978: 214), no istraživanja su pokazala da se njegov jezik, osobito u poslijepreporodnom razdoblju,¹⁷ ipak mijenjao te da su mijene, premda minimalne, išle u smjeru štokavizacije.¹⁸

2. UKRATKO O *KNJIZI O JOBUI* I DVA KAJKAVSKA PREVODITELJA

Knjiga o Jobu (hebr. *Ijob* ‘omrznut, onaj koji se uvijek vraća Bogu ili onaj koji jadikuje’¹⁹) spada u mudrosne (uz *Mudre izreke*, *Propovjednika*, *Knjigu mudrosti* i *Siraha*), kanonske knjige²⁰ i redosljedom je prva od poetskih knjiga.²¹ Procjenjuje se da je nastala krajem 6. ili početkom 5. st. prije Krista te da joj je autor, iako nepoznat, bio pjesnik-mudrac izraelskoga podrijetla koji je živio na području prednje Azije.²²

Za prijevod na latinski zaslužan je sv. Jeronim, koji je uspio svojim temeljitim proučavanjem povratiti oko 800 stihova izgubljenih tijekom stoljeća nemarom prepisivača²³ te je tako *ex veritate hebraica* oblikovao *Knjigu o Jobu*.²⁴

¹⁷ Polazimo od određenja preporoda prema Stančiću (1985: 1) i Novaku (2012: 73), dok je prema Koruniću (1989: 20–21) još uvijek riječ o preporodnom razdoblju.

¹⁸ O jezičnim mijenama u Kristijanovićevim izdanjima kajkavskog lekcionara v. Štebih Golub (2022a), o redakciji Mikloušićeva stoljetnjaka v. Štebih Golub (2022c), o mijenama na razini cjelokupnoga Kristijanovićeva opusa v. Štebih Golub (2024a).

¹⁹ Prema Dodig (2017: 227).

²⁰ *Sirah* i *Knjiga mudrosti* su deuterokanonske knjige.

²¹ Prema kanonu hebrejske *Biblije*, koja obaseže 24 knjige, *Knjiga o Jobu* smještena je između *Jeremije* i *Rute*, uz *Psalme* i *Mudre izreke*. Grčki kanon slijedi hebrejski, ali ga proširuje, pa mjesto *Knjige o Jobu* varira među grčkim i latinskim biblijskim knjigama. Službeni latinski kanon (Firenca, Trident, Vatikan) nastavlja tradiciju *Vulgate*, pa *Knjiga o Jobu* zauzima prvo mjesto među poetskim knjigama. Detaljnije v. Zaradija Kiš (1997: 37).

²² Prema Zaradija Kiš (1997: 18).

²³ Hebrejski izvornik broji 1070 stihova, što znači da su dvije trećine knjige bile izgubljene.

²⁴ Detaljnije v. Zaradija Kiš (1997: 38).

Biblijska priča o Jobu obrađuje temu pravednoga patnika već otprije prisutnu u legendama Istoka i Zapada,²⁵ tj. propituje razloge Božjega postupanja sažete u Jobovu pitanju „Zašto trpim kad sam pravedan, a Bog je svemoguć i dobar?”²⁶ Upravo zbog univerzalnosti teme priča o Jobu imala je veoma široku recepciju u nizu kritičkih komentara i interpretacija: od Joba kao sveca, nesavršeno pobožnoga čovjeka, buntovnika, dualista do Joba kao aristotelijanca ili izolacionista.²⁷

Tijekom srednjega vijeka Job kao svetac i zaštitnik postaje veoma popularan te je duboko ukorijenjen u narodnu predaju. U narodu ga se smatra zaštitnikom od bolesti kao što su guba, kuga, sifilis, upale usta, očiju te se često javlja u odgovarajućim bajalicama.²⁸

Prvi slavenski prijevod *Knjige o Jobu* načinili su Ćiril i Metod u 9. st. prema hebrejskom i grčkom predlošku, a o popularnosti priče govori podatak da ju sadrže gotovo svi hrvatskoglagoljski brevijari.²⁹

S obzirom na univerzalnost teme, popularnost u kršćanskome svijetu i narodnim predajama ne čudi što *Knjiga u Jobu* spada među prevedene knjige tzv. *Vrhovčeve Biblije*.³⁰ Nepoznatim ostaje zašto je prevođenje Joba dodijeljeno upravo I. N. Labašu: je li to bila Vrhovčeva odluka ili Labašev izbor. Ukoliko je riječ o Vrhovčevu izboru, nameće se pitanje zašto je za tu zadaću odabran Labaš, svjetovnjak bez iskustva u prevođenju.³¹ Doduše,

²⁵ O liku pravednoga patnika u predajama i legendama v. Zaradija Kiš (1997: 9–13).

²⁶ Detaljnije v. Slavić (2016: 259).

²⁷ Slavić (2016: 26) donosi pregled koji ilustrira koliko su Jobov usud i njegova stajališta različito tumačeni: dok ga se u ranom kršćanstvu tumačilo kao junaka koji trpi za vjeru, u doba velikih revolucija isticalo se Jobovo buntovništvo, pa Voltaire u njemu vidi predstavnika univerzalnoga ljudskoga položaja, a slično stajalište imaju Camus i Kafka, dok ga Bloch interpretira kao buntovnika protiv teizma. O popularnosti Joba u kršćanskom svijetu govore podatci da je sv. Augustin u *Knjizi o Jobu* vidio primjer božanske milosti, dok je s protestantske strane Calvin o Jobu napisao 159 propovijedi (Slavić 2016: 263).

²⁸ Prema Zaradija Kiš (1997: 228).

²⁹ Prema Zaradija Kiš (1997: 38, 227).

³⁰ Iako o tome, koliko nam je poznato, ne postoje pisana svjedočanstva, pretpostavljamo da je unutar skupine od šestorice prevoditelja određeno koje će se knjige prevoditi kao prve te da su odabrane one koje se smatralo važnijima.

³¹ Zahvaljujemo recenzentu što nas je uputio na Labaševo pismo „dragom sestriću Ivanu”, tj. Ivanu Kukuljeviću. Ne slažemo se doduše s recenzentovom tvrdnjom da to pismo dokazuje da je Labaš bio iskusen prevoditelj. Naime, koliko autorica ovih redaka razabire iz pisma, Labaš Kukuljevića moli da „isposluje” da mu Drašković vrati njegove rukopise. Riječ je o „historičkim rukopisima”, tj. prijepisima izvornika iz biblioteke Akademije zagrebečke koje je Labaš „prepisal” i jednom autorskom tekstu. Čak i da je

Ivan Nepomuk Labaš Blaškovečki, iz plemenite obitelji Labaš, čiji je obiteljski posjed bio Lovrečan pokraj Zlatar Bistrice,³² nesumnjivo je spadao među učenije osobe sjeverozapadne Hrvatske onoga vremena.

Gj. Szabo pišući o selu Lovrečanu navodi:

tu je boravila dugim godinama familija Labaš, od koje se Ivan Nep. Labaš istaknuo kao ozbiljan učenjak, pa kad je ovamo oko god. 1846. došao slovački pisac Gustav Zehenter, divio se knjižnici Labaševoj u ovom kraju, gdje gotovo nitko nije znao ni pisati ni čitati. (Szabo 1940: 80)³³

a Belošević (1926: 64) Labaša ističe kao „poznatog heraldika, koji se bavio historijom, mumismatikom (*sic!*) i alkimijom (*sic!*)”.

Labaš je od 1804. bio prisjednik, a od 1805. do 1847. sudac Sudbenoga stola Varaždinske županije te od 1807. prisjednik Sudbenoga stola Zagrebačke županije. Rezultat njegova interesa za povijest hrvatskoga plemstva i heraldiku je rukopis u kojem je, uz grbove hrvatskih županija i gradova, nacrtao poznate mu grbove hrvatskih plemićkih obitelji.³⁴ Od tekstova su sačuvani autograf i prijepis njegova rukopisa *Disputatio de lapide sepulchrali in orphanotropii ecclesia s. Nicolai Zagrabiae* (NSK, R 3556, R 6572). Labaš je bio i pasionirani numizmatičar te je, u znak potpore osnutku Narodnoga muzeja u Zagrebu, dijelove svoje zbirke darovao Pravoslavnoj akademiji.³⁵

Starija Labaševa sestra Antonija udala se za Antuna pl. Kukuljevića Sakcinskog, oca Ivana pl. Kukuljevića Sakcinskog, a upravo bi ta obiteljska

riječ o prijevodu, nije riječ o biblijskome prijevodu. Sličnost rukopisa (iako autorica nije grafologinja) mogla bi se smatrati potvrdom da je Labaš zaista prevoditelj knjige o Jobu (o čemu autorica, doduše, nije ni dvojila). Međutim, i tu tvrdnju treba uzeti sa zrnom soli. Naime, pismo je nastalo tridesetak godina nakon prijevoda, a rukopisi se mijenjaju. Pismo je, dakako, zanimljivo zbog jezika (Labaš svoju kajkavštinu 1848. štokavizira) i kao svjedočanstvo međusobnih odnosa Labaša, Kukuljevića i Draškovića. No to su teme za neka druga istraživanja.

³² O obitelji Labaš i selu Lovrečanu kao njihovom obiteljskom posjedu v. Szabo (1940: 80).

³³ „Njegova knjižnica, danas dijelom u NSK (nuđena na prodaju 1851, a vjerojatno preuzeta potkraj XIX. st. s ostavštinom Lj. Gaja), prema rukopisnom katalogu što mu se pripisuje (NSK, R 3607), imala je oko 5500 knjiga” (<https://hbl.lzmk.hr/clanak/labas-ivan>, pristupljeno 8. svibnja 2025).

³⁴ Rukopis je do 1945. bio u posjedu potomaka, a prijepis nećaka mu I. Kukuljevića Sakcinskoga nalazi se u zbirci HDA Grbovi obitelji Hrvatske i Slavonije. Taj prvi pokušaj cjelovitoga grbovnika Hrvatske i Slavonije poslužio je I. Bojničiću kao predložak za djelo *Der Adel von Kroatien und Slavonien* (Nürnberg 1899). (<https://hbl.lzmk.hr/clanak/labas-ivan>, pristupljeno 8. svibnja 2025).

³⁵ Dio zbirke prodao je Narodnomu muzeju u Pešti 1816.

veza mogla ukazivati na put rukopisnoga prijevoda *Knjige o Jobu*. Naime, I. Kukuljević osobno je poznao I. Kristijanovića i s njime bio u prijateljskim odnosima. U svojim je *Prinescima* objavio njegovu prvu biografiju³⁶ kao i niz pisama za koja kaže:

Najstariji sada živući književnik hrvatski, presvjetli gospodin naslovni biskup omiški, Ignac Kristijanović, darovao mi je prije nekoliko godina jedan rukovet književnih dopisih, pisanih stranom njemu samomu, stranom njegovomu ujaku pokojnomu Tomi Mikloušiću, zajedno s nekim izvornimi pismi rečenoga Mikloušića i veleučenoga Adama Baričevića. (Kukuljević 1875: 51)³⁷

i nastavlja:

Budući da su ovi višespomenuti dopisi, pisani većom stranom od muževah velezaslužnih za obću slavensku povjest književnosti na ime, osim višerečenih Baričevića, Mikloušića i Kristijanovića, također od Pavla Josipa Šafaříka i Bartola Kopitara, to mislim da će svakomu dobro doći, koj se imalo bavi povješću književnosti slavenske. (isto)

Iako su pripadali različitim naraštajima i zastupali oprečene jezične stavove, Kukuljević je osjećao poštovanje prema Kristijanoviću, njegovu djelu, pa čak i tvrdoglavosti:

Čvrst kao stiena posried sve progutajućih valovah ilirštine, jugoslavenštine i obće južne staro-hrvaštine, osta Kristianović jedini i posljednji izmedju svih kajkavskih Hrvatah vjeran svomu nariječju u pismu i knjiži. Mladjahnom duševnom snagom neprestaje on u dubokoj svojoj starosti i sada još brinuti se oko pisanja i izdavanja pučkih, većom stranom pobožnih knjigah, nepopustiv skoro godine, u kojoj nebi darovao puku bud koju knjižicu, kao proizvod svoga pera. (Kukuljević 1875: 57)

Dakle, s obzirom na poznanstvo s Kristijanovićem, na poštovanje i udivljenje koje je prema njemu osjećao te znajući da ovaj radi na književno-kajkavskome prijevodu *Biblije*, veoma vjerojatnim smatramo da je upravo

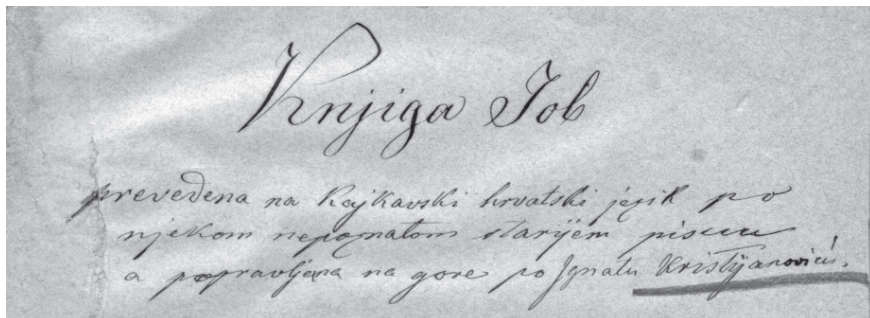
³⁶ Kasniji Kristijanovićeve biografi nerijetko prenose ove Kukuljevićeve riječi: „Kristianović Ignac, noseći prije ime Kristian, rodio se u Zagrebu dne 31. srpnja 1796. od roditeljah Jurja Kristiana i matere Margarite Pasilović. Otac njegov zanatom pekar i mlinar, imao je svoju kuću i mlin ne daleko izpod krvava mosta, a bješe obće poznat pod imenom Deutschbek, budući da je tada samo još jedan pekar, Ivica Benak, u Zagrebu bio, koj se prostijim pekarstvom bavio” (1875: 56).

³⁷ Barem na razini podrubne bilješke vrijedno je spomenuti još jednu poveznicu između *Vrhovčeve* i *Kristijanovićeve Biblije* koja je naznačena u Kukuljevićevu citatu: na T. Mikloušića, Kristijanovićeve ujaka koji je bio jedan od suradnika na izradi *Vrhovčeva* prijevoda. Kristijanović je posve sigurno bio upoznat s ujakovim radom. Je li naslijedio Mikloušićeve rukopise prijevoda i je li se njima služio, još nije razjašnjeno.

Kukuljević po ujakovoj smrti 1849. Kristijanoviću na raspolaganje stavio Labašev prijevod *Knjige o Jobu*.³⁸

3. KRISTIJANOVIĆEVE IZMJENE LABAŠEVA PRIJEVODA

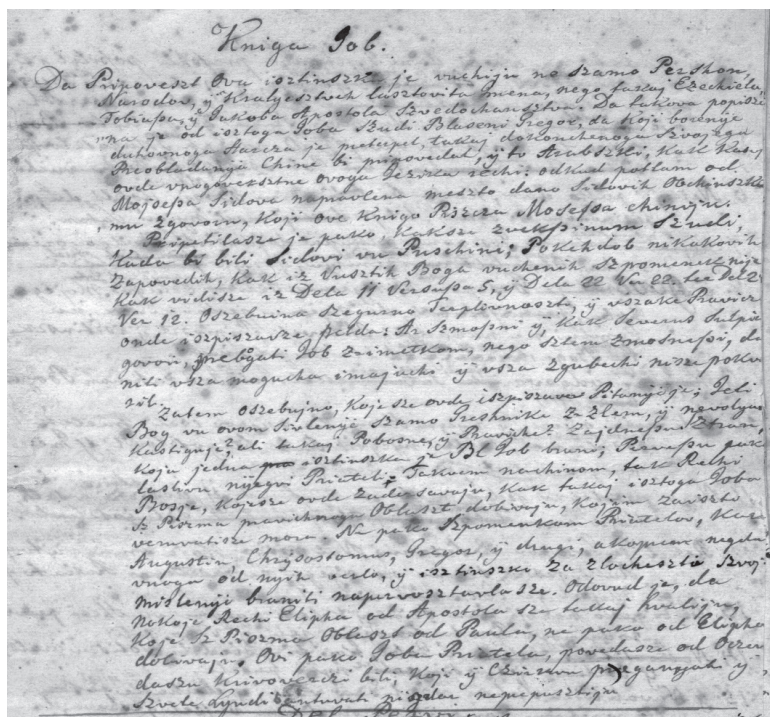
Rukopisni književnokajkavski prijevod *Knjige o Jobu* čuva se u Zbirci rukopisa i starih knjiga zagrebačke Nacionalne i sveučilišne knjižice pod signaturom R 3505. Riječ je o 48 gusto ispisanih stranica dimenzija 32,4 × 20,7 cm, paginacija je naknadno unesena kemijskom olovkom. Na ovitku rukopisa rukom je napisano *Knjiga Job prevedena na kajkavski hrvatski jezik po nekome nepoznatom starijem piscu a popravljena na gore po Ignatu Kristijanoviću*.

Prilog 1. Napis na omotu rukopisnoga prijevoda *Knjige Joba*, NSK R 3505.

Ne navodi se, dakle, ime prevoditelja, već samo Kristijanović kao redaktor koji je prijevod pokvario. Rukopisni prijevod obaseže sva 42 dijela *Knjige o Jobu* i prevoditeljev prolog dužine pola stranice. Izmjene su unošene do sredine devete stranice, tj. završno sa 16. retkom 7. dijela. U prolog nije intervenirano.

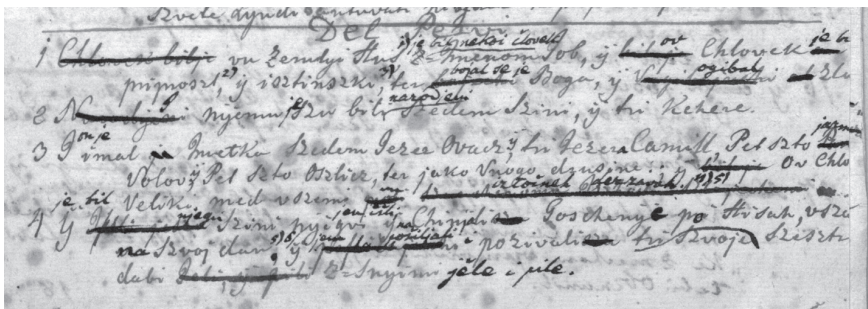
³⁸ Ponovno je barem na razini podrubne bilješke zanimljivo spomenuti još jednu poveznicu između Labaša i Kristijanovića, na numizmatiku. Kristijanović je također bio strastveni numizmatičar, no njegov tekst *Verzeichnis der Münzensammlung* u Zagrebu je objavljen tek poslije njegove smrti 1884. Na Kristijanovićevu strast prema numizatici osvrće se i Kukuljević (1875: 58): „sakupio [je] tečajem mnogih godina, veoma bogatu i riedku sbirku starih pjenezah, ponajviše zlatnih i srebrnih, koju, ako se ne varam, naumi po svojoj smrti ostaviti svojoj domovini, koju toliko vatreno ljubi, na korist znanosti, i na ponos naroda, kojega je jedan izmedju najvriednijih i najzaslužnijih članovah.”

Prilog 2. Prolog u Labaševu prijevodu *Knjige Joba*.

Kristijanović je u rukopis intervenirao precrtavajući dijelove, pišući izmjene iznad precrtanoga dijela, nadopisujući na marginama, brojkama označujući izmjene u redoslijedu riječi. Kao oprijemljenje donosimo prve tri rečenice prvoga dijela *Knjige o Jobu*:³⁹

1. Človek bil je v zemlji Hus¹⁾ je bil nekaj človek z imenom Job i bil je^{ov} človek je bil priprost²⁾ i istinski³⁾ ter boječi se^{bojal se je} Boga i vugibajūči^{ogibal} od zla.
2. Narodeni⁴⁾ njemu je su bili^{narodeni} sedem sini i tri kčere.
3. I^{on je} imal je i imetka sedem jezer ovac i tri jezera kamil, petsto par^{parem} volov i petsto oslic ter jako vnogo družine i bil je^{Ov človek je bil} veliki med vsemi proti sunčevomu ishodu sedejučimi v istočneh državah^{4) 5)}

³⁹ Kristijanovićev je tekst pisan kurzivom. Dijelovi teksta pisani iznad Labaševa teksta pisani su u superskriptu.

Prilog 3. Izvadak iz rukopisnoga prijevoda *Knjige Joba*, Job 1,1–3.

Kristijanović je, kao pravi „majstor stila” (Šojat 1960: 53), i po nekoliko puta mijenjao tekst, „brusio” vlastite izmjene, što znatno otežava rekonstrukciju teksta, kako Labaševa tako i Kristijanovićeve završne verzije. Primjerice, 1,4: I išli jesu ^{njegvi} sini njegvi ^{jesu} išli. Kristijanović je, dakle, mijenjao položaj glagola i posvojne zamjenice, no iako je dopisao zamjenicu, propustio je precrtati zamjenicu u Labaševoj rečenici, pa bi završna verzija glasila: *I njegvi sini njegvi jesu išli...*

Već pri letimičnom pregledu rukopisa vidljiva je bitna razlika u stilovima dvojice prevoditelja, a riječ je u uporabi paratekstnih elemenata.⁴⁰ Dok je u Labaševu prijevodu jedini paratekstni element već spomenuti prolog, Kristijanović u svojim prijevodima osim prologa (sadržaja čitave biblijske knjige, a onda i njezinih pojedinih dijelova) donosi i brojne podrubne bilješke različita sadržaja.⁴¹ Jedna od najčešćih Kristijanovićevih intervencija u Labašev tekst je pisanje brojki u superskriptu kojima je označivao podrubne bilješke. Tekst samih bilježaka ne nalazimo. Moguće je da ih je pisao na posebnom papiru ili ih u toj fazi rada uopće nije ni pisao, već je samo označio mjesta za koja je smatrao da ih treba na neki način pojasniti (7,3: *Tak i ja jesem imal prazne mesece³*) *ter poslene noći jesem izbrajal*

⁴⁰ G. Genette (1997: 2–3) paratekst razumijeva kao „nedefiniranu zonu” između glavnoga teksta i konteksta, odnosno kao tekstove smještene na rubnim dijelovima izdanja, tekstove na pragu. Paratekst obaseže mnogostruke oblike i pojavnosti, heterogene skupine praksa, diskursa različitih vrsta koji se ovisno o književnom razdoblju, kulturi, žanru, autoru, djelu i ediciji stalno mijenjaju.

⁴¹ Istu metodu primjenjuje i Vranić u svojem prijevodu psalama, tj. u podrubnim bilješkama donosi brojna objašnjenja. Bilješke nažalost nisu donesene u transkripciji objavljenoj 2016. O podrubnim bilješkama u Kristijanovićevim biblijskim prijevodima v. Štebih Golub (2021), Beck i Štebih Golub (2023).

*sebi*⁴⁰). U Labaševu prijevodu ne nalazimo ni biblijske reference, koje su također uobičajeni paratekstni element u Kristijanovićevim prijevodima, pa je jedna od njegovih intervencija i njihovo dodavanje (3,3: *Naj se zgubi dan vu kojem se jesem rodil i noć vu kojoj je rečeno: „Prijet je človek.”*⁴²) **Jer 20,14**). Kristijanović također u svojim prijevodima povezuje pojedine dijelove unutar jedne biblijske knjige uputnicama *dole, gore*. Takve uputnice dodaje i Labaševu prijevodu (4:17: *Je li se človek vu prispodablanju z Bogom more za pravičnoga držati ali je li je človek čisteši od Stvoritelja svoga?* **Dole 25,4**), kao i kombinaciju uputnica na mjesto u *Bibliji* i na mjesto u *Knjizi o Jobu* (4,18: *Nut, koji njemu služiju nisu stalni*^{10) 11)} i *vu angelih svojih našel je hudobnost.*^{11) 12)} **Dole 15.15. 2Pet 2,4**).

Druga istaknuta razlika između dviju prevoditeljskih „ruka” je grafija. Naime, dok se Labaš koristi književnokajkavskom grafijom, Kristijanović piše gajicom. Kristijanovićeva uporaba gajice važan je podatak iz dvaju razloga. Prvi je pomoć pri datiranju njegovih zahvata na Labaševu prijevodu. Naime, Kristijanović *Danicu zagrebečku* za 1848. tiska gajicom, a kako je kalendar za sljedeću godinu izlazio oko Božića, već je 1847. morao rabiti novu grafiju.

Drugi je razlog činjenica da je *Knjiga o Jobu* jedini rukopisni dokument pišući koji Kristijanović rabi novu grafiju. U dosadašnjim je istraživanjima Kristijanovićeva jezika utvrđeno da je u njegovim djelima tiskanim novom grafijom prisutan niz nedosljednosti za koje se nije sa sigurnošću moglo tvrditi je li ih učinio on sam ili su rezultat slagarove pogreške,⁴² pa je ovaj rukopis važan u pronalaženju odgovora na to pitanje.

Labáš, dakle, rabi sljedeća grafijska rješenja:⁴³ slogotvorno *r* bilježi slijedom *er* (*preterpel*, *vnogoversztne*), znak *ÿ* rabi za pisanje veznika *i* (*Tobiuſsa*, *ÿ Jakoba Apostola*) te u dvoslovima *dÿ* (*desdÿi*, *obhodÿal*, *prvorođÿenoga*), *lÿ* (*Kralÿesztvih*, *Zemlÿi*, ali i *zemlyi*) i *nÿ* (*borenÿe*, *Pitanÿe*, ali i *nÿega* ÿ *nyegvu Hisu*), */c/* bilježi kao *cz* (*Harcza*, *Oczev*, *Krivoverczi*), a */č/* kao *ch* (*dokonchenoga*, *imajuchi*, *Szvedochansztva*), */s/* grafijski fiksira kao *sz* (*szamo*, *Szvedochansztva*, *szvetlosztjum*), */š/* kao *ſs* (*Tobiuſsa*, *Mojseſsa*) ili *sh* (*obshanczuval*, *shuhkochi*), a */ž/* kao *s* (*Sidova*, *Blaseni*, *Hisu*).

Grafijske dvojakosti kao što su uporaba znakova *ÿ* i *y* te dvoslova *ſs* i *sh* mogle bi upućivati na autorovu nesigurnost, no kako tekst nastaje u prvim

⁴² O tom problemu v. Štebih Golub (2024a: 203–206).

⁴³ Osvrćemo se samo na ona tipično književnokajkavska, različita u odnosu na suvremena.

desetljećima 19. st., moguće je da samo zrcale promjene koje su se odvijale u kajkavskoj grafiji (napuštanje znaka *ȝ* i zamjena *š* sa *sh*). Konzervativna crta u Labaševu grafijskome uzusu je bilježenje skupova *sk*, *sp*, *st* kao *szk*, *szp*, *szt* (*isztsizsku*, *szpomenek*, *lasztovita*).⁴⁴

Kao što je već rečeno, Kristijanović svoje intervencije piše novom grafijom, što znači da rabi znakove *c* (*ceckov*, *oblicaj*), *ć* (*sedeć*, *moć*, ali *noć*), *č* (*človek*, *dapače*, *skončani*, ali *chlovek*, *recjam*), *dj* (*narodjeni*, *prehadjanje*), *lj* (*obnevoljli*, *ogiblje*, *razdeljili*), *nj* (*njegvi*, *njim*, *senj*), *s* (*jesu*, *sejali*, *skončani*), *š* (*išli*, *pošiljali*, *šuma*), *z* (*zmutil*, *zdigali*), *ž* > *ž* (*žalost*, *življenje*, ali *derzavah*). Rogato *e* ne upotrebljava (*človeknavestnik*, *rešil*, *temena*), osim u jednome primjeru i to pogrešno (*jěle*). Slogotvorno *r* prema kajkavskome uzusu nastavlja bilježiti kao *er* (*derzavah*, *obsterl*, *smertna*).

Iz navedenih je primjera razvidno da se Kristijanović pri uporabi novih grafijskih rješenja sporadično koleba, kao što je zamijećeno i u njegovim tiskanim tekstovima,⁴⁵ što ukazuje na to da su ona posljedica Kristijanovićeve nesnalaženja, a ne slagarske pogreške.

Valja napomenuti da Kristijanović vlastite intervencije ispisuje novom grafijom, no ne ispravlja Labaševa grafijska rješenja, što tekst čini zanimljivim grafijskim hibridom.

Takva nas praksa dovodi i u nedoumice. Primjerice, prema Labaševu bilježenju (*Satan*) ime Nečastivoga je *Žatan*, no Kristijanović piše *Satan* i *Žatan*, što nameće pitanje rabi li dvije varijante imena ili je dvojakost posljedica kolebanja između kajkavske i nove grafije. Priklanjamo se drugome rješenju, pri čemu treba spomenuti da u svojim biblijskim prijevodima Kristijanović rabi oblik *Šatan* (*Shatan*).⁴⁶ Iako se tek manji broj imena iz *Knjige o Jobu* javlja i u biblijskim knjigama koje je preveo Kristijanović, vidljivo je da Kristijanović ne mijenja oblike imena koje rabi Labaš. Primjerice, dok Labaš rabi etnik *Čaldejanec*⁴⁷ (< *lat. Chaldæi*), u Kristijanovićevu prijevodu

⁴⁴ Szentmártony doduše tek spominje da neki smatraju da se ispred *k*, *p*, *t* treba pisati samo *z*, a ne *sz* (v. Štebih Golub 2014: 70), ali već prvi kajkavski pravopis, *Kratki navuk za pravopisanje* iz 1779. propisuje pisanje *zk*, *zp*, *zt* (v. *Kratki navuk* 2003: 21).

⁴⁵ V. Štebih Golub (2024a: 204–206).

⁴⁶ *Rekel je pako Peter*: „Ananija, zakaj je spačil **Šatan** srce tvoje da bi lagal Duhu Svetomu i zatajil od cene njive? Dj 5,3.

⁴⁷ *Čaldejanci* jesu se vu tri čete razdeljili i katile navalili i nje odegнали, kak takaj dečake z mečom pomorili i ja sam sem vušel da bi tebi obznanil. Job 1,17.

nalazimo oblik *Kaldejanec*,⁴⁸ što je još jedan pokazatelj kolebanja u stupnju prilagođenosti i načinu prilagođavanja biblijskih imena u kajkavskome književnom jeziku.⁴⁹

Na fonološkoj razini Kristijanović intervenira na samo nekoliko mjesta. Naime, refleksi jata u negiranim oblicima glagola *biti* kod Labaša variraju (1,22: *Job nije grešil niti kaj bedastoga proti Bogu nije govoril.*; 3,11: *Zakaj vu vutrobi vumrl nesem, ishađajući iz vutrobe taki poginul nesem?*; 3,26: *Nisem li bil potrpešćeči? Je li nisem mučal? Nisem li miruval?*), dok su istraživanja Kristijanovićeve jezika pokazala da u njegovim tekstovima u negiranim oblicima glagola *biti* pretežu ekavski refleksi jata, osim u njegovim izdanjima lekcionara *Čtejenja i evangelijuma* iz 1851. i stoljetnjaka iz 1866. u kojima se javlja ikavski refleks, što se može shvatiti kao približavanje štokavštini.⁵⁰ Kristijanović u nekoliko primjera mijenja refleks jata koji je Labaš upotrijebio, no u tome nije dosljedan: 3,26: *Nisem li bil potrpešćeči? Je li nisem mučal? Nisem li miruval? Ter zvrhu mene došla je zlovolnost. > Je li nesem bil trpljiven? Je li nisem mučal? Je li nesem bil pokorjen? Ter vendar zvrhu mene na došla je srditost.*

Jedno od obilježja kajkavskoga književnog jezika veća je učestalost naglašenih oblika prezenta glagola *biti* i kao samostalnoga glagola i u tvorbi prošlih glagolskih vremena,⁵¹ što se potvrđuje i u Kristijanovićevu jeziku.⁵² Nenaglašene oblike koji pretežu kod Labaša Kristijanović zamjenjuje naglašenima, što nerijetko rezultira i promjenom reda riječi (1,8: *Je li si slugu mojega Joba premišlaval... > Je li jesu premišlaval Joba, slugu mojega...;* 1,21: *Gol izišel sem... > Gol jesem izišel...;* 2,12: *...nisu njega prepoznali i iskričući plakali su se... > ...nisu njega prepoznali i iskričnuvši jesu se plakali...).* Uporaba naglašenih oblika Kristijanovićev je stilski odabir.

Kristijanović (2012: 78) u svojoj slovnici propisuje da oblik odnosno zamjenice za nominativ jednine muškoga roda glasi *koj*, dok je oblik *koji* množinski. Labaš i za jedninu i za množinu nominativa muškoga roda rabi oblik *koji*, što Kristijanović, uz poneki propust, dosljedno ispravlja (5,9: *Koji*

⁴⁸ Ovo je prvič vu Mezopotamiji stanuvale i kajti oni bogom njihovih ocov, koji su vu zemlji *Kaldejanecov* bili, nesu hoteli služiti. Jdt 5,7.

Pridjev *kaldejanski*, prema etniku *Kaldejanec*, nalazimo i u Gusićevu prijevodu *Novoga zavjeta*: Tada izišel je on iz zemlje kaldejske. Dj 7,4.

⁴⁹ Prilagodba biblijskih imena tema je za neki drugi rad.

⁵⁰ Detaljnije v. Štebih Golub (2024a: 209–210, 2024b: 37).

⁵¹ O tome v. Šojat (2009: 76).

⁵² Detaljnije v. Štebih Golub (2004b: 60).

čini velika... > **Koj čini velika...**; 5,10: **Koji daje dežda...** > **Koj daje dežda...**; 5,11: **Koji ponizne izvišava** > **Koj ponizne na visinu**).

Kristijanovićeve izmjene Labaševa prijevoda najbrojnije su na sintaktičkoj razini, pa ćemo se osvrnuti samo na najčešće i najdosljednije.

U svetopisamskim prijevodima posttridentskoga doba prijevod na razini riječi (*ad litteram*), odnosno imitiranje gramatičkih, pa time i sintaktičkih struktura smatralo se znakom poštivanja svetosti teksta, što je pak jamčilo prihvaćanje teksta kao valjanoga i dobivanje dozvole za njegovo tiskanje.⁵³ Vodeći se tim načelom Labaš, kao što ćemo pokazati u nastavku, vjerno slijedi latinski izvor, dok Kristijanović svojim intervencijama prijevod nastoji učiniti bližim duhu kajkavskoga književnog jezika i razumljivijim čitatelju (1,20: *Tunc surrexit Job, et scidit vestimenta sua; et tonso capite, corruens in terram, adoravit* > *Onda stal se je Job i zrezal je svoje oprave i obritum glavum na zemlju opadajući je se klanjal* > *Onda se stane Job i zreže svoje svite i obrije glavu, na zemlju opadne i moli*).⁵⁴

Jedna od najčešćih intervencija u tekst je promjena reda riječi, koji kod Labaša vjerno zrcali onaj u latinskom predlošku, pa je glagol u pravilu smješten na kraj rečenice ili surečenice.⁵⁵ Doduše, red riječi u kajkavskome književnom jeziku bio je slobodan te se u načelu nije mnogo razlikovao u odnosu na današnji, ali je jedno od obilježja starije kajkavske sintakse da se glagol na kraju rečenice nalazi „češće nego što bismo ga stavili u štokavskome” (Šojat 1960: 44), što se može smatrati utjecajem latinskoga i njemačkoga. Istraživanja jezika Kristijanovićevih djela pokazala su da ni njemu, premda se prvenstveno vodi „stilističkim pravilom o stavljanju pojedine riječi na mjesto u rečenici koje odgovara njezinoj vrijednosti i važnosti koju joj pisac želi dati” (Šojat 1960: 44), položaj glagola na kraju rečenice nije ni stran ni neobičan.⁵⁶ Ipak, redigirajući Labašev prijevod veoma često glagol s kraja rečenice pomiče prema naprijed (1,12: *Ecce universa quæ*

⁵³ Katančić u predgovoru svojega prijevoda *Biblije* ističe kako se prevodeći *Vulgatu* pridržavao Jeronimovih pravila za prevođenje *Svetoga pisma* koja traže da se poštuje „vlastitost i čestitost” pojedinih riječi kako se prevoditelj ne bi ogriješio o tekst, v. Vrtić (2009: 266).

⁵⁴ Prvo navodimo tekst iz *Vulgate sexto clementine*, slijedi Labašev prijevod, pa prijevod kako ga je izmijenio Kristijanović.

⁵⁵ To nije uvijek rezultat doslovnoga prevođenja. Kod Labaša glagol na kraju rečenice nalazimo i gdje je u latinskome predlošku drukčiji red riječi (3,20: *Quare misero data est lux > siromaku svetlost dana je > siromaku je dana svetlost*; 5,6: *et de humo non oritur dolor > i od zemlje žalost ne ishada > i iz zemlje ne ishada žalost*; 6,4: *et terrores Domini militant contra me > i strahi Gospona proti meni vojuju > i strahi Gospona vojuju proti meni*).

⁵⁶ Detaljnije o tome v. Štebih Golub (2022: 103–104, 2024b: 63 – 64).

habet in manu tua sunt > *vsa koja ima, vu tvoji ruki jesu* > *vsa koja ima, jesu vu tvoji ruki*; 3,3: *Pereat dies in qua natus sum, et nox in qua dictum est* > *Naj se zgubi dan vu kojem rodil se jesem i noč vu kojoj rečeno je* > *Naj se zgubi dan vu kojem se jesem rodil i noč vu kojoj je rečeno*; 3,11: *Quare non in vulva mortuus sum* > *Zakaj vu vutrobi vumrl nesem* > *Zakaj nesem vumrl vu vutrobi matere*).

Jedno od obilježja tzv. biblijskoga reda riječi u hrvatskome je i postpozicija atributa, osobito u ustaljenim stintagmama. Postponirani položaj atributa potvrđen je u svetopisamskim prijevodima i nabožnim tekstovima na svim hrvatskim povijesnim književnim jezicima,⁵⁷ a riječ je o sintaktičkoj konstrukciji nastaloj pod latinskim utjecajem, iako je njezinoj stabilnosti pridonio i crkvenoslavenski jezik.⁵⁸ Labaš se nadostavlja na tu tradiciju, pa je postponirani položaj atributa u njegovu prijevodu dominantan. Međutim, u Kristijanovićevim nabožnim tekstovima uz dobro potvrđenu postpoziciju preteže antepozicija atributa,⁵⁹ pa i u Labaševu prijevodu mijenja položaj atributa (1,18: *sini tvoji* > *tvoji sini, kčere tvoje* > *tvoje kčere, brata svojega prvorodenoga* > *svojega prvorodenoga brata*; 2,7: *z ranum najgoršum* > *z najgoršum ranum*; 4,4: *spomenki tvoji* > *tvoji spomenki*), uz rijetke iznimke (1,6: *sini Božji* > *sini Božji*; 2,7: *lica Gosponovoga* > *lica Gosponovoga*; 4,4: *kolena trepeteča* > *kolena trepeteča*; 5,18: *ruke njegove* > *ruke njegove*). Kako Kristijanović i u svojem izdanju lekcionara *Čtejenja i evangelijumi* iz 1851. u odnosu na ono iz 1831. atribut iz postpozicije prebacuje u antepoziciju,⁶⁰ smatramo da je riječ o njegovu stilskome odabiru.

Jedno od sintaktičkih obilježja starijih hrvatskih biblijskih prijevoda (od Kašića do Katančića) je hipertrofija participa i participskih konstrukcija. Prema Vrtić (2009: 367) upravo su svetopisamski prijevodi jedan od putova ponovnoga aktiviranja participa u hrvatskome jeziku te su sve do polovice 19. st. podržavali uporabu participa. Istraživanja su pokazala da se participe u književnokajkavskim tekstovima različitih stilskih registara, prijevodnima i neprijevodnima, rabilo sve do druge polovice 19. st.,⁶¹ što vrijedi i

⁵⁷ O tome v. između ostalih v. Maretić (1910: 205, 1916: 37), Pranjković (2000a: 34, 2000b: 83, 2002: 23), Vela i Vrtić (2013: 659–662), Grmača i Horvat (2019: 39).

⁵⁸ O tome v. Vela i Vrtić (2013: 600, bilješka 32).

⁵⁹ V. Štebih Golub (2022b: 106–107, 2024b: 106–107).

⁶⁰ V. Štebih Golub (2022a: 569).

⁶¹ V. Horvat i Štebih Golub (2016), Schubert i Štebih Golub (2019).

Kolegica Anita Celinić potvrdila mi je u razgovoru da se particip sadašnji i danas rabi u organskim govorima.

za Kristijanovićev opus.⁶² Premda participe nalazimo i u Kristijanovićevim biblijskim prijevodima,⁶³ nije im sklon kao Labaš, pa ih redigirajući njegov prijevod zamjenjuje finitnim glagolima, a participske konstrukcije razvezuje zavisnim rečenicama oslobađajući se na taj način od latinskoga predloška i čineći prijevod bližim kajkavštini (1,1: *erat vir ille simplex, et rectus, ac timens Deum* > *bil je človek priprost i istinski ter boječi se Boga i vugibajuči od zla*. > *ov človek je bil priprost i istinski ter bojal se Boga i ogibal zla*; 2,3: *vir simplex et rectus, ac timens Dem, et recedens a malo, et adhuc retinens innocentiam* > *človek priprosti i istinski ter bogaboječi i zla vugibajuči ter jošće nedužnost vzdržavajuči* > *človek priprosti i istinski koj se boji Boga i ogiblje zla ter jošće nedužnost zdržava*; 2,11: *Igitur audientes tres amici Job* > *Čujuči pako tri prijatelji Joba* > *Kada bi pako tri prijatelji Joba bili čuli*; 3,21: *Qui expectant mortem, et non venit, quasi effodientes thesaurum* > *koji smrt čekaju ter ne dojde kakti iskapajuči kinče*. > *koji čekaju na smrt ter ne dojde, spodobno kak da bi iskapali kinče*).⁶⁴ Drugim razlogom za takve redakturne zahvate smatramo razumljivost teksta jer participi i zavisne rečenice kojima ih je moguće razvezati, kao što ističe Kordić (1995: 277–278), nisu sintaktički i semantički jednaki, pa se određene informacije eksplicitno izražene zavisnom rečenicom, kada se umjesto nje rabi particip, mogu rekonstruirati još samo iz konteksta.

U Labaševu je prijevodu zamjetna još jedna osobina česta u starijim hrvatskim svetopisamskim prijevodima, od crkvenoslavenskih pa sve do Katančićeva. Riječ je o uporabi predikata i participa iz istoga značenjskoga gnijezda unutar iste rečenice, odnosno o uzastopnoj uporabi dvaju glagola govorenja. Takva je uporaba pseudogrecizam koji je iz hebrejskoga ili aramejskoga preko grčkoga pri prevođenju *Septuaginte* ušao prvo u crkvenoslavenske tekstove, dok je u kasnije hrvatske prijevode ušao preko latinskoga

⁶² V. Štebih Golub (2022: 112–121, 2024b: 68–70).

⁶³ Primjerice, u Kristijanovićevu prijevodu prvi redak *Hvalospjeva ljubavi* glasi: *Ako bi z jeziki ljudih i angelov govoril, ljubavi pako ne bi imal, tak bi bil kakti bučeči brunc ali tutneči cimbal*. 1Kor 13,1.

⁶⁴ Valja spomenuti da u svome izdanju lekcionara *Čtejenja i evangelijumi* iz 1851. Kristijanović na isti način mijenja tekst u odnosu na izdanje iz 1831. Detaljnije v. Štebih Golub (2021: 571). U vlastitom prijevodu *Biblije*, kao što je vidljivo iz rukopisnih prijevoda koje je višestruko preinačivao, također povremeno participe zamjenjuje finitnim glagolima: *Onda oni posteči i moleči i nastavljaјуči na ruke, otpustili su nje*. > *Onda su oni postili i oni su molili i položili na nje ruke i otpustili su nje*. Dj 13,3.

pri prevođenju *Vulgate*.⁶⁵ Kao što i inače čini s participima, Kristijanović redigirajući Labašev prijevod i participe u takvim konstrukcijama zamjenjuje finitnim glagolom (1,9: *Cui respondens Satan, ait > Kojemu odgovorivši Žatan rekel > I Žatan odgovori njemu ter reče*; 2,2: *Qui respondens ait > Koji odgovoreći je rekel > On odgovori i reče*; 4,1: *Respondens autem Eliphaz Themanites, dixit > Odgovoreći pako Eliphaz Themanites rekel je > Eliphaz pako Themanites odgovori i reče*). Valja spomenuti da takva uporaba Kristijanoviću nije strana (*Peter pako i Januš odgovorivši rekli jesu njim*: „Je li je pravično vu nazočnosti Boga vas bolje poslušati kak Boga, sudete.” Dj 4,19), no u njegovim je svetopisamskim prijevodima znatno rjeđa nego kod Labaša.

U navedenim je primjerima naznačena još jedna Kristijanovićeva dosljedna izmjena Labaševa teksta. Riječ je o zamjeni perfekta glagola govorenja historijskim prezentom *reče* (1,7: *Cui dixit Dominus > Kojemu rekel je Gospon > I reče njemu Gospon*; 6,1: *Respondens autem Job, dixit > Odgovoreći pako Job rekel je > Job pako odgovori i reče*; 1,18: *et ecce alius intravit, et dixit > nuter je došel i povedal je > nuter stupi i reče*; 2,9: *Dixit autem illi uxor sua > Govorila je pako njemu žena njegva > Njegva pako žena reče njemu*),⁶⁶ koju Kristijanović beziznimno provodi i u svojem izdanju *Čtejenja i evangelijumi*.⁶⁷ Uporabom kajkavskoga historijskog prezenta glagola *reči*, oblično jednakoga staroslavenskom asigmatiskom aoristu te čakavskim i štokavskim aoristnim oblicima, Kristijanović se približava nekajkavskim biblijskim prijevodima u kojima se lat. *dixit* prevodilo s *reče*, ali se nadostavlja i na kajkavsku tradiciju jer takvu uporabu nalazimo i kod ranijih prevoditelja *Biblije*, primjerice kod Gusića.⁶⁸

Jedan od sintaktičkih latinizama čestih u svim hrvatskim povijesnim književnim jezicima je i uporaba odnosnih zamjenica na početku rečenice

⁶⁵ O takvoj uporabi kod Katančića v. Vrtić (2009: 374).

O samom obilježju v. Grković-Major (2007: 145).

⁶⁶ Oblik *reče* nije uvijek bio prvi Kristijanovićev izbor.

Iz retka 1,8: *i odgovoril je Gospon k njemu > i govoril je Gospon > Gospon reče njemu* vidljiv je tijek izmjena. Prvo je perfekt glagola *odgovoriti* zamijenjen onim glagola *govoriti* koji je u završnoj verziji zamijenjen historijskim prezentom *reče*.

⁶⁷ Detaljnije v. Štebih Golub (2021: 570).

Kristijanović je i u vlastitim svetopisamskim prijevodima perfekt glagola *reči* upotrijebljen u ranijoj varijanti prijevoda zamjenjivao historijskim prezentom, no to nije činio dosljedno. Primjerice, prvu varijantu prijevoda *Kad bi pako ovi Gosponu svetu službu opravljali ter postili rekel je njim Duh Sveti...* mijenja u *Kad bi pako ovi Gosponu svetu službu opravljali ter postili reče njim Duh Sveti...* Dj 13,2.

⁶⁸ U Gusićevu prijevodu *Novoga zavjeta* čitamo *On pak iznutra odgovoreći reče*:... Lk 11,7.

pri relativnom vezivanju rečenica, tj. sintaktičkom postupku kojim se radi isticanja sadržajne povezanosti s prethodnim tekstom na početku rečenice umjesto pokazne uvodi odnosno zamjenica. Ponovno je riječ o strukturi koja Kristijanoviću nije strana: rabi je u svetopisamskim prijevodima,⁶⁹ pa čak i u svojim neprijevodnim tekstovima.⁷⁰ Međutim, u Labaševu prijevodu, koji vjerno slijedi *Vulgatu*, taj je sintaktički kalk veoma čest, a Kristijanović ga izbjegava koristeći različita jezična sredstva (1,7: **Cui dixit Dominus: Unde venis? Qui respondens, ait...** > **Kojemu rekel je Gospon: „Otkud dojdeš?” Koji odgovoreći reče...** > **I reče njemu Gospon: „Otkud dohajaš?” I on odgovori i reče...**; 1,9: **Cui respondens Satan, ait...** > **Kojemu odgovorivši Žatan rekel...** > **I Žatan odgovori njemu ter reče...**; 2,9: **Qui ait ad illam** > **Koji rekel je k njoj** > **A on reče njoj...**).

Kristijanović je Labašev tekst nastojao „popraviti” i brojnim izmjenama na leksičkoj razini težeći s jedne strane točnijem, a s druge ljepšem prijevodu. Dok se na sintaktičkoj razini za Labašev prijevod može ustvrditi da je vjerniji latinskome predlošku, a Kristijanović ga svojim promjenama nastoji približiti duhu kajkavštine, intervencije na leksičkoj razini nije tako jednostavno objasniti.⁷¹ Naime, u nekim je slučajevima Kristijanovićev prijevod doslovniji. Primjerice, Labaš sintagmu *quingenta quoque juga boum* (Job 1,3) prevodi kao *petsto par volov*, što Kristijanović mijenja u *petsto jarem volov*. Osnovno značenje lat. *jugum* je ‘jaram’, ali se metonimijom razvilo i značenje ‘par’,⁷² koje nalazimo u Labaševu prijevodu. Poznavajući Kristijanovićeve svetopisamske prijevode i njegovu preciznost pri prevođenju, koja je uključivala i konzultiranje hebrejskoga ili grčkoga izvornika kao i prijevode na druge jezike,⁷³ nismo skloni tumačenju da je do zamjene

⁶⁹ **Koji** kad bi čuli bili, vsi skup složno podignuli su glas k Bogu i rekli: „Gospone, Ti jesi koj si napravil Nebo i Zemlju, morje i vsa koja vu njih jesu.” Dj 4,24.

⁷⁰ Primjerice u svojim *Blagorečjima*:

„Vre pako roditeli dvojvrsnem načinom grehov dece svoje delniki bivaju. Najmre, grešne prilike nepreperečujuć i, drugoč, potlam kak vre greh včinjen je, prepuščajuć i njega nekaštigajuć. **Koje** prepuščenje kak odurno pri Bogu je, spoznati moremo vu Heliju, poglavaru aldovničkem *Staroga zakona* kojemu Bog grehote dece njegove je pripisal kajti nje znajuć, grehoti spodobno decu svoju kaštigati ni hotel.” (Štebih Golub 2022b: 131)

⁷¹ Posebnu istraživačku temu čine i eventualne semantičke implikacije pojedinih leksikčkih izmjena teksta. Takvoj tebi valja pristupiti uz uključivanje bibličara, klasičnih filologa i hebrejista te su svakako deziderat daljnjih istraživanja.

⁷² <https://www.navigium.de/latein-woerterbuch/iugum> (pristupljeno 8. svibnja 2025).

⁷³ Prevedoći psalme u podrubnim bilješkama donosi podatak o tome kako pojedine sintagme ili čitavi redci zvuče u hebrejskom psaltiru. Primjerice, u Kristijanovićevu prijevodu, načinenome

došlo jer prevoditelj nije poznao drugo značenje. Vjerojatnijim smatramo da je upotrijebio sintagmu *jarem volov* ocijenivši je kao slikovitiju. Slično motivaciju vidimo i u sljedećoj zamjeni. Labaš lat. *præbete aurem, et videte an mentiar* (Job 6,28) prevodi kao **poslušnite i pogledajte je li lažem**, što Kristijanović mijenja u doslovniji prijevod **nagnite vušesa i videte je li lažem**. Kao i u prethodnom slučaju, malo vjerojatnim smatramo da je Kristijanoviću frazem *aurem præbere* ‘slušati’⁷⁴ bio nepoznat i skloniji smo tumačenju da ga je kalkirao zbog njegove slikovitosti.

Kristijanovićeva težnja točnijem i preciznijem prijevodu razvidna je iz zamjene *duša* > *življenje* u primjerima 2,4: *pellem pro pelle et cuncta quae habet homo dabit pro anima sua* > *Kožu za kožu i vsa koja ima človek bude dal za dušu svoju*. > *Kožu za kožu i vsa koja ima človek bude dal za svoje življenje*. te 2,6: *Dixit ergo Dominus ad Satan: Ecce in manu tua est; verumtamen animam illius serva*. > *Govoril je pako Gospon k Žatanu: „Nut, vu tvoji ruki je, nego vendar dušu njegvu čuvaj!”* > *Onda reče Gospon Žatanu: „Nut, on je vu tvoji ruki, nego vendar njegvo življenje opčuvaj!”* Naime, iako lat. *anima*, uz ostala, ima i značenja ‘duša’ i ‘život’,⁷⁵ smisao prijepora Boga i Sotone jest da potonji tvrdi kako će čovjek učiniti sve da spasi (goli) život, zapravo nemisleći na spas vječne duše.⁷⁶

Kristijanović se kao precizniji prevoditelj potvrđuje i zamjenom od *nemeh stvari* > *od nemeh stvari zemlja* (5,22: *et bestias terræ non formidabis* > *ter od nemeh stvari ne budeš se bojal* > *od nemeh stvari zemlje ne budeš se bojal*). Naime, u kajkavskome književnom jeziku kolokacija

prema *Vulgati* Ps 71,16. glasi: *Na najvišešeh gorah bude žitek gusto stal, sâd ovoga bude vekši kak na gori Liban i varaščani budu se zelenili kakti trava zemlje.*, ali iz podružne bilješke saznajemo da bi u prijevodu hebrejskoga teksta glasilo: *Žid. r. 16. Jedna šaka na najveškeh gorah v zemlju posejane pšenice, bude obilni sâd doprinesla, sâd njejin bude šumel kak cedri na gori Liban itd.* Uz Tob 1,13 Kristijanović donosi podružnu bilješku u kojoj se referira na grčki prijevod knjige: *Primerom grčkoga prenašanja je bil on dvorni opskrbnik.* (DZ 1845: 37).

⁷⁴ Marević (2000: I, 28, s. v. *auris*).

⁷⁵ <https://www.navigium.de/latein-woerterbuch/anima> (pristupljeno 8. svibnja 2025), Marević (2000: I, 157, s. v. *anima*).

⁷⁶ U hebrejskome je izvorniku također riječ o životu, a ne o duši (https://www.chabad.org/library/bible_cdo/aid/16404/jewish/Chapter-2.htm, pristupljeno 8. svibnja 2025). Takav prijevod donosi i Kršćanska sadašnjost (<https://biblija.ks.hr/knjiga-o-jobu/2>, pristupljeno 8. svibnja 2025), a u njemačkoj tradiciji sve *Biblije* katoličke i protestantske od Luthera nadalje također u navedenim primjerima *anima* prevode s *Leben*, ne sa *Seele* (<https://www.bibleserver.com>, pristupljeno 8. svibnja 2025).

nema stvar ima značenje ‘životinja’,⁷⁷ dok su *neme stvari zemlje* životinje koje žive na kopnu, zvijeri.

U opisu Jobovih muka (Job 2,7), rana koje su mu prekrile čitavo tijelo, Labaš lat. *a planta pedis usque ad verticem ejus* doslovno prevodi kao *od potplata noge do vrhunca njegovoga*, što Kristijanović popravljajući *od potplata noge tja do njegova temena* učinivši na taj način prijevod razumljivijim.

Dok Labaš lat. *repente ventus vehemens irruit a regione deserti* (Job 1,19) prevodi s *najedenkrat veter strašni od strani puste je se podignul*, prema Kristijanovićevu ispravku vjetar se podigao *od strani puščine*, čime je dobiven ne samo točniji i precizniji prijevod, već i prijevod koji bolje dočarava starozavjetni krajobraz. Naime, Labaševu je sintagmu *od strani puste* moguće shvatiti na dva načina: od puste, nenastanjene, neobrađene strane⁷⁸ ili od strane gdje je *pusta* (< mađ. *puszta*) ‘neobrađena zemlja ili veći posjed izvan naselja na kojemu stoka slobodno pase, pustara’.⁷⁹ Riječ *puščina*, za koju se odlučuje Kristijanović, uz značenje nenaseljenog, osamljenog mjesta ima i ono područja koje je zbog nedostatka vlage bez vegetacijskoga pokrova, pustinje.⁸⁰

Jezičnu kreativnost Kristijanović pokazuje zamijenivši Labaševu sintagmu *zežgane živine aldov* (Job 1,5), nevješti, opisni prijevod lat. *holocaustum*, vlastitom tvorenicom *ognjoaldov*,⁸¹ koju rabi i u prijevodu knjige o Juditi (...*tak da su takaj oni koji su Bogu ognjoaldove donášali, z pokornemi opravami oblečeni i z pepelom po glavi potrušeni svoje aldove Gosponu zvršavali*). Jdt 4,16).

U kontekstu ostalih Kristijanovićevih prijevoda i paratekstnih elemenata,⁸² ponajprije bilježaka kojima ih poprađuje, zanimljiva je zamjena Labaševe sintagme *strašna morska riba* riječju *kit* (7,12: *Numquid mare ego sum, aut cetus* > *Je li sem ja morje ali strašna morska riba* > *Je li sem ja*

⁷⁷ <https://kajkavski.hr/pretraga/?q=nem> (pristupljeno 8. svibnja 2025).

⁷⁸ Značenja pridjeva *pust* u kajkavskome književnom jeziku v. <https://kajkavski.hr/pretraga/?q=pust> (pristupljeno 8. svibnja 2025)..

⁷⁹ <https://kajkavski.hr/pretraga/?q=pusta> (pristupljeno 8. svibnja 2025).

⁸⁰ <https://kajkavski.hr/pretraga/?q=puščina> (pristupljeno 8. svibnja 2025).

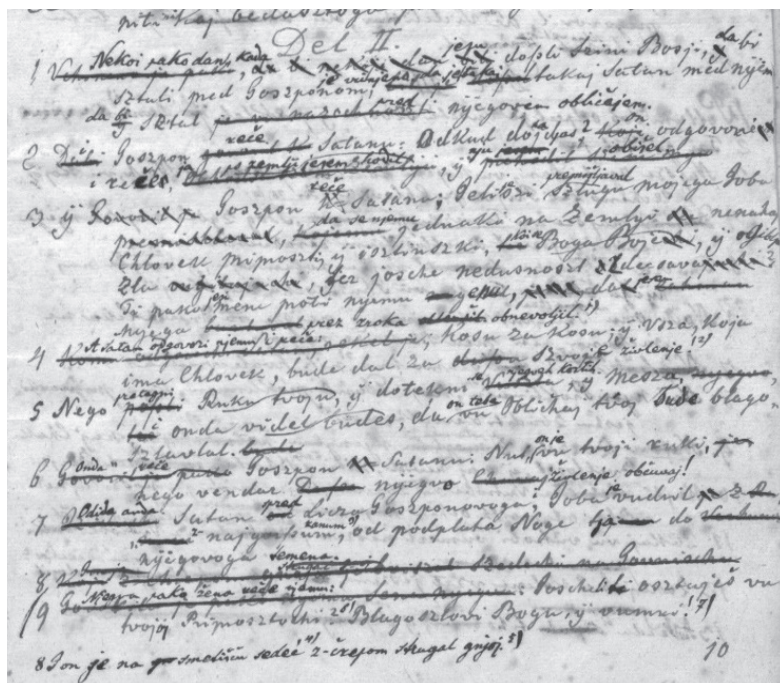
⁸¹ Jedina potvrda riječi *ognjoaldov* u *Rječniku hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika* upravo je iz Kristijanovićeva prijevoda knjige o Juditi objavljenoga u *Danici zagrebečkoj*, v. <https://kajkavski.hr/rjecnik/?letter=o&page=230> (pristupljeno 8. svibnja 2025).

⁸² O paratekstnim elementima u Kristijanovićevim prijevodima biblijskih knjiga v. Štebih Golub (2021), Beck i Štebih Golub (2023).

1,2: Narođeni njemu su bili sedem sini i tri kćere. 1,3: I imal je imetka sedem jezer ovac... 1,4: I išli jesu sini njegovi...	I njemu jesu bili narođeni sedem sini i tri kćere. I on je imal imetka sedem jezer ovac... I išli jesu njega sini...
1,15: i navalili su Žabai... 1,16: I da bi jošće on govoril... 1,17: Nego i doklam on jošće bi govoril...	i navalili su Žabanini... I jošće ov je govoril... I doklam bi takaj ov jošće bil govoril...
2,2: Da bi Gospon govoril k Žatanu... 2,3: I govoril je Gospon k Žatanu...	I Gospon reče Žatanu... I Gospon reče Žatanu...
2,12: Ter da bi zdalka oči svoje podigli 2,13: Ter sedeli su z njm na zemli...	I kada bi zdalka svoje oči bili podigli.... I oni jesu z njim na zemli sedeli...

Radi stjecanja jasnije predodžbe o izvornom Labaševu prijevodu i tekstu poslije Kristijanovićevih izmjena, paralelno donosimo prvih šest redaka drugoga dijela *Knjige o Jobu*.

1. Včineno je pako da bi nekoji dan bili došli sini Božji i stali pred Gosponom, bil je došel takaj Žatan med njimi i stal je vu nazočnosti njegovi.	1. Nekoj pako dan kada jesu došli sini Božji da bi stali pred Gosponom, je včinjeno da je takaj Žatan med njimi da bi stal pred njegovem obličajem.
2. Da bi Gospon govoril k Žatanu: „Otkud dojdeš?” Koji odgovoreći je rekel: „Ophodil sem Zemlju i prehodil sem nju.”	2. I Gospon reče Žatanu: „Otkud dohadaš?” On odgovori i reče: „Ja jesem hodil po Zemlji i nju obišel.”
3. I govoril je Gospon k Žatanu: „Je li si slugu mojega Joba premišljaval kojemu jednaki na Zemlji se ne nahađa, človek priprosti i istinski ter bogabojeći i zla vugibajući ter jošće nedužnost vzdržavajući?”	3. I Gospon reče Žatanu: „Je li jesi premišljaval slugu mojega Joba da se njemu jednaki na Zemlji ne nahađa, človek priprosti i istinski koj se boji Boga i ogiblje zla ter jošće nedužnost zdržava.”
4. Komu odgovoreći Žatan rekel je: „Kožu za kožu i vsa koja ima človek bude dal za dušu svoju!	4. A Satan odgovori njemu i reče: „Kožu za kožu i vsa koja ima človek bude dal za svoje življenje!
5. Nego pošli ruku tvoju i dotečni vusta i meso njegovo ter onda videl budeš da vu obličaj tvoj blagosluval bude.”	5. Nego pretegni tvoju ruku i dotečni se njegveh kostih i mesa i onda budeš videl da on tebe u tvoj obličaj bude blagosluval.”
6. Govoril je pako Gospon k Žatanu: „Nut, vu tvoji ruki je, nego vendar dušu njegovu čuvaj!”	6. Onda reče Gospon Žatanu: „Nut, on je vu tvoji ruki, nego vendar njegvo življenje općuvaj!”

Prilog 4. Izvadak iz rukopisnoga prijevoda *Knjige Joba*, Job 2,1–9.

4. ZAKLJUČAK

Rukopisni prijevod *Knjige o Jobu* predstavlja zanimljivu poveznicu između dvaju pokušaja prevođenja *Biblije* na kajkavski književni jezik: u okviru Vrhovčeve inicijative preveo ga je I. N. Labaš, a tridesetak godina kasnije Labašev je prijevod redigirao I. Kristijanović. Premda napis nepoznatoga autora na ovitku rukopisa insinuira da je Kristijanović pokvario Labašev prijevod („popravljena na gore”), tomu nije tako.

Rukopisni prijevod *Knjige o Jobu* važan je jezičnopovijesni dokument jer je riječ o jedinom rukopisu u kojem se Kristijanović služi novom gajicom, što potvrđuje da se tim pismom zaista služio te da slovopisne pogreške u njegovim tiskanim tekstovima najvjerojatnije nisu tiskarska pogreška, nego rezultat njegove nesigurnosti.

Kristijanovićije promjene Labaševa teksta na fonološkoj i morfološkoj razini neznatne su: na svega nekoliko mjesta mijenja refleksi jata u negiranim oblicima pomoćnoga glagola *biti*, dok oblik odnosne zamjenice za nominativ

muškoga roda jednine *koji* dosljedno zamjenjuje s *koj*.

Najbrojniji su zahvati na sintaktičkoj razini (promjene u redu riječi, zamjena participa finitnim glagolom i s time povezano razvezivanje participne skupine, izbjegavanje odnosne zamjenice na početku riječi). Naime, Labaš se veoma vjerno pridržavao latinskoga predloška, dok je Kristijanović, iako ni njemu samome takvi sintaktički kalkovi nisu bili strani, prijevod nastojao približiti duhu kajkavštine. Zamjene na leksičkoj razini otkrivaju da se Kristijanović, kao erudit i kao stilist, vodio dvama kriterijima: točnošću i estetikom.

Naša je analiza pokazala da Kristijanovićeve izmjene Labaševa prijevoda nisu išle u smjeru štokavizacije.

Kristijanović je tekst redigirao završno sa 16. retkom 7. dijela *Knjige o Jobu*. Zašto je prestao s radom na prijevodu, nije poznato. Međutim, s obzirom na brojnost izmjena naša je pretpostavka da je odustao jer je prijevod smatrao nepopravljivim.

VRELA

? *Djela apostolska* [Čini apoštolski]. Rkp. Arhiv HAZU IVb 15/a.

? *Knjiga Job*. Rkp. NSK R 3505.

? *Sveto Pismo Novoga Zakona*. rkp. Metropolitanska knjižnica Zagrebačke biskupije M 124.

1831. *Knyiga Sholtarov*. Rkp. NSK R 3618.

1845. *Knyiga Tobiasa iz szvetoga Pisma ztaroga Zakona na Horvatzki jezik prenešena po Ignaczu Kriztianovich. Danicza zagrebechka ili Dnevnik za prozto leto 1845.*, 33–71. [DZ]

1848. *Jonaš prorok. Danicza zagrebechka za prozto leto 1848.*, 46–55. [DZ]

1851. *Čtejenja i evangeliumi na sve nedělje i svetke cěloga lěta za potrebuvanje nad-biskupie zagrebečke*. Zagreb: Franjo Župan.

2003. *Kratki navuk za pravopiszanye horvatzko za potrebnost narodnih skol*. Pretisak, predgovor Nada Vajs i Vesna Zečević. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

2018. *Sveto pismo Novoga Zakona. Latinički prijepis izvornika rukopisa*. Transkripcija, pogovor Alojz Jembrih i Zvonimir Kurečić. Zagreb: Hrvatsko društvo Sv. Jeronima.

Belostenec, Ivan. 1840/1972. *Gazophylacium, seu Latino-illyricorum onomatum aera-rium*. Sv. 1. Zagreb: Liber, Mladost.

Jambrešić, Andrija. 1842/1992. *Lexicon latinum interpretatione Illyirca, Germanica et Hungarica locuples & index illirico sive croatico latinus*. Zagreb: Zavod za hrvatski jezik Hrvatskoga filološkoga instituta.

Labaš, Ivan Nepomuk. 1848. pismo Ivanu Kukuljeviću Sakcinskom. (Rkp., digitalna verzija na <https://davz.eindigo.net>.)

LITERATURA

- Beck, Boris; Štebih Golub, Barbara. 2023. Knjiga Tobijaša Ignaca Kristijanovića – komunikacijski aspekti biblijskog prijevoda. *Crkva u svijetu*, 58, 4, 613–630.
- Belošević, Stjepan. 1926. *Županija varaždinska i slob. i kralj. grad Varaždin*. Zagreb: vlastita naklada.
- Berković, Danijel. 2013. Biskup Maksimilan Vrhovac i njegova Biblija. *Tko su bili hrvatski prevoditelji Biblije. Zbornik radova znanstvenog simpozija: Tko su bili hrvatski prevoditelji Biblije*. Ur. Danijel Berković. Zagreb: Biblijski institut, Centar biblijskih istraživanja, 35–60.
- Divković, Matija. 2019. *Matija Divković. Izbor iz djela*. Sarajevo: Matica hrvatska u Sarajevu.
- Dodig, Slavica. 2017. *Leksikon biblijskih muškaraca*. Zagreb: Medicinska naklada.
- Fučak, Jerko. 1975. *Šest stoljeća hrvatskoga lekcionara*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Genette, Gérard. 1997. *Paratext: Thresholds of Interpretation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Georgijević, Krešimir. 1969. *Hrvatska književnost od 16. do 18. stoljeća u Sjevernoj Hrvatskoj i Bosni*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Grković-Major, Jasmina. 2007. *Spisi iz istorijske lingvistike*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Grmača, Dolores; Horvat, Marijana. 2019. Predgovor. *Matija Divković. Izbor iz djela*. Sarajevo: Matica hrvatska u Sarajevu, 3–37.
- Horvat, Marijana; Perić Gavrančić, Sanja. 2009. Sintaktička svojstva zamjenica u Marulićevu i Kašićevu prijevodu *De imitatione Christi*. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 35, 141–157.
- Horvat, Marijana; Perić Gavrančić, Sanja. 2014. O stilu i jeziku Divkovićeve djela *Sto čudesa*. *Matija Divković i kultura pisane riječi. Zbornik radova sa znanstvenog skupa*. Ur. Marko Karamatić. Sarajevo: Franjevačka teologija Sarajevo, Kulturno-povijesni institut Bosne Srebrene, 185–202.
- Horvat, Marijana; Štebih Golub, Barbara. 2016. Aktivni particip prezenta u hrvatskim tekstovima 17.–19. stoljeća. *Meandrima hrvatskoga glagoljaštva. Zbornik posvećen akademiku Stjepanu Damjanoviću o 70. rođendanu*. Ur. Tanja Kuštović, Mateo Žagar. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 181–201.
- Jagić, Vatroslav. 1913. Die serbokroatischen Übersetzungen der Bibel im Ganzen oder einzelner Teile derselben. Eine bibliographische Übersicht. *Archiv für Slavische Philologie*, 34, 3/4, 497–532.
- Jembrih, Alojz. 2012a. „Vrhovčeva Biblija” – Je li joj se iznova u trag ušlo? *Kairos: Evanđeoski teološki časopis*, 6, 1, 89–101.
- Jembrih, Alojz. 2012b. Je li se ušlo u trag „Vrhovčevoj Bibliji”? *Filologija*, 58, 211–221.
- Korade, Mijo. 1996. Teološka i vjerska misao u hrvatskoj kajkavskoj književnosti. *Kajkaviana Croatica. Hrvatska kajkavska riječ*. Ur. Alojz Jembrih. Zagreb: Družba braće hrvatskoga zmaja, Muzej za umjetnost i obrt, 91–114.
- Kordić, Snježana. 1995. *Relativna rečenica*. Zagreb: Sveučilišna naklada.

- Korunić, Petar. 1989. *Jugoslavizam i federalizam u Hrvatskom narodnom preporodu 1825.–1875*. Zagreb: Globus.
- Kristijanović, Ignac. 1848. Nekaj o horvatskem jeziku. *Danicza zagrebechka za prozto leto 1848*, 113–121.
- Kristijanović, Ignac. 2012. *Gramatika horvatskoga narječja*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1860. *Bibliografija hrvatska I*. Zagreb: Brzotisaak Dragutina Albrechta.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1875. Prinesci za povjest književnosti hrvatske. *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, 12, 51–110.
- Ljubić, Šime. 1869. *Ogledalo književne poviesti jugoslavjanske na podučavanje mladeži II*. Rijeka: Riečki Emidija Mohovića tiskarski kamen. zavod.
- Maretić, Tomo. 1910. Jezik slavonskijeh pisaca. *Rad JAZU*, 180, 146–233.
- Maretić, Tomo. 1915. Jezik dalmatinskih pisaca XVIII. vijeka. Drugi prilog istoričkoj gramatici našega jezika. *Rad JAZU*, 209, 173–240.
- Maretić, Tomo. 1916. Jezik dalmatinskih pisaca XVIII. vijeka. Drugi prilog istoričkoj gramatici našega jezika (Svršetak), *Rad JAZU*, 211, 1–92.
- Marević, Jozo. *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik*. Velika Gorica, Zagreb: Marka, Matica hrvatska.
- Novak, Kristian. 2012. *Višejezičnost i kolektivni identiteti iliraca. Jezične biografije Dragojle Jarnević, Ljudevita Gaja i Ivana Kukuljevića Sakcinskog*. Zagreb: Srednja Europa.
- Percan, Josip. 1984. Ignac Kristijanović (1796–1884) i njegov pokušaj prevođenja Svetoga pisma, *Bogoslovska smotra*, 54, 1, 88–103.
- Pranjeković, Ivo. 2014. Iz Divkovićeve sintakse. *Sto čudes. Matija Divković i kultura pisane riječi. Zbornik radova sa znanstvenog skupa*. Ur. Marko Karamatić. Sarajevo: Franjevačka teologija Sarajevo, Kulturno-povijesni institut Bosne Srebrene, 175–184.
- Pranjeković, Ivo. 2000a. *Hrvatski jezik i franjevci Bosne Srebrene*. Matica hrvatska. Zagreb.
- Pranjeković, Ivo. 2000b. Iz sintakse Lastrićeva Svetnjaka. *Zbornik o fra Filipu Lastriću Očevcu*. Ur. Šimun Musa. Mostar: Pedagoški fakultet, 75–86.
- Pranjeković, Ivo. 2002. Jezik fra Pavla Papića. *Zbornik Hrvatski jezik u Bosni i Hercegovini – jučer i danas*. Ur. Šimun Musa. Mostar: Pedagoški fakultet, 11–29.
- Pranjeković, Ivo. 2014. Iz Divkovićeve sintakse. *Sto čudes. Matija Divković i kultura pisane riječi. Zbornik radova sa znanstvenog skupa*. Ur. Marko Karamatić. Sarajevo: Franjevačka teologija Sarajevo, Kulturno-povijesni institut Bosne Srebrene, 175–184.
- Plejić Poje, Lahorka (ur.). 2021. *Hrvatska kajkavska duhovna proza XVII. i XVIII. stoljeća. Asketska djela, katehetsko-poučna djela, molitvenici, liturgijska i biblijska djela*. Tekstove izabrao i predgovor napisao Mijo Korade, transkribirala Lahorka Plejić Poje. Zagreb: Matica hrvatska.
- Schubert, Bojana. 2016. *U suton kajkavskoga književnog jezika. Povijesnosociolingvistička analiza jezika Ivana Krizmanića*. Zagreb: Srednja Europa.

- Schubert, Bojana; Štebih Golub, Barbara. 2019. Participi u tekstovima pisanim kajkavskim književnim jezikom krajem 18. i u 19. stoljeću *Fluminensia: časopis za filološka istraživanja*, 31, 1, 223–251.
- Schubert, Bojana; Štebih Golub, Barbara. 2024. U potrazi za jezičnom varijacijom – druga izdanja književnokajkavskih tekstova. *Zbornik radova Sedmoga hrvatskoga slavističkoga kongresa održana u Šibeniku od 25. do 28. rujna 2019.* Ur. Ivica Baković, Anđela Frančić, Marija Malnar Jurišić, Lana Molvarec, Bernardina Petrović. Zagreb: FF press, 479–498.
- Slavić, Dean. 2016. *Biblija kao književnost*. Zagreb: Školska knjiga.
- Stančić, Nikša. 1985. Hrvatski narodni preporod 1790–1848. *Hrvatski narodni preporod 1790–1848. Hrvatska u vrijeme ilirskoga narodnog pokreta*. Prir. Nikša Stančić. Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 1–30.
- Sović, Antun. 1941. Knjiga o Jobu. *Bogoslovska smotra*, 29, 4, 320–340.
- Szabo, Gjuro. 1940. *Kroz Hrvatsko zagorje*. Zagreb: Vasić i Horvat.
- Šafařík, Pavel Josef. 1865. *Geschichte der südslavischen Literatur* 2. Prag: Verlag von Friedrich Tempsky.
- Šojat, Antun. 2009. *Kratki navuk jezičnice hrvatske*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Šojat, Olga. 1960. O stilu Ignaca Kristijanovića. *Umjetnost riječi*, 43, 4, 39–55.
- Šojat, Olga. 1962. Život i rad Ignaca Kristijanovića. *Rad JAZU*, 11, 63–114.
- Šojat, Olga. 1970. *Pregled hrvatske kajkavske književnosti od polovine 16. do polovine 19. stoljeća i jezično-grafijska borba uoči i za vrijeme ilirizma. Hrvatski kajkavski pisci I.* PSHK. Zagreb: Matica Hrvatska i Zora.
- Štebih Golub, Barbara. 2012. *Igancije Szentmártony i Uvod u navuk o hrvatskome jeziku*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Štebih Golub, Barbara. 2021. Paratekst u svetopisamskim prijevodima Ignaca Kristijanovića. *Kaj – časopis za književnost, umjetnost, kulturu*, 3, 4, 59–76.
- Štebih Golub, Barbara. 2022a. Od Čtejenya do Čtejenja (jezične mijene u kajkavskim lekcionarima). *Crkva u svijetu*, 57, 4, 555–574.
- Štebih Golub, Barbara. 2022b. *Blagorečja Ignaca Kristijanovića*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Štebih Golub, Barbara. 2022c. Tri izdanja Mikloušićeva *Stoletnoga hrvatskoga kalendara* – od kajkavskoga prema štokavskome? *Kaj – časopis za književnost, umjetnost, kulturu*, 5, 6, 35–50.
- Štebih Golub, Barbara. 2024a. Stabilnost i varijabilnost u Kristijanovićevu opusu. *Kristijanovićev gazofilacij I.* Ur. Barbara Štebih Golub, Lobel Filipić. Zagreb: Institut za hrvatski jezik, 199–222.
- Štebih Golub, Barbara. 2024b. Jezik Ignaca Kristijanovića. *Kristijanovićev gazofilacij II.* Ur. Barbara Štebih Golub, Lobel Filipić. Zagreb: Institut za hrvatski jezik, 9–89.
- Štebih Golub, Barbara; Filipić, Lobel. 2024a. *Kristijanovićev gazofilacij I.* Zagreb: Institut za hrvatski jezik.
- Štebih Golub, Barbara; Filipić, Lobel. 2024b. *Kristijanovićev gazofilacij II.* Zagreb: Institut za hrvatski jezik.

- Štefanić, Vjekoslav. 1941. Biblija – hrvatski prijevod. *Hrvatska enciklopedija II*. Zagreb: Tipografija d. d. i Hrvatski izdavački bibliografski zavod.
- Vela, Jozo; Vrtič, Ivana. 2013. *Verborum ordo mysterium*: red riječi u Kašićevu prijevodu *Biblije*. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 39, 2, 645–673.
- Vince, Zlatko. 1974. O nekim pitanjima hrvatskoga književnog jezika u doba ilirizma, *Forum*, 13, 7/8, 270–277.
- Vince, Zlatko. 1978. *Putovima hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Vrtič, Ivana. 2009. Sintaktičke funkcije participa u Katančićevu prijevodu *Svetoga pisma*. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 35, 365–382.
- Zaradija Kiš, Antonija. 1997. *Knjiga o Jobu u hrvatskoglagoljskoj književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska, Hrvatsko filološko društvo.

MREŽNI IZVORI

- <https://www.bibleserver.com/ESV.LUT/Job7> (pristupljeno 8. svibnja 2025).
- <https://biblija.ks.hr/knjiga-o-jobu/2> (pristupljeno 9. svibnja 2025).
- https://www.chabad.org/library/bible_cdo/aid/16404/jewish/Chapter-2.htm (pristupljeno 8. svibnja 2025).
- <https://hbl.lzmk.hr/clanak/labas-ivan> (pristupljeno 8. svibnja 2025).
- <https://kajkavski.hr/pretraga/> (pristupljeno 9. svibnja 2025).
- <https://www.navigium.de/latein-woerterbuch/iugum> (pristupljeno 8. svibnja 2025).

SAŽETAK

Tijekom 19. st. u dva se navrata pokušalo *Bibliju* prevesti na kajkavski književni jezik. Prvi je pokušaj vezan uz biskupa M. Vrhovca koji je oko toga posla okupio šestoricu prevoditelja, a drugi uz I. Kristijanovića. Poveznicu između tih dvaju pokušaja čini *Knjiga o Jobu* koju je u okviru Vrhovčeve inicijative preveo I. N. Labaš, dok je Kristijanović redigirao njegov prijevod. Predmetom rada su okolnosti nastanka prijevoda i njegove redigirane verzije te Kristijanovićeve izmjene Labaševa teksta.

Ključne riječi: kajkavski književni jezik; *Knjiga o Jobu*; Ivan Nepomuk Labaš; Ignac Kristijanović

Autorska prava: © 2025 Autor(i). Ovaj je rad dostupan u otvorenom pristupu sukladno s licencijom Creative Commons Imenovanje 4.0. međunarodna.

Copyright © 2025 The Author(s). Open Access: This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

ZNANSTVENI RADOVI IZVAN TEMATA

Izvorni znanstveni rad

DOI: <https://doi.org/10.17234/Croatica.69.13>

UDK: 821.163.42-31.09Krlježa, M.

82.091

Primljen: 12. IX. 2025.

Prihvaćen: 5. XI. 2025.

KAPITALISTIČKI SADRŽAJ, APSURDNA FORMA: RABLEOVSKA NABRAJANJA U ROMANU MIROSLAVA KRLEŽE *NA RUBU PAMETI* [ON THE EDGE OF REASON]¹

Eric Bergman

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet

ebergman@m.ffzg.hr

ABSTRACT

CAPITALIST CONTENT, ABSURD FORM: RABELAISIAN LISTS IN MIROSLAV KRLEŽA'S *ON THE EDGE OF REASON*

In this paper, I show that Miroslav Krleža (2023 [1938]), in his novel *On the Edge of Reason*, utilizes Rabelaisian lists so that the form of the narrative might mirror its content, which is the absurdity of capitalism that is attacked through satire. A Rabelaisian list is an overabundant itemizing of near-synonyms or specifics (e.g., nouns) that is characterized by the grotesque and laughter. In the novel, an ostensible binary is created between bourgeoisie society, typified by Dr. Hugo-Hugo in the courtroom chapter, and the narrator, who opposes the stupidity of this class. However, I argue that in terms of rhetoric or narratological form, both of these opposing agents symbolize, via their use of Rabelaisian lists, the excesses, absurdity, injustices, and the maddening dark comedy of capitalism. The link to capitalism is made in reference to Krleža's (1966) preface to Krsto Hegedušić's *Podravina Motifs* (Novakov-Ritchey 2022). Capitalist logic is shown to be one interlocutor in the Bakhtinian dialogism taking place in the narrative (Britton

¹ Ovaj rad financirala je Hrvatska zaklada za znanost projektom MOBDOL-2023-08-7243. Rad je preveo s engleskog Marijan Miloš.

1974). Thinking outside such a logic is deemed „morally insane” (Krlježa 2023: 40) by the middle-to-upper classes within the storyworld. The satire attacks both the bourgeoisie class that the narrator vehemently opposes and the narrator himself as part of that class but, I argue, the underlying critique is of the capitalism that is responsible for harnessing such characters’ stupidity to create an unjust, class-stratified society in which peasants, who are mostly omitted from the narrative, are made invisible. The analysis is situated within a world literature frame premised upon the viability of conducting literary analysis via translated texts (Damrosch 2003, Culler 2007). The novel has been analyzed from its English translation with repercussions that are shortly outlined, including the need for a new, full translation of the novel.

Keywords: Miroslav Krlježa; *On the Edge of Reason*; Rabelaisian lists; critique of capitalism; world literature; laughter; translation

1. UVOD

Dosadašnja istraživanja romana Miroslava Krlježe *Na rubu pameti* (1938) uglavnom su se usredotočavala na uporabu ironije i na satirični napad na buržoaskog *homo cylindriacus*, primjerice preko paradoksa predstavljenih kao binarnosti. Tako Danijela Bačić-Karković (2003: 59) govori o Krlježinu „oksimoronskom načelu, paralelizmu suprotstavljenih stavova”, dok Edward Mozejko (1983: 26) ističe da je ironija osobito „prikladna za razotkrivanje samodopadnosti i konzervativne tradicije”, što povezuje s Krlježinim stvaralaštvom 1920-ih i 1930-ih godina općenito. Nekolicina autora (Bačić-Karković 2003, Stančić 2013, Tkalčić 2015) analizirala je te narativne postupke iz perspektive ženskih likova, ponovno naglašavajući ironijsku dimenziju. Marina Protrka Štimec (2022: 133) pritom podsjeća da je avangardni pokret u Hrvatskoj početkom 20. stoljeća počivao na nizu binarnosti („unutarnjeg i vanjskog, tradicije i modernizma, nacionalizma i kozmopolitizma, muškog i ženskog, visokog i niskog, javnog i privatnog, Mladih i Starih, politike i estetike”), kojima je naslijeđena hegemonijska prošlost preokrenuta u nešto novo i suprotstavljeno. Na sličan način i *Na rubu pameti* već u uvodnom poglavlju „O ljudskoj gluposti”,² ukazuje na binarnost razuma i gluposti.

² Analiza romana *Na rubu pameti* u ovom je radu provedena na temelju engleskog prijevoda *On the Edge of Reason* (Krlježa 2023), te se uz citate originalnog Krlježina teksta (Krlježa 2004) paralelno u fusnotama donosi i njihova engleska verzija. Vidi raspravu u 3. poglavlju ovog rada. Naslov poglavlja „O ljudskoj gluposti” u engleskom prijevodu glasi: „On Human Folly”.

Nadovezujući se na navedena istraživanja, u ovom radu nastojim pokazati kako Krleža uspostavlja binarnost koju čine *homo cylindriacus* i sam pripovjedač, pri čemu tvrdim da su obojica prikazani kao apsurdni odgovori na stvarnost „bolesnog” i glupog društva. Iako je pojam *apsurda* iznimno teško precizno odrediti, te ima mnogo, ponekad i proturječnih definicija (Gavins 2012), ovdje ga koristim da bih označio osjećaje tjeskobe i usamljenosti koji dominiraju u razdoblju između dvaju svjetskih ratova, obilježenom neuspjehom kapitalizma i posljedicama poput nezaposlenosti, nacionalizma i militarizma. U tom kontekstu apsurd se može shvatiti kao način na koji književni tekstovi pobuđuju specifična čitateljska iskustva povezana s neskladom na polju razuma i pristojnosti (Gavins 2012, Hinchliffe 2017), što ukazuje na „pamet” u naslovu romana koja je, paradoksalno, „na rubu”. Među ostalim, apsurd se stvara formalnom tehnikom nagomilavanja, u grozničavom rableovskom stilu, dugih popisa konkretnih pojmova i gotovo sinonima, koje nazivam rableovskim nabranjima.

Brojni su znanstvenici uočili vezu između Krleže i teorija Mihaila Bahtina (prema Rabadan-Zekić 2018: 11–12, tu spadaju: Kozarčanin 1963, Kovačić 1963, Bukić 1971, Wierzbicki 1978, Flaker 1982, Žmegač 1986, Car-Mihec 1999, Berak 1999, Škvorc 2003, Franić Tomić 2008). Knjiga Ivane Rabadan-Zekić *Krleža, Bahtin i karneval: roman kao mikrokozmos raznolikosti* (2018) donosi široku i sustavnu analizu Krležina opusa iz perspektive Bahtinove teorije i karnevalesknog. U ovom se radu oslanjam ponajprije na Bahtinovu (1984a) analizu Rabelaisova karnevalesknog kao menipske satire utemeljene na ironiji, groteski i ambivalentnosti – na književnim tehnikama pomoću kojih u Krležinu romanu nastaju rableovska nabranja. Karnevalesknu ambivalentnost ovdje shvaćam kao metodu preispitivanja „stvarnosti” iskrivljavanjem granica između ozbiljnog i komičnog, tragičnog i apsurdnog, visokog i niskog, života i smrti (Sinković 2021: 16). Ironija je usko povezana s ambivalentnošću jer da bi ironični verbalni izraz imao smisla, primatelj ga mora razumjeti kao ironiju; ironija isto tako može biti pogrešno shvaćena, pa neće ni djelovati kao ironija (Hutcheon 1994).

Na rubu pameti ujedno je jedini Krležin roman pisan u prvom licu. U njemu pripovjedač govori o nedaćama koje doživljava nakon što je na večeri iskreno iznio svoje mišljenje o domaćinu, generalnom direktoru i svom poslodavcu, Domaćinskom. Taj ugledni predstavnik građanske klase prepričava svoj „podvig” iz 1918. godine, kada je tijekom društvenih nemira ustrijelio četvoricu „bandita” – „i to dvojicu u glavu, odmah na mjestu, onaj kod brajdice: dvostruki hitac u lijevo plućno krilo, a onaj je dolje kod

živice iskrvario, pukla mu je kucavica na vratu” (Krlježa 2004: 27).³ Nakon što Domaćinski završi s pripovijedanjem o svom „podvigu”, pripovjedač u trenutku tišine za stolom izgovara: „sve je to kriminalno, krvavo, moralno bolesno” (isto: 29).⁴ Upravo zbog tih riječi pripovjedač kasnije pada u nemilost. On se vodi vlastitim razumijevanjem istine, morala, pravde i dobrog ukusa, pa tako primjerice tvrdi: „hvaliti se umorstvom mogu samo kriminalno raspoloženi pojedinci” (isto: 30).⁵ Premda pripovjedač ima priliku povući svoje riječi, on to ne čini, čime započinje njegov sukob sa zagrebačkom buržoazijom, koji oblikuje središnji narativ romana.

2. TEORIJSKA RAZMATRANJA: BAHTIN I RABLEOVSKA NABRAJANJA

Analiza rableovskih nabiranja dodatno se povezuje s Bahtinovim (1981: 3–40) promišljanjem razvoja romana kao žanra u širem smislu, na čemu temeljim daljnju raspravu. Naime Bahtinov opis romanesknog – elemente kojeg pronalazi, primjerice, u sokratovskim dijalozima – može se shvatiti kao pozadinska matrica, dok rableovsko nabiranje predstavlja njegovu stiliziranu izvedbu. Važnost otvorenog *sada* u romanu neprestano se razvija, širi, poseže za novim i iznova se oblikuje kao heteroglosija utemeljena na povijesnom kontekstu u dijaloškoj komunikaciji između autora, pripovjedača, likova, čitatelja itd., što se, pretvoreno u minijaturu, može shvatiti tipičnim za rableovsko nabiranje. Nagomilavanje elemenata u rableovskom nabiranju – (vlastitih) imena, emocija, stavova, oznaka društvene klase i zanimanja, opisa i dr. – obuhvaća samu srž romanesknog, kako ga opisuje Bahtin. Opipljivost pojedinca u interakciji sa „stvarnim” svijetom – i na razini lika i na razini čitatelja – naglašava se, odnosno gotovo zaziva poput ponavljajuće inkantacije, preko idiosinkratične specifičnosti onoga što je u tekstu predstavljeno.

Za razliku od autoritativnosti epa, koji Bahtin (1981: 16) koristi kao protuprimjer, romaneskno je određeno „otvorenošću, neodlučnošću,

³ Krlježa (2023: 38): „bandits”; „two were instantly shot in the head on the spot, the one near the vine arbor got two bullets in his left lung, and the last one, who fell near the fence, bled to death after the artery in his neck had been hit”.

⁴ Krlježa (2023: 40): „it was all a crime, a bloody thing, moral insanity”.

⁵ Krlježa (2023: 41): „only individual persons prone to crime can boast of murder”.

neodređenošću”, nedostaje mu „autentična bit i značenje, [...] konačnost i dovršenost”. Isti taj impuls pokreće i rableovsko nabranje, koje se, jednom započeto, može protegnuti unedogled. Michael Holquist (1981: xxxiii) ističe da ep s Biblijom dijeli „pretpostavku autoriteta, polaganje prava na apsolutni jezik, što je potpuno strano romanu i njegovoj radosnoj svijesti o nedostacima vlastitog jezika”. Upravo nabranja koja se nižu unedogled (iz perspektive normativne komunikacije) paradoksalno ilustriraju kako ni pripovjedač ni likovi ni čitatelji nisu nimalo bliži razrješenju apsurdnosti proturječja kapitalizma utemeljenog na postojanju klasa. No „radost” na koju se Holquist poziva itekako je opipljiva. Radost proizlazi iz romanesknog, koje Bahtin (1981: 16) ovdje definira negativno u odnosu na ep: „Ne može se opaziti, opipati, dotaknuti; ne može se sagledati s bilo koje točke gledišta; nemoguće ga je doživjeti, analizirati, razložiti, prodrijeti u njegovu srž.” Upravo je, međutim, rableovsko nabranje ono što čitatelj može „opipati”, „dotaknuti” i „analizirati” na vlastiti način.

Ta nabranja često se mogu opisati kao „groteskna”, što se ovdje općenito shvaća kao oblik transgresije i opozicije kojim se dovodi u pitanje ono što se smatra normalnim, stabilnim i unutar zadanih okvira (Harpham 1982). Još važnije, groteskno je povezano sa smijehom, koji za Bahtina ima, kako pokazuje citat, presudnu važnost:

Smeh poseduje izvanrednu moć da približi predmet, on uvodi predmet u zonu bliskog kontakta gde se on može neposredno opipati sa svih strana, prevrtati, izvrnuti naopako, zagledati od vrha do podnožja, gde se može probiti njegova spoljašnja obloga, zaviriti u njegovu unutrašnjost, sumnjati, rastavljati, raščlanjivati, ogoliti i demaskirati, slobodno istraživati, eksperimentisati. Smeh razgoni strah i pijetet pred predmetom, pred svetom, čini ga predmetom bliskog kontakta i time priprema njegovo apsolutno slobodno izučavanje [...] Na tom planu (planu smeha) predmet se može s nepoštovanjem obići sa svih strana; štaviše, leđa, zadnji deo premeta (a takođe i njegova unutrašnjost koja nije za pokazivanje) na tom planu dobijaju poseban značaj. Predmet se razbija, razgolićuje (skida se hijerarhijsko ruho): goli predmet je smešan, smešna je i skinuta, od ličnosti odvojena „prazna” odeća. Obavlja se komična operacija raščlanjivanja. (Bahtin 1989: 455–456)

Prije svega, valja primijetiti kako Bahtin svoje viđenje smijeha ilustrira nabranjem koje oslikava, odnosno „izvodi” ono što se događa ili može dogoditi kada se smijeh susretne s predmetom komedije. U tom se procesu predmet smijeha može „opipati” u „zoni sirovog kontakta”, što ovdje tumačim kao ‘taknuti’ ili ‘dodirnuti’, ali u duhu grotesknog smijeha to može značiti i nešto grotesknije: čovjek je, kako Valent Žganec u romanu kaže,

„črevo s devet lukni” (Krlježa 2004: 180).⁶ „Predmet” komedije u Krlježinu romanu *Na rubu pameti* upravo je kapitalizam, koji rableovska nabiranja rastavljaju, ogoljuju, razotkrivaju kao „smiješan” ili apsurdan, oduzimajući mu hijerarhijski položaj. Nabiranja su pritom često lišena poštovanja, a upravo im to daje humorističnu snagu, spuštajući na blatnu zemlju ono što je kapitalistička ideologija tako ozbiljno pokušala uzdići. Kako će se istaknuti u nastavku, pobožnost i strah nestaju kad se dr. Hugo Hugo i Domaćinski, nositelji dominantnih društvenih uloga, pretvaraju u predmet ismijavanja.

Važno je u ovom kontekstu istaknuti i Bahtinove (1984b) pojmove dijalozizma i polifonije.⁷ Unutar strukture romana glasovi i svjetonazori likova iznose perspektive koje se nalaze u napetom ironijskom odnosu prema onima implicitnog autora, čime nastaje polifonija. Prema mom čitanju, svjetonazor koji dr. Hugo Hugo zastupa na sudu, u poglavlju „Zločin i kazna”,⁸ suprotstavljen je pripovjedačevu pogledu. Međutim, obojica su (u različitoj mjeri) ironično uokvirena unutar satire, kao antipodi onome što bi implicitni autor, možemo pretpostaviti, smatrao humanijom, poštenijom, egalitarnijom i pravednijom zajednicom. Toj pretpostavci u prilog idu kako ironijska premisa satire tako i tekstualni dokazi. Dijaloška struktura sudske scene u poglavlju „Zločin i kazna” oblikuje groteskni humor koji ilustrira apsurd ne samo buržoaskog društva već i kapitalističke logike koja uvjetuje uvjerenja, postupke, ali i nepostupanje sudionika dijaloga. Ta intersubjektivnost gradi se ponajprije preko figura tužitelja dr. Huga Huga i pripovjedača, koji se u postupku brani sam, te obojicu pozicionira kao ideološke govornike koji iznose vlastita stajališta pred sudom. Društveno-kulturni kontekst, koji Lešić-Thomas (2005: 5) naziva „stalnim zujanjem ljudske košnice”, ulazi u dijalog putem prenošenja i tumačenja riječi i stavova drugih likova. U Krlježinu romanu taj dijaloški aspekt konstitutivan je za narativ: on pokreće i značenje i radnju, jer društvo osuđuje pripovjedača prenapuhanim tračevima i zajedničkom osudom. Konačno, kako Bahtin (1984b) pokazuje u svojoj analizi Dostojevskog, likovi se mogu shvatiti kao subjektivne cjeline koje se razvijaju tijekom narativa. Likovi, uvjetno rečeno, imaju slobodu izbora utemeljenu na „subjektivnosti, djelovanju i namjeri” (Lešić-Thomas 2005: 6,

⁶ Krlježa (2003: 152): „a tube with nine holes”.

⁷ O kritici poistovjećivanja Bahtinovitih pojmova s *intertekstualnošću* Julije Kristeve (1980), koju Andrea Lešić-Thomas (2005: 1) naziva „možda jednim od najvećih intelektualnih pre-pakiravanja i marketinških shema u novijoj povijesti”, vidi navedeni rad.

⁸ Krlježa (2003: 103–140): „Crime and Punishment”.

usp. Kristeva 1980). Stoga je mogućnost da pripovjedač možda klizi u ludilo još tragičnija upravo zato što takav ishod nije bio nužan, nego je proizašao iz interakcije dijaloških glasova i društvenog konteksta.

Kako je već istaknuto (Gilleland 2017, usp. Smith 2009, MacPhail 2004), Rabelais (2003 [1532]) je poznat po karakterističnim nabravanjima, poput komičnog kataloga knjiga u knjižnici Svetog Viktora (među kojima se nalazi i naslov *Ars honeste petandi in societate* [„Umijeće pristojnog prdenja u javnosti’’]). Katalog stavki ili pridjeva u književnom tekstu ne može se smatrati rableovskim ako ne uključuje element groteske, humora i pretjeranog viška. Slična se pojava može pratiti primjerice u romanima Henryja Millera, koji je bio obožavatelj Rabelaisa. Krležin roman *Na rubu pameti* obiluje rableovskim nabravanjima, kojima se sadržaj apsurdna prenosi upravo preko forme.

Kako bih ograničio svoju analizu, usredotočen sam na samo dva tipa nabravanja: (1) na nabravanja koja prikazuju apsurd *homo cilindriacus* i stoga djeluju kao kritika; (2) na nabravanja koja kritiziraju kapitalizam kao društveni okvir radnje. U tom kontekstu povezujem rableovsko groteskno s kapitalističkom logikom, oslanjajući se na uvide Christine Novakov-Ritchey (2022: 195–196), čiji pristup smatram ključnim za razumijevanje glavne mete Krležine satire.

3. RAZLIKE IZMEĐU HRVATSKOG ORIGINALA I ENGLESKOGA PRIJEVODA

Ova je analiza eksplicitno smještena u okvir svjetske književnosti, koji polazi od pretpostavke da se književna analiza može valjano provoditi i na prevedenim tekstovima (usp. Damrosch 2003: 289, Culler 2007: 258–259). Roman sam analizirao na temelju engleskog prijevoda Zore Depolo iz 1976. godine (Krleža 2023) jer kao stranac koji živi u Hrvatskoj još nisam u mogućnosti provoditi književnu analizu na hrvatskom jeziku.⁹ Ovaj je rad stoga napisan

⁹ Za pristup znanstvenim radovima koristio sam strojni prijevod. Međutim, službeni i do sada jedini engleski prijevod *On the Edge of Reason* jest tekst kakav trenutno postoji u sklopu svjetske književnosti za englesko govorno područje. Korištenjem toga prijevoda drugi znanstvenici mogu usporediti svoje nalaze utemeljene na originalnom tekstu. Iako prevedeni tekstovi mogu imati očite mane, kao što je pogrešno prevođenje ili, u ovom slučaju, skraćivanje teksta, jedna od njihovih prednosti jest mogućnost da se Krležin roman analizira izvan okvira hrvatske književnosti, čime se suprotstavljamo metodološkom nacionalizmu (vidi npr. Pollari i sur. 2015, Wimmer i Glick Schiller 2002).

na engleskom jeziku i preveden na hrvatski. Nije mi cilj uspoređivati engleski tekst s izvornim hrvatskim, već analizirati tekst kao „eliptičku refrakciju nacionalne književnosti” (Damrosch 2003: 283). To će se nužno odvijati na temelju engleskog prijevoda.

Na razlike između hrvatskog originala i engleskoga prijevoda uputili su me hrvatski kolege, na što ću se osvrnuti prije nego što se vratim na analizu engleskog teksta. Najprije, engleski tekst znatno je skraćena verzija izvornog hrvatskog teksta, što znači da se radi o drugačijem romanu.¹⁰ Izvorna Krležina poglavlja „I mjesečina može biti pogled na svijet” (VII), „O kiši, o smrti i o ljubavi, o ratu i o jednom malom vrapcu na postaji Brzezinki” (VIII) i „Lamentacija Valenta Žganca zvanog Vudriga” (IX) spojena su u engleskoj verziji u jedno (sedmo) poglavlje koje je nazvano „Behind Bars” („Iza rešetaka”). To je ozbiljan i, unatoč mojim naporima da nađem objašnjenje za takav postupak, neobjašnjiv propust.

Dubravka Ugrešić (2007: 185) piše da se stranci „mogu [...] hvaliti da su pročitali knjige Ive Andrića i Miroslava Krleže” kako bi „bolje razumjeli balkanski mentalitet”. No nitko, nastavlja ona, ne bi ni pomislio čitati Güntera Grassa da bi upoznao „njemački duh”, što objašnjava odnosima moći periferije i centra: tekstovi s centra smatraju se „univerzalnima”, dok su tekstovi s periferije „lokalizirani”. Isto tako, sumnjam da bi se neki izdavač usudio skratiti Grassov roman, a da posebno bilješkom o tome ne obavijesti čitatelja. Nažalost, stranci koji desetljećima čitaju Krležu – među kojima sam i ja – zapravo čitaju nepotpunu i stoga iskrivljenu verziju. Jedan od ishoda ovog rada mogao bi biti i uvid da se roman *Na rubu pameti* ne može ozbiljno proučavati kao svjetska književnost na engleskom jeziku. U tom slučaju bilo bi potrebno načiniti novi, cjeloviti prijevod.

Druga važna razlika odnosi se na spomenute „bandite” koje je Domaćinski ubio zbog krađe vina, a koji su u hrvatskom izvorniku pripadnici „zelenog kadra”, čime se priziva povijesna kontekstualizacija koja u engleskom tekstu izostaje. Kako pokazuju Davor Beganović (2024) i Lana Molvarec (2024), četvorica muškaraca koje je Domaćinski ustrijelio bili su među onim vojnicima koji su, pri kraju Prvog svjetskog rata, dezertirali, te

¹⁰ Razlike između hrvatskog i engleskog teksta nadilaze opseg ovog rada i traže dodatna istraživanja. U engleskom izdanju ne navodi se da je tekst skraćen. To sam prvi put uočio na radionici projekta CAPONEU: Politički roman u Europi. Prisutni hrvatski književni znanstvenici naveli su moguće razloge zašto je englesko izdanje skraćeno i kako je to učinjeno, no konačan odgovor nisam dobio. Zahvaljujem kolegama na projektu CAPONEU na pomoći i podršci.

su se u bijegu od policije skrivali u šumama (otuda i atribut „zeleni”, usp. Beganović 2024: 233). Bez sredstava za život, pripadnici zelenog kadra morali su pribjegavati npr. krađi (poput četvorice ustrijeljenih muškaraca) ili lovu, zbog čega su mogli biti optuženi za krivolov, kao u slučaju Valenta Žganca,¹¹ kojeg, prema Beganoviću (isto: 238, usp. Molvarec 2024: 223), pripovjedač opisuje kao „paradigmatsku figuru koja predstavlja seljake koje je ubio Domaćinski”.¹²

Osim toga, u skraćenoj engleskoj verziji dio poglavlja posvećen Žgancu izostavljen je. Posljedica je da se u engleskoj verziji težište pripovijedanja premješta gotovo isključivo na buržoaziju, dok se Žganec kao lik pojavljuje tek marginalno. Nadalje, njegov govor preveden je relativno standardnim engleskim jezikom, bez pokušaja da se napravi razlika kakva postoji u izvorniku, odnosno da se pronade ekvivalent kajkavskom dijalektu. Njegovo „seljaštvo” očituje se prije svega u njegovu svjetonazoru, što na mjestima zvuči prilično nezgrapno, kao u sljedećoj rečenici: „She turns into a matron who acts like a cherub but is a perfect devil” (Krleža 2023: 151). Ukratko, iako je usporedba engleske i hrvatske verzije izvan opsega ovog rada, ova ograničena zapažanja ilustriraju da čitanje djela *On the Edge of Reason* kao svjetske književnosti zahtijeva tumačenje, ne samo iz različitih nacionalnih perspektiva, već i kao drugačiji tekst. Nadam se da će ova *eliptička refrakcija* doprinijeti dubljem uvidu u roman ili, u najmanju ruku, u aktualne probleme pristupa Krležinu romanu u okviru svjetske književnosti.

4. KAPITALIZAM U FEUDALNOM PORETKU

Christina Novakov-Ritchey (2022: 195–196) analizira Udruženje umjetnika Zemlja i slikarsku školu u Hlebinama te citira Krležin predgovor *Podravske motivima* Krste Hegedušića.¹³ Ona tvrdi da Hegedušić prikazuje seljake kao groteskne (Bahtin 1984a) ili, Krležinim riječima, kao da imaju „koloplet bućoglavih, kvrgastih tikava, natečenih čulnih usana, nabreklih ručeta i

¹¹ U engleskom izdanju Valent Žganec zove se Valent Polenta.

¹² U Valentu odvjetnik prepoznaje paradigmatiku figuru koja stoji kao zastupnik seljaka što ih je umorio Domaćinski.

¹³ Predgovor je bio katalizator „sukoba na književnoj ljevici”, o kojem je pisao Stanko Lasić (1970). Također, izazvao je negativnu reakciju članova Hrvatske seljačke stranke (Novakov-Ritchey 2022: 195).

nezgrapnih pokreta” (Krlježa 1966: 87, citirano u Novakov-Ritchey 2022: 195). Hegedušićev razlog za takav groteskni prikaz jest kritika feudalno-kapitalističkoga društvenog poretka u kojem su ti seljaci podčinjeni.

Također, podčinjenost Hrvatske Osmanskom Carstvu i Habsburškom Carstvu Krlježa evocira slikama Pietera Bruegela na kojima španjolski plaćenici tlače seljake. Tvrdi da se seljaci namjerno drže u produženom feudalizmu u kojem su „barokne gornice, činži, daće, desetine, dimnice, mostarine i cestarine formirale ta kmetska i grencerska stanja po štalama, po kasarnama i po crkvama, u fiziognomijama i u dušama ljudskim” (Krlježa 1966: 86–87, citirano u Novakov-Ritchey 2022: 196). Feudalni kapitalizam može se nazvati i „bolešću” jer je urezan u sama tijela seljaka, što Hegedušić prikazuje svojom grotesknom estetikom. U Krlježinu romanu *Na rubu pameti* seljaci nisu prikazani na groteskan način. Naprotiv, u odlomcima engleskog izdanja u kojima se pojavljuje Valent Žganec seljak se prikazuje kao uzorno ljudsko biće, osobito u usporedbi s buržoaskim društvom u kojem se pripovjedač kreće. Unatoč svojoj naivnoj i „prirodnoj” mudrosti, seljak je ipak pokoran buržoaziji i sposoban raditi s nadljudskom, neumornom predanošću. Žgančeva karakterizacija na granici je optimistične esencijalizacije seljačke klase općenito, pri čemu se klasne razlike prikazuju kao prirodne i neizbježne. Iako pripovjedač pokazuje dobrohotnost prema Žgancu, i to treba oprezno čitati s obzirom na satiričnu i ironičnu premisu teksta. To se, valja ponoviti, temelji na ograničenom prikazu Žganca u engleskom izdanju.¹⁴

Na formalnoj, naratološkoj razini analize, citirani odlomci već sadrže nastajuće rableovsko nabranje: gomilanje konkretnih predmeta (porezi itd.) unutar konkretnih mjesta (svinjcima itd.) koji simboliziraju apstraktne pojmove nejednakosti i eksploatacije. Krlježa se u tom postupku nadovezuje na Hegedušićovo slikarsko poricanje društvene nepravde, koje opisuje sljedećim riječima:

Hegedušićovo slikarsko poricanje nedostojnog negativnog, zaostalog, zakržljalog, nezgrapnog, njegova glasna mržnja ružnog, zgaženog, odbačenog, bijednog i popljuvanog, njegova neprekidna i tvrdoglava sklonost za iskorijenjeno, gnjilo, degenerisano, uvehlo, po čemu gazi gruba, surova, krvava, mračna, tužna, beznadna stvarnost, upravo to pustolovno titranje i isprepletavanje odvratnog i ljudožderkog s bolećivim i umirućim, taj prezir naše nesuvremene, glupe, predrasudama zamračene, sredovječne zaostalosti, ta smiona težnja za izlazom, za izliječenjem i

¹⁴ O složenosti figure seljaka kod Krlježe vidi iscrpnije Lasić (1993), Flaker (1982: 155–163).

za likvidacijom tih motiva, to je subjektivna građa Hegedušićeve slikarske pobune. (Krlježa 1966: 86, citirano u Novakov-Ritchey 2022: 196)

Citirana duga rečenica gomila negativno kako bi ukazala na pravedno pozitivno, što i jest Hegedušićev cilj: „izlječenje i likvidacija tih motiva”. Umjesto korištenja konkretnog, radi se o estetski formuliranom, pridjevima nakrcanom argumentu protiv zala feudalnog kapitalizma. Taj groteskni estetski napad podsjeća na stav pripovjedača u romanu (Krlježa 2004: 73): „[...] za mene je pitanje morala pitanje ukusa. Jedina mjera pameti izgleda meni danas mjera za oblik.”¹⁵ To se može povezati s pripovjedačevim čestim korištenjem rableovskih nabranjanja – jedne od prepoznatljivih značajki naratološke forme teksta. Za Krlježu, kako navodi u Predgovoru *Podravskega motiva*, upravo preobilje patnje i nepravde, posredovano groteskom, razotkriva apstraktnu prirodu kapitalizma.

Krlježa u Predgovoru tvrdi da je Hegedušićeva umjetnost polemika protiv feudalnog kapitalizma te ustvrđuje „da trgovačke bilance upravljaju strojevima, ljudskim sudbinama, umjetnostima, politikama i crkvama, da je profit jedina suvremena mjera ljudskog dostojanstva” (1966: 84). Sama zaostalost feudalizma koju kapitalizam iskorištava i koja se manifestira na grotesknim, balkanski barbarskim (Novakov-Ritchey 2022: 196, usp. Protrka Štimec 2023) tijelima seljaka, za Krlježu i Hegedušića predstavlja sistemskog krivca koji se napada preko konkretnih tjelesnih iskustava, groteskne estetike i fizikalnosti seljaka. Krlježin stav u citiranom Predgovoru može se povezati s njegovim romanom *Na rubu pameti* u kojem se kapitalizam također razotkriva rableovskim nabranjanjima.

5. RABLEOVSKA NABRAJANJA U ROMANU *NA RUBU PAMETI*

Roman *Na rubu pameti* trebao bi se, po svemu sudeći, u prvom redu svrstati među komična djela, a humor je najupečatljiviji u šestom poglavlju, naslovljenom „Zločin i kazna”. Dr. Hugo Hugo, čije ime, francuzirano u skladu s tadašnjim trendom, već samo po sebi djeluje komično (Flaker 1999), iznosi niz kontradiktornih argumenata kojima nastoji dokazati da je Domaćinski „stup društva”. Njegova litanija toliko se gomila da pripovjedač, sudnica, a s

¹⁵ Krlježa (2023: 83): „[...] to my mind, the question of morals is a matter of taste. The only measure of wisdom, it seems to me today, is the measure of form.”

njima i sam čitatelj bivaju gotovo prisiljeni, pod pritiskom ritmičnog ponavljanja, povjerovati u njezinu uvjerljivost. Pripovjedač opisuje taj doživljaj koristeći rableovsko nabranje sinonima:

[...] slušajući tu tajloriziranu pravnu mašinu kako bljuje dokaze takvom uvjerljivom brzinom da se čitava sudnica ispunila dokazima, argumentima, paragrafima, da se tu oko mene na optuženičkoj klupi našla tolika masa kleveta, delikata, prekršaja, krivičnih djela, laži, uvreda, podvala, neistine, kriminala, moralne pokvarenosti, zlobe, čudoredne mizerije, počeo sam polagano osjećati kako me nestaje pod lopatom toga grobara, kako me pokapa u vlastitom grobu mog vlastitog moralnog truleža, kako padaju grude pravde na moj ubogi lijes, tam-tam, jedna za drugom sve teža, bom-bom, sve glomaznija, bom-bom-bom, kako sve teže dišem pod tim pritiskom, kako se gubim u labirintu svog doista odvratnog moralnog sumraka, kako tonem u blato. (Krlježa 2004: 110–111)¹⁶

Dio komičnog učinka proizlazi iz činjenice da se dr. Hugo Hugo i pripovjedač služe sličnim retoričkim obrascima. Njih dvojica utjelovljuju dvije strane iste medalje – korumpiranog apologeta kapitalizma, koji bira živjeti u iluziji, i razočaranog pripovjedača, koji na isti retorički način pokušava doći do „istine” u suprotstavljanju gluposti. Kao takvo, uparivanje dr. Huga Huga i pripovjedača može se promatrati kao ironična subverzija Bahtinove polifonije (vidi Rabadan-Zekić 2018). Prekomjerna pričljivost zatrpava pripovjedača „pravnom mašinom” koja, kao apstraktan pojam, dobiva formu tek putem jezika. Hugo Hugo funkcionira kao suvremena „pravna mašina” koja „bljuje dokaze takvom uvjerljivom brzinom”, da se čak i pripovjedač „gubi u labirintu svog doista odvratnoga moralnog sumraka”, što sugerira da je pripovjedač barem djelomično povjerovao u Hugovu verziju nametnute mu krivnje. Opis priziva i sliku metaka ispaljenih iz mitraljeza, izuma koji je obilježio užase modernog doba, na što se aludira i na drugim mjestima. Važno je napomenuti da je navedeni citat pripovjedačev prikaz Hugove

¹⁶ Krlježa (2023: 120): „Listening to that law machine spewing forth evidence at such a convincing speed that the whole courtroom was inundated with proofs, arguments, paragraphs, and around me on the defendant’s bench such a mass of slanders, crimes, offenses, criminal deeds, lies, insults, cheating, untruths, crimes, moral insanity, malice, moral misery, I began to feel myself disappearing under the strokes of that gravedigger’s shovel, being buried in the grave formed by my own moral rottenness, the clods of justice dropped on my miserable coffin, boom-boom, one following the other, increasingly heavy each time, boom-boom-boom, so that I could breathe only with more and more difficulty; under the pressure I was gradually getting lost in a labyrinth of my own truly revolting moral doom; I saw that I was sinking into the mud.”

obrane, koja je toliko monotona, premda paradoksalno čak i uzbudljiva, da se vrhunac toga dugog komičnog pledoaja događa u trenutku kada pripovjedač u sudnici zaspe.

U odnosu na moralnu jezgru narativa – vrijednost svakog ljudskog života – sudnica je prikazana kao prostor apsurga i cinizma. Preplavljen jezičnom bujicom, čitatelj bi lako mogao zaboraviti o čemu se uopće radi: da pripovjedač ustrajava u uvjerenju da je Domaćinski „ubojica, bandit, kriminalan tip, moralno bolesna pojava” (Krleža 2004: 106).¹⁷ Prema narativu, bolest društva počiva upravo na činjenici da se, kad se ubojica koji dolazi iz kapitalističkog miljea nazove onime što on i jest – ubojicom – to smatra kaznenim djelom i u višim slojevima društva doživljava kao nešto skandalozno. Hugo Hugo „dokazuje” da ubojstva, s obzirom na kontekst društvenih nemira u kojem se pojavljuje zeleni kadar (koji se, ponavljam, u engleskom izdanju romana ne spominje), zapravo predstavljaju „djelo slavno [...] takoreći historijskog značenja” (isto: 109)¹⁸ u održavanju stabilnosti. Nadalje, pripovjedač opisuje Domaćinskog, „žrtvu” svoje „klevete”, onako kako ga predstavlja Hugo Hugo, kao kapitalista na samom vrhu hijerarhije *trickle-down* („kapajuće”, op. prev.) ekonomije:

Domaćinski kao admiral, Domaćinski kao lordprotektor, njegove lađe krcate plehnatim lavorima i noćnim loncima za Perziju, njegovi vlakovi natovareni raznovrsnom robom, njegove banke, gradovi, svjetlosne reklame: cherry brandy Domaćinski, sapun Domaćinski, dimnjaci, dim parobroda, dim lokomotiva, dim ogromnih pogona, šum strojeva, transmisionog remenja, piska trubalja, štampa, novine, posebno izdanje ‘Gazete’: afera Domaćinski pred sudom, klevetnik osuđen na osam mjeseci strogog zatvora, posebno izdanje, Domaćinski – doktor Hugo Hugo – Domaćinski... (Isto:106)¹⁹

¹⁷ Krleža (2023: 116): „murderer, a bandit, a criminal type, a morally insane person”.

¹⁸ Krleža (2023: 118): „glorious achievement [...] of historical significance”.

¹⁹ Krleža (2023: 115): „Domaćinski the admiral, Domaćinski the Lord Protector; his ships loaded with tin washbowls and chamber pots bound for Persia; his trains loaded with the most varied goods; his banks, towns, flashing neon signs – Domaćinski Cherry Brandy, Domaćinski soap, smokestacks, the steamship smoke, the engine smoke, the smoke gushing from the huge workshops, the clanking of the machines, transmission belts, the blowing of horns, the press, the newspapers, the special issue of the *Gazette* – the Domaćinski affair in court, the slanderer sentenced to eight months’ imprisonment at hard labor, a special issue, Domaćinski – Dr. Hugo-Hugo – Domaćinski...”

Navedena roba predstavlja sinegdohu ekonomije u cjelini, koja zauzvrat simbolizira naciju. U drugom nabranjanju, na Domaćinskog se referira kao na „našeg domaćeg sina, Zagorca, Zagrepčanina, Hrvata, Slavena, Jugoslavena, Sveslavena, Evropljanina” (isto: 101),²⁰ čime se uspostavlja izravna poveznica između mjesta, identiteta, nacionalnosti, kulture i etniciteta s ekonomijom. Samo prezime Domaćinski također sugerira lokalnost. Prema riječima pripovjedača, Domaćinski je „pojam” i „čitavo jedno stanje uslovljeno društvenim prilikama i odnosima, pa kakvoga ima smisla pravdati se s topovima, s arsenalima, s parobrodima, s dimnjacima, s patent-čavlima i plehnatim noćnim loncima koji se eksportiraju u Perziju?” (isto: 108–109).²¹ Logika kapitalizma tako nalaže da je „moralno bolesno” razmišljati „po crti bilo kakve logike po kojoj se ne može ništa profitirati” (isto: 29)²² ili, drugim riječima, protiviti se bilo čemu ili bilo kome tko pokreće ekonomiju (npr. Domaćinskom). A posebno je važan izvoz, koji kapital iz drugih država donosi „k nama kući”, pa upravo u tom svjetlu treba shvatiti i činjenicu koja se u tekstu mnogo puta spominje, da Domaćinski izvozi limene noćne posude, važne, ali groteskno humorne predmete, što je u skladu s Bahtinovim (1981: 23–24) opažanjem da smijeh omogućava gledanje „utrobe” koja je „ogoljena”. Prema toj logici, naravno da su nam od koristi „dimnjaci, dim parobroda” jer je industrija znak ekonomske vitalnosti. Kako roman ironično sugerira, kapitalistička logika svodi se na apsurdnu premisu: što je više zagađenja, to je veći napredak.

Pojam „kapitalističke logike” ovdje je primijenjen u smislu Celie Britton (1974: 55, prema Lešić-Thomas 2005: 7) koja je Bahtinovu teoriju dijalozizma proširila na tri faze. U prvoj fazi dijalog se odvija između dvaju sudionika. U drugoj fazi „bestjelesni” glas koji se može „pripisati određenoj referentnoj točki koja više nije osoba, nego razmjerno koherentan skup načela, interesa i stavova” dio je dijaloške interakcije. Ovdje je taj „bestjelesni” glas kapitalistička logika. Završna faza uključuje međudjelovanje više nepovezanih glasova koji funkcioniraju kao širi kontekst, što se u analiziranom citatu može povezati s referencom na novine, koje istodobno

²⁰ Krleža (2023: 110): „that son of our country born in the Zagorje, a citizen of Zagreb, a Croat, a Slav, a Yugoslav, a Pan-Slav, a European”.

²¹ Krleža (2023: 118): „[...] abstraction [...] symbol of social conditions and relations, and what sense is there in arguing with guns, arsenals, steamships, funnels, patent nails and tin chamber pots exported to Persia?”

²² Krleža (2023: 40–41): „it was all morally insane [...] to think along the lines of any logic that does not bring about some kind of profit”.

oblikuju i šire moralnu histeriju. Novine su u romanu i indikator središnje uloge narativa u kapitalističkom projektu: onaj tko kontrolira narativ – primjerice predstavljajući izvoz noćnih posuda kao nešto što je samo po sebi dobra stvar – kontrolira i stvarnost. Fraza „Domaćinski – doktor Hugo Hugo – Domaćinski” aludira na posebno izdanje novina „Gazeta” kao na metodu kojom mediji na zbunjujući, halucinogeni način preplavljuju javnost pukom repetitivnošću. O tome svjedoči i slučaj Jadvice Jesenske s njezinim krijumčarenjem kokaina i pokušajem samoubojstva, o kojem „Gazeta” nije prestajala pisati unatoč činjenici da je Jesenska urednika izvukla iz bijede (usp. Krleža 2004: 90–91),²³ kao i tri primjerka „Gazete” na optuženičkoj klupi sa „senzacionalnim naslovom ‘Što misli o sebi jedan moralist’” (isto: 94),²⁴ koja pripovjedač vidi po ulasku u sudnicu, kao što vidi i svoju sliku kraj teksta. No budući da je ovo satira, a rableovska nabiranja ističu apsurdnost situacije putem pretjerane forme, Krležin roman djeluje kao kontranarativ hegemonijskim idejama koje podupiru društvenu stvarnost.

Iznoseći kasnije u sudnici svoju obranu, pripovjedač navodi:

Čuli smo tko je taj gospodin Domaćinski! On je guverner, inženjer, jubilarac, idealist, realist, altruist, mecena, mentor i protektor, pokrovitelj i donator! On je radnik nad radnicima, predsjednik i član utemeljitelj od nekoliko stotina društava, narodni sluga, narodni učitelj, narodni defenzor narodne časti i, takoreći, blagostanja, on je velikan među velikanima, plejada među plejadama, opet ponovno po trideset i treći put idealist, realist, altruist, mentor i lordprotektor, on je najgostoljubiviji domaćin, uzor-kršćanin, organizator planinarstva i naše gore list! (Isto: 115)²⁵

Citat ilustrira kako se unutar kapitalističke logike ekonomska moć povezuje s moralnom i građanskom superiornošću. Ponavljanje riječi „protektor” u više navrata priziva konotacije očinskog lika ili pastira, nekoga tko je snažan i bdi je nad nemoćnima koje treba zaštititi. Spominjanje broja

²³ Usp. Krleža (2023: 100–101).

²⁴ Krleža (2023: 104): „sensational headline, ‘What a Moralist Thinks of Himself’”.

²⁵ Krleža (2023: 125): „We have heard who that gentleman called Domaćinski is. He is a bank director-general, an engineer, a jubilee celebrator, an idealist, a realist, an altruist, a patron, a mentor and protector, a donor and protector. As a worker, he is the best among the best, president and co-founder of several hundreds of societies, the people’s tribune, servant and teacher, the people’s protector in matters of national dignity and of the national well-being; he is a great man among outstanding people; a pleiad among pleiades; and once again – may I repeat it for the thirty-third time – an idealist, a realist, an altruist, mentor and lord protector, he is the most hospitable host, a model Christian, organizer of the mountaineering movement, and one of us.”

trideset i tri („po trideset i treći put”) jasno asocira na Kristovu dob u trenutku raspeća, čime se priziva Domaćinski kao svojevrsni spasitelj zajednice. U kombinaciji s njegovim prikazom kao „uzor-kršćanina” stvara se teologija napretka koja instrumentalizira kršćanstvo kako bi se kapitalistički uspjeh ne samo opravdao nego i proslavio. Logika ide ovako: Domaćinski je bogat, što je znak uspjeha; uspjeh je znak Božjeg blagoslova, a to znači da je on moralno superioran. Takva je, ukratko, Hugova obrana Domaćinskog, kako je sažeto prikazuje pripovjedač. Humor proizlazi iz kontradikcija („idealist” i „realist”), osjećaja da je u nabranje nasumično nabacano sve što je nekome palo na pamet („jubilarac”), kao i iz ponavljanja termina („protektor”), što stvara dojam da pripovjedač razumije, premda je zbunjen i rastresen, da je ono što je važno gomilanje zasluga. Poanta tog rableovskog nabranja jest raskorak između subjekta i dokaza: nije nužno da postoji veza između Domaćinskog kao subjekta i riječi kojima se on opisuje. Ono što je važno jest da je Domaćinski društveni „pojam” koji utjelovljuje kapitalizam i koji, kao takav, mora biti branjen pod svaku cijenu. Kako ističe Joshua Cohen (2023: 14) u Uvodu engleskog izdanja, roman je objavljen u posljednjoj godini staljinističkih montiranih suđenja u SSSR-u, pa navedeno sudsko rableovsko nabranje može biti i komentar tog razdoblja, iako kao njegov kapitalistički pandan (vidi i Beganović 2024: 230, 238).

Rableovsko nabranje zasniva se na pretrpavanju, što ga čini idealnim medijem za kritiku viših kapitalističkih klasa. Hegemonijske kapitalističke poruke implicirane su u kultu uspjeha, mjerenju bogatstva, izvanjskim znakovima bogatstva kao potvrdama statusa, izjednačavanju uspjeha s moralnošću i slično. Cijeli govor dr. Huga Huga (Krlježa 2004: 96–103)²⁶ može se promatrati kao rableovsko nabranje: naizgled beskrajno ponavljanje bliskih sinonima i konkretnih primjera koji podupiru hegemonijsku kapitalističku poruku. Pod naletom tolike mase „dokaza” u sudnici je, a možda i čitatelju, gotovo nemoguće zadržati kritičko gledište. Same riječi praktički su lišene značenja i postaju masa koja gomilanjem počinje stvarati vlastitu gravitacijsku silu.

²⁶ Usp. Krlježa (2023: 105–112).

6. KLASA I RABLEOVSKO NABRAJANJE

Kako bih ilustrirao svoju tvrdnju da je apsurdnost kapitalizma određena granicama klase, navodim tri rableovska nabranja. U prvom pripovjedač navodi *sve* koje je skandalizirao njegov slučaj s Domaćinskim. Riječ je mahom o kategorijama zanimanja koje simboliziraju klasni položaj:

Draguljari, zubari, pokućarci, šefovi tehničkih sekcija, romanisti, čelisti, trgovci cipelama, slobodni mislioci lamarkisti, dječji doktori, veletrgovci i privatni činovnici, kozmetičari i liječnici kožnih bolesti, krojači, baruni, kućevlasnici, najraznovrsniji mistifikatori, savitljivi u sedam smjerova simultano – a svaki nosi na ogled i na prodaju po pet pari uvjerenja kao pokućarci što nosaju ogledala i hlačnjake – gospoda krojači koji kroje perom knjige na rok i na mjeru po narudžbi, brbljavci, plaćeni agitatori koji laju protiv svoga vlastitog uvjerenja, socijalne ništice koje skupljaju priloge za vanbračnu djecu isto tako kao što brbljaju o opasnostima zračnih navala na nezaštićene gradove, propali bankiri, upravljači državnih financija, potpisnici političkih proglašenja u koje ne vjeruju, lažljivci koji javno pričaju na uvjerenja koja mrze i poriču strastveno kao negaciju svog pozitivnog mišljenja, krijumčari, novinari, štampa, pijandure, nepušači, stare frajle, sve se to uznemirilo kao vrapci na Valentinovo. (Isto: 39)²⁷

Nabranje obuhvaća mnogo toga, a nastavlja se i dalje, no dva glavna tipa zanimanja su „intelektualci” i ljudi u ciničnim političkim ulogama. Rableovski humor proizlazi iz konkretnosti, pa se tako precizno navode „romanisti”, a ne jezičari općenito, ili pak „liječnici kožnih bolesti”. Kako se i znanje može smatrati oblikom kapitala, mnogi od navedenih bave se zanimanjima koja se temelje na znanju, poput liječnika ili „lamarkista”.²⁸ Oni koji se bave politikom opisani su kao cinični: njihovo djelovanje u

²⁷ Krleža (2023: 49–50): „Jewelers, dentists, better-off salesmen, technical section chiefs, Romance linguists, cellists, shoe dealers, freethinkers, Lamarckians, pediatricians, wholesalers and private employees, cosmeticians and specialists in skin diseases, barons, landlords, master tailors who tailor books with their pens on schedule and according to measure, hired agitators talking against their own convictions, social nobodies who collect contributions for illegitimate children just as they babble about the dangers of air raids on unprotected cities, bankrupt bankers, state finance administrators, signatories to political proclamations they themselves do not believe in, liars who swear in public to convictions they despise, smugglers, the press, drunkards, nonsmokers, old maids – everything and everybody grew as agitated as sparrows on St. Valentine’s Day.”

²⁸ Lamarkizam, ili „nasljeđivanje stečenih osobina” označava ideju da je moguće na potomstvo prenijeti fizičke osobine koje je roditeljski organizam tijekom života stekao korištenjem ili nekorisćenjem tijela.

suprotnosti je s njihovim stvarnim uvjerenjima i stavovima. Pisci koji pišu knjige „na rok i na mjeru po narudžbi” plaćenička su klasa koja prodaje ideje kao robu koja ima malo veze sa stvarnošću; „plaćeni agitatori”, „potpisnici političkih proglaša” i „lažljivci” svjesno djeluju protiv svojih vlastitih uvjerenja. Ekonomija zasnovana na takvu znanju stvara srednju i višu klasu. Cinična politika, naravno, može postojati u svim klasama, no time što su uvršteni u nabranje zajedno s „baruni[ma], kućevlasnici[ma], najraznovrsnijim[m] mistifikatori[ma]” i „plaćeni[m] agitatori[ma]”, podrazumijeva se da političari rade protiv interesa velike većine stanovništva, odnosno seljaka, koji se i ne spominju.

Navedeno nabranje proširuje se nekoliko stranica kasnije, kada pripovjedač opisuje „malograđanske blune”²⁹ (ovaj put eksplicitno navodeći klasu) koje su fascinirane njegovim slučajem, naglašavajući njihovu grotesknost:

Ti ljekarnici, književnici kućevlasnici, ti kavanari i upravitelji dječjih skloništa i sirotišta, ti trublači internisti koji svi gmile jedni preko drugih, koji se svi svrdljaju jedni u druge, koji se tove kao trakavice u tuđim crijevima i vrve kao crvi po trulim lubanjama, sva ta djeca kišobranara i muzikanata, ti troimeni i tropridjevni glupani u sjeni naših velikih imena, zvjezdoznanci koji krađu drugim zvjezdoznancima tekstove, krijumčari kokaina, krivotvoritelji radničkog osiguranja, ciglari, vlasuljari, umirovljeni vojni suci, svi su se oni uznemirili od pomisli da među njima živi i diše jedan njihov najprosječniji sugrađanin koji umije da ih prekine u pola rečenice, da im skine šešir i da ih ostavi nasred ulice pošto im je izazovno okrenuo leđa i otplovio niz drvored kao lađa pod svojom vlastitom zastavom. (Isto: 45–46)³⁰

Ispada da „malograđanske blune” imaju konkretnija zanimanja („draguljari, zubari, pokućarci” itd.) nego gore nabrojani „intelektualci”, u koje su uključeni i oni koji imaju dovoljno slobodnog vremena da se bave skandalima. Riječ je o neliberalnoj urbanoj klasi koja ne može pojmiti ideju različitosti.

Krleža je mogao jednostavno napisati „svi” i uštedjeti mnogo tinte. Svrha takva nabranja je, naravno, komičnost, ali također i konkretizacija

²⁹ Krleža (2023: 55): „petit-bourgeois fools”.

³⁰ Krleža (2023: 55): „The doctors, landlords, café habitués, internists, people creeping one on top of the other, people being screwed into each other, people fattening like tapeworms on other people’s intestines, descendants of umbrella manufacturers and musicians, titled dullards living in the shadow of great reputations, astronomers stealing texts from their colleagues, cocaine smugglers, forgers of workers’ insurance certificates, brick-kiln workers, window dressers, retired military court judges—one and all they became alarmed at the very thought of the exitance of one individual flying his own flag.”

apstraktnoga. U skladu s logikom kapitalističkog sustava, pojedinac vrijedi koliko i njegovo zanimanje, odnosno sposobnost proizvodnje ili stvaranja viška vrijednosti. Taj kriterij zasjenjuje ostale dimenzije identiteta, te se može precizno raščlaniti klasnim nijansama. Tako „kavanari” simboliziraju društvenu skupinu privilegiranu bogatstvom i slobodnim vremenom, dok sintagma „oni koji se tove kao trakavice u tuđim crijevima” metaforički označava investitore i dioničare. Premda je ta društvena skupina prikazana u odbojnom i grotesknom registru („koji svi gmile jedni preko drugih, koji se svi svrdljaju jedni u druge”), unutar kapitalističke logike riječ je o društveno legitimiranom načinu akumulacije bogatstva. „[D]jeca kišobranara i muzikanata” označavaju društvenu skupinu koja je naslijedila kapital – bilo u obliku materijalnog bogatstva bilo u formi kulturnog kapitala – te stoga ne moraju sudjelovati u proizvodnim procesima, ali im je ipak u klasnom sustavu dodijeljen povlaštenu položaj. U tom je kontekstu kapital mjera, a ne nužno proizvodnja. Iako „ciglari” zapravo nešto proizvode, njihovo uključivanje u nabiranje podrazumijeva da teže društvenom usponu. Pripovjedačev slučaj zanima ih kao znak pripadnosti klasi: i oni spadaju u one koji osuđuju „klevetanje” kapitalističkog stupa kao kazneno djelo.

Naposljetku, pripovjedač pravi jasnu razliku među klasama, doduše ironično, u još jednom rableovskom nabranjanju. „Svi” koji su se okupili u sudnici „kao na senzacionalnoj premijeri” (isto: 93)³¹ uključuju karikature:

Sandineta i Pipa, Bobby i Roby, Muki i Kuki, Buki i Cuki, Tedy i Medi, Baby i Lady, Tekla i Mimi, Dagmar Varagonska sa starom Aquacurti-Sarvaš-Daljskom i mladom Aquacurti-Mencetić-Maksimirskom, u jednu riječ, elita, koja o nepokolebljivim načelima udobnog građanskog života ima svoje ustaljeno, konzervativno mišljenje, igra ustrajno bridž i skraćujući tako svoju dosadu krezubim vicevima, kuha sapun, vara na markama, kuje noćne lonce, lokote, lance, prodaje krzna, mirodije, djeluje ukratko konstruktivno na korist nižih narodnih slojeva. (Isto: 93)³²

Navedena imena služe za ismijavanje imena iz visokog društva nadimcima koji se rimuju i prezimenima od tri dijela. Publika je eksplicitno

³¹ Krleža (2023: 103): „everybody [...] assembled as at a sensationalist first night at the opera”.

³² Krleža (2023: 103–104): „Bobby and Robby, Muki and Kuki, Buki and Cuki, Teddy and Meddy, Baby and Lady, Tekla and Mimi, Madame Dagmar Varagonski with the old lady Aquacurti-Sarvaš-Daljski and the young lady Aquacurti-Mencetić-Maksimirski; in brief: the elite that takes its frozen conservative stand on the unshakable principles underlying the bourgeois way of life, plays bridge perseveringly, kills its boredom by making insane jokes, states intrigues, makes chamber pots, padlocks, and chains; sells fur and spices; in a nutshell, acts constructively in the interests of the lower classes.”

klišeiizirana kroz satiru kao „krema najodabranije kreme” (isto).³³ Kao i u nizu drugih mjesta u romanu, i ovdje se pojavljuju noćne posude. Stvar je, međutim, u tome da sva ta apsurdno opisana ironija – „nepokolebljiv[a] načel[a]” – djeluju „konstruktivno na korist nižih narodnih slojeva”, što je satira (Hutcheon 1994). Time se autor vraća na ranije spomenutu ideju *trickle-down* ekonomije i sugerira da pripovjedač, unatoč svom ograničenom društveno-ekonomskom pogledu na društvo u cjelini, dobro poznaje središnju socioekonomsku ironiju svojstvenu kapitalističkom projektu.

Ukratko, Krleža koristi rableovska nabranja kako bi forma teksta predstavljala, pa čak i kreirala apsurdnost klasno podijeljenog kapitalizma. To što je situacija očajna, bezizlazna i prožeta nepravdom, ne znači da se ne može ismijavati. Satira se temelji na ismijavanju onih na vlasti. To što je pripovjedač uključen u to ismijavanje i smijeh, čini se jednom od Krležinih poanti (vidi Lasić 1987: 246–247). Čak i pristup logici i takozvanoj istini ne oslobađa pojedinca od opće gluposti čovječanstva. Naprotiv, može ga učiniti i nesretnijim. Međutim, to ne implicira ni nihilizam ni odsutnost moralnosti. Pripovjedač je retorički možda sličan *homo cylindriacus*, ali nas ipak poziva da se zauzmemo za dostojanstvo svakog ljudskog života, a osobito za one koji se često smatraju manje vrijednima – od očajnih „bandita” koji kradu vino do prostitutki, krivotvoritelja novčanica i političkih izopćenika.

7. ZAKLJUČNE MISLI: RABLEOVSKO NABRAJANJE I NARATIVNA FUNKCIJA KLASNE STRATIFIKACIJE

U ovom je radu polazišna teza da Krleža koristi rableovska nabranja kako bi forma teksta odražavala njegov sadržaj. „Beskonačna” nabranja u dugim rečenicama koje obiluju interpunkcijskim oznakama proizvode dojam pretjeranosti, apsurdnosti i nepravde u sluđujućoj crnoj komediji kapitalizma. Pripovjedačeva retorika pritom odražava način na koji dr. Hugo Hugo govori u obranu Domaćinskog, koji sam utjelovljuje apstraktni pojam kapitalizma. Time se pokazuje da – koliko god pripovjedačeve namjere dobre bile i koliko god on jasno vidio (kako sam navodi) glupost buržoazije – ni pripovjedač ni roman ne mogu zamisliti društvo izvan kapitalizma. Prema Beganoviću, govor dr. Huga Huga na sudu „predstavlja eklatantni primjer moralnoga

³³ Krleža (2023: 103): „elite [that enjoys a] bourgeois way of life”.

sunovrata, arogancije više klase i nesposobnosti izgradnje empatičke pozicije uz čiju bi se pomoć svijet mogao konstruirati kao bar donekle podnošljivo mjesto prebivanja” (2024: 235). U osnovi, pripovjedač razotkriva Hugovu predstavu, ali pritom naglašava: „Jedina mjera pameti izgleda meni danas mjera za oblik” (Krleža 2004: 73),³⁴ čime povezuje pitanje inteligencije i morala s kategorijom ukusa. I forma i ukus mogli bi upućivati na estetiku kao temelj pripovjedačeva odnosa prema svijetu i kritike kapitalizma. Umjesto da formira cjelokupni svjetonazor – upravo su svjetonazori eksplicitno kritizirani u ovom romanu, kao i drugdje u Krležinim djelima, kao ono što razdvaja sve narode i nacije te vodi u rat (vidi Marjanić 2015) – pripovjedač zauzima dijaloški estetički stav prema ludilu kapitalizma.

Budući da je buržoaska klasa prikazana kao glupa i često prilično jadna, satira u romanu ne napada buržoaziju kao klasu *per se*, nego kapitalizam kao sustav koji nadilazi njezinu kontrolu i razumijevanje. Prema kapitalističkoj logici, promatranoj kao jedan od glasova u bahtinovskom dijalogizmu u narativu, čovjek mora biti, kako je spomenuto, „moralno bolestan” ako razmišlja „po crti bilo kakve logike po kojoj se ne može ništa profitirati” (Krleža 2004: 29).³⁵ U takvu hegemonijskom kontekstu kapitalizma, u kombinaciji s glupošću buržoazije, i pripovjedač i dr. Hugo Hugo, pa čak i Domaćinski, kao i ostali buržoaski likovi gotovo djeluju opravdavano. Ako je „profit jedina suvremena mjera ljudskog dostojanstva” (Krleža 1966: 84), tada je suvremeno društvo u cjelini, utemeljeno na kapitalističkoj logici dobiti, odgovorno za manjak ljudskog dostojanstva. Buržoazija je u romanu prezira vrijedna, cinična i prijetvorna jer se vodi logikom kapitalizma, oličenom u teologiji napretka, prema kojoj ekonomska moć omogućava ostvarivanje nevinosti i društvene superiornosti. Pripovjedač tu logiku sažima u gore citiranoj rečenici, ali je prikazuje kao inverziju biblijskog morala – „krv iz grkljana našega bližnjega najtoplija je, pa prema tome i najhranljivija” (Krleža 2004: 246)³⁶ – a ne kao sustavnu kritiku ekonomskih, političkih i klasnih odnosa te drugih manifestacija materijalističkog društva.

Zadaća satire nije ponuditi rješenja za društvene probleme koje ismijava i na kojima gradi komični učinak. Lik Valenta Žganca koji je u engleskom prijevodu predodčen kao seljak prirodne dobrote, velikodušnosti i naivno

³⁴ Krleža 2023: 83: „The only measure of wisdom, it seems to me today, is the measure of form.”

³⁵ Vidi bilješku 22.

³⁶ Krleža (2023: 182): „the blood let out from the throat of one’s neighbor is the warmest and consequentially the most nourishing”.

čiste mudrosti, ne doprinosi složenijem razumijevanju klasno stratificiranog Zagreba prikazanog u romanu. Reprezentirajući seljaštvo, Žganec služi kao kontrastni element u jednostavnoj binarnoj opreci. Njegova narativna funkcija u kratkoj epizodi u kojoj se pojavljuje u engleskom prijevodu romana, svodi se na ukazivanje na nedostatke buržoaske klase. Pripovjedač svakodnevno čita Žgancu priručnik o budizmu, što nagovještava neku vrstu uzajamnog odnosa. No Žganec je „krpao rublje, šivao gumbe, čistio cipele, kuhao čaj ili pušio” (isto: 174)³⁷ dok mu je pripovjedač čitao – kao što se čita nepismenoj djeci. Na to se svodi njegova funkcija u kratkom epizodnom odlomku u kojem se pojavljuje u engleskom tekstu. Činjenica da je u engleskom prijevodu romana, kako mi je skrenuta pozornost, znatan dio Žgančeve karakterizacije izostavljen i da mu je reducirana uloga – a čime prijevod nudi drugačiji tekst – upućuje na to da je jedan od najvažnijih hrvatskih romana 20. stoljeća u okviru svjetske književnosti (na engleskom) trenutačno dostupan u nezadovoljavajućoj verziji. U tom smislu i jedan od ciljeva ovog rada jest ukazati na nužnost novog prijevoda. U sadašnjem obliku engleski tekst romana fokusiran je na buržoaziju.

Rad zaključujem posljednjim rableovskim nabranjem koje sažima apsurdnost klasno stratificiranog kapitalizma kakav je prikazan u romanu, ali i potvrđuje glavnu tezu rada. Pripovjedač u zatvoru leži udobno zavaljen zahvaljujući Žgancu, koji mu služi kao sluga i raspoređuje po sobi masu „suvišnih stvari što ih svaki građanin vuče sa sobom po svijetu, kao sastavni dio svoje vlastite udobnosti”:

Kovčeg i nesesar, škarice za nokte i bočice s kolonjskom vodom, sapune, britvice, knjige, pisaći pribor, naliv-pera, papire, pisma, peroreze, rublje, dugmad, podvezice, kefice za zube, pomade, češljeve, novine, časopise, u jednu riječ svu onu hrpu smeća, što slikovito predstavlja ispraznost sveukupne današnje civilizacije. (Isto: 173)³⁸

Naviknut na udobnost i poslugu, pripovjedač ni u zatvoru, kako je predloženo u engleskom prijevodu, nije u stanju proširiti pogled izvan vlastite klase. Nabrojane sitnice, humoristično i u množini (Koliko češljeva čovjeku treba?), u kontrastu su spram lika Valenta Žganca koji se s tim stvarima upo-

³⁷ Krleža (2023 144): „mending underwear, sewing buttons, polishing shoes, making tea”.

³⁸ Krleža (2023: 149): „[...] mass of superfluities one drags around for the sake of one's comfort. Boxes and cases, nail scissors and eau-de-cologne bottles, soaps, razors, books, fountain pens, paper, letters, pocket knives, underwear, buttons, garters, tooth brushes, creams, combs, newspapers, magazines—in short, all the rubbish that illustrates the futility of our civilization.”

znaje u funkciji održavanja ćelije urednom. Pripovjedač prepoznaje to smeće kapitalizma kao „ispraznost sveukupne današnje civilizacije”, no to ga ne vodi prema dubljem preispitivanju sustava čije pogodnosti i dalje uživa – čak i u zatvoru koristi kolonjsku vodu, čime ističe svoj estetski odgovor na ludilo sustava koji druge vodi u glad. Buržoasko tijelo ovdje je u središtu pažnje: nokti su mu podrezani, tijelo oprano, lice obrijano, kreme nanesene, kosa počeshljana, zubi očišćeni, a čarape pridržane podvezicama, stvarajući sliku savršenoga gospodina. Takva se slika može dovesti u kontrast sa seljacima s Hegedušićevih slika, s njihovim „bućoglavim, kvrgastim tikvama” i „nezgrapnim pokretima” (Krlježa 1966: 87, prema Novakov-Ritchey 2022: 195), što sugerira da pripovjedač, svojom ispraznom raskoši u slaganju rableovskih nabiranja, i sam postaje dijelom Krlježine kritike kapitalističkih zala.

LITERATURA

- Bačić-Karković, Danijela. 2003. O ranim Krljezinim romanima II: „Vražji otok” (1923), „Povratak Filipa Latinovicza” (1932), „Na rubu pameti” (1938). *Fluminensia*, 15, 1, 59–90.
- Bahtin, Mihail [Bakhtin, Mikhail]. 1981. *The Dialogic Imagination*. Ur. Michael Holquist. Prev. Caryl Emerson i Michael Holquist. Austin i London: University of Texas Press.
- Bahtin, Mihail [Bakhtin, Mikhail]. 1984a. *Rabelais and His World*. Prev. Helene Iswolsky. Bloomington: Indiana University Press.
- Bahtin, Mihail [Bakhtin, Mikhail]. 1984b. *Problems of Dostoevsky's Poetics*. Ur. i prev. Caryl Emerson. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Bahtin, Mihail. 1989. *O romanu*. Prev. Aleksandar Badnjarević. Beograd: Nolit.
- Beganović, Davor. 2024. Pravna revolucija. Krljezin roman „Na rubu pameti” u kontekstu pravne i socijalne rasprave tridesetih. *Književnost i revolucije: zbornik radova*. Ur. Zrinka Božić, Marina Protrka Štimec i Ana Tomljenović. Zagreb: FF Open Press, 227–241.
- Berak, Sandra. 1999. Elementi karnevalizacije u Krljezinoj pripovjednoj prozi tridesetih godina. *Hrvatska revija*, 49, 1–2, 191–202.
- Britton, Celia. 1974. The Dialogic Text and the Texte Pluriel. *Occasional Papers*, 14, 52–68.
- Bukić, Fadi. 1971. Strukturalna obilježja lika glavnog junaka u Krljezinom romanu „Povratak Filipa Latinovicza”. *Croatica*, 2, 2, 201–229.
- Car-Mihec, Adriana. 1999. Krljezini dodiri s djelima europske karnevalske tradicije. *Krljezini dani u Osijeku*. Prir. B. Hećimović. Zagreb: Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbu, HAZU; Osijek: HNK u Osijeku, Pedagoški fakultet, 108–118.

- Cohen, Joshua. 2023. Introduction. *On the Edge of Reason*. New York: A New Directions Paperbook.
- Culler, Jonathan. 2007. *The Literary in Theory*. Palo Alto: Stanford University Press.
- Damrosch, David. 2003. *What Is World Literature?* Princeton: Princeton University Press.
- Eysteinnsson, Astradur. Literary History, Translation, Value. *The Angel of History. Literature, History and Culture*. Ur. Vesa Haapala et al. Helsinki: University of Helsinki, 48–65.
- Flaker, Aleksandar. 1982. *Poetika osporavanja*. Zagreb: Školska kniga.
- Flaker, Aleksandar. 1999. Na rubu pameti. *Krležijana (1993–99), mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. <https://krlezijana.lzmk.hr/clanak/636> (pristup 12. veljače 2025).
- Franić Tomić, Viktorija. 2008. „Banket u Blitvi” Miroslava Krleže ili fauna u flori. *Croatica et Slavica Iadertina*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 437–466.
- Gavins, Joanna. 2012. The Literary Absurd. *The Routledge Companion to Experimental Literature*. Ur. Joe Bray, Alison Gibbons i Brian McHale. London: Routledge.
- Gilleland, Michael. 2017. A Rabelaisian List. *Laudator Temporis Acti*. <https://laudator-temporisacti.blogspot.com/2017/02/a-rabelaisian-list.html> (pristup 12. veljače 2025).
- Harpham, Geoffrey Galt. 1982. *On the Grotesque: Strategies of Contradiction in Art and Literature*. Princeton University Press.
- Hinchliffe, Arnold. 2017 [1969]. *The Absurd*. London: Routledge.
- Holquist, Michael. 1981. Introduction. *The Dialogic Imagination*. Ur. Michael Holquist. Prev. Caryl Emerson and Michael Holquist. Austin i London: University of Texas Press.
- Hutcheon, Linda. 1994. *Irony's Edge: The Theory and Politics of Irony*. London – New York: Routledge.
- Kovačić, Ivan Goran. 1963 [1941]. Najslobodumnije Krležino djelo. *Miroslav Krleža*. Ur. Marijan Matković. Zagreb: JAZU, 222–228.
- Kozarčanin, Ivo. 1963 [1938]. Novi Krležin roman. *Miroslav Krleža*. Ur. Marijan Matković. JAZU, Zagreb, 218–221.
- Kristeva, Julia. 1980. Word, Dialogue and Novel. *Desire in Language: A Semiotic Approach to Literature and Art*. Ur. Leon S. Roudiez, prev. Thomas Gora, Alice Jardine, Leon S. Roudiez. New York, NY: Columbia University Press, 64–91.
- Krleža, Miroslav. 1966. Predgovor „Podravskim Motivima” Krste Hegedušića. *Eseji, studije, putopisi*. Zagreb: Naprijed; Beograd: Prosveta; Sarajevo: Svjetlost, 55–89.
- Krleža, Miroslav. 2004. *Na rubu pameti*. Zagreb: Biblioteka Jutarnjeg lista.
- Krleža, Miroslav. 2023. *On the Edge of Reason*. Prev. Zora Depolo. New York: A New Directions Paperbook.
- Lasić, Stanko. 1970. *Sukob na književnoj ljevici 1928–1952*. Zagreb: Liber.
- Lasić, Stanko. 1987. *Mladi Krleža i njegovi kritičari 1914–1924*. Zagreb: Globus.
- Lasić, Stanko. 1993. BRABANT. *Krležijana (1993–99), mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. <https://krlezijana.lzmk.hr/clanak/brabant> (pristupljeno 31. listopada 2025).

- Lešić-Thomas, Andrea [Lesic-Thomas, Andrea]. 2005. Behind Bakhtin: Russian Formalism and Kristeva's Intertextuality. *Paragraph*, 28, 3, 1–20.
- MacPhail, Eric. 2004. Lists. *The Rabelais Encyclopedia*. Ur. Elizabeth Chesney Zegura. Westport: Greenwood Press, 145–146.
- Marjanić, Suzana. 2015. Krležina demaskiranja mentaliteta ili „i mjesečina može biti pogled na svijet”. *Narodna umjetnost*, 52, 2, 85–103.
- Molvarec, Lana. 2024. Rasuti otpor Krležina zelenog kadra. *Književnost i revolucije: zbornik radova*. Ur. Zrinka Božić, Marina Protrka Štimec i Ana Tomljenović. Zagreb: FF Open Press, 227–241.
- Možejko, Edward. 1983. On the Edge of Reason: The Writing of Miroslav Krleža. *World Literature Today*, 57, 1, 24–30.
- Novakov-Ritchey, Christina. 2022. Locating the Peasant in Decolonial Analysis. *Slavic & East European Journal*, 66, 2, 185–205.
- Pollari, Mikko; Hanna-Leena Nissilä; Kukku Melkas; Olli Löytty; Ralf Kauranen; Heidi Grönstrand. 2015. National, Transnational and Entangled Literatures. Methodological Considerations Focusing on the Case of Finland. *Rethinking National Literatures and the Literary Canon in Scandinavia*. Ur. Ann-Sofie Lönngren; Heidi Grönstrand; Dag Heede; Anne Heith. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2–29.
- Protrka Štimec, Marina. 2022. Heretici i sanjari novog doba: Opreke i binarnosti na prijelomu stoljeća. *Binarnosti i suprotnosti u hrvatskome jeziku, književnosti i kulturi. Zbornik radova 49. seminara Zagrebačke slavističke škole*. Ur. Igor Marko Gligorić, Iva Nazalević Čučević. Zagreb: FF press; Zagrebačka slavistička škola, 133–144.
- Protrka Štimec, Marina. 2023. Re-evaluation of the Barbarian and the Primitive in the (Pre)Avant-garde. *Review of Croatian History*, 19, 1, 191–203.
- Rabadan-Zekić, Ivana. 2018. *Krleža, Bahtin i karneval: roman kao mikrokozmos raznolikosti*. Zagreb: Ex libris.
- Rabelais, François. 2003 [1532]. *Pantagruel*. Prev. Andrew Brown. London: Hesperus Press.
- Sapiro, Gisèle. 2011. Comparativism, Transfers, Entangled History: Sociological Perspectives on Literature. *A Companion to Comparative Literature*. Ur. Ali Behdad i Dominic Thomas. Chichester, West Sussex, Malden, Mass: Wiley-Blackwell, 231–232.
- Sinković, Sunčana. 2021. Karnevaleskno u ciklusu drama „Legende” Miroslava Krleže. Diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Smith, W. F. 2009 [1918]. *Rabelais in His Writings*. Whitefish, Montana: Kessinger Publishing.
- Stančić, Mirjana. 2013. Krležina navodna mizoginija, intervju. *Zarez*, 358, Zagreb, 8.5.2013. <http://www.zarez.hr/clanci/krlezina-navodna-mizoginija> (pristup 12. veljače 2025).
- Škvorc, Boris. 2003. *Ironija i roman: u Krležnim labirintima*. Zagreb: Naklada MD.
- Tkalčić, Marina. 2015. Analiza ženskih likova u Krležinu romanu „Na rubu pameti” na primjeru jedanaest stereotipova Mary Ellmann. *Holon*, 5, 1, 56–91.
- Ugrešić, Dubravka. 2007. *Nobody's Home: Essays*. Prev. Ellen Elias-Bursać. London – San Francisco – Beirut: Telegram.

- Wierzbicki, Jan. 1978. Miroslav Krleža prema europskom duhovnom kontekstu, „svjetlo-kruzi saznanja” i „mračna, tvrdoglava stvarnost”. *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*. Ur. Aleksandar Flaker i Krunoslav Pranjić. Zagreb: Liber, 581–597.
- Wimmer, Andreas; Nina Glick Schiller. 2002. Methodological Nationalism and Beyond. Nation-state Building, Migration and the Social Sciences. *Global Networks*, 2, 4, 301–334.
- Žmegač, Viktor. 1986. *Krležini evropski obzori*. Zagreb: Znanje.

SAŽETAK

U ovom radu pokazujem da Miroslav Krleža u svom romanu *Na rubu pameti* [*On the Edge of Reason*] koristi rableovska nabranja kako bi narativna forma odražavala sadržaj, odnosno apsurdnost kapitalizma koja se razotkriva i s kojom se obračunava satirom. Rableovsko nabranje pritom se shvaća kao pretjerano gomilanje sinonima ili obilježja, karakterizirano grotesknošću i smijehom. U romanu se uspostavlja prividna binarnost između buržoaskog društva, koje u poglavlju u sudnici utjelovljuje dr. Hugo Hugo, i pripovjedača koji se suprotstavlja gluposti te klase. Međutim, tvrdim da na razini retoričke i naratološke forme oba ova suprotstavljena agensa, korištenjem rableovskih nabranja simboliziraju ekscese, apsurd, nepravde i slučujuću crnu komediju kapitalizma. Poveznicu s kapitalističkom logikom moguće je pronaći i u Krležinom (1966) Predgovoru *Podravskim motivima* Krste Hegedušića (Novakov-Ritchey 2022). Kapitalizam se pojavljuje i kao jedan od sugovornika u bahtinovskom dijalogizmu koji se odvija u narativu (Britton 1974), dok razmišljanje izvan takve logike srednji i viši slojevi u svijetu priče smatraju „moralno bolesnim”. Satira stoga istodobno napada buržoaziju, kojoj se pripovjedač snažno suprotstavlja, ali i samog pripovjedača kao pripadnika iste klase. U konačnici pokazujem da se radi o kritici kapitalizma koji iskorištava glupost takvih likova kako bi reproducirao nepravedno, klasno stratificirano društvo, u kojem seljaci – uglavnom izostavljeni iz narativa – postaju nevidljivi. Roman je analiziran na temelju engleskog (skraćenoga) prijevoda, a glavne implikacije rada na prijevodnom tekstu ukratko su predstavljene, uključujući potrebu za novim, cjelovitim prijevodom. Analiza je smještena u okvir svjetske književnosti, koji pretpostavlja legitimnost izvođenja književne analize na temelju prevedenih tekstova (Damrosch 2003; Culler 2007). Roman je analiziran na temelju engleskog prijevoda, uz osvrt na njegove implikacije, ukazujući na potrebu za novim, potpunim prijevodom romana.

Ključne riječi: Miroslav Krleža; *Na rubu pameti*; rableovska nabranja; kritika kapitalizma; svjetska književnost; smijeh; prijevod

Autorska prava: © 2025 Autor(i). Ovaj je rad dostupan u otvorenom pristupu sukladno s licencijom Creative Commons Imenovanje 4.0. međunarodna.

Copyright © 2025 The Author(s). Open Access: This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Izvorni znanstveni rad

DOI: <https://doi.org/10.17234/Croatica.69.14>

UDK: 028-057.875:82.01

Primljen: 14. V. 2025.

Prihvaćen: 2. XI. 2025.

KNJIŽEVNI SVJETOVI U DIGITALNOJ KULTURI: ESTETSKE REAKCIJE STUDENATA FFZG-A

Ivona Novosel

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet

ivonovos@m.ffzg.hr

Nika Pulig

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet

nikapulig@gmail.com

Anera Ryznar

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet

aryznar@m.ffzg.hr

ABSTRACT

LITERARY WORLDS IN DIGITAL CULTURE: AESTHETIC RESPONSES OF STUDENTS AT THE FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES, UNIVERSITY OF ZAGREB

This paper examines the reading practices of Generation Z, with a particular focus on their aesthetic responses to literary texts. The theoretical framework is based on Rita Felski's typology of aesthetic responses, which includes recognition, enchantment, knowledge, and shock. The study aims to explore how Felski's typology applies to the „digital natives” generation and how their digital environment shapes or transforms these responses. The research is based on a quantitatively-qualitative methodology: the analysis of surveys and semi-structured interviews with students at the Faculty of Humanities and Social Sciences in Zagreb. The results show that, among these respondents, enchantment manifests in waves of intense immersion („binge-reading”); recognition is often metaphorical and

affiliative; knowledge is redefined as an emotional and cultural insight; and shock is rare and requires a high threshold. The study also reveals specific practices, such as the use of digital platforms, transmedia approaches, emotional regulation through reading, and pronounced metacognitive awareness of reading habits.

Keywords: Generation Z; digital natives; reading practices; Rita Felski; aesthetic responses; hybrid reading; literary reception; qualitative research

1. ČITANJE U DIGITALNOJ KULTURI

Suvremena istraživanja čitanja uvelike zaokreću prema neuropsihološkim i kognitivističkim pristupima. Maryanne Wolf (2018: 11–14) ističe da se čitanje sve više promatra kao složen proces koji podjednako aktivira naše kognitivne i emocionalne potencijale, odnosno koji istovremeno pokreće kreativne procese (zamišljanje, empatiju, predznanje) kao i one analitičke (incijalni, metakognitivni, generativni). U susretu čitatelja s *književnim* tekstom ti su procesi još intenzivniji. Kao što je primijetio Michael Burke (2011: 1), kod čitanja književnih tekstova konceptualni i emocionalni aspekti čitanja toliko su isprepleteni da tvore specifičan tip „oceanske kognicije”.¹ Drugim riječima, čitanje valja zamisliti kao kontinuirani kružni proces u kojem predčitanje, čitanje i postčitanje grade neprekinutu *čitateljsku petlju* (Burke 2008: 161) u kojoj čitateljska sjećanja aktiviraju i pojačavaju emocionalni odgovor na svaki idući pročitani tekst. Zahvaljujući njima, čitatelj sa svakim novim iskustvom čitanja postaje sve kompetentniji pristupati budućim tekstovima i detaljnije ih doživljavati i razumijevati; kao čitatelji mi neprestano rastemo.

No čitanje je i sociokulturni fenomen uvjetovan čitateljevim društvenim interakcijama, kulturnim kontekstom kao i parametrima poput dobi, stupnja obrazovanja, klasne pripadnosti te izloženosti različitim medijima i tehnologijama.² Upravo su digitalni mediji ti koji su u suvremeno doba

¹ Burke (2008: 5) polazi od teze da tijekom čitanja književnih djela postoji dinamičan, slobodan protok afektivnih kognitivnih impulsa odozdo prema gore i odozgo prema dolje te da čitanje ne mora nužno započeti niti završiti onog trenutka kada naše oči opaze riječi na stranici, nego mnogo prije toga – i, svakako, dugo nakon toga. „Metaforički rečeno, procesi svojstveni čitateljskom umu nisu mehanički ni računalni, nego oceanski odnosno dinamični, protočni i promjenjivi” (Burke 2011: 1).

² Ta se teza istraživala i dokazivala iz različitih disciplinarnih perspektiva, npr. u kontekstu kulturne sociologije (Pierre Bourdieu, María Angélica Thumala Olave), teorije recepcije

suštinski transformirali čitalačke prakse, što se osobito uočava kod mladih čitatelja – pripadnika generacije Z, rođenih između 1997. i 2012. godine. Ekranizacija teksta, preporučivački algoritmi, ekonomija pozornosti i oblikovanje parateksta na platformama samo su neki od čimbenika koji mijenjaju pristup, pozornost i interpretativne navike čitatelja, zbog čega su promjene u medijskoj infrastrukturi ključne za razumijevanje suvremenog čitanja.

Stoga generacija Z kao čitateljska kategorija zahtijeva analitički pomak: nije dovoljna opća pretpostavka o „padu interesa za knjigu”, već treba uzeti u obzir da se sociokulturni habitus te demografske skupine formira unutar digitalne infrastrukture. Termin „digitalni domoroci” (*digital natives*) koji je uveo Marc Prensky (2001: 1) može poslužiti kao polazište: njegova osnovna teza – da osobe koje odrastaju uz digitalne tehnologije procesuiraju informacije drukčije – pomaže objasniti neke obrasce, ali je prejednostavna ako se shvati biološki. Danah Boyd (2014: 179–198) stoga tu perspektivu sužava upravo u smjeru habitusa, te zaključuje da generacija Z nije inherentno drugačija u kognitivnom smislu, nego je njihov repertoar praksi, očekivanja i normi ponašanja – uključujući i čitanje – društveno uvježban i posredovan mrežama i platformama.

Istraživači koji se bave utjecajem medija na čitanje opisuju kako promjene u infrastrukturi utječu na čitateljske režime pozornosti. Katherine N. Hayles (2007: 187) tako razlikuje „duboku pozornost”³ i „hiperpozornost”⁴ te primjećuje da suvremeni čitatelji razvijaju sposobnost prebacivanja između ta dva režima. To bi značilo da generacija Z ima hibridnu sposobnost da „guta” knjigu (intenzivno u nju uranja) i usporedno prati paralelne tokove informacija na društvenim mrežama, što utječe na iskustvo čitanja i kriterije zadovoljstva tekstem. Naomi Baron (2015: 166), na sličnom tragu, razlikuje duboko čitanje, povezano s linearnim, kontemplativnim uranjanjem u tekst, i digitalno čitanje, koje je fragmentirano, površnije i često pod utjecajem distrakcija.

i čitateljskog odgovora (Wolfgang Iser, Stanley Fish), povijesti knjige i kulturne povijesti (Roger Chartier, David Finkelstein i Alistair McCleery), kritičke teorije obrazovanja (William A. Johnson, Andrew Maul i Diana Arya).

³ „Duboka pozornost, kognitivni stil koji se tradicionalno povezuje s humanističkim znanostima, obilježena je koncentracijom na jedan objekt (primjerice Dickensov roman) kroz dulje vremensko razdoblje, zanemarivanjem vanjskih podražaja tijekom tog procesa, sklonošću jednom informacijskom toku i visokom tolerancijom na dugotrajni fokus” (Hayles 2007: 187).

⁴ „Hiperpozornost je, nasuprot tome, obilježena brzim prebacivanjem fokusa između različitih zadataka, sklonošću višestrukim informacijskim tokovima, traženjem visokog stupnja stimulacije i niskom tolerancijom na dosadu” (Hayles 2007: 187).

S druge strane, istražujući „transmedijsko pripovijedanje”, Henry Jenkins (2006) opaža da mladi ne doživljavaju knjigu kao izolirani artefakt, nego kao čvor u širokoj narativnoj mreži u kojoj knjige, serije, igre, sadržaji koje generiraju korisnici i fanovi te sadržaji s društvenih mreža surađuju u konstituiranju značenja.⁵

Nešto bliže književnoj teoriji, naratologija digitalnih medija (Ryan 2001) nudi objašnjenje zašto mladi čitatelji priželjkuju raskošnu „gradnju svjetova” (*world-building*) i participaciju: generacija Z cijeni „imerzivne svjetove”⁶ i mogućnost djelovanja u njima, pa i od književnosti zahtijeva pripovjedne prostore koji omogućuju kognitivnu i emocionalnu angažiranost, sličnu onoj u videoigrama i interaktivnim medijima. To objašnjava popularnost složenih fantastičnih svjetova s jasno definiranim pravilima, mitologijom i mogućnošću imaginativne manipulacije.

Zbog toga je ključno razumjeti da se čitateljski stilovi generacije Z ne određuju samo medijem, već i strategijom: oni fluidno navigiraju između različitih medijskih formata i platformi, birajući onaj koji najbolje odgovara trenutnom kontekstu, željenom iskustvu i društvenoj funkciji čitanja. Upravo ta složenost i medijska uvjetovanost suvremenih čitateljskih praksi nameću potrebu za teorijskim okvirom koji će omogućiti analizu ne samo vanjskih navika već i unutarnjeg, afektivno-kognitivnog odgovora na književni tekst.

2. TEORIJSKA POLAZIŠTA: NEOFENOMENOLOGIJA RITE FELSKI

Stoga smo za teorijsku podlogu našega istraživanja uzele tipologiju estetskih reakcija koju predlaže Rita Felski. Naime, u studiji *Uses of Literature* (2008) Felski osmišljava pristup koji naziva neofenomenologijom čitanja,⁷ a koji

⁵ To pomaže razumjeti zašto adaptacije i „prošireni univerzumi” ne umanjuju vrijednost knjige za generaciju Z, nego često povećavaju njihov angažman: „Da bi što potpunije doživjeli neki imaginarni svijet, korisnici/čitatelji/konzumenti moraju preuzeti ulogu lovaca i skupljača koji ‘hvataju’ fragmente priče na različitim platformama i rekonstruiraju njezinu koherentnost kroz konvergentne prakse” (Jenkins 2006: 21).

⁶ Marie-Laure Ryan definira imerziju (*immersion*) pomoću metafore „teksta kao svijeta”, pri čemu tekst funkcionira kao prozor u autonomnu stvarnost koju čitatelj aktivno mentalno konstruira. Da bi bio imerzivan, „tekst mora stvoriti prostor, naseliti ga individualiziranim objektima i omogućiti potencijalnu narativnu radnju” (2001: 14).

⁷ Taj fenomenološki zaokret Felski kasnije uklapa u širi projekt postkritike, gdje zagovara pluralnost stilova čitanja onkraj „hermeneutike sumnje”. Postkritika obuhvaća neofenomenologiju, ali i druge metode (npr. reparativno čitanje Eve Sedgwick ili vitgenštajnovske pristupe

se temelji na „gustim opisima iskustvenih stanja čitatelja” (19), opisima koji laviraju između površinske i dubinske razine teksta, između kognicije i afekata, između laičkog i profesionalnog čitanja, između književnosti i života. I premda je toliko ne zanima filozofska fenomenološka tradicija, Felski se služi teorijom iskustvenog znanja kao heurističkom metodom koja joj omogućuje da sagleda stvari iz perspektive prvoga lica i da opiše kako čitatelji reagiraju na riječi s kojima se susreću na stranici. Riječ je o pristupu koji istražuje empirijske, afektivne i društveno ukorijenjene načine recepcije te mu je cilj legitimizirati ona iskustva čitanja koje je teorija često potiskivala (npr. užitak, prepoznavanje sebe u tekstu).⁸

Polazeći dakle od pretpostavke da je čitanje književnih tekstova neka vrsta intenzivnog ili naglašenog iskustva (*emphatic experience*) koje se temelji na čitateljevu afektivnom i kognitivnom odgovoru na književni tekst, Felski razlikuje četiri tipa estetskih reakcija – prepoznavanje, očaranost, znanje i šok. *Prepoznavanje* se odnosi na povezanost s tekstom koju čitatelj osjeća nakon što u njemu uoči neke poznate elemente i može se ostvariti doslovno, kao dio izravne identifikacije čitatelja s likovima, ili metaforički, kao dobivanje potvrde za vlastiti identitet, primjećivanjem sličnosti u zajedničkom, ali i u naoko različitom (isto: 23–25). *Očaranost* se pak tumači kao „potpuna udubljenost u tekst” i „stanje intenzivne uključenosti” (isto: 54), što je tipično ponajviše za popularne eskapističke žanrove. Upravo je očaranost, smatra Felski, jedan od razloga zbog kojeg se čitatelji najviše okreću književnosti (isto: 76). *Znanje* se oslanja o pretpostavku da književnost čitatelju može pružiti saznanja o drugačijim socijalnim okruženjima od njegova vlastitog te može „proširiti, unaprijediti ili reorganizirati našu predodžbu stvari” (isto: 83). *Šok* je pak vrsta čitateljskog odgovora koja se temelji na neočekivanom u tekstu, odnosno „potaknut je elementom iznenađenja koji čitatelja potiče na preispitivanje dotad poznatog” (isto: 113).

Toril Moi), pa se neofenomenologija može shvatiti kao jedan od prvih artikuliranih primjera postkritičkog stava. Vidi Felski (2019), Anker i Felski (2017).

⁸ Studija Rite Felski uglavnom je primljena pozitivno, te je brzo zaživjela kao referentno djelo „pozitivne estetike” (npr. u radovima Toril Moi, Elizabeth S. Anker, Sianne Ngai i Heather Love). Ipak, njezina tipologija estetskih reakcija doživjela je i neke kritike i revizije. Primjerice, Stella Butter (2009) primjećuje da je Felskina tipologija sklona zanemariti kompleksnost čitateljskih praksi i da bi je bilo korisno dopuniti kognitivnim ili naratološkim uvidima; Tobias Skiveren (2022) upozorava da fokus na pozitivne funkcije književnosti može marginalizirati njezine ideološke i historijske dimenzije; najnegativniji je pak Bruce Robbins (2017), koji u cijelosti odbacuje takve postkritičke projekte tvrdeći da oni otupljuju političku oštricu kritike.

Budući da je teorija Rite Felski orijentirana prema čitanju kao stvarnom iskustvu, ona otvara vrata empirijskim istraživanjima⁹ te nudi pojmovni vokabular kojim se mogu mapirati i analizirati empirijski zabilježeni odgovori čitatelja. Stoga smo se i mi u ovom radu oslanjale na ovu tipologiju kao heuristički instrument pomoću kojega smo tumačile rezultate našega istraživanja. Pritom smo u obzir uzimale činjenicu da naši ispitanici – studenti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, od kojih mnogi studiraju književnost¹⁰ – predstavljaju specifičnu generacijsku podskupinu čija se čitateljska iskustva oblikuju na sjecištu dvaju habitusa: digitalnog, koji, prema Hayles (2007), karakterizira hiperpozornost, i akademskog (društveno-humanističkog), koji zahtijeva duboko čitanje (Baron 2015). Ta hibridnost nameće ključno istraživačko pitanje: na koji se način ta unutarnja dvojnost ogleda u njihovim čitateljskim iskustvima i da li digitalno okruženje u koje su mladi uronjeni na neki način revidira, nadopunjuje ili pak opovrgava tipologiju četiriju estetskih reakcija koju je uspostavila Felski?

3. HIPOTEZE

Polazeći od Felskine tipologije, formulirale smo četiri očekivanja koja proizlaze iz stereotipova i općih, ranije opisanih kvalifikacija vezanih uz pripadnike generacije Z. Njima smo sučelile četiri hipoteze u kojima se ta očekivanja modificiraju s obzirom na specifičan profil naših ispitanika.

a. Hipoteza o očaranosti

Očekivanje (stereotip): Naviknuti na multitasking i disperziju pozornosti, pripadnici generacije Z izgubili su kapacitet za dugotrajnu, linearnu koncentraciju potrebnu za klasično „uranjanje” u knjigu.

Naša hipoteza: Naši ispitanici neće biti lišeni sposobnosti očaranosti, već će je ispoljavati na hibridan način. Njihova očaranost neće nužno biti kontinuirana i linearna, već će se događati u „valovima” intenzivne koncentracije (duboka pozornost), koja može biti prekidana i potom ponovno uspostavljena, u skladu s tezom Katherine N. Hayles o prebacivanju režima pozornosti.

⁹ Takvih je istraživanja u novije vrijeme mnogo, osobito u području teorije čitateljskog odgovora, čitateljske etnografije i digitalnih humanističkih istraživanja. Vidi npr. Ostojić (2023), Kukkonen (2014), Littau (2016), Murray (2018), Polvinen (2012; 2016).

¹⁰ Podaci o studijskim grupama ispitanika u anketi i intervjuima nalaze se u prilogima 1 i 3.

b. Hipoteza o prepoznavanju

Očekivanje (stereotip): Digitalni domoroci će težiti doslovnom, pojednostavljenom prepoznavanju i identifikaciji s likovima koji imaju slične demografske karakteristike (dob, izgled, životni stil), što je obrazac koji algoritmi društvenih mreža potiču unutar „filter mjehurića”.

Naša hipoteza: Zbog svojeg društveno-humanističkog obrazovanja ispitanici će pokazati sklonost metaforičkom prepoznavanju i afilijaciji koja nadilazi površinske sličnosti. Očekujemo da će prepoznavanje biti manje vezano uz identitet, a više uz složena emocionalna stanja, univerzalne ljudske dileme ili dijelove vlastite intelektualne biografije, što reflektira njihovu sposobnost kritičkog čitanja. Ipak, kad do identifikacije s likovima dođe, ona će se dominantno odnositi na pozitivne likove, a u nešto manjoj mjeri na moralno ambivalentne, kao što sugerira istraživanje koje su provele Krakowiak i Oliver (2012).¹¹

c. Hipoteza o znanju

Očekivanje (stereotip): U dobu Googlea i umjetne inteligencije, književnost je postala suvišna kao izvor činjeničnog znanja ili informacija o svijetu.

Naša hipoteza: S obzirom na njihov akademski habitus, studenti će u književnosti tražiti znanja koja odgovaraju posebnim područjima njihova obrazovanja i interesa, npr. filološka i kulturološka.

d. Hipoteza o šoku

Očekivanje (stereotip): Generacija Z, naviknuta na brze, šokantne i senzacionalističke sadržaje na internetu, i u književnosti će tražiti ekstremne, površinske oblike šoka kao uvjet za angažman.

Naša hipoteza: Umjesto površinskog šoka, naši bi ispitanici mogli demonstrirati nešto viši prag za šok. Oni će vjerojatno biti otporni na jeftine efekte, a istinski šok će doživjeti tek kroz suptilnije, duboko ukorijenjene narativne ili tematske prekide (npr. etički dvosmislene likove, narativne

¹¹ Krakowiak i Oliver (2012) istraživale su utjecaj moralne ambivalencije na čitateljski užitak. Istraživanje je ustvrdilo da čitatelji češće zavole pozitivne likove jer se s njima emocionalno lakše povezuju. Ipak, kako navode, neki pojedinci preferiraju neodređene, tzv. sive likove, a do toga dolazi zbog produženoga čitateljskog užitka. Kognitivno i afektivno, čitatelj pri susretu s takvim likovima angažiranije, s većim psihičkim angažmanom prati i procjenjuje njihove postupke.

subverzije), što je reakcija koja zahtijeva upravo onu duboku pozornost koju njihov akademski habitus razvija.

4. METODOLOGIJA I ISPITANICI

U istraživanju iz 2022. godine Nina Rošić je već ispitala čitateljske navike studenata Filozofskog fakulteta u Zagrebu; njezine rezultate preuzele smo kao referentne i za naše istraživanje. Rošić (2023: 28) navodi da 52,4% ispitanika provodi 3–4 sata dnevno na internetu, 29,1% 5–7 sati, 9,7% 1–2 sata, a 8,7% više od 8 sati. Internet najčešće koriste za komunikaciju putem društvenih mreža i aplikacija, za slušanje glazbe, gledanje filmova i serija te za pronalaženje informacija i izvora (isto: 29–30). Unatoč izrazitoj digitalnoj uključenosti, 90,3% studenata bira tiskanu knjigu, 8,7% elektroničku, a samo 1% zvučnu knjigu (isto: 33). Kao razloge za tiskanu knjigu navode osjećaj papira u rukama (60,2%), veću smirenost i pozornost (55,3%) te potpuniju sliku o sadržaju (36,9%). Ti rezultati, u skladu s brojnim svjetskim empirijskim istraživanjima,¹² podupiru tezu o režimu duboke pozornosti svojstvene čitanju tiskane knjige. Nadalje, većina ispitanika izjavila je da uživa u čitanju po vlastitom izboru, pri čemu najčešće posežu za književnošću (78,6%) i internetskim stranicama (66%). Međutim, istraživanje u nastavku nije razlikovalo ta dva tipa čitanja.

Naše istraživanje se s druge strane fokusiralo isključivo na odnos ispitanika prema čitanju *književnih* tekstova. Vrsta i metoda istraživanja odabrane su da bi se dobili detaljniji odgovori i jasnija slika o čitateljskim navikama ispitanika, ali i o emocionalnim i kognitivnim odgovorima na književne tekstove.

Istraživanje je provedeno u dvije faze. Prvu fazu sačinjavala je anketa s pitanjima otvorenog tipa provedena među studentima Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.¹³ Anketa je u veljači 2024. u obliku Google-obrasca poslana na popis primatelja e-poruka svih studenata, te se na nju odazvao 151 ispitanik. Pitanja su obuhvaćala demografske podatke ispitanika, navike čitanja u slobodno vrijeme, omiljene autore i knjige te učestalost i trajanje čitanja pojedinih naslova. Anketom su prikupljene i informacije o motivaciji

¹² Usp. Delgado, Vargas, Ackerman i Salmerón (2018), Singer i Alexander (2017), Mangen (2016). U domaćem kontekstu vidi: Badurina i Serdarušić (2015), Tadić (2013).

¹³ Pitanja iz ankete nalaze se u Prilogu 2.

za čitanje, preferiranim žanrovima, žanrovskim očekivanjima i ponovnome čitanju (*rereading*). Također su istraživana stajališta ispitanika o književnim likovima, eksperimentiranju s formom te doživljajima osobne identifikacije s pročitanim sadržajem.

Rezultati ankete kvantitativno su obrađeni, te je na temelju prikupljenih podataka osmišljena struktura intervjua koji je činio drugu fazu istraživanja.¹⁴ Tijekom travnja 2024. održano je ukupno osam¹⁵ intervjua sa studentima obaju spolova (6 Ž i 2 M), različitih studijskih grupa i različitih godina i razina studija, koji su se dobrovoljno javili istraživačicama (osobno ili kao odgovor na anketni poziv). Intervjui su snimani diktafonom i ručno transkribirani prije analize. Ispitanici se nisu suočavali sa specifičnim tekstom, već su bili usmjereni na to da s vremenskim odmakom govore o korpusu tekstova koji su sami odabrali (dva do tri književna djela).¹⁶ Nakon što su održani svi intervjui, uslijedile su obrada i analiza podataka, provedene kvalitativnom metodom. Kvalitativnu metodologiju u svojem je istraživanju prethodno primijenio Lovro Škopljanac (2014) koji je ispitivao kako suvremeni neprofesionalni čitatelji pamte književne tekstove. U knjizi *Književnost kao prisjećanje* Škopljanac (2014: 103–104) napominje da kvalitativan pristup ima oslonac u humanističkoj (npr. etnografskoj) metodologiji prikupljanja i obrade podataka koja nije unaprijed određena interpretativnim okvirom, nego dopušta da se opis određenog fenomena na temelju iskaza ispitanika samostalno tumači i smješta u određeni kontekst,¹⁷ u našem slučaju generacijski. Stoga smo se i mi služile metodom polustrukturiranih usmenih intervjua kao neprocesualnom metodom koja nije izravno povezana s nekim mjerljivim procesom, u smislu da se proces čitanja motri izbliza, *in situ*, suočavajući ispitanike s nekim zadanim tekstom, nego ispitanici govore o književnim tekstovima s vremenskim odmakom i to o korpusu tekstova koji sami odaberu. U intervjuima su prikupljane informacije o kognitivnim i afektivnim aspektima čitanja, čitateljskim strategijama, kulturnome, društvenome i povijesnome kontekstu, čitanju kao „naglašenom iskustvu”

¹⁴ Pitanja iz intervjua nalaze se u Prilogu 4.

¹⁵ Zbog relativno malog broja sudionika u intervjuima rezultati imaju indikativan, a ne reprezentativan karakter.

¹⁶ Popis komentiranih djela nalazi se u Prilogu 5.

¹⁷ O takvoj metodologiji unutar etnografske prakse vidi Davies (1999). O preuzimanju etnografskih metoda od strane proučavatelja književnosti vidi Marcus i Fischer (1999). U domaćem kontekstu Škopljanac upućuje na zbornik *Etnologija bliskoga* (Čapo Žmegač, Gulin Zrnić i Šantek 2006).

te, u skladu s tim, o rasponu estetskih reakcija koje su okosnica teorijskog pristupa Rite Felski. Takva metodološka kombinacija omogućila nam je dublji uvid u iskustvo čitanja kao višeslojan, subjektivan i kontekstualno uvjetovan proces.

5. RASPRAVA

5.1. Rezultati ankete

Ukupno 94% ispitanika izjavilo je da redovito čita u slobodno vrijeme, no kod te statistike u obzir treba uzeti i samoselekciju.¹⁸

Na upit o žanrovskim preferencijama pokazalo se da su tri najomiljenija žanra fantastika (26%), krimići i detektivske priče (21%) te *fantasy* (16%). Slijede ljubavni romani (15%) i povijesni romani (13%). Poeziju voli čitati 4% ispitanika. Osim toga, u odgovorima su se pojavili i neki žanrovi i podžanrovi koji su vjerojatno manje poznati širem čitateljstvu, poput Xianxia (priča temeljenih na kineskoj mitologiji), kineskog transmigracijskog romana, priča o obrnutom haremu (*reverse harem*), priča o svijetu čudovišta (*beast world stories*), mitopeje, klimatske fikcije, *bizzaro* fikcije, spekulativne fikcije itd.

Kao motivaciju za čitanje ispitanici najčešće (45%) navode učenje i osobni razvoj, razvoj vokabulara, razvijanje ideja, stjecanje novih spoznaja o čovjeku i svijetu te promjenu perspektive; 37% tvrdi da čitanje vidi kao bijeg od stvarnosti; 20% navodi zabavu i opuštanje; 20% emocije (ugodu, užitak, očaranost, predanost); 19% znatiželju, upoznavanje drugih svjetova, maštu i empatiju; 7% žudnju za bijegom od ekrana i interneta. Među pojedinačnim odgovorima našlo se i unaprjeđenje vlastitog pisanja, povezivanje s prijateljima, stjecanje kulturnog kapitala i pokretanje revolucije.

Ono što ispitanike najviše odbija od književnoga teksta jesu dugački opisi, spora radnja, stil i pripovijedanje, a navedeno pojašnjavaju kao nezgrapnost, klišeiziranost jezika, neoriginalnost, nemaštovitost, pojednostavljivanje, loš prijevod, lošu lekturu, preduge rečenice, siromašan vokabular, tekst bez odvojenih paragrafa i neprirodne dijaloge. Čak je 87% ispitanika navelo da voli eksperimentiranje sa stilom i diskursom, poput miješanja

¹⁸ Za pretpostaviti je da su se pozivu na anketu najviše odazvali studenti s izraženim interesom za čitanje pa, usprkos značajnom broju ispitanika, taj postotak ne može biti reprezentativan za cijelu studentsku populaciju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

rodovskih i žanrovskih obilježja, variranja pripovjedačkih perspektiva i tipova fokalizacije te jezičnu inventivnost. Također, ispitanici navode da ih od čitanja odbijaju plošni, nerazrađeni, nemotivirani likovi, kao i velika zastupljenost ideologije unutar djela (smeta im nametanje određenih ideja, osobito onih koje su trenutno u modi, poput *woke* ideologije i feminizma).

Omiljeni naslovi koji se najčešće pojavljuju u odgovorima su *Zločin i kazna* F. M. Dostojevskog (11 puta), zatim *Gospodar prstenova* J. R. R. Tolkiena (8 puta), isto kao i *Harry Potter* J. K. Rowling. Pet ili više puta navedeni su *Šest vrana* Leigh Bardugo (7 puta), *Ponos i predrasude* Jane Austen (6), *Stranac* Alberta Camusa (6) i *Slika Doriana Graya* Oscara Wildea (5). Kao omiljene autore ispitanici najčešće ističu autore gore navedenih djela, ali nekoliko njih spomenulo je i Agathu Christie, Mariju Jurić Zagorku, Miroslava Krležu, Ivu Andrića, Ranka Marinkovića, te dvoje suvremenih hrvatskih pisaca, Dubravku Ugrešić i Kristiana Novaka.

Odgovore na ostala pitanja u anketi nije bilo moguće statistički obraditi jer su pitanja bila otvorenog tipa, no prikupljeni korpus poslužio nam je kao kontekst unutar kojega smo tumačile odgovore ispitanika u intervjuima.

5.2. Rezultati intervjua¹⁹

Ispitanici su opisivali različite navike čitanja, od svakodnevnog čitanja do povremenih, intenzivnih razdoblja kada konzumiraju veći broj knjiga. Neki ispitanici istaknulo je da najviše čitaju dok se voze u javnome prijevozu, a upravo su u tom kontekstu i stekli naviku čitanja (#FF1, #FF2 i #FF3). Neki od njih trude se čitati svakodnevno (#FF3), no iznenađujuće je da je nekoliko ispitanika, premda se izjašnjavaju kao ljubitelji čitanja, izjavilo da ne čitaju redovito, već u periodima (#FF8: „Nešto što pokušavam uloviti svake godine je 50 knjiga, što je puno. [...] to uvijek bude 3–4 mjeseca po jedna knjiga, a onda ljetu dođe ili dođe nekakva jesen i onda pročitam po 15 knjiga u tjedan dana jer je takav period. [...] Jer tako i gledam, ako gledam serije, isto”). Postupak gledanja nekoliko epizoda serije u jednom danu, obično jednu za drugom bez pauze, naziva se *binge-watching* ili jednostavno *bindžanje* (Starosta i Izydorczyk 2020: 11). Ispitanica navodi da sličan režim konzumiranja primjenjuje i na književnost. Obično se smatra da *bindžanje* izaziva želja za trenutnim zadovoljenjem potrebe za zabavom, opuštanjem

¹⁹ Kako bi se zajamčila anonimnost, intervjuiranim studentima unutar rada imena su zamijenjena zaporkama (#FF1, #FF2 itd.).

i pozitivnim efektom (isto: 7). Zbog toga se, osim o bindžanju televizijskih serija, u ovom slučaju može govoriti i o književnom bindžanju. Suprotno uvriježenim mišljenjima da je mladima danas teško održati koncentraciju, ovaj uzorak redovitih, pasioniranih čitatelja pokazao je da se mogu dugo-trajno i posvećeno fokusirati na radnju čitanja.

Čitatelji su itekako svjesni tradicionalne podjele na laku i tešku, odnosno visoku i nisku književnost, te su u više navrata, s određenim ogradama, priznavali da ipak vole i takav, žanrovski tip knjiga. Neki su pritom posegnuli za autoironijom (#FF7: „Ja sam ovak’ malo jeftin, očito, što se toga tiče. [...] To me opušta, ova Konzum-literatura, nemam tolika očekivanja od nje”), dok su neki ljubavne romane, premda ih i sami povremeno čitaju, nazivali „literaturom za starije gospode” (#FF8: „Najviše volim čitati fantaziju, trilere, hororce, jako volim, romansu – ako napiknem neku dobru, uživam, ali rjeđe. To mi je više onako za mame, za starije”). Ispitanici uviđaju i kritički valoriziraju tip ljubavnih odnosa unutar shematiziranih žanrova, a osim asocijacija na stariju čitateljsku publiku, neki ispitanici takve žanrove povezuju i s mlađom ženskom populacijom (#FF5: „Kao da je to zapravo neka samo ženska književnost, zapravo kao da je za djevojčice”).

Čitatelji osim ljubavnih romana i kriminalističke romane smatraju „lakšom” literaturom (#FF7: „Jako volim ove skandinavske trilere, oni su mi za šund literaturu dosta dobri. [...] Daj mi malo da se opustim, daj mi te neke ljubavne romane i gluposti, *basic* kriminalističke knjige”). Osim toga, jednostavnom literaturom smatraju i ono što nazivaju *teen* knjigama, a što bi na globalnom tržištu pripadalo kategoriji YA (*young adult fiction*), odnosno književnosti za mlade (#FF1: „*Red, White and Royal Blue*, to je super knjiga. Mislim, super knjiga. To je *teen* knjiga. Znači, da se razumijemo, to nije neko vrhunsko štivo”). S druge strane, premda priznaju da ih rijetko čitaju, ispitanici imaju internaliziranu svijest o klasicima (#FF3: „Klasici uopće imaju neki uzvišeniji status, osjećaš se malo pametnije dok ih čitaš, djeluju malo pretenciozno u većini situacija, dobri su, ali moraš si priznati da nekad samo pročitáš klasik da bi mogao reći da si pročitao klasik”).

Premda ispitanicima nije izravno bilo postavljeno pitanje o čitanju u djetinjstvu, čak sedmero ih se osvrnulo na svoje čitalačke početke. Iz odgovora je vidljivo koliko je za stvaranje čitateljskih navika važno razvijanje interesa prema knjigama od malih nogu. Dvije su ispitanice istaknule važnost knjižnice u procesu izgradnje čitateljske rutine (#FF5: „A prva lektira koja mi je bila zanimljiva i nije mi bila teška bila je *Pipi Duga Čarapa*, i onda sam se učlanila u gradsku knjižnicu da mogu ponovno tu knjigu pročitati. Da se nisam tad

učlanila zbog te lektire u knjižnicu, ne znam bih li danas toliko čitala jer sam tad počela samostalno posuđivati naslove koji su me zanimali”). Neki ispitanici uz određeni tip literature vezuju osobna sjećanja na dijelove odrastanja (#FF7: „Ona mi je više onako, ja sam takve knjige počeo čitati jer bih djetinjstvo provodio u Bosni, onako po dva, tri mjeseca, i moje sestrice bi bile tamo i onda bi mi svaku srijedu kupili knjigu-dvije u Konzumu. Da, bilo je Konzuma! Bilo je za četiri marke, mislim, za četiri marke, i onda bih je čitao, sve do sljedeće srijede. To mi je bilo onako, imam lijepe uspomene na takvu literaturu”). Kao ostale autore i knjige koje su bile važne za oblikovanje najranijih čitateljskih interesa ispitanici su izdvojili Ivanu Brlić-Mažuranić (#FF6), *Heidi* (#FF2), a u nešto kasnijoj dobi *Igru prijestolja* (#FF3), *Gospodara prstenova* (#FF7) i više puta *Harryja Pottera* (#FF4, #FF6, #FF7, #FF8). Odabir tih fantastičnih djela obrazlaže se željom za bijegom iz stvarnoga svijeta. Isticanje upravo tih naslova može se povezati i s njihovom prisutnošću u medijskom prostoru. O zastupljenosti navedenih djela u čitateljskim interesima mladih pišu i Plavšić i Ljubešić (2009: 113), koji navode da bi se to moglo objasniti „uplivom marketinških djelatnosti kojima se izdavači koriste pri promociji”. Njihovu popularnost također je moguće tumačiti i u kontekstu transmedijskog pripovijedanja o kojem piše Jenkins (2006).

Jedno od većih iznenađenja ovog istraživanja svakako je promjena odnosa pasioniranih čitatelja prema filmskim uprizorenjima. Dok je tradicionalno, ustaljeno mišljenje ljubitelja književnosti bilo da je knjiga uvijek bolja od filma, odgovori ispitanika su pokazali da ova skupina nema takav elitistički odnos prema mediju knjige (#FF3: „Mislim, neki ljudi vole biti pretenciozni oko toga pa ti kažu da moraš pročitati knjigu. Ne moraš, samo pročitaj ako želiš i pogledaj ako želiš, i to je to”). Većina njih ne zazire od gledanja filmova i serija snimljenih po književnim predlošcima i priznaju da su im se neki dijelovi u filmovima svidjeli čak više nego u omiljenim knjigama (#FF7: „I onda ima tipa određen govor likova koji nema u knjizi, a ima u filmu, koji je jedan onako od najupečatljivijih dijelova filma, i onda mi bude – ok, ovo ima, mislim da ima smisla”). Naravno, dio odgovora slaže se s tradicionalnim razmišljanjem da su knjige bolje od filmova (#FF4: „Baš zbog toga jer volim knjige i pogotovo ako mi se sviđa knjiga, bojim se da mi ju film ne uništi”), ali takve odgovore ispitanici većinom ipak ne koriste kao floskule, već ih jasno argumentiraju (#FF6: „Znam da mi je jako lako razočarati se kad bih tako nešto gledala jer sam jako izbirljiva u vezi toga kako vizualiziram i doživljavam likove i događaje, tako da sam nekako svjesna da bi me to moglo izvući iz djela”).

5.2. Estetske reakcije: testiranje hipoteza

Na temelju analiziranih odgovora, pristupile smo testiranju ranije postavljenih hipoteza, integrirajući primjere iz intervjua kako bismo detaljno ilustrirale svaku estetsku reakciju.

a. Hipoteza o očaranosti: hibridna imerzija

Ispitanici pokazuju izrazitu sposobnost duboke koncentracije i uranjanja u djelo, što opovrgava stereotip o gubitku duboke pozornosti kod generacije Z. Kada Rita Felski (2008: 54) piše o očaranosti, spominje osjećaj izrazite uključenosti u tekst koji se čita. Na slično se referira i #FF6 kada govori o Krležinim djelima: „Stil pisanja me odmah uvuče, tema me odmah uvuče.” Takvi se izrazi neprestano provlače u odgovorima ispitanika. Kada #FF7 objašnjava zašto voli *fantasy* knjige, on navodi: „Jer me odvuku u neki svijet, onda mogu jednostavno zaboraviti na sve sada i ući u to.” Slično doživljavaju i #FF1 i #FF8. To je također u skladu s Felski (2008: 62), koja primjećuje da se kod žanrova koji sadrže eskapističke elemente češće uočava izrazita uključenost čitatelja u djelo. Kada #FF6 govori o svom iskustvu čitanja *fantasy* literature u tinejdžerskom razdoblju i razlozima zašto ju je privlačila, ona zaključuje: „Možda samo zato jer je taj žanr jako dobar za eskapizam, pogotovo kad si mlad. Skroz te izvuče u potpuno drugi svijet.”

Osim bijega od stvarnosti, očaranost se postiže i napetošću. Ispitanica #FF8 navodi primjer knjige *U svojim snovima držim nož* Ashley Winstead, koju opisuje kao izrazito uzbudljivo kriminalističko štivo. Ona ističe da ju je napetost u knjizi poticala na nastavak čitanja: „Samo sam htjela saznati tko je na kraju kriv, tko je ubio Heather. I to me toliko proganjalo, toliko me tjeralo da nastavim. Doslovno, kažem, jela sam stranice i u jednom danu sam je pročitala.” Ta neizvjesnost postigla je da ona u potpunosti bude obuzeta tekстом. Felski (isto: 53) navodi da je pojam očaranosti suprotan racionalnom rasuđivanju, čime se otvara prostor afektivnom odgovoru, koji su ispitanici često navodili kao ključan faktor u pozitivnom ocjenjivanju djela (#FF1, #FF2, #FF4).

Međutim, ta očaranost nije kontinuirana. #FF4 i #FF5 spominju „suzdržavanje” od brzog čitanja kako bi produžili užitek, dok #FF6 opisuje intenzivno, meditativno čitanje poezije koje zahtijeva pauze i refleksiju. Iskustvo #FF1 to najbolje sažima: „Ja imam tu tendenciju tipa čitati pet mjeseci intenzivno. I onda, ne znam, godinu dana niš. I onda u tih pet mjeseci pročitam, ne znam... dvadeset knjiga. Sama sebe začudim. I onda stanem.”

Ispitanici čitaju u fragmentiranim vremenskim intervalima, u javnom prijevozu, između obaveza (#FF1, #FF2, #FF3). Štoviše, #FF3 eksplicitno povezuje medijski format s različitim režimima pozornosti i kompleksnošću teksta, te spominje da ne koristi medij zvučne knjige za „neko [...] teško štivo”, nego tako čita „uglavnom priče, [...] trenutno *Preobražaj* od Kafke”.

Zaključak: Naša hipoteza se potvrđuje. Očaranost postoji i jača je nego što stereotip pretpostavlja, ali se ne događa na klasičan, linearan način. Ispitanici su pokazali izraženu sklonost „bindžanju”, odnosno „čitanju na mahove” velikog broja stranica ili cijelih djela u kratkom vremenu, po analogiji s konzumacijom cjelovitih narativnih cjelina (serija) u digitalnim medijima. Njihova „očaranost” stoga se manifestira u valovima intenzivne koncentracije, a zatim se prekida, što ukazuje na sposobnost prebacivanja između različitih režima pozornosti, baš kao što primjećuje i Hayles (2007).

b. Hipoteza o prepoznavanju: samoproširenje i samointenzifikacija

Ispitanici su pokazali sklonost metaforičkom prepoznavanju. Primjerice, #FF5, govoreći o *Staklenom zvonu* Sylvije Plath, navodi da joj je to djelo ostalo urezano u pamćenje jer ga je čitala u trenutku kad se osjećala nesigurno u svoju budućnost. Osjetila je olakšanje jer „te brige i strahove nemam samo ja, nego ih je imala i glavna junakinja”. Rita Felski spominje kognitivnu potvrdu vlastitih misli i osjećaja kao jedan od uzroka afektivnih reakcija čitatelja (2008: 33), a prepoznavanje funkcionira kao motivacija za daljnje čitanje (isto: 26). Ipak, uočavanje u potpunosti istih iskustava nije nužno. Kada #FF6 govori o pjesmama Vesne Parun, ona objašnjava: „Nisam prošla iste stvari koje je ona, naravno, ali ima neka vrsta povezanosti s njom.” Drugi primjeri uključuju #FF1, koja se pronašla u „ludosti Don Quijotea” i njegovoj borbi protiv vjetrenjača, prepoznajući univerzalnu temu besmislene borbe, a ne površinske sličnosti. #FF2 je uočila „slične životne crte” s autorom Jožom Horvatom na temelju regionalne povezanosti i životnih odluka.

Anketa je sugerirala, a intervjui potvrdili da je ispitanicima iznimno važan odnos koji uspostavljaju s književnim likovima. Čitatelji mahom preferiraju realistično oblikovane likove koji nisu idealizirani (#FF1, #FF2, #FF5, #FF8). #FF1 pritom posebno ističe da je najviše iritiraju ženski likovi koji su prikazani kao isključivo pozitivni.

Zaključak: Naša hipoteza se djelomično potvrđuje. Kod jednog dijela skupine prepoznavanje je metaforičko i pripada onom tipu koji Felski naziva „samoproširenje” (*self-extension*). Ono se temelji na „primjećivanju sličnosti

u zajedničkom, ali i u naoko različitom” (isto: 39), na afilijaciji s autorovim svjetonazorom i prepoznavanju kompleksnih emocionalnih stanja. Ipak, kod drugog dijela ispitanika još je uvijek vrlo zastupljena i identifikacija s likovima, koju Felski naziva „samointenzifikacijom” (*self-intensification*), a zbiva se kada „u opisima drugih prepoznamo vlastite aspekte” (isto). Zanimljivo, ispitanici su češće naglašavali da preferiraju realistične, „sive” likove (u odnosu spram čisto pozitivnih), što se kosi s istraživanjem Krakowiak i Oliver (2012) i ukazuje na traženje dubinske, a ne površinske sličnosti. Osim toga, sklonost prema moralno ambivalentnim likovima može se dovesti u izravnu vezu s odgovorima iz ankete u kojima ispitanici izražavaju otpor prema „nametanju ideja”. Naime, djela koja se percipiraju kao ideološki opterećena često se služe likovima koji su funkcionalizirani kao nositelji poruke, što može rezultirati njihovom psihološkom plošnošću i nerazrađenošću – karakteristikama koje ispitanici izričito navode kao odbojne. Sklonost „sivim” likovima stoga je ujedno i otpor prema didaktičkim narativima i potraga za psihološkom slojevitošću.

c. Hipoteza o znanju: od informacije prema iskustvenom znanju

U anketi je 45% ispitanika kao glavni motiv navelo „učenje, osobni razvoj, stjecanje novih spoznaja o čovjeku i svijetu, promjenu perspektive”. Intervjui to potvrđuju. #FF5 ističe roman *Tisuću žarkih sunaca* Khaleda Hosseinija kao tekst koji ju je potaknuo da promišlja o drugim kulturama, konkretno o afganistanskoj. Pritom dodaje: „Takva književna djela potaknu [me] da malo više istražim neke autore koji nisu toliko, ne znam, eurocentrični, razvikani, poznati, a zapravo je jako dobra književnost koju stvaraju.” Ovdje se ispitanica referira na znanje o drugim kulturama, o čemu piše i Felski kada navodi da književnost čitatelju dopušta „pristup unutarnjem svijetu drugih” (2008: 93).

Akademski habitus ispitanika također oblikuje tip znanja koji u književnosti traže. Studenti neofiloloških studija vrednuju književnost kao alat za proširenje vokabulara i jezičnu kulturu. #FF1 navodi da čita djela naizmjenično na izvorniku i u prijevodu kako bi ih usporedila, dok #FF2 naglašava kako svaka knjiga na hrvatskom „nekako vokabular diže”. Student psihologije (#FF3) u klasicima traži „osjećaj za ljudsku misao”, dok studenticu sociologije (#FF6) zanima odnos književnosti i društva te kako djela reflektiraju svoje vrijeme.

Zaključak: Naša hipoteza se potvrđuje i dopunjuje. Osim specijaliziranog znanja uvjetovanog njihovim akademskim habitusom, ispitanici u

književnosti traže dublji uvid i spoznaju. Oni znanje redefiniraju kao razumijevanje ljudske psihologije, društvenih mehanizama, kulturnih i povijesnih konteksta i emocionalne inteligencije.

d. Hipoteza o šoku: odsutnost šoka kao norma

Prema Felski (2008: 113), šok djeluje suprotno od očaranosti jer čitatelja izmješta iz ugodne pozicije uronjenosti u tekst, te mu predstavlja nepredvidljivo. U intervjuima je samo jedan ispitanik šok eksplicitno naveo kao ključnu reakciju. Kad opisuje šok koji je u njemu izazvao roman *Parfem – povijest jednog ubojice* Patricka Süskinda, #FF7 navodi: „Volim kad me knjiga ostavi vau, volim kad ima nešto kao *wshut* [sic] što se desi, da mi ostane: ok, ovo nisam očekivao.” Upravo to potvrđuje iznenađenje koje Felski spominje kao neophodno za šok. Drugi ispitanici nisu spominjali šok, no 53% ispitanika u anketi je izjavilo da voli iznenađenja i neočekivane obrate. Međutim, to se više odnosi na nagle obrate u radnji nego na estetski ili egzistencijalni šok. Felski (isto: 121) navodi da se „privlačnost šoka također pripisuje sveobuhvatnom osjećaju dosade”, što dosadu čini direktnom antitezom šoka. Ispitanik #FF3 čak je izrazio suprotnu strategiju: voli unaprijed znati sadržaj djela kako bi otklonio nesigurnost i moguće negativno iznenađenje („da sam spreman na ono što me čeka”).

Zaključak: Naša hipoteza se djelomično potvrđuje. Šok je rijedak i zahtijeva visok prag. Činjenica da ga ispitanici gotovo nikad ne spominju sugerira da šok kod promatrane skupine nije primaran motiv za čitanje; umjesto toga, oni priželjkiju kontrolirano iznenađenje unutar žanrovskih okvira ili pak potpuni eskapizam koji isključuje šok. Šok je rezerviran za specifična, žanrovski kodirana djela i nije norma.

6. HIBRIDNI ČITATELJSKI HABITUS GENERACIJE Z: PRAKSE I STRATEGIJE

Osim ispitivanja Felskine tipologije, istraživanje je otkrilo i niz specifičnih praksi koje karakteriziraju hibridni čitateljski habitus naših ispitanika – istovremeno duboko ukorijenjen u tradiciji književne kulture i oblikovan digitalnim okruženjem.

Digitalne platforme. Za razliku od očekivanja, glavni kanali za otkrivanje novih knjiga nisu tradicionalni (profesori, knjižničari), već digitalne

platforme kao što su *BookTok*, *Bookstagram*, *BookTube* i *Goodreads*. Izbor štiva postaje društven, algoritamski posredovan čin, što pokazuje da je za ovu skupinu čitanje dijeljeno, društveno iskustvo, a užitek ne proizlazi samo iz teksta, već i iz pripadnosti digitalnoj zajednici koja ga okružuje.

Transmedijski pluralizam i nestanak medijskog elitizma. Ispitanici su napustili tradicionalni elitistički stav o superiornosti knjige nad filmskom adaptacijom. Vide ih kao različite, ali ravnopravne umjetničke forme. To proizlazi iz transmedijskog okruženja u kojem su odrasli, gdje se priče simultano pripovijedaju putem više medija, o čemu piše Jenkins (2006). Ispitanici vrednuju uspješnost adaptacije u njezinom vlastitom mediju, a ne samo vjernost izvorniku.

Paradoks knjižnice i lektire. Unatoč digitalnoj uronjenosti, čitateljski identitet ispitanika često je uspostavljen u analognom svijetu. Knjižnica je za mnoge bila ključna institucija u formiranju ljubavi prema čitanju. Istovremeno, obrazovni sustav (preko lektire) često je djelovao kontraproduktivno, izazivajući odbojnost kod većine ispitanika. To pokazuje da je njihova čitateljska praksa hibridna: emocionalno vezana uz fizički objekt knjige i instituciju knjižnice, ali funkcionalno usmjerena k digitalnim alatima i zajednicama.

Knjiga kao simbolički predmet. Istraživanje je potvrdilo snažnu sklonost tiskanoj knjizi. No za ispitanike fizički primjerak nije samo medij, već kulturni artefakt, simbol identiteta i kolekcionarski predmet (#FF2: „želim da polica bude odraz mene”). Digitalni formati percipiraju se kao funkcionalni, a analogni format kao emotivan i autentičan.

Zvučne knjige kao funkcionalni kompromis. Za razliku od opće pretpostavke, ispitanici su pokazali izrazitu skepsu prema zvučnim knjigama, koje smatraju previše pasivnima. Vrijednost čitanja vide u aktivnom sudjelovanju – kontroli tempa, vizualizaciji i fizičkom odnosu s tekstem. Zvučne knjige koriste isključivo u funkcionalne svrhe (npr. tijekom putovanja), što dodatno naglašava važnost agencije i kontrole u čitateljskom iskustvu.

Čitanje kao alat za emocionalnu regulaciju. Ispitanici ne čitaju samo radi zabave ili znanja; oni svjesno koriste čitanje kao strategiju za upravljanje vlastitim emocionalnim stanjem. #FF8 čitanje opisuje kao „besplatnu terapiju” tijekom stresnih ispitnih rokova; #FF5 tvrdi da joj je roman *Stakleno zvono* pružio „olakšanje” i legitimaciju njezinih osjećaja nesigurnosti; #FF2 kaže da je njezin emotivni odgovor na knjigu (*Waitapu*) bio toliko intenzivan da joj ga je teško verbalizirati bez suza, što ukazuje na duboku emocionalnu pročišćenost (katarzu) koju književnost može pružiti.

Književnost kao most prema drugim umjetnostima i kulturama. Književnost je za ispitanike često ulaznica u širi kulturni svijet. Tako primjerice #FF4 ističe da joj je roman *Češljugar* trajno promijenio doživljaj posjeta muzejima, povezujući književno iskustvo s vizualnom umjetnošću, a #FF1 kritički promatra i uspoređuje prijevode, što je jezična i kulturološka vježba. Književnost dakle kod dijela ispitanika aktivira intermedijalne i interkulturene odgovore, potiče istraživanje drugih umjetničkih formi, povijesnih konteksta i kultura, te djeluje kao katalizator šireg kulturnog angažmana.

Tematsko i ciklično čitanje. Ispitanici ne čitaju nasumično. Oni svjesno biraju djela koja se nadovezuju na njihove tematske interese ili trenutno životno razdoblje. #FF5 napominje da „čita u tematskim ciklusima”, a #FF7 i #FF6 priznaju da se njihove žanrovske preferencije mijenjaju ovisno o godišnjem dobu. To sugerira da ispitanici aktivno kreiraju vlastite kanone tematski organiziranim čitanjem, pokazujući visoku razinu kontrole nad svojim čitateljskim iskustvom.

Izrazita metakognicija i svijest o vlastitim čitateljskim praksama. Ispitanici pokazuju iznimnu razinu samosvijesti i sposobnost verbalizacije vlastitih čitateljskih procesa. Npr. #FF3 detaljno opisuje svoju dvofaznu strategiju čitanja (prvo brzo, za „osjećaj”, zatim ponovno, za „dubinsko razumijevanje”); #FF6 razumije i imenuje vlastitu potrebu za „vizualizacijom” i „vremenom za tišinu” tijekom čitanja, što objašnjava njezin otpor prema zvučnim knjigama; #FF7 poseže za autoironijom kad komentira svoje žanrovske preferencije („malo sam jeftin”), demonstrirajući svijest o književnim vrijednostima i svojem odnosu spram njih. Takva saznanja nisu neočekivana s obzirom na profil ispitanika i njihovo obrazovanje. No to ih ujedno svrstava u međuprostor između profesionalnih i laičkih čitatelja.

7. ZAKLJUČAK

Istraživanje je pokazalo da studenti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, pripadnici generacije Z, razvijaju hibridne čitateljske prakse koje spajaju elemente tradicionalnog i digitalnog čitanja. Iako je Felskina tipologija pokazala izuzetnu heurističku vrijednost u mapiranju estetskih reakcija ove ciljne skupine, dobiveni empirijski nalazi upućuju na potrebu za njezinom kontekstualizacijom i proširenjem u digitalnom dobu. Primjerice, istraživanje otkriva kako se očaranost, umjesto kontinuiranim linearnim uranjanjem, češće manifestira u isprekidanim valovima intenzivne koncentracije („bindžanje”),

što ukazuje na dinamičniji odnos s tekstem nego što to klasična tipologija sugerira. Slično, prepoznavanje nije isključivo intiman, individualan čin, već je sve češće društveno i algoritamski posredovano preko digitalnih platformi poput *BookToka* i praksi društvenog čitanja. Visok prag za šok, s druge strane, ne ukazuje nužno samo na sofisticiranu percepciju, već moguće i na određenu afektivnu otpornost ili zaštitnu strategiju uslijed preplavljenosti digitalnim sadržajima. Ti nalazi ne opovrgavaju Felskine kategorije, već ukazuju na dinamičan proces u kojem se one reinterpretiraju i nadopunjuju unutar novog, digitalno uvjetovanog čitateljskog habitusa.

Iako se provedeno istraživanje temeljilo na ograničenom uzorku studenata i bavilo specifičnom društvenom skupinom koja nipošto nije reprezentativna za cijelu hrvatsku generaciju Z, dobiveni rezultati pružaju empirijski utemeljen uvid u to kako ta generacija čita i doživljava književnost. Time se otvara prostor za daljnja istraživanja koja bi mogla usporediti obrasce čitanja u drugim kulturnim ili obrazovnim kontekstima te istražiti kako digitalni mediji oblikuju percepciju i interpretaciju književnih tekstova u širem društvenom okviru.

LITERATURA

- Anker, Elizabeth S.; Felski, Rita (ur.). 2017. *Critique and Postcritique*. Durham: Duke University Press.
- Badurina, Boris; Serdarušić, Hrvojka. 2015. Percepcija e-knjige studenata u Hrvatskoj. *Libellarium*, 8, 2, 65–80.
- Baron, Naomi. 2015. *Words on Screen: the Fate of Reading in a Digital World*. Oxford: Oxford University Press.
- Boyd, Danah. 2014. *It's Complicated: the Social Lives of Networked Teens*. New Haven: Yale University Press.
- Burke, Michael. 2008. *The Oceanic Mind: a Study of Emotion in Literary Reading*. Doktorska disertacija. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Burke, Michael. 2011. *Literary Reading, Cognition and Emotion: an Exploration of the Oceanic Mind*. London: Routledge.
- Butter, Stella. 2009. A Manifesto for Positive Aesthetics (Review of: Rita Felski, *Uses of Literature*, Malden, MA/Oxford: Blackwell 2008). *JLTonline* (12.11.2009). <https://jltonline.de/reviews/2009/butter-manifesto-positive-rita.en.pdf> (pristupljeno 15. svibnja 2025).
- Čapo Žmegač, Jasna; Gulin Zrnić, Valentina; Šantek, Goran Pavel (ur.). 2006. *Etnologija bliskoga: poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku; Naklada Jesenski i Turk.

- Davies, Charlotte Aull. 1999. *Reflexive Ethnography. A Guide to Researching Selves and Others*. London i New York: Routledge.
- Delgado, Pablo; Vargas, Cristina; Ackerman, Rakefet; Salmerón, Ladislao. 2018. Don't throw away your printed books: A meta-analysis on the effects of reading media on reading comprehension. *Educational Research Review*, 25, 23–38.
- Felski, Rita. 2008. *Uses of Literature*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Felski, Rita. 2019. *Granice kritike*. Zagreb: Meandarmedia.
- Hayles, Katherine N. 2007. Hyper and Deep Attention: The Generational Divide in Cognitive Modes. *Profession*, 187–199.
- Jenkins, Henry. 2006. *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide*. New York: New York University Press.
- Krakowiak, K. Maja; Oliver, Mary Beth. 2012. When Good Characters Do Bad Things: Examining the Effect of Moral Ambiguity on Enjoyment. *Journal of Communication*, 62, 1, 117–135.
- Kukkonen, Karin. 2014. Feeling of Reading: Affective Experience in Contemporary Cognitive Literary Studies. *Poetics Today*, 35, 2, 267–294.
- Littau, Karin. 2016. Experimental Reading: Literature, Affect and Cognition. *Textual Practice*, 30, 7, 1211–1231.
- Mangen, Anne. 2016. The Digitization of Literary Reading: Contributions from Empirical Research. *Orbis Litterarum*, 71, 3, 240–262.
- Marcus, George; Fischer, Michael. 1999. *Anthropology as Cultural Critique*. Chicago i London: University of Chicago Press.
- Murray, Simone. 2018. *The Digital Literary Sphere: Reading, Writing, and Selling Books in the Internet Era*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Playšić, Marlena; Ljubešić, Marko. 2009. Književni interesi mladeži (na području Istarske i Primorsko-goranske županije). *Metodički obzori* 4, 1–2, 125–142. <https://hrcak.srce.hr/45758> (pristupljeno 28. srpnja 2024).
- Ostojić, Luka. 2023. „Nisi ubojica, ali gotovo ga možeš razumjeti”: prepoznavanje kod hrvatskih neprofesionalnih čitatelja u romanu „Zločin i kazna”. *Croatica et Slavica Iadertina*, 19, 2, 299–319.
- Polvinen, Merja. 2012. Literary Enchantment and Embodied Reading. *Poetics Today*, 42, 1, 29–52.
- Polvinen, Merja. 2016. Enactive Perception and Fictional Worlds. *Style*, 50, 3, 283–301.
- Prensky, Marc. 2001. Digital Natives, Digital Immigrants. *On the Horizon*, 9, 5, 1–6.
- Robbins, Bruce. 2017. Not So Well Attached. *PMLA*, 132, 2, 371–376.
- Rošić, Nina. 2023. *(R)evolucija čitanja: analiza korištenja tiskane i elektroničke knjige među studentima Filozofskog fakulteta u Zagrebu*. Diplomski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet. <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:818820> (pristupljeno 28. srpnja 2024).
- Ryan, Marie-Laure. 2001. *Narrative as Virtual Reality: Immersion and Interactivity in Literature and Electronic Media*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

- Singer, Lauren; Alexander, Patricia. 2017. Reading on Paper and Digitally: What the Past Decades of Empirical Research Reveal. *Review of Educational Research* 87, 6, 1007–1041.
- Skiveren, Tobias. 2022. Postcritique and the Problem of the Lay Reader. *New Literary History*, 53, 1, 161–180.
- Starosta, Jolanta A.; Izydorczyk, Bernadetta. 2020. Understanding the Phenomenon of Binge-Watching – A Systematic Review. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17, 12, 44–69.
- Škopljanac, Lovro. 2014. *Književnost kao prisjećanje: što pamte čitatelji*. Zagreb: Ljevak.
- Tadić, Nina. 2013. Književnost na novim medijima. *Čitanje za školu i život. IV. simpozij učitelja i nastavnika hrvatskoga jezika*. Ur. Miroslav Mićanović. Zagreb: Agencija za odgoj i obrazovanje, 126–137.
- Wolf, Maryanne. 2019. *Reader, Come Home: the Reading Brain in a Digital World*. New York: Harper Collins.

SAŽETAK

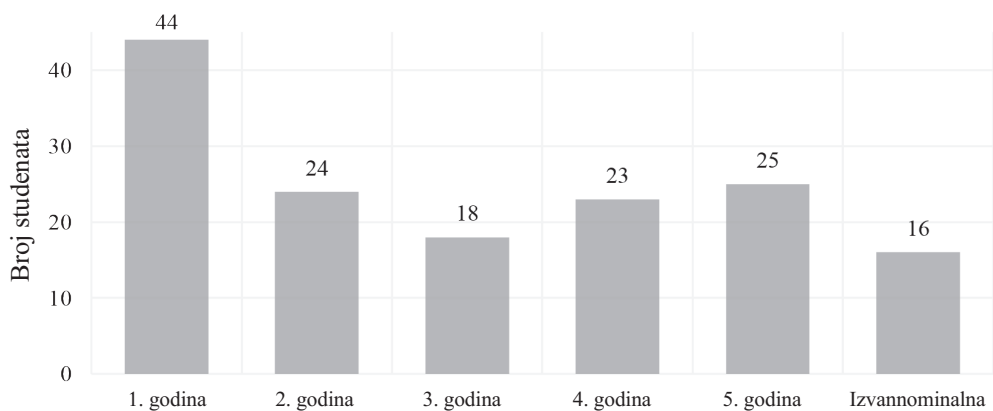
Rad se bavi čitateljskim praksama generacije Z, s posebnim naglaskom na njihove estetske reakcije na književne tekstove. Kao teorijski okvir koristi se tipologija estetskih reakcija Rite Felski, koja uključuje prepoznavanje, očaranost, znanje i šok. Cilj istraživanja je provjeriti kako se Felskina tipologija primjenjuje na generaciju „digitalnih domorodaca” i na koji način njihovo digitalno okruženje oblikuje ili mijenja te reakcije. Istraživanje se temelji na kvantitativno-kvalitativnoj metodologiji: analizi anketa i polustrukturiranih intervjua sa studenticama i studentima Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Rezultati pokazuju da se kod ispitanika očaranost manifestira u valovima intenzivnog uranjanja („bindžanje”), da je prepoznavanje često metaforičko i afilijativno, da se znanje redefinira kao emocionalno i kulturno iskustvo, a šok je rijedak i zahtijeva visok prag. Rad otkriva i specifične prakse poput korištenja digitalnih platformi, transmedijskog pristupa, emocionalne regulacije putem čitanja te izrazite metakognitivne svijesti o čitateljskim navikama.

Ključne riječi: generacija Z; digitalni domoroci; čitateljske prakse; Rita Felski; estetske reakcije; hibridno čitanje; književna recepcija; kvalitativno istraživanje

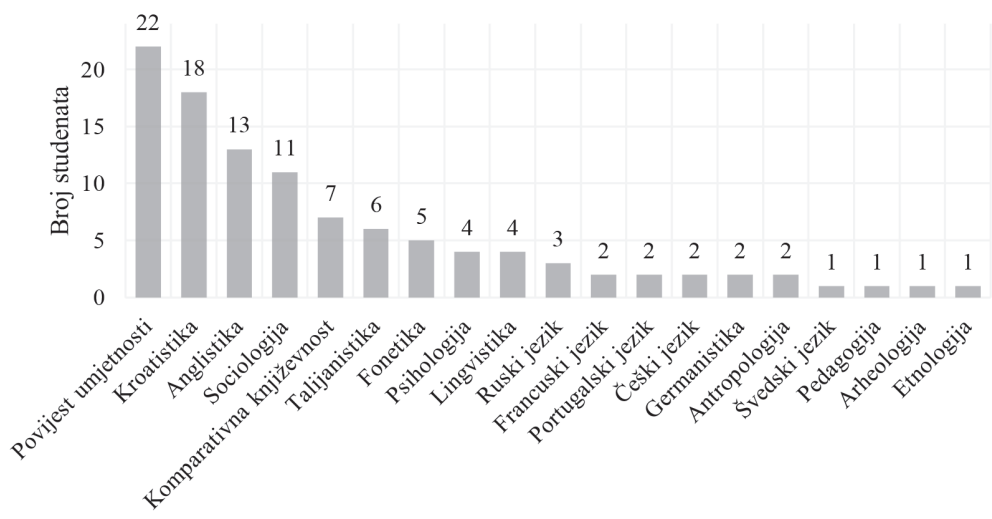
PRILOZI

*Prilog 1**Demografska struktura ispitanika u anketi*

Broj studenata po godini studija

Broj studenata po studijskoj grupi

Prilog 2

Cjeloviti anketni upitnik

Demografski podaci: dob, spol (muški/ženski/ne želim se izjasniti). Jeste li student Sveučilišta u Zagrebu? Koji fakultet i koji smjer pohađate? Koja ste godina studija?

Čitate li u slobodno vrijeme?

Koje ste naslove pročitali u posljednje vrijeme?

Navedite svoje najdraže autore (domaće i strane).

Navedite svoje najdraže knjige i uz njih napišite kad ste ih otprilike čitali (prije koliko godina/mjeseci). Ako ste neku knjigu čitali više puta, napišite koliko i otprilike kad.

Koji su Vam najdraži književni žanrovi?

Prosječno, koliko dugo čitate jednu knjigu koja ima otprilike 200 stranica? (Odabir: 1 dan, 2–3 dana, tjedan dana, dva tjedna, mjesec dana, više od mjesec dana)

Zašto čitate knjige (npr. da steknete nove spoznaje, da pobjegnute u neki drugi svijet...)?

Volite li da Vas knjiga iznenadi (neočekivani obrat na kraju, otvoreni kraj...) ili preferirate žanrove u kojima znate da će se npr. ljubavni par spojiti?

Je li Vam važno da knjiga ima sretan kraj? Zašto?

Događa li Vam se često da se „pronađete” u knjigama koje čitate? Je li Vam to potrebno kako bi Vam se knjiga svidjela?

Što u knjigama toliko ne volite da Vas natjera da odustanete od čitanja prije nego što dođete do kraja?

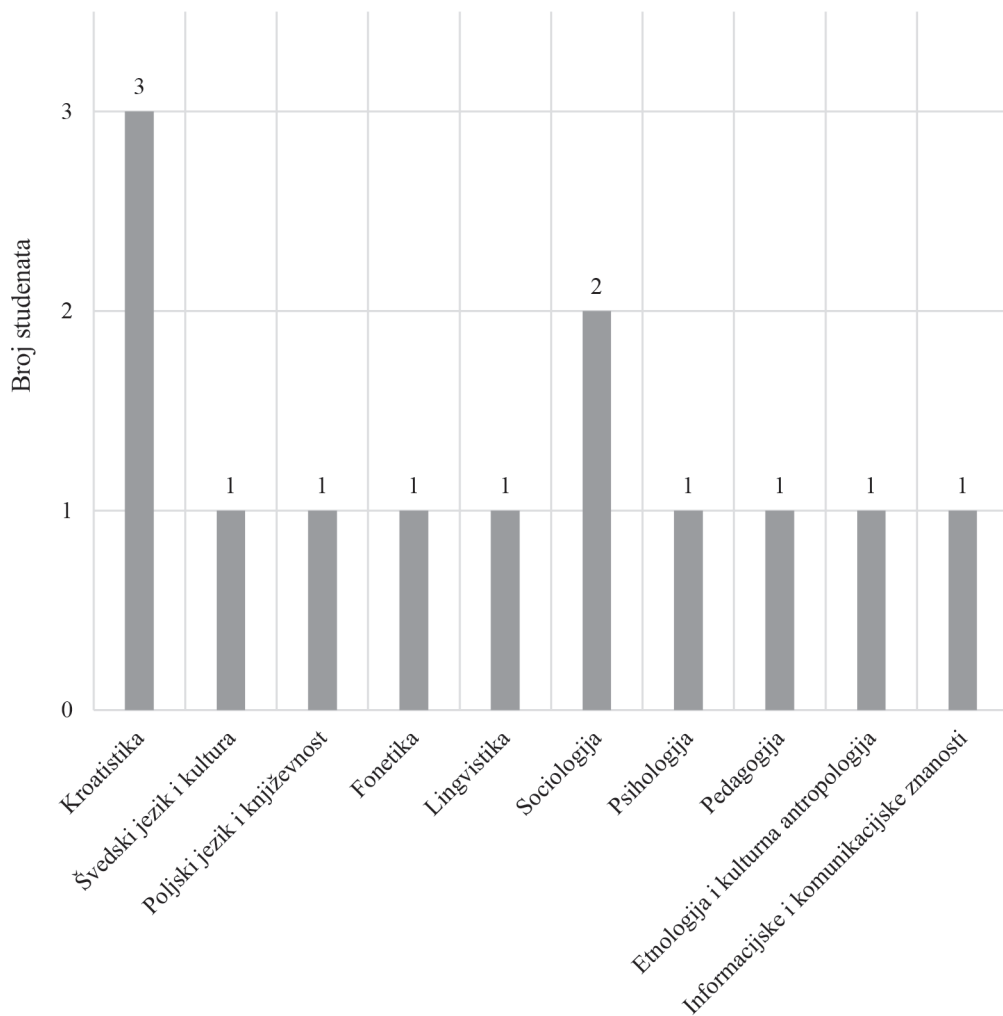
Kakve književne likove volite?

Čitate li knjige u kojima se eksperimentira s formom? Odbija li Vas ako knjiga nije napisana u klasičnom obliku, već se poigrava s npr. pripovjednom perspektivom ili pripovijedanjem?

Koje se knjige koju ste čitali najbolje sjećate? Zašto?

*Prilog 3**Demografska struktura ispitanika u intervjuima*

Broj studenata po studijskoj grupi

Prilog 4

Struktura intervjua

0. *Priprema uoči intervjua:* Ispitanicima se u pripremi intervjua najavljuje da odaberu dva do tri književna djela koja su u cijelosti pročitali barem jedanput u bilo kojem razdoblju svojega života. To mogu biti djela hrvatske ili svjetske književnosti, iz bilo kojeg perioda, bilo kojeg književnog roda, vrste ili žanra, djela za djecu, mlade ili odrasle. Ispitanicima se sugerira da to budu djela koja smatraju osobno najdražima, najvažnijima ili najutjecajnijima.
1. *Uvodni dio:* U uvodnom dijelu od ispitanika se traži da ukratko opišu svoje čitateljske navike i stilove (koliko čitaju književnost u slobodno vrijeme, koje žanrove i autore preferiraju, u kojim medijskim formatima čitaju, kako biraju naslove koje će čitati). Istraživači u ovom dijelu mogu potpitanjima pomoći ispitaniku da se dosjeti nekih relevantnih podataka.
2. *Središnji dio:* Ispitanike se moli da ukratko predstavljaju djela koja su odabrali i da navedu razloge za svoj izbor. Razgovor se potom usmjerava na iskustvo prvog susreta s djelom. Od ispitanika se traži da se prisjete svojih reakcija na djelo i da ih što detaljnije opišu. Ako su odabrano djelo čitali više puta, ispitanike se moli da opišu razliku između prvog i ponovljenog čitanja.
3. *Završni dio:* Ispitanici se pozivaju da dopune vlastite odgovore ako su se u međuvremenu još čega dosjetili.

Prilog 5

Popis komentiranih djela

- #FF1: Miguel de Cervantes, *Don Quijote*; Madeline Miller, *Ahilejeva pjesma*; Pajtim Statovci, *Bolla*; J.R.R. Tolkien, *Gospodar prstenova*; George R. R. Martin, *Igra prijestolja*
- #FF2: Joža Horvat, *Waitapu*; Johanna Spyri, *Heidi*; Fredrik Backman, *Medvedgrad*; Elizabeth Gilbert, *Jedi, moli, voli*; C. S. Lewis, *Kronike iz Narnije*
- #FF3: J.R.R. Tolkien, *Gospodar prstenova*; George R. R. Martin, *Igra prijestolja*
- #FF4: Donna Tartt, *Češljugar*; Jorge Bucay, *Ispričat ću ti priču*; Kristian Novak, *Ciganin, ali najljepši*; J. K. Rowling, *Harry Potter*
- #FF5: Sylvia Plath, *Stakleno zvono*; Khaled Hosseini, *Tisuću žarkih sunaca*; Ray Bradbury, *Fahrenheit 451*; George Orwell, *1984*; Markus Zusak, *Ja sam glasnik*
- #FF6: Miroslav Krleža, *Povratak Filipa Latinovicza*, *Gospoda Glembajevi*; Jerome David, *Lovac u žitu*; Vesna Parun, *Izabrana djela*
- #FF7: Fjodor Mihajlovič Dostojevski, *Zločin i kazna*; Patrick Süskind, *Parfem: povijest jednog ubojice*; J.R.R. Tolkien, *Gospodar prstenova*; Marin Držić, *Dundo Maroje*
- #FF8: R. L. Stine, *Ulica straha*; Ashley Winstead, *U snovima držim nož*; Brandon Sanderson, *Yumi i slikar košmara*

Autorska prava: © 2025 Autor(i). Ovaj je rad dostupan u otvorenom pristupu sukladno s licencijom Creative Commons Imenovanje 4.0. međunarodna.

Copyright © 2025 The Author(s). Open Access: This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

PRIKAZI I PRILOZI

POLITIČKI KONTEKST(I) PRAVOPIISNOGA NORMIRANJA

(Krešimir Mićanović, *Vlast i pravopis*, Zagreb, Matica hrvatska, 2024)

O trajnoj zainteresiranosti političara za utjecaj na pravopisna rješenja u hrvatskoj jezičnoj povijesti svjedoči i to da su politički prevrati u nas u pravilu praćeni izlaskom pravopisnih knjiga (novih ili starih). Pritom nerijetko vlast putem pravopisa želi u skladu sa svojom politikom utjecati i na jezik pogrešno ih shvaćajući kao sinonime. Knjiga Krešimira Mićanovića *Vlast i pravopis* upravo je posvećena rasvjetljivanju odnosa prema pravopisnim pitanjima u Hrvatskoj svih vlasti koje su njome upravljale u razdoblju koje se u kroatističkoj znanosti naziva standardizacijskim. U svojoj iscrpnoj knjizi autor na 355 stranica, u 9 poglavlja i priložima, prikazuje kako je tekao

odnos vlasti prema pravopisnoj normi i normiranju. Pisana izrazitom akribijom, knjiga donosi obilje citiranih podataka iz svih pisanih izvora koji su u pojedino doba bili poprište rasprava o pravopisu: novina (dnevno-političkih i kulturnih), zapisnika sa sastanaka, korespondencije, arhivske građe institucija, osobnih ostavština, memoarskih epizoda iz intervjua s akterima i dr.

U prvome poglavlju autor iznosi stanje u drugoj polovici 19. stoljeća prije pojave *Hrvatskoga pravopisa* Ivana Broza, pravopisne knjige kojom započinje suvremena hrvatska pravopisna norma. Odlukama koje su donosila tijela koja predstavljaju tadašnju Monarhiju

cilj je bio dokinuti pravopisni nered, odnosno propisati jedinstvena pravopisna pravila za javnu uporabu – konkretno onu koja se odnosila na škole. Pokazalo se međutim da ni učenici ni profesori nisu dokraja slijedili odredbe vlasti o pravopisu, a poznato je i negodovanje Vatroslava Jagića zbog toga što je primoran u školi rabiti pravopis u čiju primjerenost ne vjeruje. Razvile su se i druge rasprave, a sve će se one u 1880-im godinama usmjeriti na pitanje treba li hrvatska pravopisna norma počivati na „etimologijskom” ili „fonetičkom” načelu, odnosno suvremenom terminologijom rečeno: fonološkom ili morfonološkom (bilo bi razloga i za to da se potonje načelo naziva morfološkim). U sljedećem poglavlju autor donosi podroban prikaz okolnosti koje su pratile propisivanje Brozova *Hrvatskoga pravopisa* (1892.) za školsku uporabu u doba Khuen-Héderváryeve vlade. Bavi se i recepcijom Brozova pravopisa, pa donosi pregled osvrta na taj priručnik u glasilima, a i sažetke žustrih saborskih rasprava o uvođenju fonološkoga pravopisa (ali i novoštokavske morfologije – nerazlikovanje pravopisnih od gramatičkih ingerencija i tema očigledno je također duga tradicija u našoj društvenoj i političkoj javnosti). Istraživači su često napominjali kako se pravopisno jedinstvo Brozovom knjigom nije postiglo odmah niti u cjelini društva. Prema Vinceu, fonološki

pravopis ustalio se poslije 1918., ali oporbena Hrvatska republikanska seljačka stranka piše morfonološkim pravopisom sve do raspuštanja 1929. godine. Samardžija napominje pak da se u različitim inačicama tradicionalnoga morfonološkog pravopisa objavljivalo u Hrvatskoj sve do kraja Drugoga svjetskog rata. Mićanović upozorava i na potrebu korpusnoga pristupa istraživanju prihvaćenosti Brozova pravopisa u praksi, i to po svim pravopisnim temama, a ne samo po opreci između primjene fonološkoga i morfonološkoga načela. Zauzima se i za istraživanje stavova o pravopisu, a uočava i prisutnost tzv. generacijskoga pravopisnog konflikta. Primjerice, analiza jednoga broja *Obzora* iz 1914. pokazuje da se u istome broju piše i prema Brozovu pravopisu, ali i prema tradicionalnom, morfonološkome, i čini se da uredništvu nije stalo do provedbe pravopisnoga ujednačavanja u časopisu.

Treće poglavlje, „Pravopis u međuratnom razdoblju”, bilježi da je tiskano novo izdanje Brozova pravopisa 1921. godine, sada pod Boranićevim imenom i novim naslovom *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika*. U travnju 1922. Odjeljenje za prosvjetu i vjeru izdalo je okružnicu o ravnopravnom statusu ekavskoga izgovora uz jekavski u srednjem obrazovanju. Riječ je o razdoblju u kojem se ekavica epizodno pojavljuje i u književnim krugovi-

ma. Uskoro na pravopisnu scenu svojim autoritetom stupa i srpski jezikoslovac Aleksandar Belić, koji podupire težnje za ujednačavanjem srpskoga i hrvatskoga pravopisa. Mnoge apologije unifikacijskih težnji objavljivane su u periodici, a posebno je zanimljivo pratiti dinamizam u radu povjerenstava koje vlast saziva kako bi se na stručan način raspravilo o željenome pravopisnom jedinstvu. Citati iz izvornih objava koje Mićanović obilno donosi prenose čitatelju duh razgovora koji otkriva da se o ujednačavanju nerijetko govori kao o potrebnom, kao o nečem što se želi prihvatiti u zamisli, ali se u praksi zatim reterira, pa Maretić izjavljuje da nije protiv Belićeva pravopisa premda se sam služi Boranićevim jer mu je bliži, a Boranić primjerice podržava i ekavski i jekavski izgovor, ali sumnja da je dobro ravnopravno ih propisati u školama itd. U prvoj godini diktature kralja Aleksandra Karađorđevića stupa na snagu „Pravopisno uputstvo za sve osnovne, srednje i stručne škole Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca”, pa 1930. ujednačeni prema njemu izlaze i Belićev i Boranićev pravopis. Mićanović detaljno pokazuje kako je ujednačavanje provedeno u objema knjigama, koje ostaju službeni pravopisi – na hrvatskoj strani do naredbe bana Ivana Šubašića o pravopisu 1940., a na srpskoj strani do „Novog pravopisnog uputstva srpskog književ-

nog jezika” 1943. O recepciji toga oktroiranog pravopisa na hrvatskoj strani Antun Barac izvješćuje da je njegova primjena izostala izvan područja škole i državne uprave, u kojima je bila zakonski obavezna, Maretić javno u intervjuu izražava svoje protivljenje tome pravopisu, a Ivšić se u časopisu *Hrvatski jezik* izrijeком odlučuje za pravopis prije reforme. *Jutarnji list* 1939. piše da se u praksi susreću tri pravopisa: izrazito fonološki pravopis sastavljen prema „Uputstvu” rabi se u školama, Broz-Boranićevim fonološko-morfonološkim služe se ljudi od pera u svim područjima, a morfonološkim se pravopisom služe radićevci. Uspostavom Banovine Hrvatske objavljuje se ponovo 4. izdanje Boranićeva pravopisa te se već sljedeće godine objavljuje još jedno, no uskoro slijedi kraj i Banovine Hrvatske i Kraljevine Jugoslavije.

Četvrto poglavlje „Po korien-skom, a ne po zvučnom pravopisu” naslovljeno je citatom iz ključnoga dokumenta, „Zakonske odredbe o hrvatskom jeziku, o njegovoj čistoći i o pravopisu”, kojom je vlast Nezavisne Države Hrvatske propisala zaokret u normi. Iako se 6. 6. 1941. Hrvatski državni ured za jezik izjašnjava za „umjereno fonetski” pravopis, u drugoj polovici lipnja objavljena je „Ministarska naredba o hrvatskom pravopisu” (s ministrom Budakom u potpisu), kojom

se propisuje upravo suprotno: „etimološki pravopis”. Mićanović napominje da sastavljač te odluke govori o promjeni „dosadašnjega” školskog pravopisa (što u tome trenutku može biti jedino banovinsko izdanje Boranićeva pravopisa 1941.), no analiza promjena koje navodi „Naredba” pokazuje da se one odnose na oktroirani pravopis koji je Boranić morao prerađivati prema „Uputstvu” Ministarstva prosvjete Kraljevine Jugoslavije, pa se može zaključiti kako je to učinjeno s ciljem da se u Naredbi promjene prikažu većima. Nakon što je 1941. poglavnik donio „Zakonsku odredbu o hrvatskom jeziku, o njegovoj čistoći i o pravopisu”, objavljuje se najprije knjižica *Koriensko pisanje* 1942., a potom 1944. i morfonološki *Hrvatski pravopis* Cipre i Klaića, o kojem autor zaključuje da bi u korpusu trebalo provjeriti koliko je to izdanje pravopisa uopće pridonijelo redu i uređenosti primjene pravopisnih pravila.

Peto poglavlje posvećeno je razdoblju od 1945. do 1954. godine. Na partizanskim područjima za vrijeme Drugoga svjetskog rata vladao je, kako autor kaže, *status quo ante bellum*, tj. Boranić-Belićeva situacija u pravopisu, a kad je riječ o Hrvatskoj, bilježi se da je ZAVNOH-ov Odjel za prosvjetu još koncem 1943. želio ukloniti nered u tisku i službenim dopisima u pogledu jezika i pravopisa. Iako se često

citira Brozovićeva izjava da je na zasjedanju ZAVNOH-a u Topuskom 8. i 9. svibnja 1944. donesena odluka o uvođenju Boranićeva banovinskog pravopisa, Mićanović ističe da o tome ne nalazi potvrde, tj. da je nova vlast naklonjena upravo tome pravopisu, potvrđuje se zapravo u kolovozu 1945. godine. Da je novo izdanje Boranićeva pravopisa kontinuitet upravo banovinskoga izdanja (8. izdanja iz 1941.), vidljivo je po tome što na prvom izdanju u Drugoj Jugoslaviji, koje je objavljeno 1947. godine, stoji kako je to njegovo 9. izdanje. Na temelju istraživanja arhivske građe u NSK u Zagrebu vidljivo je da je Stjepan Ivšić 1948. napisao kritički prikaz Boranićeva pravopisa nabrojivši pogreške i nedosljednosti u njemu, no taj prikaz nije objavljen. Ipak, stručna je javnost bila svjesna potrebe za novim, suvremenim priručnikom i o toj potrebi uskoro pišu primjerice Slavko Pavešić, Ljudevit Jonke, Mate Hraste. Stoga Hrvatsko filološko društvo 1952. godine povjerava svojoj Pravopisnoj sekciji rad na suvremenome pravopisnom priručniku koji će biti kolektivno, a ne autorsko djelo polazeći od postavke da je za sastavljanje pravopisnoga priručnika potrebno međusobno savjetovanje više stručnjaka. Taj rad nije okončan izradom priručnika za hrvatski standardni jezik jer je jedan od zaključaka skorašnjega Novosadskog dogovora (1954.) bio da će se

izraditi zajednički pravopis srpskih i hrvatskih stručnjaka. Provedbu toga zaključka autor analizira u šestom poglavlju. Iako je zajednički pravopis zamišljen kao jedinstven, već je i rad u Pravopisnoj komisiji srpskih i hrvatskih stručnjaka, koji je počeo 1955. godine, pokazao da članovi nemaju ujednačena gledišta. Stoga i pravopisna knjiga tiskana 1960. godine – u izdanju Matice hrvatske na latinici i jekavicom, a u izdanju Matice srpske u Novom Sadu ćirilicom i ekavski – donosi i dvostrukosti. Iako je uputa u vezi s dvostrukostima glasila da su one ravnopravne, u praksi su obje strane primjenjivale među navedenim dubletama upravo vlastita rješenja te se tako zamišljena jedinstvenost nije u potpunosti ostvarila. U prikazima stručnjaka na hrvatskoj strani pravopis je doživio mahom pohvale, dok se kritike odnose manje na pravopisna pravila, a više na rječnik jer se u njemu umjesto propisivanja samo pravopisne norme propisivala i leksička, i to u korist rješenja koja nisu bila u skladu s hrvatskom tradicijom.

Sedmo poglavlje uvodi nas u nezadovoljstva na hrvatskoj strani koja su sredinom 1960-ih prouzročena Novosadskim dogovorom, osobito nakon što su objavljena dva sveska rječnika dviju matica (1967.), koji je svoj neuspjeh dugovao unitarističkoj koncepciji koja se upravo na leksičkoj razini slomila rezultirajući nestručno napi-

sanim djelom. Postalo je jasno da se o standardizaciji mora govoriti uz priznavanje da postoje razlike među jezicima ili, kako se u to doba jedino moglo reći, „varijantama književnoga jezika u pojedinim kulturnim sredinama”. Ljudevit Jonke 1971. godine zauzima se za to da hrvatski filolozi samostalno pripreme rječnik, gramatiku i pravopis hrvatskoga književnog/standardnog jezika. Matica hrvatska u proljeće 1971. pokreće rad na pravopisnom priručniku, a njegovi autori Stjepan Babić, Božidar Finka i Milan Moguš izradit će knjigu koja se zasniva na Boranićevu priručniku iz 1947. prilagođenome rješenjima koja je predlagala Pravopisna sekcija Hrvatskoga filološkog društva prije Novosadskoga dogovora. Držeći se načela da u toj knjizi bude što manje bitnih promjena u odnosu na „novosadski” *Pravopis*, zadržali su i neka njegova rješenja, poput logičko-semantičke interpunkcije. Nakon što je tu knjigu, naslovljenu *Hrvatski pravopis*, vlast zabranila i uništila njezinu nakladu, nastao je pravopisni interregnum, kojem autor posvećuje sljedeće, osmo poglavlje. Autor upozorava na važnost V. amandmana Ustava SR Hrvatske iz 1972. godine, koji će omogućiti da se hrvatski standardni jezik opisuje autonomno, a koji kaže da je u Hrvatskoj u javnoj upotrebi „hrvatski književni jezik – standardni oblik jezika Hrvata

i Srba u Hrvatskoj, koji se naziva hrvatski ili srpski”. Tako je u proljeće 1974. osnovana Komisija za jezična pitanja pri Sekretarijatu za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu, koja se tri godine poslije obratila Katedri za suvremeni hrvatski književni jezik Filozofskoga fakulteta u Zagrebu s prijedlogom da se izradi „pravopis hrvatskog književnog jezika”. Katedra je posao povjerila Vladimiru Aniću i Josipu Siliću. Njihov je rukopis, iako je recenzentski postupak dovršen 1984., upućen u tisak tek 1986. Kamen spoticanja postao je naziv jezika u naslovu – javna tajna bila je da autori hoće zadržati naziv „hrvatski književni jezik”, ali je Predsjedništvo CK SKH na sjednici 2. 12. 1985. donijelo odluku da će naziv biti „hrvatski ili srpski”. Nakon objave Aniće-Silićev *Pravopisni priručnik* doživljava pozitivne ocjene hrvatskih jezikoslovaca. Komentari iz Srbije, BiH i Crne Gore nisu nalazili zamjerke stručnosti knjige, nego im je smetala sama praksa sastavljanja zasebnog pravopisa i nazivali su ga separatnim, optuživali autore za pravopisni raskol, za podržavanje dezintegracijskih težnji u jeziku i

izdvajanje Hrvatske od ostalih republika tadašnje države. U emigraciji pravopis je ocijenjen kao konačan prekid s Novosadskim dogovorom. Mićanović zaključuje: „Objavljivanje Aniće-Silićeva Pravopisnog priručnika u jezičnopolitičkom smislu potvrđuje je hrvatske autonomnosti u oblikovanju ortografske norme jezičnog standarda, onakve autonomije kakva je bila i u prednovosadskom razdoblju” (str. 254).

Zaključno, činjenicu da autor svoj pregled završava 9. poglavljem, posvećenim 1990. godini – premda je i razdoblje nakon toga, u kontekstu odnosa vlasti i pravopisa, jednako intrigantno – želimo iščitati kao potrebu za nastavkom ove maestralno napisane knjige. U nadi da je to i njegova najava možemo reći da ga s nestrpljenjem očekujemo kako bismo imali na jednom mjestu, detaljno i dokumentirano prikazan te znanstveno komentiran i taj – kako autor kaže – novi „pravopisni poredak” koji će slijediti u devedesetim godinama 20. stoljeća i produžiti se u sada već okončanu prvu četvrtinu 21. stoljeća.

Mihaela Matešić

Autorska prava: © 2025 Autor(i). Ovaj je rad dostupan u otvorenom pristupu sukladno s licencijom Creative Commons Imenovanje 4.0. međunarodna.

Copyright © 2025 The Author(s). Open Access: This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

VIŠE OD SVEUČILIŠNOGA PRIRUČNIKA

(Tatjana Pišković, *Uvod u leksičku semantiku hrvatskoga jezika*,
Zagreb, Matica hrvatska, 2024)

Knjiga *Uvod u leksičku semantiku hrvatskoga jezika* Tatjane Pišković objavljena je 2024. u izdanju Matice hrvatske kao dio biblioteke *Theoria* i broji – zajedno s popisom literature, kazalom imenâ, kazalom pojmova i bilješkom o autorici – 615 stranica.

Već u *Predgovoru* autorica iznosi opis semantike kao znanosti o značenju i najmlađe jezikoslovne discipline, pri čemu opisuje zašto je pojam *semantika* u nazivu knjige i u knjizi općenito suzila atributom *leksička*. Autorica knjigu dijeli na dva dijela: na *Kratku povijest leksičke semantike* i na *Osnovne teme leksičke semantike*. Prvi dio posvetila je opisu pet osnovnih razdoblja u

razvoju leksičke semantike, a drugi dio osnovnim leksičkosemantičkim temama kao sastavnomu dijelu svakoga leksikološkog udžbenika i priručnika. Tako se prvi dio sastoji od poglavlja *Predstrukturalistička dijakronijska semantika*, *Strukturalistička semantika*, *Generativna semantika*, *Neostrukturalistička semantika*, *Kognitivna semantika* i *Ciklički razvoj leksičke semantike*. Drugi dio uključuje poglavlja *Riječ, leksem i rječnik*, *Leksičko značenje*, *Polisemija*, *Homonimija*, *Antonimija*, *Sinonimija*, *Hiponimija* i *Meronimija*.

Prva tema prvoga dijela knjige jest predstrukturalistička dijakronij-

ska semantika, koju autorica omeđuje godinama 1880. i 1930. te ističe njezinu „povijesn[u] i psihološk[u] orijentiranost” (str. 19). Pritom se povijesna orijentiranost ogleda u nastojanju klasificiranja semantičkih promjena, a psihološka u nastojanju prepoznavanja mentalnih procesa koji tim promjenama prethode. Važna imena ovoga razdoblja jesu Michel Bréal, koji jezikoslovnoj disciplini daje ime, i Hermann Paul, koji se kao predstavnik kontekstne struje predstrukturalističke dijakronijske semantike odmiče od Bréalovih tumačenja. Ovo razdoblje leksičke semantike zrcali se i u nastojanju klasifikacije semantičkih promjena, zbog čega autorica donosi kratak pregled četiriju osnovnih semantičkih promjena koje se javljaju u predstrukturalističkim radovima: specijalizacije, generalizacije, metafore i metonimije.

Strukturalistička semantika (1930–1963) tema je drugoga poglavlja. Teorija strukturalističke semantike razvija se na kritici prethodnoga razdoblja i postulira da su prirodni jezici sustavi s vlastitom strukturom, a da kategoriju značenja valja opisivati samo kao dio te strukture. Dominantni stavovi u strukturalističkoj semantici vidljivi su u trima pristupima leksičkomu značenju: u teoriji leksičkoga polja Josta Triera, u komponentnoj analizi s dvjema strujama, europskom i

američkom, te u relacijskoj semantici, koja nagovještava kraj razdoblja strukturalističke semantike.

Generativna semantika, tema sljedećega poglavlja, traje 1963–1975. i počiva na postavkama koje su američki filozofi Jerrold Jacob Katz i Jerry Fodor iznijeli u svojem članku „The Structure of a Semantic Theory”. Njihova teorija nastavlja se na teoriju generativno-transformacijske gramatike Noama Chomskoga, zalaže se za mogućnost raščlambe leksičkoga značenja na manje jedinice i bavi se pitanjem psihološke naravi značenja, čime je slična postavkama predstrukturalističke dijakronijske semantike (nije pak poznato jesu li generativci čitali radove iz razdoblja predstrukturalističke dijakronijske semantike ili je sličnost slučajna).

Nadalje pri početku poglavlja o neostrukturalističkoj semantici autorica ističe supostojanje dviju njezinih struja: komponentnih pristupa i relacijskih pristupa. Prva struja oslanja se na komponentnu analizu značenja i uključuje prirodni semantički metajezik Anne Wierzbicke, konceptualnu semantiku Raya Jackendoffa, dvorazinsku semantiku Manfreda Bierwischia i Ewalda Langa te generativni leksikon Jamesa Pustejovskoga. Druga struja usko je vezana uz računalnu semantiku i uključuje leksičku bazu podataka *WordNet* Georgea Millera i Christiane Fellbaum, teoriju

značenje – tekst Igora Meljčuka i distribucijsku analizu korpusa. Pritom su pravci i teorije druge struje neostrukturalističke semantike u hrvatskoj znanosti o jeziku zaživjeli kao istraživačke metode.

Kognitivna semantika jest maksimalistička teorija koja promatra značenje kroz prizmu ljudskih kognitivnih mehanizama i briše granice između semantike i pragmatike. U petome poglavlju autorica prikazuje četiri njezine teorije: teoriju prototipa Eleanor Rosch (koja se zasniva na kognitivnome procesu kategorizacije), teoriju konceptualne metafore Georgea Lakoffa i Marka Johnsona (koja se temelji na kognitivnome procesu konceptualizacije), teoriju konceptualne integracije i idealizirani kognitivni model i semantiku okvira.

Prvi dio svoje knjige Pišković završava poglavljem *Ciklički razvoj leksičke semantike*, u kojemu nudi sažetak pet teorijskih struja objašnjenih u pet prethodnih poglavlja i naglašava te s pomoću dviju slika dočarava i objašnjava razvoj leksičke semantike i povijest njezinih metodoloških praksi.

Budući da su *riječ* i *leksem* jezične jedinice koje se nalaze u središtu zanimanja leksičke semantike, od njihova objašnjenja valja započeti da bi prikaz osnovnih leksičko-semantičkih odnosa i rasprava o njima imali smisla. Pišković drugi

dio svoje knjige započinje poglavljem *Riječ, leksem i rječnik*. Ne pretendirajući na konačnu definiciju riječi, autorica taj termin sužava atributima i objašnjava te opri-mjeruje pravopisnu, semantičku, fonološku ili fonetsku te morfosintaktičku ili gramatičku riječ. S druge strane leksem autorica definira kao „apstraktnu jedinicu koja predstavlja ukupnost svih oblika i svih značenja riječi” (str. 174). Pritom riječi kojima se izražavaju leksički koncepti autorica naziva leksičkim riječima, a riječi kojima se izražavaju gramatički koncepti gramatičkim ili funkcionalnim riječima. Poglavlje se bavi i problematikom riječi koje imaju status leksema i razgraničava pojmove leksikona, leksika i rječnika, objašnjava leksem u okviru leksikografske prakse i uvodi pojam leksičke jedinice ili listema.

Sljedeće poglavlje posvećeno je određenju i definiciji leksičkoga značenja, što autorica čini s pomoću značenjskoga trokuta Charlesa Kaya Ogdena i Ivora Armstronga Richardsa. Prema Ogden–Richardsovu trokutu leksičko značenje jest „uspostavljanje odnosa između znaka i pojma koji taj znak pobuđuje u govornikovu umu o određenom predmetu u izvanjezičnom svijetu” (str. 217). Pod vrstama leksičkoga značenja uvode se pojmovi denotativnoga i konotativnoga značenja te primarnoga, osnovnoga ili glavnoga

značenja i sekundarnoga, izvedenoga ili sporednoga značenja.

Vrlo obimno i iscrpno poglavlje posvećeno je opisu polisemije, sposobnosti riječi „da ima više od jednog značenja” (str. 241). Radi se o leksičko-semantičkome odnosu koji može uvjetovati postojanje antonimijskih, sinonimijskih, hiponimijskih i meronimijskih odnosa, stoga njegov opis u ovome – kao i u ostalim leksičkosemantičkim priručnicima – prethodi opisu drugih leksičko-semantičkih odnosa. Nove riječi u jeziku nastaju popunjavanjem leksičkih praznina, odnosno leksikogenezom, koja uz tvorbu riječi i leksičko posuđivanje uključuje i polisemiju. Stalni mehanizmi s pomoću kojih se od primarnih značenja izvode sekundarna značenja nazivamo mehanizmima polisemije. Autorica tako uz brojne primjere tumači kognitivne mehanizme konceptualne metafore i konceptualne metonimije, koji omogućuju stvaranje leksičke metafore, leksičke metonimije i leksičke sinegdoh.

Nadalje homonimija je slučajna leksička pojava, odnosno slučajna formalna podudarnost leksemâ, a kao takva leksičkoj semantici nije zanimljiva. Autorica joj posvećuje poglavlje samo da bi je razgraničila od polisemije i još jednom predočila koliko granice među kategorijama u leksičkoj semantici nisu stroge. Homonimiju autorica zatim odvaja

od homografije i homofonije te donosi šest uvjeta za homonimijski odnos. Prva četiri pritom su obvezna, a peti i šesti dopunski. Načinima nastanka homonima – leksičkomu posuđivanju, rječotvorju, dijakronijskim morfonološkim promjenama i raspadu polisemije – posvećen je sljedeći dio poglavlja. Konačno, autorica tumači razliku između homonimije i polisemije u leksikografiji i psiholingvistici.

Sljedeće poglavlje bavi se antonimijom, leksičko-semantičkim odnosu koji nastaje između antonima, odnosno leksema suprotna značenja. Uspostavljanje antonimije među konkretnim referentima u izvanjezičnome svijetu, lakoća usvajanja antonima pri učenju jezika, istodobna značenjska bliskost i udaljenost antonima te binarna priroda pružaju antonimiji status savršena i prototipnoga leksičko-semantičkog odnosa. Tumačeći morfološku klasifikaciju antonima autorica pojašnjava i oprimjeruje isto-korijenske glagolske, pridjevske i imeničke antonime. Semantička klasifikacija antonima pritom uključuje komplementarne, kvalitativne, konverzivne, reverzivne i koordinacijske antonime.

S druge strane sinonimija, „odnos između dvaju raznokorijenskih leksema koji pripadaju istoj vrsti riječi i upućuju na isti referent” (str. 438), jest tema šestoga poglav-

lja drugoga dijela knjige i za razliku od antonimije predstavlja nesavršen leksičko-semantički odnos. Autorica se pri opisu sinonimije odmiče od dosada prisutne binarne prakse (podjele sinonima na istoznačnice i bliskoznačnice) i sinonimiju tumači s pomoću ljestvice sinonimnosti Davida Alana Crusea, na kojoj se nalaze apsolutna sinonimija (ideal sinonimije koji u prirodnim jezicima ne postoji), kognitivna sinonimija i približna sinonimija ili plezionimija. Na samu kraju poglavlja o sinonimiji autorica, da bi je razgraničila od sinonimije, donosi pregled paronimije, oblične sličnosti koja je uzrok pogreške i nesporazuma.

Pretposljednje poglavlje naslovljeno je *Hiponimija* i prvo je od dvaju poglavlja posvećenih leksičkoj hijerarhiji, odnosno hijerarhijskim leksičko-semantičkim odnosima. Hiponimija se zasniva na vezi između nadređenoga leksema (hiperonima) i podređenih leksema (kohiponima), a prototipan i reprezentativan primjer hiponimije jest upravo taksonomija, u kojoj hiponim označava vrstu ili tip hiperonima. Iako je u usporedbi s antonimijom nesavršen leksičko-semantički odnos, hiponimija je zbog svoje hijerarhijske prirode temelj mentalnoga leksikona i ljudskoga poimanja svijeta.

Meronimija je druga vrsta leksičke hijerhije koju autorica opisuje, a kao leksičko-semantički odnos

u leksičkosemantičke priručnike počela se uvrštavati tek prije pedesetak godina. U meronimijskome odnosu značenjski nadređen leksem (holonim) označava kakvu cjelinu, pričem su značenjski podređeni leksemi (meronimi) dio te cjeline. Reprezentativan primjer meronimije jest upravo partonimija, s kojom se meronimijski odnos često poistovjećuje. Ostale vrste meronimijskih odnosa Pišković imenuje i oprimjeruje, a poglavlje (i knjigu) završava opisom leksikografskih praksi vezanih uz meronimiju.

Zbog ograničene prirode prikaza i kapitalnosti te opravdane opsežnosti *Uvoda u leksičku semantiku hrvatskoga jezika* o svakoj temi donijeli smo samo osnovne i ključne podatke koji predstavljaju srž njezina opisa. Svaka tema koju autorica u svojem djelu obrađuje iznesena je jasno i logički razumljivim i propedeutičkim (nikada trivijalnim) stilom, a često je potkrijepljena i autoričnim iskustvima u radu sa studentima i studenticama. Upravo takav stil pisanja znatno doprinosi i tek će doprinijeti razumijevanju svake od opisanih tema. Kako i sama autorica u *Predgovoru* navodi, svako poglavlje knjige može se čitati zasebno kao studija o odabranoj leksičkosemantičkoj temi. Zbog toga ključne pretpostavke u knjizi autorica s vremena na vrijeme ponavlja, a tekst obiluje uputama na druga

poglavlja i potpoglavlja knjige koja se bave temom koju čitatelj ili čitateljica upravo proučava. Autoričin način obrade tema samouvjeren je i često (opravdano) kritizira određena polazišta, no protkan je otvorenošću prijedlozima i skromnošću. Ipak, u postignuću Tatjane Pišković nema i ne bi trebalo biti ništa skromno.

Svojim obilatim priručnikom za sveučilišnu nastavu leksikologije i leksičke semantike zadužila je nadolazeće generacije studenata i studentica te profesora i profesorica, ali i sve ostale koji će za njezinom knjigom posegnuti u nadi da će pronaći tumačenje onoga što ih zanima o leksičkoj semantici.

Jozo Akrap

Autorska prava: © 2025 Autor(i). Ovaj je rad dostupan u otvorenom pristupu sukladno s licencijom Creative Commons Imenovanje 4.0. međunarodna.

Copyright © 2025 The Author(s). Open Access: This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

O STANDARDU IZ DRUGE PERSPEKTIVE

(Marko Alerić, *Pravo na jezik*, Zagreb, Školska knjiga, 2024)

U izdanju Školske knjige prošle je godine objavljena knjiga *Pravo na jezik* Marka Alerića. Središnja je tema ove opsežne monografije standardni jezik, njegova uloga u društvu, a onda i u obrazovnom kontekstu, ponajprije u formalnom, zatim i u cjeloživotnom obrazovanju. Riječ je o naslovu koji je zanimljiv iz više razloga, u prvom redu zato što se u njemu hrvatski standardni jezik promatra iz drukčije perspektive od one koja je u novije vrijeme zastupljenija u jezikoslovnoj literaturi. Naime standardološka se problematika – najčešće je riječ o rigidnosti nekih standardoloških

praksi i uopće pristupu standardu za koji se stječe dojam da se iscrpljuje u „hipernormiranju” – podvrgava kritici, ne uvijek neopravdanoj. Marko Alerić s druge strane hrvatski jezični standard i njegovu ulogu u domaćoj društvenoj i jezičnoj zajednici promatra polazeći od odgojno-obrazovnog sustava, gdje su ti sadržaji nosivi dio temeljnog nastavnog predmeta na cjelokupnoj obrazovnoj okomici. Pritom je osobito zanimljiv autorov stav, sadržan i u naslovnoj sintagmi, da svatko, da bi mogao ravnopravno sudjelovati u društvu, ima i treba imati *pravo na jezik*, odnosno pravo na stjecanje odgovarajućih

standardnojezičnih kompetencija tijekom formalnog i cjeloživotnog obrazovanja. Drugim riječima, za razliku od materinskog govora, koji usvajamo u jezičnim interakcijama s pripadnicima uže jezične zajednice, standardni se jezik određuje kao dogovoreno sredstvo sporazumijevanja među pripadnicima šire jezične i nacionalne zajednice, a kojim ovladavamo svjesno i organizirano u školskom sustavu te, dakako, izloženošću standardu kao jeziku javne komunikacije. Autor pritom zagovara stav da svaki pripadnik društvene i jezične zajednice ima *pravo na jezik* tvrdeći da bi „uskraćivanje prava na ovladavanje standardnim jezikom [...] značilo uskraćivanje mogućnosti za [...] ravnopravno i aktivno sudjelovanje u životu šire društvene zajednice”, baš kao što bi „uskraćivanje prava pojedincu na ovladavanje obiteljskim i zavičajnim govorom značilo uskraćivanje njegova prava na uključivanje u najužu društvenu zajednicu” (str. 395).

Autorova polazišna točka – ovladavanje hrvatskim jezičnim standardom – u velikoj mjeri objašnjava odabir literature kojoj se daje prednost. Budući da se standard u formalnom obrazovanju uvriježio određuje kao sekundarna jezična kompetencija, njegovu se ovladavanju pristupa kontrastivno u odnosu na učeničku imanentnu gramatiku, tj. materinski govor. Autor pritom

čitatelja u temu uvodi postupno, polazeći od jezika kao sustava i uloge koju ima u široj društvenoj zajednici, odnosno polazeći od standarda kao neorganskog, kodificiranog idioma, pri čemu mu obilježja poput stabilnosti, elastičnosti i nepromjenjivosti omogućuju učinkovito ispunjavanje uloge jezika javne komunikacije i formalnog obrazovanja. Uz navedeno ističe se da hrvatski standardni jezik u jezičnoj zajednici ima i vrlo važnu kohezivnu te presudnu identitetsku ulogu.

U poglavlju „Pravo na nacionalni jezik” donosi se koncizan pregled i raščlamba procesa oblikovanja hrvatskog standarda od sredine 19. stoljeća, s težištem na standardnojezičnim obilježjima i jezično-političkim silnicama u 20. stoljeću, najprije u monarhijskoj, a onda i u socijalističkoj Jugoslaviji. Osim tog hrvatski se standardni jezik sagledava u suodnosu sa srodnim jezičnim standardima – srpskim, bošnjačkim i crnogorskim – a raspravlja se i o jezičnim utjecajima, jezičnim sličnostima i razlikama, jeziku kao obilježju nacionalne zajednice te povezanostima jezičnog i društvenog identiteta, uključujući pravo na nacionalni jezik.

Znatan dio knjige posvećen je literaturi u kojoj se problematizira uloga koju hrvatski standard ima danas. U tom se dijelu pregledno propituju argumenti koji problemati-

ziraju nužnost pridržavanja standardnojezične norme, a mjestimično i potrebu za standardnim jezikom i/ili nekim standardnojezičnim koncepcijama. Upravo polazeći od pregleda spomenute literature, autor obrazlaže i argumentira vlastiti stav da je odgovarajuću ovladanost standardnojezičnom normom opravdano promatrati i kroz prizmu demokracije, odnosno kao čimbenik koji omogućuje ravnopravno sudjelovanje svakog pojedinca u društvenom životu zajednice jer omogućuje „svim pripadnicima šire društvene zajednice da [...] ne budu povezani s pozitivnim ili negativnim predrasudama koje se povezuju s njihovim zavičajem” (str. 149).

Da bi što detaljnije objasnio pristupe standardu tijekom formalnog obrazovanja, kada se standard počinje poučavati i učiti, autorova su polazišna točka usvajanje i obilježja prvog jezičnog sustava, učenikova materinskog govora, kojim ovladava potaknut komunikacijskim potrebama, odnosno nužnošću sporazumijevanja s najbližom okolinom. Na temelju pregleda teorijske literature o temi i dosad provedenih empirijskih istraživanja daje se iscrpan uvid u različite aspekte razvoja učenikove imanentne gramatike, a onda i u važnija obilježja ovladavanja normativnom gramatikom. Raspravlja se tako o ulozi i utjecaju afektivnih čimbenika poput stavova

o standardu i motivacije na stupanj ovladanosti standardnojezičnom kompetencijom, ulozi koju pristupi u poučavanju imaju na ovladavanje normativnom gramatikom, ali i o potrebi cjeloživotnog učenja standarda.

U posljednjim se dvama poglavljima autor iscrpnije bavi poučavanjem standardnog jezika te poteškoćama u njegovu ovladavanju. U tom se dijelu prednost daje kontrastivnom pristupu, pristupu uobičajenu u kroatističkoj metodičkoj literaturi, u kojoj se ovladavanje normativnom gramatikom uvriježeno promatra u suodnosu s implicitnom, tj. imanentnom gramatikom. U knjizi se postojeća metodička literatura dodatno razrađuje i dopunjuje uvođenjem kataloga odstupanja kao dodatnog alata čija je namjena olakšati poučavanje i ovladavanje standardom. Katalog odstupanja autor temelji na dugoj tradiciji istraživanja jezičnih odstupanja, ponajprije u stranoj literaturi, no oblikovanje kataloga i njegova obilježja razrađuje polazeći od osobitosti ovladavanja hrvatskim standardom i oprimjerujući iscrpnim opisom odstupanja od morfološke norme. U tom dijelu donosi se i koncizan pregled distinktivnih obilježja kajkavskog, čakavskog i štokavskog narječja u odnosu na standard. Hrvatski se odgojno-obrazovni normativni okvir sagledava u svjetlu

obrazovne politike zemalja članica Europske Unije poput dokumenata *Ključne kompetencije za cjeloživotno učenje* i *Zajednički europski referentni okvir za jezike*. Pritom se u knjizi na više mjesta raspravlja o mogućnostima poboljšanja domaćeg obrazovnog sustava, ponajprije nastave Hrvatskoga jezika, a donose se i konkretni prijedlozi o unaprjeđenju nastavne prakse.

Na kraju treba istaknuti da je knjiga *Pravo na jezik* pisana imajući u vidu vrlo široku čitateljsku publiku, ponajprije stručnu, točnije

studente, učitelje i nastavnike, kroatiste i filologe uopće, ali ništa manje i sve one koji se zanimaju za hrvatski jezik. Pristupačnosti jezika i sadržaja svakako doprinosi i to što tekst nije suviše opterećen metajezikom struke. Riječ je o vrlo zanimljivu i vrijednu prinosu postojećoj standardološkoj, ali i kroatističkoj metodičkoj literaturi. Zbog teme kojom se bavi i vrlo jasna stila ovaj će sveučilišni udžbenik biti zanimljiv i koristan vrlo širokoj čitateljskoj publici.

Ana Čavar

Autorska prava: © 2025 Autor(i). Ovaj je rad dostupan u otvorenom pristupu sukladno s licencijom Creative Commons Imenovanje 4.0. međunarodna.

Copyright © 2025 The Author(s). Open Access: This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

ZA TESTĘ KIRE ČJO JEMET TRSTJANSKĘ FRAZEMĘ V MAJHNEMO PARSTE

(Marija Malnar Jurišić, *Frazeologija govora Tršća u Gorskom kotaru s opisom govora i rječnicima*, Čabar, Ogranak Matice hrvatske, 2023)

Svojom prvom knjigom, naslovljenom *Frazeologija govora Tršća u Gorskom kotaru s opisom govora i rječnicima*, a objavljenom potkraj 2023. godine u nakladi čabarskoga ogranka Matice hrvatske, Marija Malnar Jurišić poziva nas da zavrismo gdje *se osjeća ko doma*. To je poziv da s njom istovremeno otputujemo u njezin zavičaj (Tršće) i u svijet njezina najdražega znanstvenoga interesa – svijet dijalektne frazeologije.

Sadržaj i struktura monografije nagoviješteni su i precizno sažeti naslovom. Podijeljena je na poglavlja – nebrojčena među njima, naslovljena *Riječ urednika*, *Predgovor* te *Transkripcija i kratice*,¹ kojima se monografija otvara, kao i *Literatura* i *Bilješka o autorici*, kojima se zatvara, uokviruju trinaest obrojčenih poglavlja, a ona, pojednostavnjeno rečeno, tvore dvije cjeline – dijalektološku i frazeološku.

¹ Dijalektološki znakovi u knjizi i u ovom prikazu pripremljeni su pomoću sustava za unošenje ZRCola (<http://ZRCola.zrc-sazu.si>) koji je u Znanstvenoistraživačkom centru SAZU u Ljubljani (<http://www.zrc-sazu.si>) razvio Peter Weiss.

Kratkim opisom zemljopisnog položaja i povijesti Tršća (kao dijela čabarskoga kraja i Gorskoga kotara općenito) te na nj nado-vezanim pregledom dosadašnjih (dijalektoloških) istraživanja govora čabarskoga područja (uvrštenih 2015. godine na Listu zaštićenih kulturnih dobara RH) i sažetim komparativnim prikazom značajki relevantnih za uvrštavanje u zapadni poddijalekt goranskoga dijalekta kajkavskoga narječja autorica je čitateljima pružila kontekst važan za razumijevanje dijalektnih značajki tršćanskoga govora, obradi kojih se posvećuje u poglavljima koja slijede. U drugom poglavlju, naslovljenu *Fonologija govora Tršća*, detaljno te sustavno opisuje i tumači suvremeni vokalizam, konsonantizam i prozodiju, a pritom se sustavno osvrće na inventar, realizaciju, distribuciju i porijeklo. Detaljan opis svih vrsta riječi (posebice onih promjenjivih), temeljen na pažljivo provedenim klasifikacijama, dostupan je u idućem poglavlju, naslovljenu *Morfologija govora Tršća*. Primjenjujući prokušane, dobro prihvaćene dijalektološke metode – primjerice, kombinirajući sinkronijski i dijakronijski pogled, obilno potkrepljujući tvrdnje primjerima (posebice onima koji se pojavljuju i u frazemskoj građi), postižući preglednost grafičkim prikazima i tabličnim pregledima – Marija Mal-

nar Jurišić udovoljila je zahtjevima struke. Pohvalu u procjeni svakako zaslužuju još dvije važne značajke autoričinih dijalektoloških opisa, kojima je doprinijela preciznosti opisa – 1) upućivanje na razlike među zaselcima istoga administrativnoga naselja (posebno u razvoju slogotvornoga *r*), 2) suvremeniji pristup, koji se jasno zrcali u mnogobrojnim komentarima kojima se upućuje na generacijske razlike u govoru (npr. u razvoju slogotvornoga *r*, diftongā, razvoju fonema *l*, sinkretizmu DLI mn., (ne)čuvanju značenja ‘iz’ prijedloga *uod*).

U četvrtom poglavlju, naslovljenu *Ukratko o dijalektnoj frazeologiji u Hrvatskoj*, izložene su osnovne teorijske postavke frazeologije (važne čitateljima laicima) te je sažeto prikazan razvoj hrvatske dijalektne leksikografije, pri čemu se posebno ističu najvažniji istraživači i njihova djela, a poglavljima koja slijede i sama će autorica potvrditi svoje mjesto među njima. Njime se ujedno otvara druga veća – frazeološka – cjelina knjige. Pogled u konkretan svijet tršćanske frazeologije čitatelju je omogućen već u petom poglavlju, naslovljenu *Analiza frazema*. Raslojen prikaz frazemskih inačica svjedoči o tom da nijedna jezična razina nije imuna na variranje. To je potpoglavlje umnogom podsjetnik na izloženo o generacijskim razlikama te različitu razvoju u

prvoj, dijalektološkoj cjelini knjige. Drugim potpoglavljem autorica na temelju klasifikacije uzorka građe pokazuje strukturnu raznolikost; utvrđuje pritom da prevladavaju frazemi sveze riječi, a detaljnošću u pristupu (izdvajajući, primjerice, u zasebnu skupinu dvorečenične i upitne frazeme te koristeći se suvremenom terminologijom, npr. *minimalni frazemi*) dokazuje dobro poznavanje teorije izložene u do sada objavljenoj frazeološkoj literaturi. Slijedi potpoglavlje u kojem se ilustrira mogućnost sintaktičke analize frazemā. U potpoglavlju naslovljenu *Iz semantičke analize frazema* pozornost se najprije posvećuje međufrazemskim odnosima (npr. sinonimiji, antonimiji, polisemiji), a zatim se interpretira simbolika najčešćih sastavnica tršćanskih frazema (npr. naziva dijelova tijela, naziva životinjskih i biljnih vrsta, sastavnica povezanih s religijom). Nacrt za konceptualnu analizu autorica je ponudila ustanovljujući dvije skupine: 1) frazeme koji se odnose na čovjeka (npr. izgled, stanja) i 2) frazeme koji se ne odnose na čovjeka. *Rasprostranjenost frazema* naslov je šestoga poglavlja, a ono svjedoči da i ova građa objedinjuje internacionalne frazeme, frazeme svojstvene skupini jezika, frazeme svojstvene cijelomu hrvatskomu jezičnomu sustavu te frazeme potvrđene samo u jednom njegovu

dijelu. U tom kontekstu posebno je vrijedno isticanje tzv. frazema lokalizama jer se njima obogaćuje hrvatski frazemski mozaik. Sedmim poglavljem, naslovljenim *Promjene leksika u dijalektnoj leksikografiji*, Marija Malnar Jurišić nudi uvid u mogućnosti leksikološkoga pristupa frazemačkoj građi – u jednom potpoglavlju podsjeća da je frazeme opravdano smatrati važnim jezičnim spomenicima jer (kao i imena) često čuvaju starinu (sastavnice im mogu biti arhaizmi ili historizmi, a određene su riječi katkad potvrđene/poznate jedino kao sastavnice frazema), a u drugom pozornost posvećuje inovacijama (te ih ponovno promatra u kontekstu međugeneracijskih razlika). Dok se u petom, šestom i sedmom poglavljju građa opisivala na temelju uzoraka (čime ona svakako služe kao metodološki modeli i poticaji za daljnje obrade i interpretacije), u ostatku frazeološke cjeline monografije građa se obrađuje u svojoj ukupnosti. *Rječnik frazema*, najopsežnije poglavlje ove monografije, obuhvaća građu prikupljanu među mnoštvom izvornih govornika i usmjerenim istraživanjem i usputnim bilježenjem tijekom višegodišnjega razdoblja. Njegovi rječnički članci sadržavaju, sukladno ustaljenoj frazeografskoj metodologiji, nadnatuknice, natuknice, značenja i oprimjerenja. Nadnatuknice su uspostavljene prema morfološkom

kriteriju (kao kanonski oblici riječi ili, rjeđe, višerječni izrazi), natuknice čine frazemi čije su sastavnice upravo nadnatuknice, a oprimgjerenja oslikavaju konkretnu upotrebu frazema u kontekstu. Frazemska je građa u svojoj ukupnosti obrađena i u *Rječniku istoznačnih i blisko značnih frazema*, no ondje je organizirana prema značenjima, čime se čitatelje upućuje na sinonimičnost, ali i nijanse važne pri slikovitom izražavanju i prenošenju životnoga iskustva. U njemu nadnatuknica pobliže određuje značenje, slijedi ju značenje (sročeno jednako kao i u prethodnom rječniku) te abecedno poredani frazemi s upravo tim značenjem.

Obama rječnicima prethode kraća poglavlja – *O rječniku frazema* i *O rječniku istoznačnih i blisko značnih frazema* – s jasnim objašnjenjima načela leksikografske obrade, koja imaju višestruku ulogu – 1) omogućuju sustavan rad samoj autorici, 2) upućuju korisnike kako se rječnicima služiti i 3) služe kao model zainteresiranim za samostalno prikupljanje i obradu građe.

Leksikografski doprinos ova knjiga daje još dvama poglavljima – *O Tršćansko-standardnojezičnome rječniku manje poznatih riječi (iz Rječnika frazema)* te *Tršćan-*

sko-standardnojezični rječnik manje poznatih riječi (iz Rječnika frazema). Manjim, aneksnim rječnikom, izrađenim prema pažljivo objašnjenim načelima, obrađuju se leksičke jedinice koje se pojavljuju u frazemima, a njegovim uvrštavanjem u monografiju autorica je pokazala da je u svakom trenutku istovremeno vodila računa o potrebama širega kruga korisnika i o leksikografskim uzusima.

Prikaz ove knjige mogao bih zaključiti malo prilagođenom mišlju Stevena Wrighta.² Kad bih rekao: „Čitao sam rječnik Marije Malnar Jurišić. Činilo mi se da je to dnevnik o ama baš svemu”, ne bih nimalo pogriješio. On: 1) odražava ogromnu ljubav (i autorice i Tršćanaca/*Trstjanu*) prema zavičaju, vlastitu govoru i kulturnoj baštini, 2) vjerodostojno oslikava tršćansku svakodnevicu – identitet, zanimljive živote domaćih ljudi, jedinstvene situacije, bogatstvo iskustva te odnos prema svemu što ih okružuje, 3) svjedoči o autoričinu neumornom (dugogodišnjem) radu, trudu, inspiraciji i motivaciji, ustrajnosti te znanstvenom razvoju obilježenu svestranošću s jedne strane te vjernošću domaćim temama s druge strane. Svaka stranica toga dnevnika otkriva nešto novo te mami čitatelja

² „Čitao sam rječnik. Činilo mi se da je to pjesma o ama baš svemu.”

da ga u jednom dahu pročitā do kraja i na kraju poželi još.

Pohvalama Mariji Malnar Jurišić za doprinos hrvatskoj dijalektologiji, frazeologiji te suvremenoj/jednojezičnoj/kajkavskoj/

goranskoj/dijalektnoj/frazeološkoj leksikografiji pridružujem iskrene zahvale što je sa mnom podijelila svoje iskustvo te, još važnije, što neprestano potiče *da se nigđer ne pazābmo mējnet po nāši!*

Joža Horvat

Autorska prava: © 2025 Autor(i). Ovaj je rad dostupan u otvorenom pristupu sukladno s licencijom Creative Commons Imenovanje 4.0. međunarodna.

Copyright © 2025 The Author(s). Open Access: This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

POGLED U RIZNICU *HORVATSKOGA* JEZIKA

(*Kristijanovićev gazofilacij I i II*, ur. Barbara Štebih Golub i Lobel Filipić, Zagreb, Institut za hrvatski jezik, 2024)

Ignac Kristijanović (1796–1884), istaknuti vjerski pisac, filolog i prosvjetitelj, autor nabožnih djela i jednočinke *Vladimir*, osnivač i urednik popularnoga kalendara *Danica zagrebečka*, prevoditelj Svetoga pisma, Ezopovih basni, gramatičar te autor prvoga hrvatskoga frazeološkog rječnika (priređen aneksno uz *Grammatik der kroatischen Mundart*), široj je javnosti (pa i nemalom broju stručnjaka) prije svega (da ne kažem i isključivo) poznat kao gorljivi protivnik iliraca, posebno programa oštrog kidanja veza (u segmentu pravopisnih i jezičnih rješenja) s kajkavskom (pa

i općenito hrvatskom) pisanom tradicijom, a sve u cilju propagiranja, kako u predgovoru svoje gramatike etiketira, „filološkoga novotarenja”; pri tome je posebno istaknuo svoje protivljenje zajedničkomu jeziku svih Slavena stereotipno podcrtavajući kako su slavenski narodi „po načinu života, po običajima, povijesnim uspomnama, vjeri i zakonima različiti, u svojim interesima pocijepani, po snazi nejednaki, gotovo uvijek jedni protiv drugih neprijateljski raspoloženi, strastima i predrasudama vremena podloženi” (prijevod s njemačkoga Olga Šojat, u: Olga Šojat, „Pregled hrvatske

kajkavske književnosti od polovine 16. do polovine 19. stoljeća i jezično-grafijska borba uoči i za vrijeme ilirizma”, *Hrvatski kajkavski pisci I*, PSHK 15/1, Zagreb, Matica hrvatska – Zora, 1977: 9–68, str. 48).

Filološki razložno utemeljen cilj „izgona” kajkavskoga iz prijestolnice, radi ustoličenja obuhvatnijega standarda s književno utjecajnijom osnovicom, sudario se sa snažnim pokretom otpora, ali i iznjedrio različite oblike otvorene ili prikrivene diskvalifikacije jezikom, pa i represije, a koji su nastavljeni i u kasnijim razdobljima. Razmatrajući versifikacijsku problematiku u razdoblju „preporodne meteži”, Ivan Slamnig naizgled metaforično dijanosticira jezična zbivanja u Zagrebu sredinom 19. stoljeća opisujući ih „činjenicom da je Zagreb kajkavski grad, barem bio, i da je pripadao osebujnoj kajkavskoj kulturi, koja je bila glatko ubijena štokavskim naletom, ta činjenica izazvala je u našem kulturnom životu, a posebno u stihotvorstvu neurozu koje se ni do danas nismo posve riješili” (*Disciplina mašte*, Zagreb, Matica hrvatska, 1965, str. 81–82; zanimljive primjere jezičnih napetosti u kulturnom životu početka 20. stoljeća, posebno na Gavellinom studiju glume može se naći i u: Ivo Žanić, *Jezična republika*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk, 2016, str. 99–106). Kajkavska puntarska *korugva*

početkom 20. stoljeća vijorila je uz Krležinu akciju „obilježavanja” stogodišnjice pokreta, u kojoj je, uz paradnu sliku *obergrobara* (Gaja), prikaz poosobljenoga obješenjačkoga kvazivernakulara narastao gotovo do klasicističke apoteoze, u smislu pročišćene slike logosa pred lomačem.

Upravo je angažirani zagrebački kanonik Kristijanović, kao nasljedovatelj bogate pisane tradicije, vrednovan kao jedan od najizvršnijih predstavnika kajkavskoga književnoga jezika, s obilježjima visokoga, dotjeranoga stila. Iako bogatoga jezičnoga izraza, Kristijanović se nije ustručavao pisati i za neobrazovani puk pa je zapaženo da je njegov stil za određene svrhe bio „previše kićen, na mjestima možda i previše elegantan, ali on nije žalio truda: pored tih svojstava u svom je djelu postigao i razumljivost i jedrinu” (Olga Šojat, „O stilu Ignaca Kristijanovića”, *Umjetnost riječi*, 4 /1960/ 3–4: 39–55, str. 54). Održavanjem visoke razine pismenosti i širokim obuhvatom tema pokazuje se i kao ustrajni održavatelj polifunkcionalnosti (usp. Barbara Štebih Golub, „Mali uvid u bogatu kajkavsku gramatikografiju”, *Fluminensia*, 30 /2018/ 1: 127–151, str. 128); u njegovim je djelima kajkavski književni jezik doživio svoj vrhunac, njegovim je djelima ta norma i okončana. Unatoč

tome, njegov su život i djelovanje u tradicionalnoj literaturi sagledavani prvenstveno u dodiru s ilirskim preporodnim nastojanjima i prijedorima u vezi s njima (o tome u: Olga Šojat, „Pregled hrvatske kajkavske književnosti od polovine 16. do polovine 19. stoljeća i jezično-grafijska borba uoči i za vrijeme ilirizma”), tek je u suvremenim radovima, na krilima aktivnijega traganja po marginama književnoga kanona, kojim se došlo i do revalorizacije „porazjenih” iz 19. stoljeća, prepoznato kako filološko djelovanje istodobno s ilircima, ali protiv njih, ne predstavlja negaciju nacionalnoga književnoga korpusa, štoviše, s vremenskim je odmakom jasnija i pogubnost određenih tekstoloških i leksikografskih praksi koje su u prvoj polovici 19. stoljeća otpočeli ilirci, a koncem stoljeća zapečatili poštovatelji pučke novostokavštine, satirično prikazani likom „profesionalnoga štokavca” (o čemu je nadahnuto pisao Aleksandar Flaker u: „Dijalekat kao osporavanje”, *Dometi*, 5 /1972/ 3–4: 44–53).

Pojava dvosveščanoga izdanja *Kristijanovićeve gazofilacija*, u kojemu se znanstveno sagledava, kontekstualizira i objavljuje reprezentativan izbor iz cjelovita opusa središnjega kajkavskoga pregaoca glavnine 19. stoljeća, čije je djelovanje, zahvaljujući priličnom vremenskom protegu, nehotice postalo i „čvrsta karika između književnosti

[njegovih] prethodnika i književnosti u modernom smislu” (Olga Šojat, „Život i rad Ignaca Kristijanovića”, *Rad JAZU*, 324 /1962/: 63–114, str. 94), od znatnoga je interesa za znanstvenu zajednicu tim više s obzirom na to da sustavnoga i cjelovitoga pogleda na Kristijanovićev opus nema još od iznimnih radova Olge Šojat iz 60-ih godina 20. stoljeća, koji su ipak zahtijevali i osuvremenjeni pogled i nadopunu. U riznici književnih tekstova i znanstvenih spoznaja, koja naslovom evocira i Belostenčev *Gazophylacium*, a time posredno (u dosegnutim vrhuncima i u razvojnom tijeku književnoga jezika) i prepletenost s *fortunom* čakavskoga, svestranom vrednovanju opusa pristupa se multidisciplinarno, ali prvenstveno interpretacijom tendencija koje proizlaze iz izvornih tekstova. Osim novih znanstvenih spoznaja o proučavanome opusu, nezanemariv je prinos i uvid u suvremene znanstvene pristupe, od jezičnoga biografizma preko vrednovanja estetskih učinaka pučke i uporabne književnosti, kojoj je literarnost počesto osporavana, do učinjenoga znatnoga kvalitativnoga pomaka u raščlambi grafijskih i jezičnih mijena.

Prvi svezak publikacije sadržava bibliografiju radova, koju je, prema bibliografiji koju je sačinila Olga Šojat, kombinacijom kronoloških i žanrovskih načela izradila i

dopunila Sonja Martinović, te osam znanstvenih studija koje književno stvaralaštvo Ignaca Kristijanovića sagledavaju iz vizura koloriranih žanrom, funkcijom, poviješću i mentalitetom. Ljiljana Dobrovšak u prilogu „Povijesne i političke prilike u Banskoj Hrvatskoj i Đurđevačkoj pukovnji u vrijeme djelovanja Ignaca Kristijanovića (1796. – 1884.)” daje široki povijesni kontekst preporodnoga vremena obilježena modernizacijskim i nacionalnim integracijskim procesima, a što je u političkom životu iskazano u težnji za obnovom „teritorijalne cjelovitosti hrvatskih zemalja” (41), koju je pratila težnja za unaprjeđivanjem kulturnih dosegâ i „borba za hrvatski jezik” (41). Kristian Novak sagledava mogućnosti istraživanja Kristijanovićeve opusa na narativnoj i na kvalitativnoj razini s aspekta jezične biografistike („Nacrt za jezičnu biografiju Ignaca Kristijanovića”). Prateći hrvatsko-njemačko-latinsku višejezičnost i pojedinačne fenomene jezika u dodiru te suodnoseći Kristijanovićeve javne i privatne stavove o jeziku s jezičnom uporabom, propituje i varijabilnost i stabilnost u Kristijanovićevoj književnoj i privatnoj pisanoj produkciji te time na zahvalnom primjeru zacrtava solidne temelje rekonstrukcije i distinkcije javnoga i privatnoga diskursa. Suzana Coha razmatra društvenu i kulturnu ulogu *Danice*

(„Pozicija Ignaca Kristijanovića i Danice zagrebečke u razdoblju hrvatskoga narodnog preporoda”) posebno u kontekstu hrvatske kalendarske tradicije te općenito u specifičnom žanru kalendarske književnosti. Iscrpna studija Josipe Tomašić („Ignac Kristijanović i Danica zagrebečka u kontekstu pučke književnosti”) razmatra estetske vrijednosti pučke književnosti i predstavlja Ignaca Kristijanovića kao „pučkoga prosvjetitelja” (98) posebno obrađujući poetiku i recepciju *Danice zagrebečke* kao „kalendarskoga štiva” (99) koje okuplja žanrovski raznovrsne tekstove, a obilježava ga „spoj poucnoga i zabavnoga”; uz to je istaknuto kako se „važnost pučkoga kalendarskoga štiva ne ogleda [...] u njegovoj umjetničkoj vrijednosti nego u potencijalu koji ima u formiranju čitateljskih navika i razvijanju estetike” (91). Žanrovske raznovrsnosti kalendarskih tekstova dotiče se i Diana Stolac („Kristijanovićeve prirodnoznanstveni prilozi u Danici”) donoseći uglavnom pregled sadržaja predstavljenih priloga. Jasmina Lukec obrađuje poeziju u Kristijanovićevoj opusu („Lirska dionica Kristijanovićeve opusa /s osvrtom na *Danicu zagrebečku*, *Pesme za horvatski puk* i *Zlati oltar*”) ističući kako je mahom riječ o bilježenju pučkih popijevki „moralno-odgojnoga sadržaja”, ali nalazi i šaljive i

satirične pjesme, kojima se znatnim dijelom ocrtava društvenoprihvatljiva slika žene, zatim duhovne pjesme te napitnice, „u kajkavskoj kulturi inače vrlo popularan i produktivan žanr” (129). Maja Znika Marion razmatra hagiografski aspekt Kristijanovićeve opusa („Svetačke legende Ignaca Kristijanovića”) posebno s obzirom na format narativa, inventar likova i aspekt čuda te tipične motivske odrednice žanra. Detaljnom raščlambom grafijskih i ortografskih rješenja te jezičnih osobitosti različitih razina u kronološkom protegu Kristijanovićeve opusa („Stabilnost i varijabilnost u Kristijanovićevu opusu”) Barbara Štebih Golub propituje i reinterpretira dosadašnje teze o Kristijanovićevu zaokretu prema štokavštini zaključujući kako se proučavani pisac grafijskim i jezičnim rješenjima prilagođava „uzusu vremena” te kako u kasnijim tekstovima bira kajkavske varijable koje su zajedničke štokavskim izrazima, ali da se u tome ogleda nasljedovanje tradicije izgradnje hrvatskoga književnoga jezika kajkavskoga tipa, a znatno manje pouzdanim se čini da bi takvi zahvati svjedočili intencionalno približavanje ilirskoj praksi.

Drugi svezak sastoji se od obuhvatne studije o jeziku Ignaca Kristijanovića te od svojevrsne čitanke s transkribiranim odabranim reprezentativnim odlomcima iz nje-

gova djela. U studiji o jeziku, koju je napisala Barbara Štebih Golub, ocrtavaju se obilježja kajkavskoga književnoga jezika u svim gramatičkim kategorijama i u leksiku (što je vidljivo ne samo u prikazu strukture organske osnove već i u argumentiranju njegove normiranost). Pri tome se daju zanimljiva zapažanja o autorovu promišljanju recepcije, u što se uklapa i tehnika kontaktne sinonimije, koja obilježava hrvatsku pismenost još od srednjovjekovnih početaka. Transkripcije, uvode u odabrane odlomke kao i uvodni tekst sveska potpisuje Barbara Štebih Golub, osim poglavlja „Lirika”, kojemu uvodni tekst i transkripcije potpisuje Jasmina Lukec. U čitanci su zastupljeni: nabožni tekstovi (životopisi *apoštolov* i *mučenikov*, *Blagorečja*, *Pomoćnik betegajućeh i vumirajućeh*, *Zlati oltar za kršćenike*, *Način vu vseh življenja događajih*), prevedene Ezopove basne, tekstovi iz *Danice zagrebečke*, izbor iz lirskoga opusa te dramski fragment *Vladimir, kralj horvatski, zresni domorodec*. Posebno je intrigantna, po svemu sudeći autorska drama koja je ostala u rukopisu sve do ovoga izdanja. Nikola Batušić (čiji stric Slavko u svojim zapisima svjedoči kako mu je početkom 20. stoljeća kao učeniku štokavcu u kajkavskoj sredini poraslo samopouzdanje i ugled jer „njegov” jezik piše u knjigama; usp. Žanić, *Jezična republika*,

str. 112) dao je prvi cjeloviti prikaz njezina sadržaja i žanrovskih osobitosti, određujući je kao isusovačku školsku dramu „jasnih klasicističkih obilježja” (Nikola Batušić, „Vladimir – dramski fragment Ignaca Kristijanovića”, *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin*, /2004/ 14–15: 187–193, str. 192).

U predgovoru te fragmentarno očuvane ili fragmentarno napisane drame „izvanredne” radnje o kroatiziranome kralju Vladimiru iz Dukljaninova Ljetopisa, u kojemu se obraća *plemenitim poslušiteljim*, autor sažima svoj program u sintagmu „plemenitoga i razvijenoga jezika”, pri tome, u konvenciji započinjanja izvedbenoga oblika, kao apostrofa u davninu, odjekuje i intertekst prve hrvatske pismenosti (od *poj ljudem razumno do zato, bratjo, sad slišite*) i stare religiozno-didaktične funkcije (etički osvijestiti i estetski zaokupiti), kojima se pridodaje moderna svjetovna funkcija izgradnje i učvršćivanja nacionalnoga identiteta:

Vsaki narod z osebjunem jezikom svojem diči se. Gdo Horvatom za zlo vzeti bude mogel ako i oni starinskih vitezov svojeh diku i poštejne z plemenitim i razvijenem jezikom izvišuju? Vladomir, kralj slovenski, je vitez kojega iskaz naš vam, poslušitelji, naprvo postavlja: Vladomir, koj vlovlen od Salomona, bulgarskoga kralja, rajši sužen ostati hoče i življenje izgubiti, nego

kraljestvu horvatskomu po iskuplenju svomu škoditi, viteza ovoga horvatska pisma i vredni domoroci fale. Plemen[iti] poslušitelji, vi one, koji njegovu krepost iskazati želiju, z dobrovolnem poslušajnem i strplivnostjum razveselite i batrivete. (354)

Vrednovanje i predstavljanje reprezentativnih odlomaka iz cjelovita opusa angažiranoga kajkavskoga pisca iz 19. stoljeća, iz vremena u kojemu su dominirale u određenim aspektima prilično isključive štokavocentrične tendencije, u središte pozornosti stavlja prirodan razvoj hrvatskoga književnoga jezika, koji obilježuju uključivost i prepletenost hrvatskih narječja. Studije okupljene u knjizi pokazuju da djelujući izvan i protiv popularnih stremljenja svojega vremena, oslanjajući se na tradiciju kajkavskoga književnoga jezika, Kristijanović, iako gorljivi apologet, ipak ne ostaje zatvoren i za ondanja suvremena grafijska i jezična rješenja. Uz to, svojim djelovanjem objedinjuje težnju za pučkim prosvjetljivanjem s intencijom njegovanja klasicističkoga izraza. Napetosti koje proizlaze iz tih težnji obećavajuće su polazište i novih ispisivanja. Pouzdano znanstveno priređeni izvorni odlomci, osim za daljnje znanstvene obradbe iz aspekta filološke i drugih srodnih struka, pokazuju se i primjenjivim modelom objave i drugih slabije vidljivih pa i zaboravljenih pisaca. Otvaranjem

Kristijanovićeve gazofilacija (što je metaforično sugerirano i koricama/stranicama masivnih drvenih vrata koje treba dobro povući) stručna i šira javnost ima priliku zaviriti u vrijednu čitanku kajkavskoga jezičnoga izraza 19. stoljeća, iz koje se može mnogo doznati i o vrijednostima i stavovima kao i o čitateljskoj publici onoga vremena, koju je marni pisac ustrajno oblikovao i prosvjetljivao desetljećima, prebirući kako po teološkim raspravama tako i po modernim magazinima:

Ako pak Anglijanec ima dost knjig, tak je nema zato da po prst debelele prah po njih leži ali da se moli i steneice vu njih kotiju (kak se to pri nas z njimi pripeča gde večkrat knjige

zlata i srebra vredne ali po kutih potežeju se i na nahižjah plesniveju ali se pak drapljeju i tam nose kam, kak se veli, Cesar pešice ide), negdje drži i kupuje zato da je čteje i liste njihove prevrača. I zaisto, Anglijanci (kak z veseljem vu Panorama des Universums čtel jesem) takvu imaju k navukom želju i tuliku volju k knjigam, i to ne samo muški, nego i ženske da ili hode ili jašeju ili se voze ali pak ležiju na postelji, vek mu je knjiga vu rukah, dapače ova ljubav k čtejenju knjig već tak dalko pri njih je došla, da nekoji (kak spomenuta Panorama poveda) iste takaj kolesnice, kada daleko putuju, z razlučnemi natrpaju knjigami da bi im krajši čas z njimi bil na putu i kad jednu prečteju da bi taki drugu imali na redu. (236-237)

Gordana Čupković

Autorska prava: © 2025 Autor(i). Ovaj je rad dostupan u otvorenom pristupu sukladno s licencijom Creative Commons Imenovanje 4.0. međunarodna.

Copyright © 2025 The Author(s). Open Access: This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

IGNJAT ĐURĐEVIĆ: STARI TEKSTOVI, NOVI UVIDI

(Ignjat Đurđević, *Izabrana djela*, Stoljeća hrvatske književnosti, sv. 159, prir. Lahorka Plejić Poje, Zagreb, Matica hrvatska, 2024)

Izabrana djela Ignjata Đurđevića novo su izdanje u Matičinoj biblioteci *Stoljeća hrvatske književnosti*. Knjigu je priredila Lahorka Plejić Poje, latinske stihove odabrala je i redigirala Gorana Stepanić, a s latinskoga prevela Zrinka Blažević. Izdanje je uredio Ivan Lupić kao 159. svezak u ovoj reprezentativnoj književnoj ediciji, koja i u 2024. godini potvrđuje svoju izdavačku i znanstvenu izvrsnost, o čemu svjedoče i dva prethodna izdanja posvećena ranonovovjekovnom razdoblju, točnije latinskoj prozi Marka Marulića, *Latinska moralnopoučna i teološka proza* te *Latinska huma-*

nistička proza, pjesme i pisma, oba u priredbi Bratislava Lučina.

Premda se i Marulićevo kao i Đurđevićevo izdanje mogu povezati s važnim obljetnicama – 2024. godina donijela je obilježavanje 500. godišnjice Marulićeve smrti, a 2025. posvećena je 350. obljetnici rođenja Ignjata Đurđevića – njihova se vrijednost nipošto ne iscrpljuje u prigodničarskoj ili spomeničkoj gesti. Naprotiv, riječ je o izdanjima koja svjedoče o živom odnosu suvremene filologije prema književnoj prošlosti, odnosu u kojem i Marulić i Đurđević u suvremenom kontekstu ostaju prisutni ne samo kao povijesne figure

nego i kao autori čije se djelo uvijek iznova čita, tumači i aktualizira u skladu s mijenama kulturnih, znanstvenih i čitateljskih interesa.

U skladu s ustaljenom izdavačkom praksom Matičinih *Stoljeća hrvatske književnosti* i ovo izdanje sadrži standardne edicijske sastavnice: uz reprezentativan izbor iz hrvatskih i latinskih djela Ignjata Đurđevića uključuje opsežan Predgovor, potom i Ljetopis pjesnikova života, kao i Bibliografiju s popisom izdanja te relevantne znanstvene i stručne literature. Sve te priloge potpisuje priređivačica izdanja Lahorka Plejić Poje, koja je ujedno zaslužna i za Tumač imena i izraza, Rječnik te Tekstološku napomenu. Potonju supotpisuje i Gorana Štepanić, donoseći podatke o izabranim latinskim tekstovima uvrštenima u izdanje.

Uvrštavanje kako hrvatskoga tako i latinskoga dijela Đurđevićeva opusa predstavlja pritom temeljnu koncepcijsku odrednicu ovoga izdanja, kojom se ono jasno izdvaja u odnosu na prethodna reprezentativna izdanja novijega doba. Valja podsjetiti da je posljednje sustavno predstavljanje Đurđevićeva književnoga rada ostvareno prije više od pola stoljeća: s jedne strane u sklopu edicije *Pet stoljeća hrvatske književnosti (Pjesni razlike, Uzdasi Mandalijene pokornice, Saltijer slovinski*, prir. Franjo Švelec, PSHK, knj. 18, Zagreb, Matica hrvatska – Zora, 1971), a s druge u dvojezičnom

izdanju *Poetici lusurarii / Latinske pjesni razlike*, koje je za biblioteku *Hrvatski latinisti* priredio Veljko Gortan, s prijevodima Nikole Šopa (Zagreb, 1956). No za razliku od tih starijih priredbi, koje su bile dijelom jezično ili žanrovski ograničene, aktualno izdanje pristupa Đurđeviću stvaralaštvu kao višeslojnom i dvojezičnom korpusu, nastojeći obuhvatiti njegovu žanrovsku i jezičnu raznolikost.

Izdanje donosi izbor iz autorovih pjesničkih i proznih djela, na hrvatskome i latinskome jeziku, čime je zastupljena većina žanrova koji se u Đurđeviću opusu pojavljuju. Izbor pritom ne obuhvaća nedovršenu dramu *Judita*, tzv. začinke – prigodne, pirne pjesme – kao ni prepjeve opsežnijih djela ili pjesničkih cjelina s latinskoga ili talijanskoga. Kao osnova za izdanje hrvatskih tekstova poslužilo je kritičko izdanje Đurđevićevih hrvatskih djela iz biblioteke *Stari pisci hrvatski* koje je u dva sveska priredio Milan Rešetar (1918, 1926). Od hrvatskih pjesama uvršten je izbor iz *ljuvenih* i *razlikih* pjesni, koje su grupirane prema tematskom kriteriju: ljubavne, potom slijede šaljive, satirične, prigodne i druge pjesme, zatim ciklusi *Egloge*, *Razlike zgode nesrećne ljubavi* i *Za gutke*, izbor iz *Saltijera slovinskoga* te Đurđevićovo najopsežnije hrvatsko djelo, barokni plač *Uzdasi Mandalijene pokornice*. Od latinskih pjesničkih

tekstova zbirke *Poetici lusus varii* uključeno je osam epigrama, dvije elegije, jedna oda i tri pjesme u heksametru. Izbor pjesama sačinjen je na temelju izdanja Veljka Gortana te njegove elektroničke inačice u zbirci CroALa, a odabrani stihovi iz prve knjige spjeva o pobjedama Eugena Savojskoga priređeni su na temelju izdanja Đure Körblera (*Građa za povijest književnosti hrvatske*, knj. 5, 1907). Valja usto istaknuti da je epigram *Matrona Gozzea* ovim izdanjem prvi put objavljen, a priređen je na temelju prijepisa u rukopisu br. 1814 Arhiva male braće u Dubrovniku. Prozni dio izdanja obuhvaća i izbor iz *Života prisvetoga Benedikta* (na hrvatskome), koji je izostavljen u ranijemu reprezentativnom izdanju *Pet stoljeća hrvatske književnosti* iz 1971, kao i latinske tekstove *Melitae Illyricianae notitia* / *Bilješka o otoku Mljetu* (iz djela *Divus Paulus apostolus naufragus* / *Sveti Pavao apostol brodolomac*) i izbor iz *Antiquitates Illyricae* / *Ilirske starine*. Izvornik odlomaka *Bilježaka o otoku Mljetu* transkribiran je na temelju izdanja Đurđevićeve rasprave *Divus Paulus Apostolu sin mari, quod nunc Venetus Sinus dictur, naufragus et Melitae Dalmatensis insulae post naufragium hospes* (Venecija, 1730), a latinski je izvornik odlomaka iz djela *Antiquitates Illyricae* (*Ilirske starine*) priređen prema izdanju Ivana Pudića (*Rerum*

Illyricarum Ignjata Đurđevića, Sarajevo, 1967). Osim Zrinke Blažević, koja je prevela sve latinske tekstove (pjesničke i prozne), grčke je dijelove Đurđevićeva teksta transkribirala i priredila Petra Matović.

Takva struktura izdanja ne svjedoči samo o nakani da se Đurđevićev opus prikaže u njegovoj jezičnoj i žanrovskoj cjelovitosti nego i o nastojanju da se čitatelju ponudi interpretativno i kritički relevantan izbor, promišljeno utemeljen na filološkoj i povijesnoj osnovi. U tom kontekstu valja istaknuti da novi hrvatski prijevod latinskih pjesama i proznih odlomaka – osobito u usporedbi s onima iz izdanja iz 1950-ih godina – ne samo da omogućuju precizniji uvid u retoričku i značenjsku slojevitost Đurđevićeva latinskoga diskursa nego otvaraju i prostor za promišljanje prijevoda kao kulturnotransfernoga procesa. Prevođenje se tako ne iscrpljuje u funkciji jezičnog posredovanja, nego postaje sredstvom prijenosa, interpretacije i kritičke evaluacije jednoga kulturnoga sloja čiji se smisao opet uvijek iznova aktualizira u skladu s promjenama čitateljskoga horizonta i filološke osjetljivosti.

Upravo tu ideju – da Đurđevićevo djelo valja promatrati ne samo kao književnopovijesno nasljeđe nego i kao živu književnost relevantnu za suvremeni narativ hrvatske (književne) kulture – ističe i Predgovor ovome izdanju. Obuhvatan i pažljivo

strukturiran u više tematskih cjelina, Predgovor se međutim ne zadržava na razini pregleda, nego se razvija u analitički, interpretativno usmjeren tekst, prelazeći granice klasičnoga priređivačkoga diskursa. Interpretativna pozicija priređivačice ostaje pritom nenametljiva, ne opterećujući tekst, koji tako zadržava prohodnost i pristupačnost primjerenu izdanju koje nije namijenjeno isključivo stručnoj filološkoj publici.

Zbog toga se na Predgovoru vrijedi više zaustaviti, dotičući se kako načina na koji predstavlja kanonizaciju i književnopovijesnu valorizaciju Đurđevićeva književnoga djelo tako i interpretativnih uvida koje pritom otvara. Predgovor obuhvaća nekoliko tematskih cjelina: kreće od razmatranja procesa kanonizacije u 19. stoljeću, u kojem Đurđevićovo djelo korespondira s nacionalno-emancipacijskim tendencijama vremena, te kratke biografske skice s prikazom recepcije njegova stvaralaštva među suvremenicima, do prikaza književne poetike ranoga novog vijeka te obilježja autorove osobne poetike, zadržavajući se osobito na pojedinim segmentima njegova opusa. Način na koji je Predgovor konceptualno i stilski oblikovan pritom se može zorno ilustrirati primjerom opisa autorove poetike. Autorica najprije polazi od širih poetičkih okvira ranonovovjekovnoga razdoblja, sažeto i precizno uvodeći temeljna načela imitacije i

emulacije. Pojmovi su objašnjeni mjerom koja ne opterećuje čitatelja, ali mu omogućuje razumijevanje daljnjih razmatranja – bilo da je riječ o studentskoj publici, širem čitateljstvu ili stručnjacima koji neće biti zamoreni predugim objašnjenjima onoga što se u struci podrazumijeva. Na osnovi toga slijedi ocjena Đurđevićeva stvaralaštva: „Kako god, znatan se dio njegova opusa kreće u poigravanju već postojećim žanrovima, postupcima, stilskim i versifikacijskim rješenjima te mjestimičnim širenjima njihovih dotadašnjih granica i uobičajenih uporaba, na raznovrsne načine prizivajući tradiciju i pjesnike prethodnih naraštaja. Đurđević se pritom s lakoćom kreće u visokim i niskim žanrovima, u kompliciranom baroknom stilu i jednostavnim izričajima, u učenome i pučkom, u ozbiljnom i parodijskom, u sferi visoke, pisane, autorske lirike i u poetici usmene i pučke pjesme, u vjerskim i svjetovnim temama, a miješanje različitih registara kadikad provodi čak unutar iste pjesme” (17).

Navedeni je ulomak ovdje izdvojen i zato što se kroz čitav Predgovor kao provodna nit provlači misao kako je teško ne zamijetiti koliko u Đurđevićevu opusu prevladava shvaćanje književnosti kao igre. Ludičko poimanje književnosti, kakvo poznaje ranonovovjekovna poetika, igru ne uzima kao sinonim za trivijalnost ili znak za neozbiljnost, nego kao priliku za svjesno poi-

gravanje žanrovskim konvencijama, retoričkim postupcima, intertekstualnim asocijacijama. Jer, kako sam Đurđević u svojem autopoetičkom Predgovoru *Uzdasma Mandalijene pokornice* kaže, u književnosti nije uvijek stvar u istini; katkad je – i to ne rijetko – riječ o stilu, o samom obliku književnoga postupanja, onome što će on sam nazvati „pjesničko uzveličenje aliti ezadžeracijom”. A taj *ezadžeracijom* – dubrovački talijanizam koji znači pretjerivanje – prema tumačenju autorice Predgovora u Đurđevića nije tek sklonost gomilanju riječi, metafora i egzaltacija, kao u njegovu plaču, nego još i više shvaćanje da se književnost ne bi smjela shvaćati doslovno, „da se pjesništvu ne trebaju stavljati granice, da ono i može i smije što se drugdje ne može i ne smije”. Shvaćanje koje bi, možda, valjalo uvijek imati na umu kada se govori o Đurđevićevu stvaralaštvu. „Uostalom”, kako podsjeća autorica u završnim recima Predgovora, „nije naodmet prisjetiti se da je svoju latinsku zbirku naslovio *Poetici lusui varii*, dakle, „različite pjesničke igrarije”, što – uz sav oprez glede konvencionalnosti takvoga naslova –

možemo čitati i kao izravno određenje vlastitog pjesništva kao igre, koja je za književnost konstitutivna i kada se ne pokazuje eksplicitno” (43).

Koliko je takav vid „pjesničkih igrarija” uopće zanimljiv suvremenim čitateljima, pitanje je na koje bi se, naizgled, odveć lako moglo odgovoriti niječno. No umjesto brzih sudova koje oblikuju trenutačni trendovi valjalo bi možda više uvažiti činjenicu da književnost uvijek, pa i onda kada više ne uživa veliku društvenu vidljivost i popularnost, ne prestaje privlačiti one koji u njoj traže estetsku vrijednost, misaonu izazovnost i, moguće ponajprije, prostor intelektualne slobode. Upravo su zato ovakva izdanja iznimno vrijedna. Utemeljena na filološkoj preciznosti, nužna stručnjacima, a istodobno otvorena široj čitateljskoj publici, ona su ne samo dragocjena nego i nezaobilazna u dijalogu s prošlošću. Onom prošlošću koja se ne doima tek kao puki niz davno završenih događaja, već kao prostor trajnoga pregovaranja između onoga što smo bili i onoga što želimo postati.

Dubravka Dulibić-Paljar

Autorska prava: © 2025 Autor(i). Ovaj je rad dostupan u otvorenom pristupu sukladno s licencijom Creative Commons Imenovanje 4.0. međunarodna.

Copyright © 2025 The Author(s). Open Access: This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

ROĐENJE „AMERIKE” IZ DUHA KAPITALIZMA

(Maša Kolanović, *Metafora kapitalizma. Ekonomski imaginarij Sjedinjenih Američkih Država u hrvatskoj književnosti 20. stoljeća*, Zagreb, Stilus, 2024)

Metafora kapitalizma, druga autor-ska knjiga zagrebačke kroatistice Maše Kolanović, predstavlja sintezu autoričinog dugogodišnjeg bavljenja odnosom književnosti i ekonomije na (većinom) dvadesetostoljetnom korpusu hrvatske književnosti i popularne kulture, kao i rezultat njezinih trajnih interesa za američke teme te kulturnu produkciju iz perioda socijalizma i postsocijalizma. Centralna teza ove studije pritom je koliko jednostavna, toliko i produktivna: „misлити Ameriku pretpostavlja misлити kapitalizam i obratno” (24). Drugim riječima,

kulturne predodžbe o Americi uvijek su istovremeno i predodžbe o kapitalizmu, a kroz govor o Americi, u bogatom kulturnom arhivu u kojem autorica detektira njezinu prisutnost, neizbježno se promišlja kapitalizam. Amerocentrična književna proizvodnja pritom zrcali lokalne situacije i preokupacije, budući da svaki periferni pogled na Ameriku nužno implicira više ili manje svjesnu refleksiju o lokalnom iskustvu.

Osnovna ideja knjige dosljedno je i uvjerljivo izvedena kroz uglavnom kronološki organizirana

poglavlja koja pokrivaju žanrovski heterogena djela: od prikaza „otkrića Amerike” u hrvatskoj književnosti u poglavlju posvećenom Krležinom *Kristoforu Kolumbu*, preko putopisa Ante Tresića Pavičića i Otona Ivekovića te opisa iseljeničkog iskustva Louisa Adamića i Stjepana Lojena s početka 20. st., pa do zapisa o Americi iz perioda socijalizma (Vladimir Dedijer, Aleksandar Flaker, Ljubo Babić, Danilo Pejović) i postsocijalizma (Dubravka Ugrešić, Slavenka Drakulić). Svako od poglavlja, međutim, sadrži puno više od nabrojanog zahvaljujući odluci autorice da izgradnji svoga arhiva pristupi inkluzivno, neopterećeno prelazeći vremenske i nacionalne granice. Kroz knjigu su tako razasuta čitanja američkih motiva u tekstovima Mavra Vetranovića, A. G. Matoša, Slobodana Šnajdera, Ivana Slamniga, Dubravke Oraić Tolić, Luka Paljetka, Slavka Mihalića, Gorana Tribusona, Vladimira Majakovskog, Iljfa i Petrova (i mnogih drugih), kao i osvrti na niz novinskih napisa i popularnokulturnih tekstova (pjesama i filmova), pogotovo iz socijalističkog perioda naše povijesti (tu su npr. Milan Mladenović, Srđan Karanović i Rajko Grlić). Ako je suditi po učestalosti njihovog pojavljivanja u fusnotama, neki od autora koji se spominju usput, poput Josipa Kosora, mogli su vjerojatno dobiti i vlastito poglavlje, a slično

bi se moglo ustvrditi i za popularne kulturne forme s američkom tematikom, ili pak za New York, grad koji se u knjizi pojavljuje kao svojevrsni *leitmotiv*. Neosporno je da ovdje imamo posla sa zaista raskošnim arhivskim materijalom proizašlim iz ozbiljnoga istraživačkoga rada. Tako opsežnu količinu raznolikih tekstova nije lako spisateljski obuzdati. Srećom, autorica se vrlo dobro nosi s ovim problemom pa se zanimljive opaske i anegdote na koje je naišla prilikom istraživanja, na zadovoljstvo čitatelj/ic/a, prelijevaju u mnogobrojne fusnote (u koje, nameće se dojam, također nije sve stalo). Vremensko snalaženje u opsežnom književnom korpusu ponekad može otežati manjak podataka o godini u kojoj je neko djelo nastalo ili je prvi put objavljeno (npr. saznajemo da se sintagma „Novi svijet” prvi puta spominje u Palmotićevoj drami *Kolumbo*, ali ne i kada). Šteta je što izdavač knjigu nije opremio predmetnim kazalom; ono bi bilo od znatne pomoći pri orijentaciji u takvoj količini građe. No tematska i problemska koherentnost knjige, zahvaljujući širini njezine osnovne teze i argumentacijskoj uvjerenosti autorice, nikada nije dovedena u pitanje. Spomenimo da je ohrabrujuće u rukama imati ovakvu sintetičku i obuhvatnu studiju sa smjelom tezom u času kada projektna logika funkcioniranja

znanstvenoga rada silom institucionalnih prilika akademske radnice i radnike tjera u mikrozahvate vođene imperativima neposredne aktualnosti i financijske isplativosti.

Svaki ambiciozan istraživački poduhvat poput ovoga teško može izbjeći više ili manje problematična mjesta. Čini se da u *Metafori kapitalizma* takvi momenti proizlaze iz nekih implikacija teorijske pozadine na kojoj autorica izvodi svoje analize, kao i određenih metodoloških odabira. Po konciznosti i sveobuhvatnosti središnje teze *Metafora kapitalizma* čitatelj/ic/e upućenije u domaću produkciju o američkim temama može podsjetiti na knjigu Stipe Grgasa iz 2014. *Američki studiji danas*. S razlogom: Kolanović se na ovo djelo oslanja u nekim osnovnim postavkama, a najeksplicitnije kada se poziva na Grgasovu tvrdnju da je kapitalizam „strukturirajuća jezgra američkog iskustva” (22). Ali dok Grgas u svom radu inzistira na razlikovanju kapitala i kapitalizma, ovdje to nije slučaj; štoviše, i pojam kapitala i razumijevanje kapitalizma ostaju ponešto neodređeni.

Za razliku od metafore, o čijoj se logici funkcioniranja u *Metafori kapitalizma* raspravlja na temelju relevantne literature (glavna referenca je kanonski rad kognitivnih lingvista Lakoffa i Johnsona), značenje kapitala i kapitalizma kao da se podrazumijeva te ne iziskuje

posebne razrade ili objašnjenja. U jednu ruku, to se može opravdati autoričinim privilegiranjem „predodžbi” i „reprezentacija” u odnosu na njihov „referentni sloj” (11) te deklariranim pristupom kapitalizmu prvenstveno kao „specifičnom sustavu vrijednosti” (koji uključuje „kompetitivnost, konkurenciju, želju za stjecanjem bogatstva, privatnu i poduzetničku inicijativu, prekarnost, prihvatanje rizika i dr.”, 39). Takav je vrijednosni naglasak u skladu s autoričinim shvaćanjem „književnoga znanja” o ekonomiji: književnost doprinosi znanju o kapitalizmu kroz „specifičan tip estetiziranog, vrijednosnog i afektivnog komentara ekonomske problematike” (38). Svaki književni pogled na Ameriku kao metaforu kapitalizma za Kolanović je utemeljen na „vrijednosnim stavovima prema ideji bogatstva i materijalnog blagostanja” (38). Kako prethodni citat daje naslutiti, mjestimice se u knjizi stječe dojam da je kapital isto što i materijalno bogatstvo. Na primjer, kada komentira pjesmu Dragutina Domjanića o pogibiji hrvatskog radnika-iseljenika „U rudniku”, Kolanović navodi kako ona tematizira iseljavanje „u potrazi za materijalnim blagostanjem”, da bi zatim dodala da se radi o „potrazi za kapitalom” (134). No, očito je da želju za osiguravanjem materijalne egzistencije ne možemo izjednačiti

sa željom za obrtanjem novca radi beskonačnog gomilanja profita. I drugdje se, a ponajviše u čitanjima tekstova s iseljeničkom tematikom, sugerira da je „bogatstvo”, ili katkada „novac”, isto što i kapital, što bi impliciralo da se stavovi prema kapitalizmu mogu svesti na stavove prema materijalnom blagostanju ili bogatstvu (i njihovu „naličju”, 38) općenito. Čitajući knjigu, međutim, nemamo utisak da autorica između ovo dvoje (kapitala i bogatstva/ blagostanja) zaista i bez ostatka stavlja znak jednakosti. Iz samih tekstualnih analiza vidljivo je da je stvar složenija: neizostavan aspekt američke/kapitalističke realnosti je brutalna eksploatacija rada, sudbine ovise o neprozirnim kretanjima burzovnih indeksa, rasna potlačенost usko je povezana s klasnom dominacijom itd. Ukratko, tekstovi o kojima čitamo jasno pokazuju da formativna snaga kapitala oblikuje najrazličitije aspekte ljudskoga iskustva te da je stoga nesvodiva na puko stvaranje bogatstva. (Naposljetku, književna praksa tako dovodi u pitanje i oštro iscrtavanje granica „ekonomije” kao zasebne društvene sfere.) Konceptualnu sliku dodatno komplicira činjenica da se istovremeno i sam „kapital” u nekoj mjeri metaforizira; konkretno, kada se pojavljuje u formulacijama kao što su „kritički kapital”, „simbolički kapital spoznaje” i slično

(170–171). Možemo dakle zaključiti da se ovdje radi o neusustavljenom korištenju pojma kapitala, odnosno relativnoj nedostatnosti njegove eksplicitne teoretizacije.

Ostavimo li po strani gornju primjedbu (ili: držimo li je na umu dok čitamo knjigu), zaključit ćemo da autoričini interpretacijski zahvati vrlo dobro funkcioniraju i rezultiraju u vrijednim uvidima o povijesnim transformacijama ambivalentne „utopijskosti” Amerike, kao i o ideološkom i geografskom doseg u njezina imaginarija. Tim više iznenađuje odluka autorice da se u zaključku donekle odmakne od teze oko koje je organizirana knjiga: „Amerika” na kraju od „metafore kapitalizma” riskira da postane „prazna značenjska kategorija” (313). Ovu gestu možda možemo shvatiti kao konvencionalnu akademsku formu; zaključno poglavlje je mjesto s kojega autori/ce kritičku skepsu koja je bila rezervirana za predmet njihova bavljenja često usmjeravaju prema vlastitom tekstu. Ako pak ovaj pomak odlučimo uzeti ozbiljno, zapitat ćemo se: je li metaforičnost Amerike zaista posve otvorena za upisivanje značenja koja proizlaze isključivo iz pozicije promatrača? Može li to upisivanje biti sasvim slobodno od realnosti historijskoga referenta? Ova pitanja otvaraju mogućnost da zaključak sagledamo u kontekstu drugih sličnih ograda na

koje nailazimo u knjizi, npr. opaski da knjiga nema ambiciju vratiti Americi „njezino ‚stvarno‘ značenje” (23) ili da joj nije cilj doći do „istine” o Sjedinjenim Američkim Državama” (36). Dakako, pitanja poput nabrojanih vode nas u smjeru nekih od fundamentalnih problema filologije i humanistike, a činjenica da ih autorica ne izbjegava otvoriti (ili bar naznačiti) samo govori u prilog znanstvenome integritetu njezinoga rada.

Sve ove dileme i pitanja ne umanjuju izniman doprinos koji *Metafora kapitalizma* predstavlja za našu kroatistiku, amerikanistiku i kulturu općenito. Ovo je, koliko nam je poznato, jedina knjiga kod nas koja na sustavan način okuplja i kritički iščitava domaći književni i kulturni arhiv o SAD-u te, budući da pokriva sva opća mjesta američke nacionalne mitologije, funkcionira i kao svojevrstan imagološki uvod u Ameriku. Istovremeno, knjiga nas

vodi na netipično razgledavanje naše vlastite povijesti, pokazujući kako se lokalni modernizacijski i postmodernizacijski procesi ogledaju u književnim prikazima Amerike. Mnoštvo zanimljivih detalja izvučenih iz poznatih, nepoznatih ili zanemarenih tekstova, razmatranja koja u historijskoj perspektivi rasvjetljavaju mjesto Amerike u našoj kulturi, često u susretu s popularnim tekstovima koji ovdje zadobivaju nova značenja, pristupačan stil kojim je knjiga napisana; sve su to elementi koji *Metaforu kapitalizma* čine ne samo izvrsnom znanstvenom knjigom nego i potencijalno interesantnim štivom za publiku izvan akademskih krugova. Oni koji knjigu uzmu u ruke zbog stručnih interesa uvjerit će se da ona otvara prostor za nove književnoznanstvene i kulturološke poduhvate i ukazuje na ustrajne metodološke izazove.

Sven Cvek

Autorska prava: © 2025 Autor(i). Ovaj je rad dostupan u otvorenom pristupu sukladno s licencijom Creative Commons Imenovanje 4.0. međunarodna.

Copyright © 2025 The Author(s). Open Access: This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

OBLICI I NASLIJEĐE MODERNIZMA U HRVATSKOME PJESNIŠTVU

(Slaven Jurić, *Pjesma, priča, poema. Studije o modernom hrvatskom pjesništvu*,
Zagreb, Matica hrvatska, 2024)

Premda se iz isključivo kronološke perspektive pojam modernoga hrvatskog pjesništva može doimati kao završen i zaokružen segment književne povijesti, knjiga Slavena Jurića uvjerljiv je i vrijedan podsjetnik na činjenicu da je on još uvijek aktualan i poticajan ne samo za književnoznanstvena razmatranja nego i za razumijevanje (razmjerno) novije pjesničke produkcije. Polazeći od pretpostavke da je moderna poezija „u mnogim desetljećima” tvorila „kvalitativni vrhunac hrvatske književnosti” (11), ali je i dalje ostala nedostatno proučenom, autor u okupljenih 11 studija nudi kritički

osviještene i teorijski utemeljene interpretacije kojima, između ostaloga, nastoji „otklon[iti] neke zablude ili okamenjene predrasude u vezi s poznatim i ,(ne)pročitanim’ pjesničkim tekstovima” (54, bilj. 1). Mnoge od njih proizašle su iz jednostrane primjene kontekstualnoga, biografskog i/ili društveno-povijesnog pristupa, koji ni autor, kako će se pokazati u nastavku, u potpunosti ne isključuje, no tekstovima ponajprije pristupa s imanentnoga gledišta, tj. kao samostalnim estetskim pojavama iz čijih se formalnih i strukturnih obilježja po potrebi mogu iščitavati odjeci njihova konteksta. Takav je

fokus napose nužan kad je riječ o pjesničkim tekstovima, posebice modernističkima, s obzirom na njihovu sklonost k propitivanju i prevrednovanju uzusa (tradicionalne) pjesničke forme.

Same pojmove moderne poezije i modernizma S. Jurić promatra s fleksibilnijega stajališta, sa sviješću da književnopovijesna periodizacija općenito ne predstavlja ni „linearan ni zatvoren ni teleološki usmjeren tok” (8), nego dopušta propusnost vremenskih granica, odnosno produljeno trajanje i/ili supostojanje različitih stilsko-poetičkih usmjerenja i značajki. Slijedom komparatista A. Eysteinssona, modernizam tako definira kao „kompleks eksplozivnih kulturnih procesa”, koji jest kulminirao „u posljednjoj trećini devetnaestoga i u prvoj trećini dvadesetoga stoljeća” (8), ali time nije u potpunosti završio, ostavivši kako vidljive odjeke u (hrvatskoj) književnoj produkciji idućih desetljeća dvadesetoga stoljeća tako i trajno, univerzalnije nasljeđe, koje dopušta kontinuirano preispisivanje i rekontekstualiziranje. Na tomu je tragu odabran i usustavljen i književni korpus kojemu su posvećene pojedinačne studije, s donjom granicom u razdoblju avangarde, koja do krajnjih granica naglašava i provodi modernistički poetički program, te gornjom granicom u suvremenome dobu, tj. pjesništvu

s konca dvadesetoga i početka dvadeset prvoga stoljeća i njegovoj preradbi modernističkoga naslijeđa.

Avangardna se zaoštrena „poetika osporavanja” (A. Flaker) isprva ilustrira i razlaže na primjeru simultanizma u hrvatskome pjesništvu, kao radikalnoga oblika narušavanja tradicionalnih, ponajprije realističnih konvencija reprezentacije zbilje. Njegova pojava i razvojni tijek, koji prelaze granice pojedinačnih avangardnih pokreta poput futurizma, ekspresionizma ili zenitizma, isprva se ocrtavaju u skupini reprezentativnih primjera kanonskih, ali i manje poznatih tekstova, počevši od naznaka u *Mori* A. G. Matoša, preko tekstova J. J. Matošića, A. B. Šimića, A. Cesarca i B. Micića, do *Poezije rječnika* T. Ujevića, u kojoj se simultanistički eksperiment na stanovit način iscrpljuje, ilustrirajući načelna ograničenja stalne modernističke težnje za inovacijom i „nadmaši[vanjem] netom stečen[ih] pozicij[a]” (26). Zasebna je pozornost dodatno posvećena teoriji i praksi simultanizma u poeziji A. B. Šimića, koje se ujedno pokazuju indikativnima u daljnjem razmatranju njegova odnosa spram Miroslava Krleže, kao jedna od mogućih točaka prijevora proizašla iz njihovih različitih poetičkih stajališta, poglavito koncepcijâ „ekonomij[e] poetskoga diskursa” (48).

Složenu narav modernistič-

koga i avangardnoga poriva za osporavanjem tradicije na nešto drukčiji način potvrđuje i detaljna raščlamba iskaznih razina *Psovke* J. P. Kamova, gdje se otkrivaju pukotine u naizgled homogenome iskaznom ustroju, a napose temeljno proturječje između eksplicitna negiranja te česta posezanja za repertoarom (tradicionalnoga) pjesničkog govora.

Još jedan ogledni primjer za preispitivanje različitih, pa i mjestimice međusobno oprečnih aspekata modernizma, pruža poezija Tina Ujevića, kao zasebna tematska cjelina (s 4 priloga), čime se S. Jurić pridružuje recentnijim kritičkim i analitičkim (pre)vrednovanjima i čitanjima jednoga od središnjih, ali još uvijek nedostatno proučenih autorskih opusa hrvatske književnosti dvadesetoga stoljeća. Plodonomnim se spajanjem formalne i sadržajne analize ukazuje i na manje poznate i/ili istražene segmente Ujevićeva pjesništva, počevši od skupine ranijih verlibrističkih pjesama (1920–1928) koje služe kao polazište za uspostavu tipologije autorova slobodnog stiha. Njegova se tri temeljna modela pritom razlučuju i s obzirom na specifične semantičke i poetičke implikacije, od ranijega oblika koji zadržava odjeke vezanoga stiha, a donekle i s njime povezane estetičističke poetike, preko radikalnijega

(avangardnog) slobodnoga stiha, do umjerenije, prijelazne inačice tzv. oslobođenoga stiha u kasnijem pjesništvu, prikladnije kolektivnoj dimenziji i socijalno angažiranoj tematici. Promjene pjesničke forme pružaju polazište i za usporedbu dviju inačica iste pjesme – *Pendžeri* te kasnije *Mistički prostor noći* – gdje takvo preoblikovanje, između ostaloga, uključuje promjenu prikazanoga odnosa spram transcendencije, od neortodoksnijega u prvotnoj pjesmi u prozi, povezuje i sa subverzivnom naravi toga oblika, do tradicionalnijega kršćanskog u kasnijem stihovanom tekstu. Novo te primarno tematski usmjereno čitanje nudi i prilog o svjetskopovijesnim dijagnozama i projekcijama u Ujevićevu pjesništvu, koje svjedoče o njegovu važnu, premda nerijetko zanemarivanu udjelu socijalno angažiranih sadržaja. Opisujući lûk od utopijskoga optimizma do kasnijega antiutopijskog pesimizma (osobito nakon 1940. g.), Ujevićev opus oblikuje tipičnu dijalektičku sliku umjetničkoga i civilizacijskoga moderniteta, pridružujući se promišljanjima autorâ poput K. Marxa, F. Nietzschea i Ch. Baudelairea. Toj problematici na najkompleksniji način pristupa Ujevićeva jedina poema, *Ridokosi Mesije*, pri čemu preciznije tumačenje toga razmjerno hermetična teksta u zasebnome prilogu omogućuje i širi kontekst

(zapadne) modernističke poeme te njezina epskog naslijeđa, osobito u smislu zaokupljenosti „krupnim svjetonazorskim pitanjima” (125).

Isti vrstovni okviri pružaju temeljni interpretativni ključ za *Jamu* I. G. Kovačića, gdje pamćenje i semantika žanra poglavito dolaze do izražaja u formi sestine kao tipičnoga metričko-strofičkog oblika hrvatskih baroknih poema. Na tragu promišljanja G. Agambena, S. Jurić u Kovačićevoj sestini prepoznaje i specifičan oblik temporalnosti, odnosno kôd mesijanskoga vremena koji svaka strofa slijedi kao zatvorena cjelina, narušavajući neprekinuti linearni slijed naracije, i time relativizira mimetički učinak povijesno kontingentnoga sadržaja.

Specifičan odnos između stihovnoga oblika i njegovih tradicijskih implikacija te predloženoga predmetnog sloja ključan je naposljetku i za žanrovsku analizu tzv. „stvarnosnoga pjesništva” posljednjih desetljeća, koje svoj identitet temelji na naizgled radikalnome raskidu s cjelokupnom lirskom tradicijom i približavanju polju proze. Činjenica da se naglašena narativna i mimetička dimenzija teksta, tj. prikaz sadržaja iz svakodnevice, kao i s time povezana minimalna estetizacija izraza, u ovim tekstovima redovito oblikuju u formi (slobodnoga) stiha, signalizira, međutim, da se lirska tradicija time

istovremeno iznevjeruje, ali i priziva i preoblikuje. Premda je riječ o obliku slobodnoga stiha s minimalnim stupnjem artificijelnosti, on ipak, kako upozorava S. Jurić, zadržava tragove modernističke subverzivnosti i sklonosti eksperimentu, što ukazuje na složeniju žanrovsku i retoričku narav ove poezije. Na tomu je tragu moguće relativizirati i njezin prividni „naivni” mimetizam, koji prikriva inherentnu joj fiktivnu narav, ali i preispitati njezin položaj u procjepu između elitnoga i popularnoga – dok se, naime, potonjemu području približava na sadržajnoj i stilskoj razini te osporava modernistički elitizam, „stvarnosna poezija” od samoga modernizma baštini upravo gestu otpora prethodnim i uvriježenim kulturnim praksama.

Knjiga Slavena Jurića ne teži sveobuhvatnom i sintetskom pregledu hrvatskoga modernog pjesništva, ali obuhvaćenim temama i problemskim područjima produbljuje njegovo, kao i razumijevanje hrvatske književnosti dvadesetoga i dvadeset prvoga stoljeća te njezina zapadnog konteksta, potvrđujući da bi modernizmu valjalo pristupati kao složenoj, fluidnoj i dinamičnoj pojavi koja nerijetko nadilazi i/ili modificira uvriježene interpretativne pretpostavke u okviru kojih ju prepoznajemo i definiramo. Pozivajući se na relevantne teorijske i književnopovijesne studije, koje po

potrebi kritički revidira, *Pjesma, priča, poema* cjelinom, kao i pojedinačnim priložima, rasvjetljuje niz aspekata koji su ključni za tumačenje hrvatskoga (i zapadnoga) pjesništva u obuhvaćenome vremenskom rasponu te ujedno naznačuje smjerove u kojima se u novije vrijeme odvija, i u kojima bi vrijedilo nastaviti njihovo istraživanje. Riječ je, s jedne strane, o preciznijemu smještaju toga korpusa u dijakronijskome sliježu hrvatske i zapadne književnosti – kako u okvirima modernizma kao epohe, tako i u odnosu spram drugih poetičkih usmjerenja u književnosti dvadesetoga i dvadeset prvoga stoljeća, od tzv. novoga realizma do postmodernizma (kao dijelom još

uvijek osporavana koncepta), ali i u odnosu spram vremenski udaljene i bliske tradicije te civilizacijskoga moderniteta u širem smislu. Takvu je istraživanju, s druge strane, nužna prikladna teorijska podloga, koja je dijelom naznačena i naslovom ove knjige, a obuhvaća kategorije kao što su lirska reprezentacija i naracija, tekstualni subjektivitet te žanr kao interpretativni i komunikacijski okvir, koji se na poseban način ističu i problematiziraju u okvirima modernističkoga eksperimentiranja i propitivanja tradicije. Daljnji će istraživački pothvati u svim navedenim područjima stoga nesumnjivo biti dobrodošli.

Kristina Grgić

Autorska prava: © 2025 Autor(i). Ovaj je rad dostupan u otvorenom pristupu sukladno s licencijom Creative Commons Imenovanje 4.0. međunarodna.

Copyright © 2025 The Author(s). Open Access: This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

TERENSKA NASTAVA U DUBROVNIKU

Studenti prve i druge godine diplomskoga studija hrvatskoga jezika i književnosti Filozofskoga fakulteta u Zagrebu od 18. do 22. svibnja 2025. bili su na terenskoj nastavi u Dubrovniku u okviru kolegija *Književna topografija Dubrovnika* s profesoricama Lahorkom Plejić Poje i Ivanom Brković.

Prije dolaska u Dubrovnik zaustavili su se u Stonu, gradu soli. Ston je odavna iskoristio položaj na kojemu se nalazi – kratka prevlaka koja spaja poluotok Pelješac s kopnom i zaljev idealan za vađenje soli. Zbog toga je i nekadašnjoj Dubrovačkoj Republici bio izuzetno važan – još je u prvoj polovici 14. stoljeća postao njezinim sastavnim dijelom. U doba Republike sol je bila glavni izvozni proizvod, nazivana čak *bijelim zlatom*. Ston je poznat i po svojim zidinama, koje su svojedobno predstavljale jedan od najvećih fortifikacijsko-urbanističkih pothvata, a danas su pak nakon Kineskoga zida najdulje sačuvane zidine na svijetu.

U Dubrovniku su studenti najprije obišli Knežev dvor uz stručno vodstvo više kustosice Dubrovačkih muzeja Lucije Vuković, a kako se pak nekoć pjevalo, radilo, odijevalo, kitilo i u što se vjerovalo, ispričao je u Etnografskome muzeju viši kustos Ivica Kipre. Sa znanstvenim savjetnikom Reljom Seferovićem prošetalu su vrtom i prostorijama ljetnikovca Petra Sorkočevića, koji je

studentima približio političku povijest Dubrovačke Republike. Ljetnikovac je dovršen 1521, u povijesti je bio višestruko značajan kao povijesni, politički te arhitektonski arhiv, a danas je u njemu smješten Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku. Poznato je da je vlasnik Ljetnikovca, Petar Junije Sorkočević, živio od 1473. do 1535. i bio članom važne dubrovačke vlastelinske obitelji. Uz Sponzu i Ljetnikovac Miha Bunića u Batahovini, Ljetnikovac Sorkočevića pripada najvažnijim spomenicima Dubrovnika prije 1667. godine.

Studenti su posjetili i samostan male braće, kojim ih je vodio fra Josip Sopta, gvardijan samostana, ujedno i samostanski bibliotekar. Pokazao im je vrijednu muzejsku zbirku i ljekarnu male braće, koja je jedna od najstarijih u Europi, a kako je aktivna i u današnje vrijeme, mogli bismo je smatrati najstarijom europskom ljekarnom po neprekidnosti djelovanja. Studenti su imali priliku vidjeti vrijednu građu za povijest starije hrvatske književnosti i kulture uopće, koja se čuva u samostanskoj knjižnici. Ondje se čuva jedan od dvaju sačuvanih primjeraka prvoga izdanja Marulićeve *Judite*. Posjetili su i dominikanski samostan, gdje ih je dočekaio Stjepan Krasić, teolog i povjesničar te član dominikanske redovničke zajednice u Dubrovniku. Istaknuo je da se upravo ove godine obilježava 800 godina od osnutka samostana te naglasio kako je dominikanski samostan stoljećima bio središte vjere, kulture, znanosti i umjetnosti u gradu Dubrovniku, u što su se studenti mogli uvjeriti razgledavajući jednu od prvih javnih knjižnica u Europi, smještenu u samostanu. U knjižnici se danas čuva 239 inkunabula, stotinjak srednjovjekovnih rukopisa te brojna dragocjena starija izdanja. Obilazak samostana, koji se može pohvaliti i najvišim zvonikom u Gradu, nastavljen je šetnjom kroz samostansku muzejsku zbirku, gdje su studenti razgledavali slike, liturgijske predmete, tradicionalan nakit, rukopise te knjige.

Šetajući se svakoga dana Stradunom, najduljom, najširom i najpoznatijom gradskom ulicom, studenti su se upoznali s važnim trenucima bogate dubrovačke prošlosti. Imali su priliku vidjeti spomenike poput Onofrijeve fontane, franjevačke crkve male braće, palače Sponza, crkve Sv. Vlaha, Kneževa dvora te katedrale Sv. Marije. A sa svojim profesoricama uspjeli su se i na dubrovačke zidine dugačke 1940 metara, koje su bile građene tijekom nekoliko stoljeća. Taj kompleks monumentalnih fortifikacijskih spomenika, koji pruža jedinstven pogled na vizure Grada, fascinirao je sve okupljene koji su si s visina zidina mogli zorno dočarati dugu povijest Grada na graničnome prostoru između Istoka i Zapada te kulturna prožimanja i doticaje koje takav položaj implicira. Tijekom šetnje vidjeli su i tvrđave i kule koje čine obrambeni sklop zidina – Minčetu, Bokar, Sv. Ivan, Lovrjenac i Revelin.

Da Dubrovnik davne 1430. nije bio pošteđen kuge, uvjerila je studente sestra franjevka Katica Dabo u zavjetnoj crkvi Sv. Marije na Dančama. Upravo gradnja te crkvice, čija je dužnost nekoć bila skrbiti o zaraženim građanima, svjedoči o sveobuhvatnoj brizi Dubrovačke Republike za svoje građane.

Uputili su se i u palaču Sponzu, koja je jedan od najznačajnijih objekata u okviru povijesnoga upravno-sakralnoga središta Dubrovnika. Izgrađena je u 16. stoljeću, a za izgradnju su zaslužni dubrovački majstor Paskoje Miličević i braća Andrijić s Korčule. Za vrijeme Dubrovačke Republike Palača je imala brojne funkcije – bila je carinarnica, državna blagajna, banka, kovnica novca, škola i riznica. U zgradi carinarnice održavali su se i sastanci Akademije složnih i Akademije dangubijeh, a kasnije su ondje bile škole za djecu vlastele i građana, pravnička škola i tiskara. Danas je u palači smješten Državni arhiv u Dubrovniku, koji čuva povijesnu građu Dubrovačke Republike, odnosno građu nastalu pod djelovanjem notarske i kancelarijske službe od 13. stoljeća. O vrijednim dokumentima dubrovačke povijesti sadržajno je izlagao viši arhivist Zoran Perović. Među njima se ističu Bula pape Benedikta VIII, kojom se određuje teritorij Dubrovačke nadbiskupije; Povelja bana Kulina iz 1189, pisana bosančicom, kojom bosanski ban dodjeljuje Dubrovčanima slobodu trgovanja u svojoj zemlji; rukopisna korespondencija Marina Držića; Dubrovački statut iz 1272, temelj pravnoga poretka i snažan simbol dubrovačkoga kolektivnoga identiteta i državnosti i drugi.

Jelena Obradović upoznala je studente s nekadašnjim urbanim životom Grada. Provela ih je prostorijama privatne palače Ernesta Katića te ispričala priču o poznatome Bambinu koji se ondje čuva. U Znanstvenoj knjižnici voditeljica Paula Raguž održala je kratko predavanje o staroj i vrijednoj građi te su studenti imali priliku prolistati neke od najdragocjenijih primjeraka.

U nekoć rimskoj koloniji u južnoj Dalmaciji uz koju se veže legenda o osnutku Dubrovnika, u gradu zvanom Epidaur odnosno u današnjemu Cavtatu, studenti su se podsjetili da je stari Epidaur propao u 7. st. zbog slavenko-avarskih napada i prirodnih katastrofa, a prema legendi iz bizantskih književnih izvora spašeni su stanovnici osnovali Dubrovnik – zmaj se krio u ruševinama Epidaura i njegovo svladavanje omogućilo je nastanak novoga grada. Iz toga proizlaze važni elementi dubrovačke ideologije koja ističe kontinuitet koji seže u antiku, do rimskih korijena podrijetla. Cavtat i konavosko područje kupljeni su od susjednih velikaša i pripojeni Dubrovačkoj

Republici početkom 15. st. S obzirom na to da je Cavtat rodni grad najvećega hrvatskoga modernističkoga slikara Vlaha Bukovca (1855–1922), posjetili su i njegovu rodnu kuću, u kojoj je Bukovac na cijelome katu uredio atelje. Podignuta u 19. stoljeću, Bukovčeva se kuća nalazi u staroj gradskoj jezgri. Nakon Bukovčeve smrti atelje su kao izložbeni prostor uredile njegove kćeri. Stalni postav današnjega muzeja čine Bukovčeva djela koja predstavljaju sve faze slikarova opusa – parišku, zagrebačku, cavtatsku i prašku. U Cavtatu su studenti posjetili i Mauzolej obitelji Račić. Mauzolej je prvo arhitektonsko djelo slavnoga hrvatskoga kipara Ivana Meštrovića. Nalazi se na groblju Sv. Roka, najvišoj točki poluotoka Rata, iznad urbane jezgre Cavtata. Meštrović je Mauzolej sagradio za poznatu cavtatsku brodovlasničku obitelj koja 1918. umire od španjolske gripe. Obilježavaju ga različiti povijesni stilovi, izrađen je od bijeloga bračkoga kamena, osim vratnica, zvona i anđela na vrhu kupole koji su od bronce. Gradnja Mauzoleja obitelji Račić dovršena je 1922. Uz samostan Sv. Vlaha i Arheološki muzej u Pridvorju, Kuću Bukovac, Mauzolej obitelji Račić i Zbirku Baltazara Bogišića u Cavtatu, studenti su obišli i Sokol-grad u Dunavama. I o njima su obnovili svoje znanje – pripremili su izlaganja i svojim kolegama prenijeli vrijedne spoznaje.

U srijedu 21. svibnja polaznici terenske nastave podržali su u teatru Lero profesoricu Lahorku Plejić Poje na predstavljanju knjige *Ignjat Đurđević: Izabrana djela*, novog izdanja biblioteke Stoljeća hrvatske književnosti. Ogranak Matice hrvatske u Dubrovniku darovao je svakom studentu višejezično izdanje *Dunda Maroja*, koje je uredio Luko Paljetak, i primjerke književno-znanstvenoga časopisa *Dubrovnik*. Prije povratka u Zagreb studenti su se pozdravili s Dubrovnikom, gradom u kojem su književnost i kultura oduvijek pulsirali.

Anamarija Mrkonjić

Autorska prava: © 2025 Autor(i). Ovaj je rad dostupan u otvorenom pristupu sukladno s licencijom Creative Commons Imenovanje 4.0. međunarodna.

Copyright © 2025 The Author(s). Open Access: This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Redigirao
Ivan Marković

Korektura
Autori

UDK sastavila
Monika Batur

Korice dizajnirala
Nikolina Jelavić Mitrović

Grafički opremila
Sniježana Engelman Džafić

Tisak
Kolor klinika, Zagreb

Osnivač časopisa *Croatica*: Institut za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta u Zagrebu i Institut za književnost i teatrologiju JAZU (HAZU)

Osnivač časopisa *Nova Croatica* i nove serije časopisa *Croatica*: Odsjek za kroatistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Adresa uredništva: Odsjek za kroatistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Ivana Lučića 3, HR–10000 Zagreb

E-adresa: croatica@ffzg.hr

URL: <https://casopis-croatica.hr/index.php/hr/>

Ovaj je broj otisnut u 100 primjeraka.